

L. COELII LA

CTANTII FIRMIANI DIVINARVM INSTITV
TIONVM, ADVERSVS GENTEIS, DE
FALSA RELIGIONE LIBRI PRI-
MI PRAEFATIO, AD CONSTAN-
TINVM IMPERATOREM.

*Quanti sit, & fuerit semper cognitio ueritatis: Et quod nec sine religione
sapientia, nec sine sapientia sit probanda religio. Caput I.*

MAGNO & excellenti ingenio uiri, quum se doctrinae penitus dedidissent, quicquid laboris poterat impendi, contemptis omnibus & publicis & priuatis actionibus, ad inuendae ueritatis studium contulerunt: existimantes multo esse praeclearius, humanarum diuinarumque rerum inuestigare ac scire rationem, quam aut struendis opibus, aut cumulandis honoribus inhaerere. Quibus rebus, quoniam fragiles terrenaeque sunt, & ad solius corporis pertinet cultum, nemo melior, nemo iustior fieri potest. Erant quidem illi ueritatis cognitione dignissimi, quam scire tantopere cupierunt: atque ita, ut eam rebus omnibus antepoherent. Nam & abiicisse quosdam res familiares suas, & renunciasse uniuersis uoluptatibus, constat, ut solam nudamque uirtutem, nudi expeditique sequerentur: tantum apud eos uirtutis nomen atque autoritas ualuit, ut in ea omne summi boni praemium praediceret. Sed neque adepti sunt id, quod uolebant, & opera simul atque industriam perdiderunt: quia ueritas, id est arcanum summi Dei, qui fecit omnia, ingenio ac proprijs non potest sensibus comprehendit: alioqui nihil inter Deum hominemque distaret, si consilia & dispositiones illius maiestatis aeternae, cogitatio assequeretur humana. Quod quia fieri non potuit, ut homini per se ipsum ratio diuina innotesceret, non est passus hominem Deus lumen sapientiae requirentem diutius oberrare, ac sine ullo laboris effectu uagari per tenebras inextricabiles: aperuit oculos eius aliquando, & notionem ueritatis munus suum fecit: ut & hu

a

† assertoribus

Philosophi honoratiores oratoribus.

Constantinus Imperatorum omnium primus Christianus.

c manam sapientiam nullam esse monstraret, & erranti ac uago uiam consequendam
 immortalitatis ostenderet. Verum quoniam pauci utuntur hoc coelesti beneficio
 ac munere, quod obuoluta in obscuro ueritas latet: eaque uel contempui doctis est,
 quia idoneis assertionibus eget: uel odio indoctis, ob insitam sibi austeritatem, quam
 natura hominum procliuus in uitia pati non potest. Nam quia uirtutibus amaritudo
 permixta est, uitia uero uoluptate condita sunt, illa offensi, hac delinunt feruntur in
 praecipua, ac bonorum specie falsi, mala pro bonis amplectuntur: succurrendum esse
 his erroribus credidi, ut & docti ad ueram sapientiam dirigantur, & indocti ad ue-
 ram religionem. Quae professio multo melior, utilior, gloriosior putanda est, quam
 illa oratoria: in qua diu uersati, non ad uirtutem, sed plane ad argutam malitiam iu-
 uenes erudiebamus. Multo quippe nunc rectius de praecipuis coelestibus disserere
 mus, quibus ad cultum uerae maiestatis mentes hominum instruere possimus. Nec
 tam de rebus humanis bene meretur, qui scientiam bene dicendi affert, quam qui pie
 atque innocenter docet uiuere. Idcirco maiori in gloria philosophi, quam oratores
 fuerunt apud Graecos. Illi enim recte uiuendi doctores sunt existimati, quod est
 longe praestabilius: quoniam bene dicere ad paucos pertinet, bene autem uiuere
 ad omnes. Multum tamen nobis exercitatio illa fictarum litium contulit, ut nunc
 maiori copia, & facultate dicendi causam ueritatis peroremus: quae licet possit sine
 eloquentia defendi, ut est a multis saepe defensa, tamen claritate ac nitore sermonis
 illustranda, & quodammodo differenda est, ut potentius in animos influat, & ui-
 sua instructa, & luce orationis ornata. De religione itaque nobis, rebusque diuinis
 instituitur disputatio. Nam si quidam maximi oratores, professionis suae quasi ue-
 terani, decursis operibus actionum suarum, postremo se philosophiae tradiderunt,
 D eamque sibi requiem laborum iustissimam putauerunt, si animos suos in earum re-
 rum, quae inueniri non poterant, inquisitione torquerent, ut non tam otium sibi,
 quam negocium quaesisse uideantur, & quidem multo molestius, quam in quo fue-
 rant ante uersati: quanto iustius ego me ad illam piam, ueram, diuinam sapientiam,
 quasi ad portum aliquem tutissimum conferam, in qua omnia dictu prona sunt, au-
 ditu suauia, facilia intellectu, honesta susceptu. Et si quidam prudentes & arbitri
 aequitatis, institutiones ciuilibus iuris compositas ediderunt, quibus ciuium dissen-
 sium lites, contentionesque sopirent: quanto melius nos & rectius diuinas institu-
 tiones literis prosequemur, in quibus non de stillicidijs, aut aquis arcendis, aut de
 manu conserenda: sed de spe, de uita, de salute, de immortalitate, de Deo loquemur,
 ut superstitiones mortiferas, erroresque turpissimos sopiamus. Quod opus nunc no-
 minis tui auspicio inchoamus Constantine Imperator maxime, qui primus Ro-
 manorum principum, repudiatis erroribus, maiestatem Dei singularis ac ueri & co-
 gnouisti & honorasti. Nam quum ille dies felicissimus orbi terrarum illuxisset, quo
 te Deus summus ad beatum imperij culmen euexit, salutarem uniuersis, & optabi-
 lem principatum praclaro initio auspiciatus es: quum euersam sublatamque iustitiam re-
 ducens, teterrimum aliorum facinus expiasti. Pro quo facto dabit tibi deus felici-
 tatem, uirtutem, diuturnitatem: ut eadem iustitia, qua iuuenis exorsus es, guber-
 naculum Reip. etiam senex teneas, tuisque liberis ut ipse a patre accepisti, tutelam
 Romani nominis tradas. Nam malis, qui adhuc aduersus iustos in alijs terrarum
 partibus saeuunt, quanto serius, tanto uehementius idem omnipotens mercedem
 sceleris exoluet: quia ut est erga pios indulgentissimus pater, sic aduersus impios
 rectissimus iudex. Cuius religionem, cultumque diuinum cupiens defendere, quem
 potius appellem, quem alloquar, nisi eum, per quem rebus humanis iustitia ac sa-
 pientia restituta est: Omissis ergo huiusce terrenae philosophiae autoribus, nihil
 certi

A certi asserentibus, aggrediamur uiam rectam: quos equidem si putarem satis idoneos ad bene uiuendum duces esse, & ipse sequerer, & alios ut sequerentur, hortarer. Sed quum inter se magna cōcertatione dissideāt, secumq; ipsi plerunq; discordent, apparet eorum iter nequaquam esse directū: siquidem sibi quisq;, ut est libitū, proprias uias impesserunt, cōfusionemq; magnam quærentibus ueritatem reliquerunt. Nobis autē, qui sacramentū ueræ religionis accepimus, quum sit ueritas reuelata diuinitus, quū doctore sapiētiæ, ducemq; ueritatis deum sequamur, uniuersos sine ullo discrimine uel sexus uel ætatis, ad cœleste pabulum conuocamus. Nullus enim suauior animo cibus est, quàm cognitio ueritatis. Cuius asserendæ atq; illustrandæ septem uolumina destinauimus: quāuis ea res infiniti penē sit operis, & immensi: ut si quis hæc dilatare atq; exequi plenissime uelit, tanta illi rerum copia exuberet, ut nec libri modū, nec finem reperiat oratio. Sed nos idcirco breuiter omnia colligemus, quod ea quæ allaturi sumus, tam clara sunt & lucida, ut magis mirum esse uideatur, tam obscuram uideri hominibus ueritatē, & ijs præcipue, qui sapientes uulgò putant, uel quod tantūmodo instruendi nobis homines erunt, hoc est ab errore quo sunt impliciti, ad rectiorē uiam reuocādi. Quod si fuerimus (ut spero) assecuti, mitemus eos ad ipsum doctrinæ uberrimū ac plenissimū fontem: cuius haustu atq; potu conceptam uisceribus sitim sedent, ardoremq; restinguant. Eruntq; illis omnia facilia, prona, manifesta: modò ne pigeat ad percipiendam sapiētiæ disciplinam, legendi uel audiendi patientiam cōmodare. Multi enim tuanis superstitionibus pertinaciter inhaerentes, obdurant se cōtra manifestam ueritatem, non tam de suis religionibus, quas prauè asserunt, benemeriti, q̄ de se male: qui quum habeant iter rectum, deuios sequuntur anfractus: planū deserunt, ut per præcipitium labantur: lucem relinquunt, ut in tenebris cæci ac debiles iaceant. His cōsulendum est, ne contra se pugnent, uelintq; se tandem ab inueteratis erroribus liberari: quod utiq; facient, si quare sint nati, aliquando peruide rint. Hæc enim prauitatis est causa, ignoratio sui: quā si quis cognita ueritate discusserit, sciet quò referenda, & quemadmodum sibi uita degenda sit. Cuius scientiæ breuiter summam circumscribo, ut neq; religio ulla sine sapiētiā suscipienda sit, nec ulla sine religione probanda sapiētiā.

Veritatis cognitio suauis.

uarijs

Quod prouidentia sit in rebus humanis. Cap. II.

Vscepto igitur illustrandæ ueritatis officio, nō putauī adeò necessariū ab illa quæstione principium sumere, quæ uidetur prima esse natura: sit ne prouidentia, quæ rebus omnibus consulat, an fortuitu uel facta sint omnia, uel regantur: Cuius sententiæ autor est Democritus, confirmator Epicurus: sed & antea Protagoras, qui deos in dubiū uocauit: & postea Diagoras, qui exclusit: & alij nōnulli, qui non putauerūt deos esse: quid aliud esserunt, nisi ut nulla esse prouidentia putaretur: quos tamen cæteri philosophi, ac maxime Stoici acerrime retuderūt: dicentes, nec fieri mundū sine diuina ratione potuisse, nec constare, nisi summa ratione regeretur. Sed & M. Tullius, quamuis Academicæ disciplinæ defensor esset, de prouidentia gubernatrice rerū, & multa sæpe disseruit, Stoicorum argumenta confirmans, & noua ipse asserens plurima: quod facit, tum in omnibus suæ philosophiæ libris, tum maxime in ijs, qui sunt de natura deorum. Nec difficile sanē fuit paucorū hominum prauè sentientium redarguere mendacia, testimonio philosophorum atq; gentium in hac una re non dissidentium. Nemo est enim tam rudis, tam feris moribus, qui non oculos suos in cœlum tollens, tamen nesciat cuius dei prouidentia regatur hoc omne quod cernit, aliquam tamen esse intelligat ex ipsa rerum magnitudine, motu, dispositione, con-

Prouidentia à quibus sublata.

Cstantia, utilitate, pulchritudine, temperatione. Nec posse fieri, quin id, quod mirabili ratione constat, consilio maiori aliquo sit instructum. Et nobis utique facilissimum est exequi hanc partem quamlibet copiose. Sed quia multum inter philosophos agitata res est, & providentiam tollentibus satis responsum uideatur ab hominibus argutis & eloquentibus: & de solertia diuinæ providentiæ per totum hoc opus, quod suscepimus, sparsim dicere nos necesse est: omittamus hanc in præsentia quæstionē, quæ cum cæteris sic cohæret, ut nihil à nobis differi posse uideatur, ut non simul de providentiâ differatur.

An potestate unius dei mundus regatur, an multorum.

Cap. III.

Deus unus.

It igitur nostri operis exordium quæstio illa consequens, ac secunda: **V**trum potestate unius dei mundus regatur, an multorum? Nemo est quidem, qui sapiat, rationemque secum putet, qui non unum deum esse intelligat, qui & condiderit omnia, & eadem, qua condidit, uirtute moderetur. Quid enim multis opus est ad mundi regimen sustinendum: nisi forte arbitremur, si plures sint, minus habere singulos neruorum atque uirium? Quod quidem faciunt isti, qui esse multos uolunt, quia necesse est imbecilles esse: siquidem singuli sine auxilio reliquorum tantæ molis gubernaculum sustinere non possent. Deus autem, qui est æterna mens, ex omni utique parte perfectæ cõsummataque uirtutis est.

Solidum.

Perfectum.

Quod si uerum est, unus sit necesse est. Potestas enim, uel uirtus absoluta, retinet suam propriam firmitatē. Id autem solidum existimandum est, cui nihil decedere: id perfectum, cui nihil possit accedere. Quis dubitet potentissimum esse regem, qui totius orbis habeat imperium: neque immerito, quum illius sint, quæ ubique sunt omnia: quum ad eum solum omnes undique copię cõgerantur. At si plures partiantur orbem, minus certe opum, minus uirium singuli habebunt, quum intra præscriptam portionē se quisque contineat. Eodem etiam modo dii, si plures sint, minus ualebunt, alijs tantumdem in se habentibus. Virtutis autem perfecta natura non potest esse nisi in eo, in quo totum est: non in eo, in quo pars exigua de toto est. Deus uero si perfectus est (nam perfectus est) ut esse debet, non potest esse nisi unus, ut in eo sint omnia. Deorum igitur uirtutes ac potestates infirmiores sint, necesse est: quia tantum singulis deerit, quantum in cæteris fuerit: ita quanto plures, tanto minores erunt.

Dei potestas diuidi non potest.

Quid, quod illa summa rerum potestas ac diuina uis, ne semel quidem diuidi potest? Quicquid enim capit diuisionem, & interitum capiat necesse est. Si autem interitus procul est à deo, quia incorruptibilis est & æternus: consequens est, ut diuidi potestas æterna non possit. Deus ergo unus est, si nihil aliud esse potest quod tantumdem capiat potestatis: & isti tamen, qui multos esse arbitrantur, officia inter se dicunt esse partitos: de quibus omnibus suo loco disputabimus. Illud interim, quod ad præsentē locum pertinet, teneo. Si partiti sunt inter se officia, eodem reuoluitur res, ut ex istis quilibet sufficere omnibus nequeat. Perfectus igitur iam non erit, qui cessantibus cæteris, non potest omnia gubernare. Ita sit, ut ad regendum mundum unius perfecta uirtute magis opus sit, quam imbecillitate multorum. Qui autem putat hanc tantam magnitudinē non posse ab uno regi, fallitur. Nec enim quanta uis potestasque sit diuinæ maiestatis intelligit, si existimat singularem deum, qui facere mundum potuit, eundem regere non posse, quem fecit. At si concipiat animo, quanta sit diuini huius operis immensitas, quum antea nihil esset, tamen uirtute atque consilio dei ex nihilo esse cõflatam: quod opus nisi ab uno inchoari perficique non potuit: iam intelliget multo facilius ab uno regi, quod est ab uno constitutum. Dicat fortasse aliquis, ne fabricari quidem tam immensum opus mundi, nisi à pluribus potuisse: quamlibet multos, quamlibet magnos faciat, quicquid in multis magnitudi-

nis,

Anis, potestatis, uirtutis, maiestatisque posuerit, id totum in unum confero, & in uno esse dico: ut tantum in eo sit istarum rerum, quantum nec excogitari, nec dici potest. Qua in re, quoniam & sensu deficiamus & uerbis, quia neque tantae intelligentiae lucem peccus humanum, neque explanationem tantarum rerum capit lingua mortalis, id ipsum intelligere nos oportet, ac dicere. Video rursus quid e contrario dici possit: tales esse illos plures, qualē nos uolumus unum. At hoc fieri nullo pacto potest, quod singulorum potestas progredi longius non ualebit, occurrentibus sibi potestatibus ceterorum. Neesse est enim, ut suos quisque limites aut transgredi nequeat, aut si transgressus fuerit, suis alterum finibus pellat. Non uident, qui deos multos esse credunt, fieri posse ut aliquid diuersum uelint, ex qua re disceptatio inter eos & certamen oriat: sicut Homerus bellantes inter se deos finxit: quum alij Troiam capi uellent, alij repugnarent. Vnius igitur arbitrio mundum regi necesse est: nisi enim singularum partium potestas ad unam prouidentiam referatur, non poterit summa ipsa constare potestas, unoquoque nihil curante amplius, quam quod ad eum proprie pertineat: sicut ne res quidem militaris, nisi unum habeat ducem atque rectorem. Quid si in uno exercitu tot fuerint imperatores, quot legiones, quot cohortes, quot cunei, quot alae: primum nec instrui poterit acies, unoquoque periculum recusante, nec regi facile, aut temperari: quod suis proprijs consilijs utantur omnes, quorum diuersitates plus noceant quam profint. Sic in hoc rerum naturae imperio, nisi unus fuerit, ad quem totius summa cura referat, uniuersa soluentur & corruent. Dicere autem multorum arbitrio regi mundum, tale est, quale si quis affirmet, in uno corpore multas esse mentes: quoniam multa & uaria sunt ministeria membrorum, ut singulos corporis sensus, singulae mentes regere credantur: item multi affectus, quibus commoueri solemus uel ad iram, uel ad cupiditatem, uel ad latitiam, uel ad metum, uel ad miserationem, ut in his omnibus totidem mentes putentur operari.

Deorum certa
mina.

Quod unus uere sit deus, à prophetis etiam prænunciatus. Cap. IIII

Quod si quis profectio dicat, ne ipsam quidem quae una est, habere uideatur: quod si in uno corpore tantarum rerum gubernationem mens humana possideat, & uniuersis simul intenta est, cur aliquis existimet, mundum non posse ab uno regi, à pluribus posse? Quod quia intelligunt isti assertores deorum, ita eos praesse singulis rebus ac partibus dicunt, ut tantum unus sit rector eximius. Iam ergo ceteri dii non erunt, sed satellites ac ministri, quos ille unus maximus & potens omnium officijs his praefecerit, ut ipsi eius imperio ac nutibus seruiant. Si uniuersi pares non sunt, non igitur dii omnes sunt. Nec enim potest hoc idem esse, quod seruit, & quod dominatur. Nam si deus est nomen summæ potestatis, incorruptibilis esse debet, perfectus, impassibilis, nulli rei subiectus. Ergo dii non sunt, quos parere uni maximo deo necessitas cogit. Sed quia non frustra falluntur ij, qui hoc ita putant, causam huius erroris paulo post aperiemus. Nunc unitatem diuinæ potestatis testimonijs comprobemus. Prophetæ, qui fuerunt admodum multi, unum deum praedicant, unum loquuntur: quippe qui unius dei spiritu pleni, quae futura essent, pari & consona uoce praedixerunt. At enim ueritatis expertes, non putant his esse credendum. Illas enim non diuinas, sed humanas uoces fuisse aiunt, uidelicet quia de uno deo praconiū faciunt, aut insani, aut mendaces fuerunt. At qui impleta esse in plerisque quotidie illorum uaticinia uidemus, & in unam sententiam congruens diuinitio, docet non fuisse furiosos. Quis enim mentis emotæ, non modò futura praecinere, sed etiam coherencia loqui possit? Num ergo fallaces erant, qui talia loquebantur? Quid ab his tam longe alienum fuit, quam ratio fallendi, quum ceteros ab omni fraude cohiberent? Idcirco enim à deo mittebantur,

Prophetarum
fides.

Lucri studium
mentiendi uo-
luntatē parit.

C ut & præcones essent maiestatis eius, & correctores prauitatis humanæ. Præterea uoluntas fingendi ac mentiendi eorum est, qui opes appetunt, lucra desiderant: quæ res proculdubio ab illis sanctis uiris abfuit. Ita enim delegato sibi officio functi sunt, ut derelictis omnibus ad tutelam uitæ necessarijs, non modò in futurum, sed ne in diem quidem laborarent, cõtenti extemporali cibo, quem deus subministrasset: & ij nõ modò quæstum nullum habuerunt, sed etiã cruciatus atq; mortem. Amara sunt enim uitiosis ac male uiuentibus præcepta iustitiæ. Itaq; ij, quorum peccata & arguebantur & prohibebantur, excruciatos eos acerbissime necauerunt. Ergo à quibus abfuit studium lucri, abfuit etiã uoluntas peccandi, & causa fallendi. Quid, quod aliqui eorũ principes, aut etiã reges fuerunt, in quos cadere non posset suspiciõ cupiditatis ac fraudis, & tamen præconium dei singularis, eadem qua ceteri diuinatione fecerunt:

De testimonijs Poëtarum. Cap. V

Ed omittamus sanè testimonia prophetarum, ne minus idonea probatio uideatur esse, quibus ab his omnino nõ creditur. Veniamus ad auctores, & eos ipsos ad ueri probationem testes citemus, quibus contra nos uti solent: poëtas dico, ac philosophos: ex his unum deum probemus necesse est: Non quod illi habuerint cognitam ueritatem, sed quod ueritatis ipsius tanta uis est, ut nemo possit esse tam cæcus, qui nõ uideat ingentem se oculis diuinam claritatem. Poëta igitur, quamuis deos carminibus ornauerint, & eorum res gestas amplificauerint summis laudibus, sapissime tamen confitentur, spiritu, uel mente una contineri regiõq; omnia. Orpheus, qui & uetustissimus poëtarum, & æqualis ipsorum deorum (siquidem traditur inter Argonautas cum Tyndaridis & Hercule nauigasse) deum uerum & magnum *πρωτόγονον*, id est primogenitum appellat, quod ante ipsum nihil sit genitum, sed ab ipso sint cuncta generata. Eundem etiã *φάνητα*, id est apparentem nominat: quod, quum adhuc nihil esset, primus ex infinito apparuerit, & extiterit. Cuius originem atq; naturã, quia concipere animo non poterat, ex aëre immenso natum esse dixit:

πρωτόγονος φάθωμ περιμήκεθ' ἦρος ἕως.

Aliud enim amplius, quod diceret, non habebat. Hunc aut esse omnium deorũ parentem, quorum causa cœlum condiderit, liberisq; prospexerit, ut haberent habitaculum, sedemq; cõmunem *ἐκλυσευ ἀθανάτους δῖμου ἀφθιτου*. Natura igitur & ratione ducente, intellexit esse præstantissimam potentiam, cœli ac terræ conditricem. Non poterat enim Iouem dicere esse principem rerum, qui erat Saturno genitus: neq; Saturnũ ipsum, qui Cœlo natus ferebatur. Cœlum autem tanquã deum primum cõstituire non audebat, quod uidebat esse elementum mundi, quod ipsum eguerit autore. Hæc eum ratio perduxit ad illum deum primogenitũ, cui assignat & tribuit principatum. Homerus nihil nobis dare potuit, quod pertineat ad ueritatem, qui humana potius quã diuina conscripsit. Potuit Hesiodus, qui deorum generationem unius libri opere complexus est. Sed tamen nihil dedit, non à deo conditore sumens exordiũ, sed à Chaos, quod est rudis inordinatãq; materiæ confusa congeries: quum explanare antè debuerit Chaos ipsum, unde, quando, quomodo esse, aut cõstare cœpisset. Nimirum sicut ab aliquo artifice disposita, ordinata, effecta sunt omnia, sic ipsam materiã fictam esse ab aliquo necesse est. Quis igitur hanc, nisi deus fecerit, cuius potestati subiacent omnia? Sed refugit hoc ille, dum horret incognitã ueritatem: non enim Musarum instinctu, sicut uideri uolebat, in Helicone carmen illud effudit, sed meditatus uenerat, & paratus. Nostrorũ primus Maro non longe fuit à ueritate, cuius de summo deo, quem spiritum ac

mentem

Orpheus

D

Homerus.

Hesiodi Theogonia.

A mentem nominauit, hæc uerba sunt:

Principio cœlum, ac terras, camposq; liquentes,
Lucentemq; globum lunæ, Titaniaq; astra,
Spiritus intus alit, totamq; infusa per artus,
Mens agit molem, & magno se corpore miscet.

Aeneid. 6

At ne quis forte ignoret, quisnam esset ille spiritus, qui tantum haberet potestatis, declarauit alio loco dicens:

Deum nanque ire per omnes
Terrasq; tractusq; maris, cœlumq; profundum.
Hinc pecudes, armenta, uiros, genus omne ferarum,
Quec; sibi tenuis nascentem arcessere uitas.

Ouidius quoque in principio præclari operis, sine ulla nominis dissimulatione à deo, quem fabricatorẽ mundi, quem rerum opificem uocat, mundum fatetur instructũ. Quod si uel Orpheus, uel hi nostri, quæ natura ducente senserunt, in perpetuum defendissent, eandem quam nos sequimur doctrinam, comprehensa ueritate tenuissent. Sed hæcenus de poetis: ad philosophos ueniamus, quorum grauior est autoritas, certiusq; iudicium: quia nõ rebus commentitijs, sed inuestiganda ueritati studuisse credunt. Thales Milesius, qui unus è numero septem sapientum fuit, qui primus omnium quæsisse de causis naturalibus traditur, aquam esse dixit, à qua nata sunt omnia: deum autem esse mentem, qui ex aqua cuncta forma uerit. Ita materiam omniũ rerum posuit in humore, principiũ causamq; nascendi posuit in deo. Pythagoras ita definiuit quid esset deus: animus, qui per uniuersas mundi partes, omnemq; naturam commeans atq; diffusus: ex quo omnia quæ nascuntur animalia, uitam capiunt. Anaxagoras deum esse dixit, infinitam mentem, quæ per seipsum moueat. Antisthenes multos quidẽ esse populares deos, unum tamen naturalem, summæ totius artificem. Cleanthes & Anaximenes æthera dicunt esse summum deum: cui opinioni poëta noster assensit:

Ouidij Metamorphosis.

Thales Milesius.

Pythagoras.

Anaxagoras.

Antisthenes.

Cleanthes.

Anaximenes.

Tum pater omnipotens fecundis imbribus æther
Coniugis in gremium lætæ descendit, & omnes
Magnus alit, magno permixtus corpore fœtus.

Chrysippus naturalem uim diuina ratione præditam, interdum diuinã necessitatem, deum prædicat. Item Zenon diuinã naturalemq; legem. Horũ enim omniũ sententiã, quamuis sit incerta, eodem tamen spectat, ut prouidentia unam esse consentiãt: siue enim natura, siue æther, siue ratio, siue mens, siue fatalis necessitas, siue diuina lex, siue quid aliud dixeris, idem est, quod à nobis dicitur deus. Nec obstat appellationũ diuersitas, quã ipsa significatione ad unum omnia reuoluantur. Aristoteles, quamuis ipse secũ dissideat, ac repugnantia sibi & dicat & sentiat, in summum tamen unam mentem mundo præesse testatur. Plato, qui omnium sapientissimus iudicatur, monarchiam planè aperteq; defendit: nec æthera, aut rationẽ, aut naturam, sed, ut est, deum nominat: ab eo mundum hunc perfectũ atq; mirabilem esse fabricatũ. Quem Cicero secutus atq; imitatus in plurimis, deum frequenter cõfitetur, ac supremum uocat in ijs libris, quos de legibus scripsit, ab eoq; regi mũdum argumentat, quũ disputat de natura deorũ, hoc modo: Nihil est præstantius deo, ab eo igitur mundũ regi necesse est. Nulli igitur est naturæ obediens, aut subiectus deus: omnem ergo regit ipse naturã. Quid autẽ sit deus, in Cõsolatione definit: Nec uero deus ipse, qui intelligitur à nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quædam & libera, & segregata ab omni concretionem mortali, omnia sentiẽs, & omnia mouens. Annæus quoq; Seneca, qui ex Romanis uel acerrimus

*Chrysippus.
Zenon.*

Aristoteles.

Plato.

Cicero.

Seneca.

C Stoicus fuit, quam saepe summum deum merita laude prosequitur. Nam quum de immatura morte differeret, Nō intelligis, inquit, auctoritatem ac maiestatem iudicis tui, rectoris orbis terrarū, coelīq; & deorum omnium dei, à quo ista numina quæ singula adoramus & colimus, suspensa sunt? Item in exhortationibus: Hic quū prima fundamenta molis pulcherrime iaceret, & hoc ordiretur, quo neq; maius quicquam nouit natura, nec melius, ut omnia sub ducibus suis irent, quamuis ipse per totum se corpus intenderat, tamen ministros regni sui deos genuit. Et q̄ multa alia de deo nostris similia locutus est, quæ nunc differo, quod alijs locis oportuniōra sunt. Nunc satis est demonstrare summo ingenio uiros attigisse ueritatem, ac penè tenuisse, nisi eos retrorsum fucata prauis opinionibus consuetudo rapuisset, qua & deos alios esse opinabantur, & ea quæ in usum hominis deus fecit, tanquam sensu prædita essent, pro dijs habenda & colenda credebant.

De testimonijs prophetarum & philosophorum: & de testimonijs Cotta pontificis, Trismegisti, & de decem Sibyllis. Cap. VI

Vnc ad diuina testimonia transeamus: sed prius unum proferā, quod est simile diuino, & ob nimiam uetustatem, & quod is, quem nominabo, ex hominibus inter deos relatus est. Apud Ciceronem C. Cotta pontifex disputans contra Stoicos de religionibus, & de uarietate opinionum, quæ solent esse de dijs, ut more Academicorum omnia facerent incerta,

Mercurij
quinq;

quinq; fuisse Mercurios ait: & enumeratis per ordinem quatuor, quintum fuisse eum, à quo Argus occisus sit: ob eamq; causam in Aegyptū profugisse, atq; Aegyptijs leges ac literas tradidisse. Hunc Aegyptij Thoth appellant: à quo apud eos primus anni sui mensis, id est September nomen accepit. Idem oppidum cōdidit,

D
Trismegistus.

quod etiam nunc græce uocatur *ἑρμόπολις*: & Saitæ seruant, & colunt eum religiose: qui tamen si homo fuerit, antiquissimus tamen & instructissimus omni genere doctrinæ, adeo, ut ei multarū rerū & artium scientia, Trismegisto cognomen imponerent. Hic scripsit libros, & quidē multos, ad cognitionem diuinarū rerum pertinentes: in quibus maiestatem summi ac singularis dei asserit: iisdemq; nominibus appellat, quibus nos deum & patrē: ac ne quis nomē eius requireret, *ἀνώνυμον*, id est sine nomine esse dixit, eo quod nominis proprietate nō egeat, ob ipsam scilicet unitatem. Ipsius hæc uerba sunt: *ὁ δὲ θεὸς εἷς, ὁ δὲ εἷς ἀνόματος οὐ προσδέεται, ἐπεὶ γὰρ ὁ ἅμ ἀνώνυμος*. Deo igitur nomen non est, quia solus est: nec opus est proprio uocabulo, nisi quum discrimen exigit multitudo, ut unamquancq; personā sua nota & appellatione designes: deo autē, quia semper unus est, propriū nomen est deus. Superest de responsis carminibusq; sacris, testimonia quæ sunt multo certiora proferre: nam fortasse ij, contra quos agimus, nec poëtis putant esse credendū, tanquam uana fingentibus: nec philosophis, qui errare potuerūt, quia & hi homines fuerūt.

M. Varro omniū doctiss.

M. Varro, quo nemo unquam doctior ne apud Græcos quidem, neq; apud Latinos uixit, in libris rerum diuinarū quos ad C. Cæsarē scripsit pontificem maximū, quum de quindecim uiris loqueretur, Sibyllinos libros ait nō fuisse unius Sibyllæ, sed appellari uno nomine Sibyllinos, quod omnes scæminæ uates Sibyllæ sunt à ueteribus nūcupatæ, uel ab unius Delphidis nomine, uel à cōsilijs deorū denunciantis: *σῆς* enim deos, nō *θεὸς*: & consiliū nō *βουλῶν*, sed *βουλῶν* appellabant Aeolico genere sermonis: itaq; Sibyllā dictā esse quasi *θεοβουλῶν*. Caterū Sibyllas decem numero fuisse, easq; omnes enumerauit sub autoribus, qui de singulis scriptitarunt. Primam fuisse de Persis, cuius mentionē fecerit Nicanor, qui res gestas Alexandri Macedonis scripsit. Secūdam Libycā, cuius meminit Euripides in Lamiae prologo. Tertiā Delphicā, de qua Chryssippus loquit in eo libro, quem de diuina

Sibyllæ quot
& unde

tionē

A tione cōposuit. Quartam Cumæam in Italia, quam Næuius in libris belli Punici, Piso in annalibus nominat. Quintā Erythræam, quam Apollodorus Erythræus affirmat suam fuisse ciuem: eamq; Graijs Ilium petentibus uaticinatam, & perituram esse Troiam, & Homerum mendacia scripturū. Sextam Samiam, de qua scripsit Eratosthenes in antiquis annalibus, Samiorum reperisse se scriptum. Septimam Cumanam nomine Amalthæam, quæ ab alijs Demophile, uel Herophile nominatur: eamq; nouem libros attulisse ad regem Tarquiniū Priscum, ac pro eis trecentos Philippeos postulasse: regemq; aspernatum precij magnitudinem, & derisisse mulieris insaniam: illam in conspectu regis tres combussisse, ac pro reliquis idem precium postulasse: Tarquiniū multo magis mulierem insanire putasse: quæ denuò tribus alijs exustis, quum in eodē precio perseueraret, motū esse regem, ac residuos trecentis aureis emisse: quorū postea numerus sit auctus, Capitoliū refectū: quod ex omnibus ciuitatibus & Italicis & Græcis, & præcipue Erythræis, coacti allatiq; sunt Romam, cuiuscunq; Sibyllæ nomine fuerūt. Octauam Helleponticam, in agro Troiano natam, uico Marpeffo, circa oppidum Gengithium, quam scribit Heraclides Ponticus, Solonis & Cyri fuisse temporibus. Nonam Phrygiam, quæ uaticinata sit Ancyræ. Decimam Tiburtem, nomine Alburneam, quæ Tiburi colitur ut dea, iuxta ripas Anienis: cuius in gurgite simulacrū eius inuentū esse dicitur, tenens in manu librum: cuius sacra senatus in Capitoliū transtulerit. Harum omnium Sibyllarū carmina & feruntur & habentur, præterquam Cumææ, cuius libri à Romanis occuluntur, nec eos ab ullo, nisi à quindecim uiris inspicere fas est. Et sunt singularū singuli libri: qui, quia Sibyllæ nomine inscribuntur, unius esse creduntur: suntq; confusi, nec discerni, ac suum cuiq; assignari potest, præter Erythrææ, quæ & nomen suum carmini uerū inseruit, & Erythræam se nominatum iri prælocuta est, quum esset orta Babylonix: sed & nos confuse Sibyllam dicemus, sicubi testimonijs earū fuerit abutendū. Omnes igitur hæ Sibyllæ unum deum prædicant, maxime tamen Erythræa, quæ celebrior inter cæteras ac nobilior habet: siquidē Fenestella diligentissimus scriptor de quindecim uiris dicens ait: Restituto Capitoliū retulisse ad senatum C. Curionē Cos. ut legati Erythras mitterentur, qui carmina Sibyllæ cōquisita Romam deportarent. Itaq; missos esse P. Gabiniū, M. Octaciliū, L. Valerium: qui descriptos à priuatis uersus circa mille Romam deportarunt: Idem supra ostendimus dixisse Varronem. In ijs ergo uersibus, quos legati Romam attulerūt, de uno deo hæc sunt testimonia:

Εἷς θεός, ὃς μόνος ἔστιν ὑπερμεγέθης, ἀργύρεος.

Hunc esse solum deum summum, qui cœlum fecerit, luminibusq; distinxerit.

*Ἀλλὰ θεός μόνος εἷς πανυπέριτατος, ὃς πεποίηκεν
οὐρανόν, ἡλίον τε καὶ ἀστέρας, ἠδὲ σελήνην,
καρποφόρον γαῖάν τε, καὶ ὕδατος οἰσμάτα πόντου.*

Qui quoniā solus sit ædificator mundi, & artifex rerum, uel quæ in eo sunt, solum coli oportere testatur.

*Ἀὐτὸν ἔμ μόνου ὄντα σέβειδ' ἡγήτορα κόσμου,
ὃς μόνος εἷς αἰῶνα, καὶ ὅζ' αἰῶνος ἔτυχεν.*

Item alia Sibylla, quæcūq; est, quū perferre se ad homines dei uocē diceret, sic ait:

Εἷς μόνος εἶμι θεός, καὶ οὐκ ἔστι θεός ἄλλος.

Exequerer nunc testimonia cæterarū, nisi & hæc sufficerent, & illa opportunioribus locis referuarem. Sed quum defendamus causam ueritatis apud eos, qui aberrantes à ueritate, falsis religionibus seruiūt, quod genus probationis aduersus eos magis adhibere debemus, quàm ut eos deorum suorū testimonijs reuincamus.

Sibylla nouem
libros ad Tar-
quiniū Prisca
cum attulit.

Libri Sibyllini

C

Apollinis de
deo respon-
sum.

Ἀπόλλωνος, ἀδίδακτος, ἀμήτωρ, ἀσυφέλικτος,
ὄνομα μὲν δὲ λόγῳ χωρὶς μὲν, ἢ πρὸς ναίων,
τοῦτι θεός, μικρὰ δὲ θεῶν μερὶς ἄγγελοι ἡμεῖς.

Pollo enim, quem præter cæteros diuinum, maximeq; fatidicum existi-
stimant, Colophonæ respondens (quod Delphis credo emigrauerat,
amœnitate ductus Asiæ) quærēti cuidā quis esset, aut quid esset omni-
no deus, respondit uiginti & uno uersibus: Quorū hoc principiū est:

Nunquid potest suspicari de Ioue esse dictum, qui matrē habuit, & nomen? Quid
quod Mercurius ille ter maximus, cuius supra mentionem feci, non modò ἀμήτω-
ρα, ut Apollo, sed ἀπάτωρα quoq; appellat deum, quod origo illi non sit aliunde:
nec enim potest ab ullo generari, qui ipse uniuersa generauit. Satis (ut opinor) &
argumentis docui, & testibus cōfirmaui, quod per se satis clarum est, unum esse re-
gem mundi, unum patrem, unum deum. Sed fortasse quærat aliquis à nobis idem
illud, quod apud Ciceronē quærīt Hortensius: Si deus unus est, quæ esse beata so-
litude queat? tanq; nos qui unum esse dicimus, desertū ac solitariū esse dicamus?

Angeli-

Habet enim ministros, quos uocamus nuncios. Et est illud uerum, quod dixisse in
exhortationibus Senecam supra retuli, genuisse regni sui ministros deum. Ve-
rum hi neq; dii sunt, neq; deos se uocari, aut colī uolūt: quippe qui nihil præter ius-
sum ac uoluntatem dei faciant. Nec tamen illi sunt, qui uulgò coluntur: quorū &
exiguus & certus est numerus. Quod si cultores deorū ipsos eos se colere putāt,
quos summi dei ministros appellamus, nihil est quod nobis faciant inuidiam, qui
unum dicamus, multos negemus. Si eos multitudo delectat, non duodecim dici-
mus, aut trecētos sexaginta quinq; (ut Orpheus) sed innumerabiles esse: arguimus
eorum errores in diuersum, qui tam paucos putant. Sciant tamen quo nomine ap-
pellari debeant, ne deum uerum uiolent, cuius nomen exponunt, dum pluribus
tribuunt. Credant Apollini suo, qui eodem illo responso, ut Ioui principatum, sic
etiam cæteris dijs abstulit nomen. Tertius enim uersus ostendit dei ministros, nō
deos, uerum angelos appellari oportere. De se quidē ille mentitus est, qui quum
sit ē numero dæmonum, angelis se dei aggregauit: deniq; in alijs responsis dæmo-
nem se esse cōfessus est. Nam quū interrogaretur, quomodo sibi supplicari uellet,
ita respondit:

Γάνσοφε πανρδίδακτ' ἐνολοίσσοφε μὲ κλύθι δαίμον.

Item rursus quum preces in Apollinem Smytheū rogatus expromeret, ab hoc
uersu exorsus est:

Ἀρμονίη κόσμοιο φαισφόρε καί σοφὲ δαίμον.

Quid ergo superest, nisi ut sua cōfessione uerberibus ueri dei, ac pœnæ subiaceat
sempiternæ? Nam in alio responso ita dixit:

Δαίμονες οἱ φοιτᾶσι πρὸς χθόνα ἢ πρὸς πόντον
ἀκάματοι, δάμανται ἑσπαι μάστιγι θεοῦ.

De utrisq; generibus in ij. lib. differemus. Interim nobis sat est, quod dum se ho-
norare uult, & in cœlo collocare, cōfessus est id quod res se habet, quomodo sint
appellandi, qui deo assistunt. Retrahant ergo se homines ab erroribus: & abiectis
religionibus prauis, parentē suum, dominūq; cognoscant, cuius nec uirtus existi-
mari potest, nec magnitudo perspicī, nec principiū cōprehendi: quū ad illū men-
tis humanæ intentio, & acumen, & memoria peruenerit, quasi subactis & cōsum-
matis omnibus uijs subsistit, hæret, deficit: nec est aliquid ulterius, quò progredi
possit. Verū quia fieri nō potest, quin id quod sit, aliquādo esse cœperit, cōsequens
est, ut quando nihil ante illum fuit, ipse ante omnia ex seipso sit procreatus: ideoq;
ab Apolline ἀπόλλωνος, à Sibylla ἀπόλλωνος, & ἀγέννητος, & ἀποίητος nominatur: quod

Seneca

A Seneca uir acutus in exhortationibus uidit. Nos, inquit, aliunde pendemus. Itaque ad aliquem perspicimus, cui quod est optimū in nobis, debeamus. Alius nos edidit, alius instruxit, Deus ipse se fecit.

Quod Deus sine corpore sit, nec sexu ad procreandum egeat.

Cap. VIII.

Is igitur tot & tantis testibus comprobatur, unius Dei potestate ac prouidentia mundum gubernari: cuius uim maiestatemque tantam esse dicit in Timæo Plato, ut eam neque mente concipere, neque uerbis enarrare quisquam possit, ob nimiam eius & inestimabilem potestatem. Dubitet ergo aliquis, an quicquam difficile, aut impossibile sit Deo,

Dei maiestas
inestimabilis.

qui tanta, tamque mirifica opera prouidentia excogitauit, uirtute constituit, ratione perfecit: nunc autem spiritu sustentet, potestate moderetur: inexcogitabilis, inestimabilis, & nulli alij satis notus quam sibi. Vnde mihi de tanta potestate sapius cogitanti, qui deos colunt interdum uideri solent tam caeci, tam incogitabiles, tam excordes, tam non multum à mutis animalibus differentes, qui credant eos, qui geniti sunt maris ac foeminae coitu, aliquid maiestatis diuinæque uirtutis habere potuisse, quum Sibylla Erythraea dicat:

in maiestate

οὐ δυνάει ἀνδρῶς

Εκ μητρὸς μητρῶς τε θεὸς τετυπωμένον εἶναι.

Quod si est uerū, sicuti est, apparet Herculem, Apollinem, Liberū, Mercurium, Iouemque ipsum cum cæteris, homines fuisse, quando sunt ex duobus sexibus nati. Quid est autem tam remotum à Deo, quam id opus, quod ipse ad propagandam sobolem mortalibus tribuit, et quod sine substantia corporali nullum potest esse?

Dij gentium ho-
mines aliquan-
do fuerunt.

B Dij ergo si sunt immortales & æterni, quid opus est altero sexu? nimirum ut generentur. Ipsa progenie quid opus est, quum successione non egeant qui futuri sunt semper? Nam profecto in hominibus cæterisque animantibus, diuersitas sexus & coitio & generatio nullam habet aliam rationem, nisi ut omnia genera uiuentium, quando sunt conditione mortalitatis obitura, mutua possint successione seruari: Deo autem, qui est sempiternus, neque alter sexus, neque successio necessaria est. Dicit aliquis, ut habeat uel ministros, uel in quos ipse possit dominari. Quid igitur opus est sexu foemineo, quum Deus, qui est omnipotens, ut uocatur, sine usu & opera foeminae possit filios procreare? Nam si quibusdam minutis animalibus id præstitit, ut sibi è folijs natos, è surauibus herbis ore legant, cur existimet aliquis ipsum Deum nisi ex permissione sexus alterius non posse generare? Illos igitur, quos imperiti & insipientes tanquam deos & nuncupant & adorant, nemo est tam inconsideratus, qui non intelligat fuisse mortales. Quomodo ergo, inquiet aliquis, dij crediti sunt? nimirum quia reges maximi ac potentissimi fuerunt, ob merita suarum uirtutum, aut munerum, aut artium repertarum, quum chari fuissent ijs, quibus imperitauerant, in memoriã sunt consecrati. Quod si quis dubitet, res eorum gestas & facta consideret, quæ uniuersa tam poetæ quam historici ueteres prodiderunt.

De Hercule & gestis eius, atque ortu eius ex Ioue & Alcmena,

& morte eius.

Cap. IX.

Hercules, qui ob uirtutem clarissimus, & quasi Africanus inter deos habetur, nonne orbem terrarum, quem peragrasset ac expurgasset narratur, stupris, libidinibus, adulterijs inquinauit? nec mirum, cum esset adulterio genitus Alcmenæ. Quid tandem potuit in eo esse diuini, qui suis ipse uirtutibus mancipatus, & mares & foeminas contra omnes leges infamia, dedecore, flagitio affectus? Sed ne illa quidem, quæ magna & mirabilia gessit, talia iudicanda sunt, ut uirtutibus diuinis tribuenda uideantur. Quid enim tam magnificum, si leonem, aprumque superauit, si aues sagittis deiecit, si regium stabulum egressus, si uirginem uicit, cingulo

C lumq; detraxit, si equos feroces cū domino interemit? Opera sunt ista fortis uiri, hominis tamen. Illa enim quæ uicit, fragilia & mortalia fuerūt. Nulla enim est (ut ait Orato) tanta uis, quæ nō ferro ac uiribus debilitari, frangiq; possit. At animū uincere, iracundiā cohibere, fortissimi est: quæ ille nec fecit unq; nec potuit. Hæc qui faciat, nō modò ego eum summis uiris comparo, sed similitimum Deo iudico. Vellem adiecisset de libidine, luxuriā, cupiditate, insolentia, ut uirtutē eius imple ret, quem similem Deo iudicabat. Non enim fortior iudicāndus est, qui leonem, q; qui uiolentiā, & in seipso inclusam feram superat iracundiam: aut qui rapacissi- mas uolucres deiecit, quā qui cupiditates auidissimas coercet: aut qui Amazonē bellatricem, quā qui libidinem uincit, pudoris ac famæ debellatricem: aut qui si- mum de stabulo, q; qui uitia de corde suo egerit: quæ magis sunt perniciofa, quia domestica & propria mala sunt, quā illa, quæ & uitari poterāt, & caueri. Ex quo fit, ut ille solus uir fortis debeat iudicari, qui temperās est, & moderatus, & iustus. Quod si cogitet aliquis quæ sint Dei opera, iam hæc omnia quæ mirantur homi- nes ineptissimi, ridicula iudicabit. Illa enim nō diuinis uirtutibus, quas ignorant, sed infirmitate suarum uirium metiuntur. Nam illud quidem nemo negauit, Her- culem non tantum Eurystheo seruisse regi, quod aliquatenus honestū uideri po- test, sed etiam impudicæ mulieri Omphale, quæ illum uestibus suis indutum se- dere ad pedes suos iubebat pensa facientē: detestabilis turpitudine, sed tanti erat uo- luptas. Quid tum, inquit aliquis, potēs ne credendū putas? Quidni putem? Nō enim ista Lucilius narrat, aut Lucianus, qui dijs & hominibus non pepercit, sed potissimū qui deorū laudes canebant. Quibus igitur credemus, si fidem laudan- tibus nō habemus? Qui hos mentiri putat, proferat alios quibus credamus auto- res, qui nos doceant, qui sint isti dij, quomodo, unde orti, quæ sit uis eorū, qui nu- merus, quæ potestas, quid in his admirabile, quid cultu dignum, quid deniq; cer- tius, ueriusq; mysteriū: nullus dabit. Credamus igitur istis, qui nō ut reprehende- rent, sunt locuti, sed ut prædicarēt. Nauigauit ergo cū Argonautis, expugnauitq; Troiam, iratus Laomedonti ob negatā sibi pro filiæ salute mercedem. Vnde quo tempore fuerit, apparet. Idem furore atq; infania percitus, uxorem suam cum libe- ris interemit: hunc homines deum putant. Sed Philoctetes eius hæres nō putauit, qui facem supposuit arfuro, qui artus suos & neruos cremari ac dissolui uidit, qui ossa eius ac cineres in Oeta mōte sepeliuit, pro quo munere sagittas eius accepit.

De Aesculapio, Apolline, Neptuno, ac Marte, & Castore, Pol-
luce, atq; Mercurio. Cap. X.

Aesculapius

Aesculapius & ipse non sine flagitio Apollinis natus, quid fecit aliud di- uinis honoribus dignum, nisi quod sanauit Hippolytum? mortem sa- nē habuit clariorē, quia à Deo meruit fulminari. Hunc Tarquiti- us de illustribus uiris differens, ait incertis parētibus natum, expositum, & à uenatoribus inuentum, canino lacte nutritum, Chironi traditum didicisse medi- cinam: fuisse autem Messenium, sed Epidauri moratum: Tullius etiam Cynosuris urbe Arcadiæ ait sepultum. Quid Apollo pater eius? nōne ob amorem, quo fla- grabat, turpissime gregem pauit alienum, & muros Laomedonti extruxit, cum Neptuno mercede conductus, quæ illi negari potuit impune? ab eoq; primo rex perfidus, quicquid cum dijs pepigisset, didicit abnegare. Idem formosum puerū & dum amat, uiolauit: & dum ludit, occidit. Homicida Mars, & per gratiam cædis crimine ab Atheniensibus liberatus, ne uideretur nimis ferus & immanis, adul- terium cum Venere commisit. Castor & Pollux, dum alienas sponsas rapiūt, esse gemini deserunt: nam liuore iniuriæ concitatus Idas, alterum gladio transuerbe- rauit:

Apollo.

Mars.

Castor &
Pollux.

A rauit: & eosdem poëta alternis uiuere, alternis mori narrant: ut iam sint nō deorū tantum, sed omnium mortaliū miserimi, quibus semel mori non licet. Hos tamen Homerus ambos simpliciter (non ut poëta solent) mortuos esse testat. Nam quū faceret in muris assidentē Priamo Helenam cunctos Græciæ principes recognoscere, solos autem se fratres suos requirere, subiecit orationi huiusmodi uersum:

Ως φάτο, τὸν δ' ἴδον κατέχρη φροῖζο' αἴα.

Fur ac nebulo Mercurius, quid ad famam sui reliquit, nisi memoriā fraudū suarum? Cælo dignus, quia palæstram docuit, & lyram primus inuenit. Liberum patrem in senatu deorum summæ autoritatis, primæq; esse sententiæ necesse est: quia præter Iouem solus omnium triumphauit, exercitū duxit, Indos debellauit: sed inuictus ille Imperator, inclytus, maximus, ob amorē ac libidinem turpissime uictus est. Delatus enim Diā cum semiuiro comitatu, nactus est impudicam mulierem in littore, ac fiducia uictoriæ inclytæ uir esse uoluit, ne nimium mollis esse uideretur: atq; illam patris proditricem, fratris interempricem, ab alio relictam & repudiatā, in coniugiū sibi uendicauit, & liberam fecit, & cum ea pariter ascendit in cælum. Quid omniū horū pater Iupiter, qui in solenni preceatione Optimus

Mercurius.
Liberi patris
gesta.

Iouis impietas.

B domos dedecore atque infamia plenissimas reddidit. Illud uero summæ impietatis ac sceleris, quod regiū puerum rapuit ad stuprum: parum enim uidebatur, si in expugnanda scēminarum pudicitia maculosus ac turpis esset, nisi etiam sexui suo iniuriā faceret: hoc est uerū adulteriū, quod fit cōtra naturā. Hęc qui fecit, uiderimus an maximus, certe optimus nō est: quod nomen à corruptoribus, ab adulteris, ab incestis abest: nisi forte nos erramus homīes, qui talia faciētes sceleratos uocamus ac perditos, omnibusq; pœnis dignissimos iudicamus. Stultus autē M. Tullius, qui C. Verri adulteria obiecit. Eadē enim Iupiter quē colebat, admisit. Qui P. Clodio sororis incestum. At illi optimo maximo eadem fuit & soror & coniunx.

Ganymedes à
Ioue raptus.

De ipsius Iouis parentibus, & ortu, & uita eius flagitiosissima, morte,
& sepultura, & opificio poëtarum. Cap. XI.

Vis est igitur tam excors, qui hūc in cælo regnare putet, qui ne in terra quidem debuit. Non insulse quidam poëta triumphum Cupidinis scripsit: quo in libro non modò potentissimū deorum Cupidinem, sed etiam uictorem facit. Enumeratis enim amoribus singulorum, quibus in potestatem Cupidinis, ditionemq; uenissent, instruit pompam, in qua Iupiter cum cæteris dijs ante currum triumphantis ducitur catenatus. Eleganter id quidem dicitur à poëta figuratum, sed tamen nō multum distat à uero. Qui enim uirtutis est expers, qui cupiditatibus ac libidinibus malis uincitur, non Cupidini (ut ille finxit) sed morti subiectus est sempiternæ. Sed omittamus de moribus dicere, rem consideremus, ut intelligant homines, in quibus miseri uersentur erroribus. Regnare in cælo Iouem uulgus existimat, id doctis pariter & indoctis persuasum est, quod & religio ipsa, et preceationes, & hymni, & delubra, & simulacra demonstrant: eundem tamen Saturno & Rheā genitum confitentur. Quomodo potest Deus uideri, aut (ut ait poëta) hominum rerumq; repertor, ante cuius ortum in-

Cupidinis tria
umphus.

C finita hominum millia fuerunt: eorum scilicet, qui Saturno regnante uixerunt, ac priores luce quam Iupiter sunt potiti. Video alium deum regem fuisse primis temporibus, alium consequentibus. Potest ergo fieri, ut alius sit postea futurus. Si enim regnum prius mutatum est, cur desperemus & posterius posse mutari: nisi forte Saturnus generare potuit fortiolem, Iupiter non potest. Atqui diuinum imperium, aut semper immutabile est: aut si est mutabile, quod fieri non potest, semper utique mutabile est. Potuit enim Iupiter regnum amittere, sicut & pater eius amisit. Ita plane: nam quum idem neque uirginibus, neque maritatis unquam pepercisset, & abstinent se tantum una Thetide, quod responsum fuit maiorem patre suo futurum, quisquis ex illa natus esset: et primum in eo prudentia non Dei, cui nisi Themis futura dixisset, ipse nesciret. Si autem diuinus non sit, ne Deus quidem sit, unde ipsa diuinitas nominatur, ut ab homine humanitas. Deinde conscientia imbecillitatis, timuit utique maiorem: Quod qui fecit, scit utique profecto non esse se maximum: quando quidem potest aliquid maius existere. Idem per stygiam paludem sanctissime iurat:

Vna superstitio superis quae reddita diuis.

Quae est ista superstitio: aut a quo reddita est? Ergo aliqua potestas maxima est, quae peierantes deos puniat: quae tanta formido est paludis infernae, si sunt immortales: quid metuunt eam, quam uisuri non sunt, nisi quos mori necesse est? Quid igitur homines oculos suos in caelum tollunt: quid per superos deierant, quum ipsi superi ad infernos deuoluantur, ibique habeant quod uenerentur & adorent? Illud uero quale est, esse fata, quibus dii omnes & ipse Iupiter pareat: si Parcarum tanta uis est, ut plus possint quam coelestes uniuersi, quamque ipse rector ac dominus, cur non illae potius regnare dicantur, quarum legibus ac statutis parere omnes

D deos necessitas cogit? Nunc cui dubium est, quin is qui alicui rei obsequitur, maximus non sit: nam si sit, non accipiat fata, sed faciat. Nunc ad illud quod omiseram, redeo. In una utique sola fuit continentior, quum eam deperiret, & non uirtute aliqua, sed metu successoris. Quae fortitudo utique eius est, qui sit mortalis & imbecillus, & nihil: quippe qui potuit & tunc quum nasceretur, extingui, sicut frater eius ante genitus extinctus est: qui si uiuere potuisset, nunquam minori concessisset imperium. Ipse autem furto seruatus, furumque nutritus, *Zeus* siue *Zeus* appellatus est, non ut isti putant, a seruore coelestis ignis, uel quod uitae sit dator, uel quod animantibus inspiret animas: quae uirtus solius dei est, (quam enim possit inspirare animam, qui ipse accipit aliunde?) sed quod primus ex liberis Saturni maribus uixerit. Potuerunt igitur homines alium deum habere rectorem, si Saturnus non fuisset ab uxore delusus: At enim poetae ita finxerunt. Errat quisquis hoc putat. Illi enim de hominibus loquebantur: sed ut eos ornarent, quorum memoriam laudibus celebrabant, deos esse dixerunt. Itaque illa potius ficta sunt, quae tanquam de dijs, non illa quae tanquam de hominibus locuti sunt, quod clarum fiet exemplo, quod inferemus. Danaem uiolaturus Iupiter, aureos nummos largiter in sinu eius infudit. Haec stupri merces fuit. At poetae, qui quasi de deo loquebantur, ne autoritatem creditae maiestatis infringent, finxerunt ipsum in aureo imbri delapsum: eadem figura, qua imbres ferreos dicunt, quum multitudinem telorum, sagittarumque describunt. Rapuisse dicitur in aquila Catamitum: poetica color est: sed aut per legionem rapuit, cuius insigne aquila est: aut nauis in qua est impositus, tutelam habuit in aquila figuratam: sicut taurum figuratum, quum rapuit & transuexit Europam. Eodem modo conuertisse in bouem traditur Io Inachi filiam: quae, ut iram Iunonis effugeret, ut erat iam fetis obsita, iam bos transisse dicitur mare, in Aegyptumque uenisse, atque ibi recepta pristina forma, dea facta, quae nunc Isis uocatur. Quo igitur argumento proba

ri po

†prouidentia

Fatis parendum

Iupiter cur
Zeus.

Danaes fabula

Ganymedes et
Europa rapti.

Io in bouem.

Ari potest, nec Europam in tauro sedisse, nec Io factam bouem: quod certus dies habetur in fastis, quo Iſidis nauigium celebratur: quæ res docet non tranſiſſe illam, ſed nauigaſſe. Igitur qui ſapere ſibi uidentur, quia intelligunt uiuum, terrenumq; corpus in cælo eſſe nō poſſe, totam Ganymedeam fabulam pro falſo repudiant, nec ſentiunt in terra id eſſe factum: quia res ac libido ipſa terrena eſt. Non ergo res ipſas geſtas ſinxerunt poëtæ: quod ſi facerent, eſſent uaniſſimi: ſed rebus geſtis addiderunt quendam colorem. Non enim obtreſcentes illa dicebant, ſed ornare cupientes. Hinc homines decipiunt, maxime dum hæc omnia ficta eſſe arbitrantur à poëtis: colunt quod ignorant, neſciunt qui ſit poëtica licentiæ modus, quo uſq; progredi fingendo liceat: quum officiū poëtæ ſit in eo, ut ea quæ geſta ſunt uere, in aliquas ſpecies obliquis figurationibus cum decore aliquo conuerſa, traducant. Totum autem quod referam fingere, id eſt ineptum eſſe, & mendacē potius quàm poëtam: ſed ſinxerunt iſta quæ fabuloſa creduntur. Num etiã illa, quæ de dijs ſceminis, deorumq; connubijs dicta ſunt: Cur igitur ſic figurantur, ſic conſuntur: niſi forte nō tantum poëtæ, ſed & pictores fictoresq; imaginum mentuntur: Si enim hic Iupiter, qui à uobis dicitur deus, nō is eſt, qui ex Saturno & Oponeatus eſt, non oportuit niſi ſolus ſimulacrum in templis omnibus collocari. Quid ſibi mulierū effigies uolunt: quid ſexus infirmus: in quem ſi cecidit ipſe Iupiter, tum uero ipſi lapides hominem fatebuntur. Mentitos aiunt eſſe poëtæ, & his tamen credunt: imò uero non eſſe mentitos, re ipſa probant. Ita enim deorum ſimulacra conſingunt, ut ex ipſa diuerſitate ſexus appareat uera eſſe quæ dicunt poëtæ. Nam quod aliud argumentum habet imago Catamiti, & effigies aquilæ, quæ ante pedes Iouis ponuntur in templis, & cum ipſo pariter adorantur, niſi ut nefandi ſcleris ac ſupri memoria maneat in æternum: Non igitur à poëtis totum fictū eſt: aliquid fortaiſſe traductum, & obliqua figuratione obſcuratū, quo ueritas inuoluta tegetur: ſicut illud de ſortitione regnorū. Aiunt enim Ioui cælum obtiſſe, Neptuno mare, inferna Plutoni: cur non terra potius in ſortem tertiam uenit: niſi quod in terra geſta res eſt. Ergo illud in uero eſt, quod regnum orbis ita partiti ſortitiq; ſunt, ut orientis imperiū Ioui cederet: Plutoni, cui cognomen Ageſilao fuit, pars occidentis obtingeret: eo quod plaga orientis, ex qua lux mortalibus datur, ſuperior, occidentis autem inferior eſſe uideatur. Sic ueritatem mendacio uelauerunt, ut ueritas ipſa perſuaſioni publicæ nihil derogaret. De Neptuni ſorte manifeſtum eſt, cuius regnum tale fuiſſe dicimus, quale M. Antoni fuit inſinitum illud imperiū, cui totius oræ maritimæ poteſtatem ſenatus decreuerat, ut prædones perſequeretur, ac mare omne pacaret. Sic Neptuno maritima omnia cum inſulis obuenerunt. Quomodo id probari poteſt: Nimirum ueteres hiſtorige docent. Antiquus autor Euhemerus, qui fuit ex ciuitate Meſſana, res geſtas Iouis & cæterorum qui dij putantur, collegit, hiſtoriamq; contexuit ex titulis & inſcriptionibus ſacris, quæ in antiquiſſimis templis habebant, maximeq; in fano Iouis Triphylj, ubi aureā columnā poſitam eſſe ab ipſo Ioue, titulus indicabat: in qua columna geſta ſua perſcripſit, ut monumenta eſſent poſteris rerum ſuarum. Hanc hiſtoriam interpretatus eſt Ennius, & ſecutus, cuius hæc uerba ſunt: Iupiter imperiū Neptuno dat maris, ut inſulis omnibus, & quæ loca ſunt ſecus mare omnibus regnaret. Vera ſunt ergo quæ loquuntur poëtæ, ſed obtentu aliquo ſpecieq; uelata. Poſſe & mons Olympus figuram poëtis dediſſe, ut Iouem dicerent cæli regnum eſſe ſortitum, quod Olympus ambiguum nomen eſt, & montis & cæli. In Olympo autem Iouem habitari docet hiſtoria eadem, quæ dicit: Eadem tempeſtate Iupiter in monte Olympo maximam partem uitæ colebat, & eò ad eum

Officiū poëtæ.

Sortitio regnorum mundi.

Neptuno ceſſio mare.

Iupiter olympi rector.

Poëtarum fictions.

Iouis nomen deo summo non tribuendum.

Iouis obitus.

Tenuerari

C in ius ueniebant, si quæ res in controuersia erant. Item si quis quid noui inuenerat, quod ad uitam humanam utile esset, eò ueniebat, atq; Ioui ostendebat. Multa in hunc modum poëtae transferunt, non ut in deos mentiantur, quos colunt, sed ut figuris uersicoloribus uenustatem ac leporem carminibus suis addant. Qui autem non intelligunt quo modo, aut quare quicquam figuretur, poëtas uelut mendaces & sacrilegos insequuntur. Hoc errore decepti & philosophi, quod ea, quæ de Ioue feruntur, minime in deum conuenire uidebantur, duos Ioues fecerunt, unum naturalem, alterum fabulosum. Viderunt ex parte, quod erat uerum: eum scilicet de quo poëtae loquuntur, hominem fuisse. In illo autem naturali Ioue, uulgaris consuetudine religionis inducti, errauerunt, quod in deum nomen hominis transferunt: qui (ut supra diximus) quia solus est, non indiget nomine. Iouem autem illum esse, qui sit ex Ope Saturnoq; natus, negari non potest. Vana igitur persuasio est eorum, qui nomen Iouis summo deo tribuunt. Solent enim quidam errores suos hac excusatione defendere, qui conuicti de uno deo, quum id negare non possunt, ipsum se colere affirmant. Verum hoc sibi placere, ut Iupiter nominetur: quo quid absurdius? Iupiter enim sine contubernio coniugis filiaeq; coli non solet. Vnde quid sit, apparet: nec fas est id nomen eò transferri, ubi nec Minerva est ulla, nec Iuno. Quid, quod huius nominis proprietas non diuinam uim exprimit, sed humanam? Iouem enim, Iunonemq; à iuuando esse dictos Cicero interpretatur. Et Iupiter quasi iuuans pater dicitur: quod nomen in deum minime congruit: quia iuuare hominis est, opis aliquid conferentis in eum, qui sit alienus & exigui beneficij. Nemo sic deum precatur, ut se adiuuet: sed ut seruet, ut uitam salutemq; tribuat: quod multo plus ac maius est quam iuuare. Et quoniam de patre loquimur, nullus pater dicitur filios iuuare, quum eos generat aut educat. Illud enim leuius est, quam ut eo uerbo magnitudo paterni beneficij exprimatur. Quamto id magis incoueniens est deo, qui uerus est pater, per quem sumus, & cuius toti sumus, à quo fingimur, animamur, illuminamur: qui nobis uitam impertit, salutem tribuit, uictum multiplicem subministrat. Non intelligit beneficia diuina, qui se iuuari tantummodo à deo putat. Ergo non imperitus modò, sed etiam impius est, qui nomine Iouis uirtutem summæ potestatis imminuit. Quare si Iouem ex rebus gestis & ex moribus hominem fuisse, in terraq; regnasse deprehendimus: superest, ut mortem quoq; eius inuestigemus. Ennius in sacra historia, descriptis omnibus, quæ in uita sua gessit, ad ultimum sic ait: Deinde Iupiter postquam terram quinquies circueiuit, omnibusq; amicis atq; cognatis suis imperium diuisit, reliquitq; hominibus leges, mores, frumentaq; parauit, multaq; alia bona fecit, immortalis gloria memoriaq; affectus, sempiterna monumenta suis reliquit, ætate pessumata in Creta, uitam commutauit, & ad deos abiit, eumq; Curetes filij sui curauerunt, decoraueruntq; eum. Et sepulchrum eius est in Creta, in oppido Gnosò: & dicitur Vesta hanc urbem creauisse. In qua sepulchro eius est inscriptum antiquis literis græcis, ὁ θεὸς τῶν κροῖων, id est latine, Iupiter Saturni filius. Hoc certe non poëtae tradunt, sed antiquarum rerum scriptores: quæ adeò uera sunt, ut ea Sibyllinis uersibus confirmant, qui sunt tales:

δαίμονας ἀψύχους νεκῶν εἰδῶλα καμόντων
ὦν κρήτη καύχημα τείφους ἢ δύσμορος ἔχει.

Cicero de natura deorum, quum tres Ioues à theologis nominari diceret, ait tertium fuisse Cretensem Saturni filium: cuius in illa insula sepulchrum ostenditur. Quomodo igitur potest deus alibi esse uiuus, alibi mortuus: alibi habere templum, alibi sepulchrum? Sciant ergo Romani Capitolium suum, id est summum caput religionum suarum publicarum, nihil esse aliud quam inane monumentum. Veniamus

mus

Amus nunc ad eius patrē, qui ante regnauit, & qui fortasse plus habebat in se, quod ex coitu tantorum elementorū genitus esse dicatur. Videamus quid in eo fuerit deo dignum. In primis illud, quod aureū seculum narratur habuisse, quod iustitia sub eo fuerit in terra. Teneo aliquid in eo, quod in eius filio nō fuit. Quid enim tam conueniens deo, quam iustum regimē, ac pium seculum? Sed quum eadem ratione natum esse cogito, non possum putare deum summū, quod uideam esse aliquid antiquius, cœlum scilicet atq; terrā. At ego deum quæro, ultra quem nihil est omnino, qui fons & origo sit rerū. Hic sit necesse est, qui cœlum ipsū condidit, terramq; fundauit. Saturnus autem, si ex his natus est (ut putatur) quemadmodum potest deus esse principalis, qui alijs ortum suum debet? Aut quis præsuit mundo antequā Saturnus gigneretur? Sed hoc poëticū est (ut dicebam paulo ante) figmentū: nec enim fieri poterat, ut elementa insensibilia, tantoq; interuallo separata, in unum coirent, ac filium procrearēt: aut is qui natus esset, non potissimum genitoribus similis existeret, sed eam formā gereret, quam parentes sui non habebant. Quæramus ergo, quid ueritatis sub hac figura lateat. Minutius Felix in eo libro, qui Octauius inscribit, sic argumentatus est: Saturnū, quum fugatus esset à filio, in Italiāq; uenisset, cœli filium dictum: quod soleamus eos, quorum uirtutē miremur, aut eos qui repentine aduenerint, de cœlo cecidisse dicere: Terræ autem, quod ignotis parentibus natos, terræ filios nominemus. Sunt hæc quiddam similia uerū, non tamen uera: quia cōstat etiam tunc, quū regnaret, ita esse habitum. Potuit & sic argumentari: Saturnū, quū potentissimus rex esset, ad retinendam parentū suorū memoriā, nomina eorū cœlo terræq; indidisse, quum hæc prius alijs uocabulis appellarentur: qua ratione & montibus & fluminibus nomina sunt imposita. Neq; enim quū dicunt poëtæ de progenie Atlantis, aut Inachi fluminis, id potissimū dicunt, homines ex rebus sensu carentibus potuisse generari: sed eos utiq; significāt, qui nati sunt ex ijs hominibus, qui uel uiui uel mortui nomina montibus aut fluminibus indiderunt. Nam id apud ueteres, maximeq; Græcos usitatum fuit. Sic maria eorū traxisse nomina accepimus, qui deciderant in ea: ut Aegæum, Icarium, Helleponticū: & in Latio Auentinus uocabulū monti dedit, in quo sepultus est, Tyberinus uel Tyberis amni, in quo mersus est. Nō ergo mirandū, si nomina eorum cœlo terræq; attributa essent, qui reges genuerant potentissimos. Apparet ergo nō e cœlo natū esse, quod fieri non potest, sed ex eo homine, cui nomen Vrano fuit: quod esse uerū Trismegistus autor est: qui quū diceret admodū paucos extitisse, in quibus esset perfecta doctrina, in his Vranum, Saturnū, Mercuriū cognatos suos nominauit. Hæc ille quia ignorauit, aliò traduxit historiā, qui quoniā quo modo potuerit argumentari, ostendi: nunc dicam quomodo, ubi, à quo sit hoc dictum: non enim Saturnus hoc, sed Iupiter fecit. In sacra historia sic Ennius tradit: Deinde Panem deducit in montē, qui uocatur Cœli stella: postquam eò ascendit, cōtemplatus est late terras: ibiq; in eo monte aram creat cœlo. Primusq; in ea ara Iupiter sacrificauit: in eo loco suspexit in cœlū, quod *oupe rōs* nominatur: idq; quod supra mundum erat, quod æther uocatur, de sui aui nomine cœlo nomen indidit, idq; Iupiter, quod æther uocatur placans, primum cœlum nominauit, eamq; hostiam quam ibi sacrauit, totam adoleuit. Nec hic tantum sacrificasse Iupiter inuenitur. Cæsar quoq; in Arato refert, Aglaosthenem dicere, Iouem quū ex insula Naxo aduersus Titanas proficisceretur, & sacrificiū faceret in littore, aquilam ei in auspiciū aduolasse, quam uictor bono omine acceptam tutelæ suæ subiugarit. Sacra uero historia, & ante cōsedisse illi aquilam in capite, atque illi regnum portendisse testatur. Cui ergo sacrificare Iupiter potuit, nisi Cœlo

Saturnus quis
& unde.

Cœli & terræ
filij qui dicantur.

Creat pro ædi
ficat.
Ara omnium
prima.

C auo, quem dicit Euhemerus in Oceano mortuū, & in oppido Aulatia sepultum.

Quomodo Stoici fragmenta poetarū ad philosophicam transferant rationem. Cap. XII

Saturni impietas.

NONIAM reuelauimus mysteria poetarum, & Saturni parentes inuenimus, ad uirtutes eius & facta redeamus. Iustus in regno fuit: primum ex hoc ipso iam deus nō est, quod fuit. Denique quod ne iustus quidem fuit, sed impius nō modō in filios, quos necauit, uerū etiam in patrem, cui dicitur abscidisse genitalia, quod forsitan uere acciderit. Sed homines respectu elementi, quod dicitur cœlum, totam fabulā explodūt tanquā ineptissime fictam: quam tamen Stoici (ut solent) ad rationem physicā conantur traducere: quorum sententiam Cicero de natura deorum differens, posuit: Cœlestem, inquit, altissimam, ætheriamque naturam, id est igneam, quæ per sese omnia gigneret, uacare uoluerunt ea parte corporis, quæ cōiunctione alterius egeret ad procreandum: quæ ratio in Vestam potuit cōuenire, si mas diceretur. Idcirco enim uirginem putant Vestam, quia ignis inuolabile sit elementū, nihilque nasci possit ex eo: quippe qui omnia quæ arripuerit, absumat. Ouidius in Fastis:

Vesta uirgo.

Nec tu aliud Vestam quàm uiuam intellige flammam,

Nataque de flamma corpora nulla uides.

Iure igitur uirgo est, quæ semina nulla remittit,

Nec capit, & comites uirginitatis amat.

Sol causa omnium que gignuntur.

ifotu

D

Vulcano quoque id potuit adscribi, qui quidē putatur ignis, & tamen poetæ nō assenserūt. Potuit & Soli, in quo est natura & causa gignentium: nam sine Solis igneo calore neque nasci quicquam, neque augeri potest: ut nulli elemento magis opus sit genitalibus, quàm calor: cuius foetu concipiuntur, nascunt, sustentantur omnia. Postremo etiam, si ita sit ut uolunt, qui magis abscissum esse cœlum putet, quàm omnino sine genitalibus natum: Nam si per se gignit, non indigebat utique genitalibus, quum Saturnū ipsum procrearet. Si uero habuit, & à filio abscissa sunt, ortus rerum & natura omnis interisset. Quid, quod ipsi Saturno non diuinum modō sensum, sed humanum quoque adimunt: quum affirmant esse eum Saturnum, qui cursum & conuersionem spaciōrum & temporum continet, eumque græce id ipsum nomen habere: χρόνος enim dicitur, quod est idem quod χρόνος, id est spaciūm temporis. Saturnus enim est appellatus, quod saturetur annis. Hæc Ciceronis uerba sunt exponentis sententiā Stoicorum, quæ quàm uana sit, cuius intel ligere promptissimū est. Si enim Saturnus cœli est filius, quomodo potuit aut tempus à cœlo gigni, aut cœlum à tempore abscidi, aut postea tempus imperio spoliari à filio Ioue? Aut quomodo Iupiter natus est ex tempore, aut quibus annis saturari possit æternitas, cui nullus est finis?

Quomodo poetæ & historici Stoicorum interpretationes de Ioue & Saturno & alijs dijs uanas & inanes ostendant. Cap. XIII

Saturnus filios necauit.

ERGO uanæ sunt istæ rationes philosophorū, quid superest nisi ut uere factum esse credamus, id est hominem ab homine abscissum: nisi forte aliquis existimet deum fuisse, qui timuit cohæredē: quum si quid diuinitatis habuisset, nō patris genitalia debuerit amputare, sed propria, ne Iupiter nasceretur, qui eum regni possessione priuauit. Idem sororē suam Rheam, quam latine Opem dicimus, quum haberet uxorē, responso uetitus esse dicitur mares liberos educare, quod futurū esset ut à filio pelleretur. Quam rem metuens, natos sibi filios nō utique deuorabat (ut ferunt fabulæ) sed necabat: quam scriptum sit in historia sacra, Saturnum & Opem, ceterosque tunc homines humanam carnem solitos esitare: uerum primū Iouem leges hominibus moresque condentem

A cōdentem, edicto prohibuisse, ne liceret eo cibo uesci. Quod si uerum est, quæ potest in eo fuisse iustitia? Sed fictum sanè putemus, Saturnum filios deuorasse, modo cum aliqua ratione. Nunc idcirco, quod ait uulgus, comedisse filios suos eum, qui extulerit, sepulturæq; mandauerit: Ops autem quū Iouem peperisset, subtraxit infantem, eumq; nutriendū furtim misit in Cretam: Rursum imprudentiam reprehendam necesse est. Cur enim responsum ab alio potius accepit? Cur in cœlo cōstitutus, quæ gerebant in terra non uidebat: Cur eum Corybantes cymbalis fellerūt? Postremo cur extitit aliqua uis potētior aut maior, quæ illius uinceret potestatem: Nimirū senex à iuuenē facile uictus est, ac spoliatus imperio, fugit expul-

Saturnus à Ioue regno pulsus in Latium uenit.

Causa ratis superest, Thuscum rate uenit ad amnem,

Antē pererrato falcifer orbe deus.

Hunc errantē atq; inopem Ianus excepit: cuius rei argumēta sunt nūmi ueteres, in quibus est cū duplici fronte Ianus, & in altera parte nauis, sicut idē poëta subiecit:

At bona posteritas puppim formauit in ære,

Hospitis aduentum testificata dei.

Omnes ergo non tantum poëta, sed historiæ quoq; ac rerum antiquarū scriptores, hominem fuisse consentiunt, qui res eius in Italia gestas memoriæ prodiderunt: Græci, Diodorus, & Thallus: Latini, Nepos, & Cassius, & Varro. Nam quum agresti quodam more in Italia uiueretur,

Is genus indocile, ac dispersum montibus altis

Composuit, legesq; dedit, Latiumq; uocari

Maluit, his quoniam tutus latuisset in oris.

B Censet ne aliq; deū esse, qui pulsus est, qui fugit, qui latuit? Nemo tam stultus est: qui enim fugit aut latet, & uim & mortē timeat necesse est. Orpheus, q̄ tēporibus eius recētior fuit, aperte Saturnū in terra, & apud homines regnasse cōmemorat:

Ἡρώτις ὁ μὲν ἀναστῆν ἐπιχθονίων κρόνῳ ἀνδρῶν,

ἐκ δὲ κρόνου γῆντ' αὐτὸς ἀναξ' μέγας εὐρύσσοτα βῆς.

Aureus hanc uitam in terris Saturnus agebat.

Item Maro noster:

Et alio loco:

Aureaq; (ut perhibent) illo sub rege fuere

Secula, sic placida populos in pace regebat.

Neq; superius dixit in cœlo egisse uitam, neque inferius superos in pace rexisse,

Vnde apparet illum regem fuisse terrenum; quod alibi apertius declarat:

Aurea condet

Secula qui rursus Latio, regnata per arua

Saturno quondam.

Ennius quidem in Euhemero nō primū dicit regnasse Saturnū, sed Vranū patrē. Initio, inquit, primus in terris imperiū summū Vranus habuit: is id regnum unā cum fratribus suis instituit, atq; parauit. Non magna dissensio, si quidē maximorū autorum de filio ac patre dubitatio est, sed tamen utrūq; fieri potest, ut & primus Vranus eminere inter cæteros potentia cœperit, & principatum habere non regnum, postea Saturnus maiores sibi opes cōparauerit, ac regiū nomen asciuerit.

Quid idem Ennius docet in sacra historia.

Cap. XIII

Nunc quoniam ab ijs, quæ retulimus, aliquantulū sacra historia dissentit, aperiāmus ea, quæ ueris literis continentur, ne poëtarū ineptias in accusandis religionibus, sequi ac probare uideamur. Hæc Ennij uerba sunt: Exin Saturnus uxore duxit Opem. Titan, q̄ maior natu erat, postulat ut ipse regnaret: ibi Vesta mater eorum, & sorores Ceres atque Ops sua-

C dent Saturno, ut de regno non cōcedat fratri. Ibi Titan, qui facie deterior esset q̄ Saturnus, idcirco & quod uidebat matrē atq; sorores suas operam dare, ut Saturnus regnaret, cōcessit ei ut is regnaret. Itaq; pactus est cum Saturno, uti si quid liberorū uirilī sexus ei natū esset, ne quē educaret: id eius rei causa fecit, uti ad suos gnatos regnū rediret. Tum Saturno filius qui primus natus est, eum necauerunt. Deinde posterius nati sunt gemini Iupiter atque Iuno. Tum Iunonem Saturno in conspectum dedere, atq; Iouem clam abscondunt, dantq; eum Vestæ educandū, celantes Saturnum. Item Neptunum clam Saturno Ops parit, eumq; clanculum abscondit. Ad eundem modū tertio partu Ops parit geminos Plutonē & Glauca. Plutonē latine est Diespiter, alij Orcum dicunt. Ibi Glauca filiam Saturno ostendunt, ac filium Plutonē celant atq; abscondunt. Deinde Glauca parua emoritur. Hæc (ut scripta sunt) Iouis fratrumq; eius stirps atq; cognatio, in hunc modum nobis ex sacra scripture tradita est. Item paulo post hæc refert: Deinde Titan, postquam rescit Saturno filios procreatos, atque educatos esse, clam seducit secum filios suos, qui Titani uocantur, fratremq; suum Saturnū, atq; Opem comprehendit, eosq; muro circumegit, & custodiam his apponit. Hæc historia quam uera sit, docet Sibylla Erythræa, eadē ferē dicens, nisi quod in paucis, quæ ad rem non pertinent, discrepat. Iupiter ergo liberatur summi sceleris crimine, quod patrem uinxisse compedibus perhibetur. Id enim Titan patruus fecit, quod ille contra pactionem iusq; iurandum mares liberos sustulisset. Reliqua historia sic contextitur: Iouem adultū, quum audiisset patrem atque matrem custodijs circumseptos, atq; in uincula coniectos, uenisse cum magna Cretensium multitudīne, Titanumq; ac filios eius pugnādo uicisse, parentes uinculis exemisse, patri regnum reddidisse, atq; ita in Cretam remeasse: Post hæc deinde Saturno datam sortem, ut caueret, ne filius eum regno expelleret: illum eleuandæ fortis, atq; effugiendi periculi gratia insidiatū Ioui, ut eum necaret: Iouem cognitis insidijs regnum sibi de nouo uendicasse, ac fugasse Saturnum: qui quum iactatus esset per omnes terras, persequentibus armatis, quos ad eum cōprehendendum uel necandum Iupiter miserat, uix in Italia locum, in quo lateret, inuenit.

Qui filij Saturno nati.

Titani.

D

Saturnus cur à Ioue fugatus.

Qua ratione homines dij cœperint nominari.

Cap. XV.

Vibus ex rebus quum constet illos homines fuisse, non est obscurum qua ratione dij cœperint nominari. Si enim nulli reges ante Saturnū, uel Uranum fuerunt propter hominū raritatem, qui agrestem uitam sine ullo rectore uiuebant, non est dubium, quin illis temporibus homines regem ipsum, totamq; gentem summis laudibus, ac nouis honoribus iactare cœperint, ut etiam deos appellarent, siue ob miraculum uirtutis (hoc uere putabant rudes adhuc & simplices) siue (ut fieri solet) in adulationem presentis potentiae, siue ob beneficia, quibus erant ad humanitatem compositi. Deinde ipsi reges, quum chari fuissent ijs, quorum uitam composuerant, magnum sui desiderium mortui reliquerunt. Itaq; homines eorum simulacra finxerunt, ut haberent aliquod ex imaginum contemplatione solatium: progressiq; longius per amorem meriti, memoriam defunctorum colere cœperunt, ut & gratiam referre benemeritis uiderentur, & successores eorum allicerent ad bene imperandi cupiditatem. Quod Cicero de natura deorum docet, dicens: Suscepit autem uita hominum, consuetudōque communis, ut beneficijs excellentes uiros, in cœlum fama ac uoluntate tolleret. Hinc Hercules, hinc Castor, hinc Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber. Et alio loco atq; alio in plerisq; ciuitatibus intelligi potest, ac uendae uirtutis gratia, aut quo libentius Reipublicæ causa periculum adiret optimus quisq;

A quisq; uirorum fortium memoriã honore deorum immortalium consecratam. Hac scilicet ratione Romani Casares suos consecrauerunt, & Mauri reges suos. Sic paulatim religiones esse cœpere, dum illi primi, qui eos nouerant, eo ritu suos liberos ac nepotes, deinde omnes posteros imbuerunt. Et hi tamen summi reges ob celebritatē nominis in prouincijs omnibus colebantur. Priuatim uero singuli populū, gentis aut urbis conditores, seu uiri fortitudine insignes erant, seu fœminæ castitate mirabiles, summa ueneratione coluerunt, ut Aegyptij Isidem, Mauri Iubam, Macedones Cabyrum, Pœni Vranum, Latini Faunum, Sabini Sangum, Romani Quirinum. Eodem utiq; modo Athenæ Mineruam, Samos Iunonem, Paphos Venerem, Lemnos Vulcanum, Naxos Liberum, Apollinem Delphi. Sic per populos atque regiones uaria sacra suscepta sunt, dum grati homines esse in suos principes cupiunt: & quod alios honores, quos uita carentibus defera nt, inuenire non possunt. Præterea pietas eorum, qui successerant, plurimum contulit ad errorē: qui ut diuina stirpe nati uiderentur, diuinos honores parentibus detulerunt, deferriq; iusserunt. An ne potest aliquis dubitare, quomodo religiones deorū sint institutæ: quum apud Maronem legat Aeneæ uerba socijs imperantis:

Nunc pateras libate loui, precibusq; uocate

Anchisen genitorem.

Cui non tantum immortalitatem, uerum etiam uentorum tribuit potestatem:

Poscamus uentos, atque hæc mea sacra quotannis

Urbe uelit posita templis sibi ferre dicatis.

Idem scilicet de Ioue Liber, & Pan, & Mercurius, & Apollo fecerunt: ac postea de his ipsis successores eorum. Accesserunt etiam poëtæ, & compositis ad uoluntatem carminibus, in cœlum eos sustulerunt: sicut faciunt qui apud reges etiam

B malos, panegyricis mendacibus adulantur. Quod malū à Græcis ortum est, quorum leuitas instructa dicendi facultate & copia, incredibile est, quantas mendaciorum nebulas excitauerit. Itaq; admirati eos, & susceperūt primi sacra illorū, & uni uersis gentibus tradiderunt. Ob hanc uanitatem Sibylla sic eos increpat:

Græcorum leuitas.

Ἑλλὰς δ' ἠ πὶ πείποιθας ἐπ' ἀνδράσιν ἠ γυμόνεοσι;
 πῶς πὶ δὲ δῶρα μάττια καὶ ταφθιμύλοισ ἀνατίθης;
 θύεις εἰδωλοῖς τίς τι πλάνω βάλων γν' νῶ,
 ὥς τί σε τίδε ποιῆμ μεγάλοιο θεοῖο προσώπῃ
 λαπιμύλοισ;

M. Tullius, qui non tantum perfectus orator, sed philosophus fuit, siquidem solus extitit Platonis imitator, in eo libro, quo seipsum de morte filix consolatus est, non dubitauit dicere deos, qui publicæ colerentur, homines fuisse. Quod ipsius testimonium eo debet grauissimum iudicari, quod & augurale habuit sacerdotiū, & eosdem se colere uenerariq; testatur. Itaq; intra paucos uersiculos, duas res nobis dedit. Nam dum imaginem filix eodem se modo consecraturum esse profiteretur, quo illi à ueteribus sunt consecrati: & illos mortuos esse docuit, & originē uanæ superstitionis ostendit. Quum uero, inquit, & mares & fœminas complures ex hominibus in deorū numero esse uideamus, et eorum in urbibus atq; agris augustissima delubra ueneremur: assentiamur eorū sapientix, quorū ingenijs & inuentis omnē uitā legibus & institutis excultā constitutāq; habemus. Quod si uolum unq; animal cōsecrandū fuit, illud profecto fuit: si Cadmi, aut Amphitryonis progenies, aut Tyndari in cœlū tollenda fama fuit, huic idem honos certe dicendus est: quod quidē faciā: teq; omniū optimā doctissimāq; approbātibus dijs immortalibus ipsis, in eorum cœtu locatā, ad opinionē omniū mortaliū consecrabo.

† Amphionis
 Tulliolam con-
 secrare Cicero
 statuit.

C Fortasse dicat aliquis, pro nimio luctu delirasse Ciceronem: atqui omnis illa oratio, & doctrina, & exemplis, & ipso loquendi genere perfecta, non ægri, sed constantis animi ac iudicij fuit. Et hæc ipsa sententia nullum præfert indicium doloris. Neque enim puto illum tam uarie, tam copiose, tam ornate scribere potuisse, nisi luctum eius & ratio ipsa, & cōsolatio amicorū, & temporis longitudo mitigasset. Quid, quod idem dicit in libris de Republica: idem de gloria: Nam de legibus, quo in opere Platonem secutus est, leges uoluit ponere, quibus putaret usuram esse iustam, & sapientem ciuitatem: de religione ita sanxit: Diuos, & eos qui cœlestes semper habiti sunt, colunto: & illos, quos in cœlo merita locauerunt, Hercule, Liberum, Aesculapium, Pollucem, Castorem, Quirinū. Item in Tusculanis quum diceret, totum penè cœlum humano genere completū: Si uoluerō (inquit) scrutari uetera, & ex illis ea, quæ scriptores Græciæ prodiderunt, eruere conerit ipsi illi maiorum gentium dii qui habentur, hinc à nobis profecti in cœlum, reperientur. Quare quorum demonstrantur sepulchra in Græciā: reminiscere, quoniam es initiatus, quæ traduntur mysterijs. Tum deniq; quàm hoc late pateat, intelliges. Testatus est uidelicet, Attici conscientiam ex ipsis mysterijs intelligi posse, quod omnes illi homines fuerunt, qui coluntur: & de Hercule, Libero, Aesculapio, Castore, Polluce incunctanter fatentur: de Apolline ac Ioue patribus eorum, item de Neptuno, Vulcano, Marte, Mercurio, quos maiorū gentium deos appellauit, timuit aperte confiteri. Et idcirco ait, late hoc patere, ut idem de Ioue, cæterisq; antiquioribus dijs intelligamus: quorum memoriam si eadem ratione ueteres consecrauerunt, qua se imaginem nomenq; filiarū consecraturum esse dicit, ignosci mœrentibus potest, credentibus non potest. Quis enim tam demens, qui consensu & placito innumerabilium stultorum, aperiri cœlum mortuis arbitretur: aut aliquid, quod ipse non habeat, dare alteri posse? Apud Romanos deus Iulius, quia hoc scelerato homini placuit Antonio: deus Quirinus, quia hoc pacto ribus uisum est: quū alter germani fratris extiterit, alter patriæ paricida. Quod si consul non fuisset Antonius, C. Cæsar pro suis in rempublicam meritis, etiam defuncti hominis honore caruisset: & quidem consilio Pisonis soceri, & L. Cæsaris propinqui, qui uetabant funus fieri, & Dolobellæ cōsulis, qui columnam in foro, id est titulum eius euertit, ac forum expiauit. Nam Romulum desiderio suis fuisse declarat Ennius, apud quem populus amissum regem dolens, hæc loquitur:

O Romule Romule dic, ô,
 Qualem te patriæ custodem dii genuerunt;
 Tu produxisti nos intra luminis oras.
 O pater, ô genitor, ô sanguen dijs oriundum.

Ob hoc desiderium facilius creditum est Iulio Proculo mentienti: qui subornatus à patribus est, ut nunciaret plebi suæ, uidisse se regē humano habitu augustiorē, eumq; mandasse ad populum, ut sibi delubrum fieret, se deum esse, & Quirinum uocari. Quo facto et ipsi populo persuasit, Romulū ad deos abiisse, & senatum suspicione cædis regiæ liberauit.

Qua ratione dii esse non possunt, quos sexus discernit: Et quod in naturam dei non cadit sexus, aut coitus, aut officium generandi. Cap. XVI.

Oteram ijs, quæ retuli, esse cōtentus: sed supersunt adhuc multa suscepto operi necessaria. Nam quamuis ipso religionum capite destructo, uniuersa sustulerim, libet tamen prosequi cætera, & redarguere plenius inueteratam persuasionem, ut tandem homines pudeat suorum ac pœniteat errorum, Magnum hoc opus, & homine dignum,

Relligionum

Cæsar ab Antonio cōsecratus.

A Religionum animos nodis exoluere pergo,

ut ait Lucretius: qui quidem hoc efficere nō poterat, quia nihil ueri affererat. Nostrum est hoc officium, qui & uerum deum asserimus, et falsos refutamus. Illi ergo qui poetas finxisse de dijs fabulas opinantur, & deas foeminas esse credunt & colunt, reuoluuntur imprudentes ad id, quod negauerāt, coire illos ac parere. Nec enim fieri potest, quin duo sexus generandi causa sint instituti. Recepta uero sexuum diuersitate, non intelligunt consequens esse, ut concipiant: quod in deum cadere non potest, ut isti putant: nam & Iouis esse filios dicunt, & ceterorum deorum. Nascuntur ergo & quotidie quidem dii noui, nec enim uincuntur ab hominibus foecunditate. Igitur deorum innumerabilium plena sunt omnia, nullo scilicet moriente. Nam quum hominum incredibilis numerus sit, & inestimabilis, quos tamen, sicuti nascuntur, mori necesse est: quid deorū esse tandem putemus, qui tot seculis nati sunt, immortalesq; manserunt? Cur ergo tam pauci coluntur? nisi forte arbitramur non generandi causa, sed tantūmodo capiendae uoluptatis, duos esse sexus deorum, & ea exercere, quae homunculos & facere & pati pudet. Quum uero dicantur aliqui ex aliquibus nati, consequens est, ut semper nascantur: si quidem aliquando sunt nati, uel si aliquando nasci desierūt, scire nos conuenit, cur aut quādo desierint. Non illepide Seneca in libris moralibus philosophiae, Quid ergo est, inquit, quare apud poetas salacissimus Iupiter desierit liberos tollere? Vtrum sexagenarius factus est, & illi lex Papia fibulam imposuit: an impetrauit ius trium liberorū? An tandem illi uenit in mentem, Ab alio expectes, alteri quod feceris? Et timet ne quis sibi faciat, quod ipse Saturno? At isti, qui deos asserunt, uideant quomodo respondeant huic argumento quod inferemus. Si duo sunt sexus deorum, sequitur concubitus; & si coeunt, & domos habeant necesse est: nec enim carent uirtute ac pudore, ut hoc promiscue, aut in propatulo faciant, sicut muta uidemus facere animalia. Si domos habent, consequens est, ut & urbes habeant: & quidem autore Nasone, qui ait:

Plebs habitat diuersa locis, hac fronte potentes

Coelicolae, clariq; suos posuere penates.

Si habent urbes, & agros igitur habebunt. Iam quis non uideat quae sequantur, arare illos & colere: quod quidem uictus causa fit: ergo mortales sunt. Quod argumentum retrouersum idem ualet. Si enim agros non habent, ne urbes quidem: si urbes non habent, ne domos quidem. Si domibus carent, ergo & concubitus: si concubitus ab his abest, & sexus igitur foemineus. In dijs autem uidemus & foeminas esse, ergo dii nō sunt. Dissoluat hoc argumentū si quis potest. Ita enim res rem sequit, ut haec ultima necesse sit cōfiteri. Sed ne illud quidem dissoluet aliquis: ex duobus sexibus alter fortior, alter infirmior est. Robustiores enim mares sunt, foeminae imbecilliores. Imbecillitas autē nō cadit in deū: ergo nec foemineus sexus. Huic additur superioris argumenti extrema illa conclusio, ut dii non sint, quoniam in dijs & foeminae sunt.

Quod Stoici fidem historiarum, & poetarum figmenta inani physica ratione peruertunt, & quae miseriae & turpitudines de dijs referantur. Cap. XVII.

B has rationes Stoici alio uersus deos interpretantur. Et quia nō prauident quid sit in uero, conantur eos cum rerū naturalium ratione cōiungere: quos Cic. secutus, de dijs ac religionibus eorū hanc sententiā tulit: Videtis ne igit, ut à physicis rebus bene atq; utiliter inuentis, tractata ratio sit ad cōmentitios ac fictos deos: quae res genuit falsas opiniones, erroresq; turbulentos, superstitiones penē aniles: & formae enim deorum nobis & aetates

Gradatio sollogistica.

C & uestitus, ornatusq; noti sunt. Genera præterea, coniugia, cognationes omnes, omniaq; traducta ad similitudinem imbecillitatis humanæ. Quid planius, quid uerius dici potest? Romanæ philosophiæ princeps, & amplissimo sacerdotio præditus, commentitios ac fictos deos redarguit: quorum cultus superstitiones penè aniles esse testatur: falsis opinionibus, erroribusq; turbulentis implicatos esse homines queritur. Nam totus liber tertius de natura deorū, omnes funditus religiones euertit ac delet. Quid ergo à nobis expectatur amplius? Num eloquentia superare possumus Ciceronem? Minime id quidem: sed fiducia illi defuit ignorantia ueritatē, quod ipse simpliciter in eodem opere confitetur. Ait enim, facilius se posse dicere quid non sit, quàm quid sit: hoc est, falsa se intelligere, uera nescire. Clarū est igitur homines fuisse illos, qui dii putantur, & eorum memoriā post mortem consecratam esse, ideo etiā ætates diuersæ sunt, & certæ imagines singulorum: quod in eo habitu & ætate singulorum simulacra configurata sunt, in qua quencq; mors deprehendit. Consideremus (si placet) erumnas infelicū deorum. Isis filium perdidit, Ceres filiā: expulsa, & per orbem terræ iactata Latona, uix insulam parauam in qua pareret, inuenit. Deūm mater & amauit formosum adolescentem, & eundem cum pellice deprehensum, exectis uirilibus semiuirum reddidit: & ideo nunc sacra eius à Gallis sacerdotibus celebrantur. Iuno pellices acerrime persecuta est, quia parere ipsa non potuit ex fratre. Insulam Samum scribit Varro, prius Partheniam nominatam, quod ibi Iuno adoleuerit, ibiq; etiā Ioui nupsit. Itaq; nobilissimum & antiquissimum templum eius est Sami, & simulacrum in habitu nubentis figuratum, & sacra eius anniuersaria nuptiarum ritu celebrantur. Si ergo adoleuit, si uirgo fuit primo, postea mulier, hominem fuisse qui non intelligit, pecudem se fatetur. Quid loquar obscœnitatem Veneris omnium libidinibus prostituta, non deorum tantum, sed & hominum? Hæc enim ex famoso Martis stupro genuit Harmoniā: ex Mercurio Hermaphroditum, qui est natus Androgynus: ex Ioue Cupidinem, ex Anchisæ Aeneam, ex Bute Erycen: ex Adone quidem nullum potuit, qui etiā tum puer ab apro icus & occisus est. Quæ prima (ut in historia sacra continetur) artem meretriciā instituit, autorq; mulieribus in Cypro fuit, uti uulgò corpore quæstum facerent: quod idcirco imperauit, ne sola præter alias mulieres impudica, et uirorum appetens uideretur. Etiā ne habet hæc aliquid numinis, cuius plura numerantur adulteria, quàm partus? Sed ne illæ quidem uirgines illibatam castitatem seruare potuerunt. Vnde enim putemus Erichthoniū esse natum? An ex terra, ut poëtæ uideri uolunt? At res ipsa clamat: nam quum Vulcanus dijs arma fecisset, eiq; Iupiter optionem dedisset præmij, quod uellet postulandi, iurassetq; (ut solebat) per infernam paludem, se nihil negaturum, tum faber claudus Mineruæ nuptias postulauit. Hic Iupiter optimus maximus tanta religione constrictus, abnuere non potuit: Mineruam tamen monuit repugnare, pudicitiamq; defendere: tum in illa colluctatione Vulcanum in terram profudisse aiunt semen, unde sit Erichthonius natus: idq; illi nomen impositum ἐκ τῆς ἐλδοῦ καὶ χθονός, id est ex certamine, atque humo. Cur igitur uirgo eum puerum cum dracone conclusum & obsignatum, tribus uirginibus Cecropidis commendauit: euidens (ut opinor) incestū, quod nullo modo possit colorari. Altera quū penè amatorē suū perdidisset, qui erat turbatis distractus equis, præstantissimum medicum Aesculapium curando iuueni aduocauit, eumq; sanatum

Secretis alma recondit

Sedibus, & nymphæ Egeriæ, nemoriq; relegat,

Solus ubi in syluis Italis ignobilis æuū

Exigeret,

Cicero deos fictos redarguit.

Deorum erumnæ.
Cybele Atym amauit.

D
Veneris obscœnitatis.

Erichthonius.

A Exigeret, uersocq; ibi nomine Virbius esset.

Quid sibi uult hæc tam diligens, tam sollicita curatio? quid secreta sedes? quid relegatio uel tam longe, uel ad mulierem, uel in solitudinem? quid deinde nominis commutatio? postremo quid equorū tam pertinax abominatio? Quid significant hæc omnia, nisi conscientiam stupri, & amorem minime uirginalem? Erat planè, cur tantum laborem pro tam fideli iuvene susciperet, quia amanti nouercae obsequium pernegaret.

Quomodo refellantur ij, qui deos esse factos ex hominibus mentiantur Cap. XVIII

Hoc in loco refellendi sunt etiam ij, qui deos ex hominibus esse factos non tantum fatentur, sed ut eos laudent, etiam gloriantur: aut uirtutis gratia, ut Herculem: aut munerū, ut Cererem ac Liberū: aut artium

reperatarum, ut Aesculapium, uel Mineruam. Hæc uero quàm inepta sint, quamq; non digna, propter quæ homines inexpiablem se scelere contaminant, hostesq; deo uero fiant, quo contempto mortuorum sacra suscipiunt, ex singulis rebus ostendam. Virtutem esse dicunt, quæ hominem tollat in cælum: non illam de qua philosophi dixerunt, quæ posita est in nobis, animi: sed hanc corporalem, quæ dicitur fortitudo: quæ quoniam præcipua in Hercule fuit, immortalitatē meruisse creditur. Quis tam stulte ineptus est, ut corporis uires diuinum, uel etiam humanū bonum iudicet, quum sint & maiores pecudibus attributæ, & uno morbo sæpe frangantur, uel ipsa senectute minuantur & corruant? Itaq; idem, quum ille deformari hulceribus toros suos cerneret, nec sanari se uoluit, nec senem fieri, nequando seipso minor, aut deformior uideretur. Hunc tē rogo, quū seipsum cō-

*Virtus hominē
tollit in cælum*

B bufferat, ascendisse in cælum putauerunt: eaq; ipsa, quæ stultissime admirati sunt, simulacris & imaginibus expressa & consecrata posuerunt, ut in perpetuum uanitatis eorum monumenta perstarent, qui ob necem bestiarum deos fieri credidissent. Sed hæc Græcorū fortasse culpa, qui res leuissimas pro maximis semper habuerunt. Quid nostri, num sapientiores? qui Athleticam quidem uirtutem contemnunt, quia nihil obest: sed regiam (quia late solet nocere) sic admirantur, ut fortes & bellicosos duces in deorum cœtū locari arbitrentur. Nec esse ullam aliam ad immortalitatem uiam, quàm exercitus ducere, aliena uastare, urbes delere, oppida excidere, liberos populos aut trucidare, aut subijcere seruituti: uidelicet quo plures homines afflixerint, spoliauerint, occiderint, eo se nobiliores & clariores putant: & inanis gloriæ specie capti, flagitijs sceleribusq; suis nomen uirtutis imponunt. Iam mallet, ut à ferarum cædibus deos sibi fingerent, quàm immortalitatem tam cruentam probarent. Si quis unum hominem iugulauerit, pro contaminato ac nefario habetur, nec ad terrenum hoc domicilium deorum admitti eum fas putant. Ille autem qui infinita hominum millia trucidauerit, cruore campos inundauerit, flumina infecerit, non modo in templum, sed etiam in cælum admittitur. Apud Ennium sic loquitur Africanus:

Si fas cædendo cœlestia scandere cuiquam est,

Mi soli cœli maxima porta patet.

Scilicet quia magnam partem generis humani extinxit ac perdidit. O quantis in tenebris Africane uersatus es, uel potius ô poëta, qui per cædes & sanguinem patere hominibus in cælum ascensum putaueris. Cui uanitati & Cicero assensit. Est uero, inquit, Africane: nam & Herculi eadem ipsa porta patuit: tanquam ipse planè, quū id fieret, ianitor fuerit in cælo. Equidē statuere non possum, dolendum ne potius an ridendū putem, quum uideam & graues, et doctos, & (ut sibi uidentur) sapientes uiros in tam miserandis errorū fluctibus uolutari. Si hæc est uirtus, quæ

tergo

compressa

Græci res leuissimas pro maximis habuerunt.

Africani epithium.

nos immortales facit, mori equidem malim, quàm exitio esse quamplurimís. Si aliter immortalitas parari non potest, nisi per sanguinem, quid fiet si omnes in concordiam cōsenserint? Quod certe fieri poterit, si pernicioso et impio furore proiecto, innocentes esse ac iusti uelint. Num igitur nemo erit cœlo dignus? num peribit uirtus, quia hominibus in homines scire nō dabitur? Sed isti, qui euerfiones urbium populorumq; summam gloriam computant, ocium publicum non ferent, rapient, scruent, & iniurijs insolenter illatis, humanæ societatis scœdus irrum pent, ut habere hostem possint quem sceleratius deleant, quàm lacefferint. Nunc ad reliqua pergamus. Nomen deorum Cereræ ac Libero traditio munerum fecit. Possum diuinis docere literis, uinum atque fruges ante progeniem Cœli atque Saturni fuisse in usu hominum: sed ab his sanè inuenta esse fingamus. Num potest plus aut minus uideri collegisse fruges, hisq; fractis panē facere docuisse, aut uuas de uitibus lectas expressisse, uinūq; fecisse, quàm fruges ipsas, aut uites generasse, aut protulisse de terra? Reliquit hæc sanè deus humanis ingenijs eruenda: tamen fieri non potest, quin ipsius sint omnia, qui & sapientiam tribuit homini, ut inueniret: & ipsa illa, quæ possent inueniri, primus inuenit. Artes quoque suis inuentoribus immortalitatē peperisse dicuntur, ut Aesculapio medicina, Vulcano fabrica. Colamus igitur & illos, qui fullonicam, sutrinamq; docuerunt. Cur autem figulina repertori honos non habetur? An quia isti diuites uasa Samia contemnunt? Sunt & aliæ artes, quarum repertores humanæ uitæ plurimum profuerunt, cur non etiam illis attributa sunt templa? Sed nimirum Minerua est, quæ omnes reperit: ideoq; illi opifices supplicant. Ergo ab his sordibus Minerua ascendit in cœlū. Est uero causa cur quisquam derelinquat eum, qui terram cum animantibus, cœlum cum astris & luminibus exorsus est, ut eam ueneretur, quæ telam docuit ordiri: Quid ille, qui uulnera in corporibus sanare docuit? num potest esse præstantior, quàm qui corpora ipsa formauit, sentiendū ac uiuendi rationem dedit? herbas denique ipsas, & cætera, quibus medendi ars constat, excogitauit ac protulit?

Quod deos uanos, & deum uerum nemo simul potest colere.

Caput XIX

T enim dicit aliquis, & huic summo, qui fecit omnia, & illis, qui partim profuerunt, suam uenerationem esse tribuendam. Primum nec factum est unquam, ut qui hos colit, etiam deum coluerit, neque fieri potest: quoniam si honos idem tribuitur alijs, ipse omnino non colitur, cuius religio est, illum esse unū, ac solum deum credere. Clamat summus poeta eos omnes, qui inuentas uitam excoluere per artes, apud inferos esse: ipsumq; illum medicinæ repertorem talis & artis ad stygias undas fulmine esse detrusum: ut intelligamus, quantum ualeat pater omnipotens, qui & deos fulminibus extinguat. Sed homines ingeniosi hanc secum habebant fortasse rationem, quia deus fulminari non potest, apparet non esse factum: imò uero quia factum est, apparet hominem fuisse, non deum. Mendacium enim poetarum non in facto est, sed in nomine. Metuebant enim malum, si contra publicam persuasionem faterentur, quod erat uerum. Quod si hoc constat inter ipsos, ex hominibus deos factos, cur ergo non credunt poetis, si quando illorum fugas, & uulnera, & mortes, & bella, & adulteria describunt? Quibus ex rebus intelligi datur, non potuisse ullo pacto fieri deos, quia ne homines quidem probi fuerunt, eaq; in uita sua gesserunt, quæ mortem pariunt sempiternam.

Liber ac Ceres
cur dij.

Artes inuentoribus
diuinitatem pepererunt

Aesculapius
à Ioue fulmine ictus.

De propria

De propria Romanorum religione.

Cap. XX

A Enio nunc ad proprias Romanorum religiones, quoniam de com-
munibus dixi. Romuli nutrix Lupa honoribus est affecta diuinis: &
ferrem, si id animal ipsum fuisset, cuius figurā gerit. Autor est Liuius
Laurentiæ esse simulacrum, & quidem nō corporis, sed mentis ac mo-
rum. Fuit enim Faustuli uxor, & propter uulgati corporis uilitatem, Lupa inter
pastores, id est meretrix nuncupata est, unde etiam lupanar dicitur: exemplum
scilicet Atheniensium, in ea figuranda Romani secuti sunt: apud quos meretrix
quædam nomine Leæna, quum tyrannum occidisset, quia nefas erat simulacrum
cōstitui meretricis in templo, animalis effigiem posuerunt, cuius nomen gerebat.
Itaque ut illi monumentum ex nomine, sic isti ex professione fecerunt. Huius no-
minis etiam dies festus dicatus est, & Laurentinalia cōstituta. Nec hanc solum Ro-
mani meretricem colunt, sed Faulam quoq; quam Herculis scortum fuisse Ver-
rius scribit. Iam quanta est immortalitas putanda, quam etiā meretrices assequun-
tur? Flora, quum magnas opes ex arte meretricia quæsiuisset, populum Romanū
scripsit hæredem, certam pecuniam reliquit, cuius ex annuo scenore suus natalis
dies celebraretur, ædificatione ludorum, quos appellant Floralia. Quod quia senatui
flagitiosum uidebatur, ab ipso nomine argumentū sumi placuit, ut pudendæ rei
quædam dignitas adderet, deam sinxerunt esse, quæ floribus præsit: eamq; oportere
placari, ut fruges cum arboribus, aut uitibus bene prospereq; florescerent.
Eum colorem secutus in Fastis poëta, non ignobilem nympham fuisse narrauit,
quæ sit Chloris uocitata: eamq; Zephyro nuptam, quasi dotis loco id accepisse
muneris à marito, ut haberet omnium florum potestatem. Honestè quidem ista di-
cuntur, sed inhonestè turpiterq; creduntur. Non debent (quum ueritas quærit)
huiusmodi nos uelamenta decipere. Celebrantur ergo illi ludi cum omni lasciuia,
cōuenientes memoriæ meretricis. Nam præter uerborum licentiam, quibus ob-
scenitas omnis effunditur, exuuntur etiam uestibus populo flagitante, meretri-
ces, quæ tunc mimorū funguntur officio, & in conspectu populi usque ad satieta-
tem impudicorū luminum, cum pudendis motibus detinentur. Cloacinæ simula-
crum in cloaca maxima repertū Tatiū cōsecrauit: & quia cuius esset effigies igno-
rabat, ex loco illi nomen imposuit. Pauorem, Palloremq; Tullus Hostilius figura-
uit & coluit. Quid de hoc dicam, nisi dignum fuisse, qui semper deos suos (sicut
optari solet) præsentés haberet? Ab hoc illud M. Marcelli de cōsecratione Hono-
ris atq; Virtutis honestate nominū differt, re congruit. Eadem uanitate Mentem
quoque inter deos collocauit Senatus: quam profecto si habuisset, eiusmodi sacra
nunquam suscepisset. Magnum Cicero, audaxq; consiliū suscepisse Græciam
dicit: quod Cupidinū & Amorum simulacra, in gymnasijs consecrasset: adulatus
est uidelicet Attico, & irrisit hominem familiarem. Non enim illud magnum, aut
omnino consiliū dicendum fuit, sed impudicorum hominum perdita & deplo-
rata nequitia, qui liberos suos, quos erudire ad honestatem deberent, prostituerūt
libidini iuuentutis: à quibus flagitiorū deos, & in illis potissimum locis, ubi nuda
corpora corruptorum luminibus patent, & in illa colit ætate uoluerunt, quæ sim-
plex & improuida prius irretiri, & in laqueos potest cadere, quàm cauere. Quid
mirum, si ab hac gente uniuersa flagitia manarunt, apud quam ipsa uitia religiosa
sunt: eaq; non modo non uitantur, uerum etiam coluntur? Et ideo huic sententiæ,
tanquam Græcos prudentia uinceret, adiecit: Virtutes enim oportet, non uitia
consecrari. Quod si recipis ô M. Tulli, non uides fore, ut irrumpant uitia cum uir-
tutibus: quia mala bonis adhærent, & in animis hominum potentiora sunt: quæ si

Lupa Romuli
nutrix.

Flora meretrix

Cupidinum si-
mulacra in gy-
mnasijs.

C uetas consecrari, respondebit tibi illa eadem Gracia, se alios deos colere, ut pro sint, alios ne noceant. Hæc enim semper excusatio est eorum, qui mala sua pro dijs habent, ut Romani Rubiginem ac Febrem. Si ergo uitia consecranda nō sunt, in quo tibi assentior, ne uirtutes quidem. Non enim per se sapiunt, aut sentiunt: neq; intra parietes, aut ædículas luto factas, sed intra pectus collocandæ sunt, & interius comprehendendæ, ne sint falsæ, si extra hominem fuerint collocatæ. Itaq; præclaram illam legem tuam derideo, quam ponis his uerbis: Ast illa, propter quæ datur homini ascensus in cœlum, mentem, uirtutem, pietatem, fidem, earumq; laudum delubra sunt. Atqui hæc separari ab homine non possunt. Si enim colenda sunt, in homine ipso sint necesse est. Si autem sunt extra hominem, quid opus est ea colere, quibus careamus? Virtus colenda est, nō imago uirtutis: & colenda est, nō sacrificio aliquo, aut thure, aut precatōne solenni, sed uoluntate sola, atq; proposito. Nam quid est aliud colere uirtutem, nisi eam comprehendere animo & tenere? Quod unusquisq; simul occipit uelle, consequitur. Hic solus uirtutis est cultus: nam religio & ueneratio nulla aia, nisi unius dei tenēda est. Quid igitur opus est o uir sapientissime, superuacuis extructionibus loca occupare, quæ possint humanis usibus cedere: quid sacerdotes cōstituere, uana et insensibilia culturos: quid immolare uictimas: quid tantos sumptus uel fingendis, uel colendis imaginibus impendere? Firmius & incorruptius templum est pectus humanum: hoc potius ornetur, hoc ueris illis numinibus impleatur. Has ergo falsas consecrationes esse sequitur, quod necesse est. Qui enim uirtutes sic colunt, id est, qui umbras atque imagines uirtutum consecrantur, ea ipsa, quæ uera sunt, tenere non possunt. Itaq; nulla in quoquam uirtus est, uitijs ubiq; dominantibus: nulla fides, omnia pro se unoquoq; rapiente: nulla pietas, nec cōsanguineis, nec parentibus, præeunte auaritia, & cupiditate in uenenum & ferrum ruente: nulla pax, nulla concordia, publice bellis fauentibus, priuatis inimicitijs usque ad sanguinem furentibus: nulla pudicitia, libidinibus effrenatis omnem sexum, & omnes corporis partes contaminantibus. Nec tamen desinunt ea colere, quæ fugiunt, & oderunt. Colunt enim thure, ac summis digitis, quæ sensibus intimis colere debuerunt: qui error omnis ex illius principalis ac summi boni ignorance descendit. Vrbe à Gallis occupata, obsessi in Capitolio Romani, quum ex mulierū capillis tormenta fecissent, ædem Veneri caluæ consecrarunt. Non igitur intelligunt, quàm uanæ sint religiones, uel ex eo ipso, quod eas his ineptijs cauillant. A Lacedæmonijs fortasse didicerant, deos sibi ex euentis fingere: qui quū Messenios obsiderent, & illi furtim deceptis obsessoribus egressi, ad diripiendam Lacedæmonem cucurrissent, à Spartanis mulieribus fugati fusiq; sunt. Cognitis autem hostiū insidijs, Lacedæmonij sequebantur. His armatæ mulieres obuiam longius exiuerunt: quæ quum uiros suos cernerent parare se ad pugnam, qui putarent Messenios esse, corpora sua nudauerunt. At illi uxoribus cognitis, & aspectu in libidinem concitati, sicut erant armati permisti sunt utique promiscue: nec enim uacabat discernere. Sic iuuenes ab iisdem antea missi cum uirginibus, ex quibus sunt Parthenij nati. Propter huius facti memoriã, ædem Veneri armatæ simulacrū posuerunt: quod tamen si ex causa turpi, tamen honestius uidetur armatam Venerem consecrassè, quàm caluam. Eodem tempore Ioui quoque pistori ara apposita est, quod eos in quiete monuisset, ut ex omni frumento, quod haberent, panem facerent, & in hostiū castra iactarent: eoq; facto, soluta est obsidio, desperatibus Gallis inopia subigi posse Romanos. Quæ ista religionū derisio est: si earū defensor essem, quid tam graui ter quæri possem, quàm deorū nomen in tantū uenisse contemptū, ut turpissimis nominibus

Virtus quomodo colenda.

Veneris caluæ ades.

Veneris armatæ ades.

A nominibus ludibrio habeat: Quis non rideat Fornacem deam: uel potius doctos uiros celebrandis fornacalibus operari: Quis, quum audiat deam Mutam, tenere risum queat: Hanc esse dicunt, ex qua sint nati Lares, & ipsam Larum nominat, uel Larundam. Quid prestare colenti potest, quae loqui non potest: Colitur & Caca, quae Herculi fecit indicium de furto bouum: diuinitatem consecuta, quia perdidit fratrem. Et Cunina, quae infantes in cunis tuetur, ac fascinum summouet. Et Sterculius qui stercoreandi agri rationem primus induxit. Et Mutinus, in cuius sinu pudendo nubentes praesident, ut illarum pudicitiam prior deus delibasse uideatur. Et mille alia portenta, ut iam uaniores qui haec colenda susceperint, quam Aegyptios esse dicamus, qui mostrosa & ridicula quaedam simulacra uenerant & colunt, quae tamen habent aliquam imaginem. Quid, quod lapidem colunt informem atque rudem, cui nomen erat Terminus: Hic est, quem pro Ioue Saturnus dicitur deuorasse. Nec immerito illi honos tribuit. Nam quum Tarquinius Capitolium facere uellet, eoque in loco multorum deorum sacella essent, consuluit eos per auguria, utrum Ioui cedere uellent, et ceteris ceteris, solus Terminus mansit: unde illum poeta Capitolij immobile faxum uocat. Iam ex hoc ipso uides quam magnus Iupiter inuenit, cui non cessit lapis: ea fortasse fiducia, quod illum de paternis faucibus liberauerat. Facto itaque Capitolio, supra ipsum Terminum foramen est in tecto relictum: ut quia non cesserat, libero caelo fruere: quo ne ipsi quidem fruebant, qui lapidem frui putauerunt. Et huic ergo publice supplicat, quasi custodi finium deo, qui non tantum lapis, sed etiam stipites interdum est. Quid de his dicam, qui colunt talia, nisi ipsos potissimum lapides ac stipites esse:

Turpia deorum nomina.

Tutinus

Terminus deus

De sacrificijs, et mysterijs eorum.

Cap. XXI

B Iximus de dijs ipsis, qui coluntur: nunc de sacris ac mysterijs eorum pauca dicenda sunt. Apud Cypri Salaminem humanam hostiam Ioui Teucus immolauit, idque sacrificium posteris tradidit, quod est nuper Hadriano imperante sublatum. Erat lex apud Tauros inhumanam & feram gentem, uti Dianae hospites immolarentur, & id sacrificium multis temporibus celebratum est. Galli Esu, atque Teutatem humano cruore placabant. Nec Latini quidem huius immanitatis expertes fuerunt: siquidem Latialis Iupiter etiam nunc sanguine colitur humano. Quid ab his boni precatur, quibus sic sacrificant: Aut quid tales dii hominibus prestare possunt, quorum poenis propitiantur: Sed de barbaris non est adeo mirandum, quorum religio cum moribus congruit. Nostri uero, qui semper mansuetudinis & humanitatis gloriam sibi uendicarunt, nonne sacrilegis his sacris immaniores reperiunt: Hi enim potius scelerati sunt habendi, qui, quum sint liberalium disciplinarum studijs expoliti, ab humanitate desciscunt, quam qui rudes et imperiti ad mala facinora bonorum ignoratione labunt. Apparet tamen antiquum esse hunc immolandum hominum ritum: siquidem Saturnus in Latio eodem genere sacrificij cultus est: non quidem ut homo ad aram immolaretur, sed uti in Tyberim de ponte Miluio mitteretur. Quod ex responso quodam factitatum Varro autor est: cuius responsi ultimus uersus est talis:

Qui dii humanis hostijs placabantur.

καὶ κεφαλὰς κρονίδην κ' ἔσθ' πατρὶ πέμπετε φῶτα.

Quod quia uidetur ambiguum, & fax illi, & homo iaci solet. Verum id genus sacrificij ab Hercule, quum ex Hispania rediret, dicitur esse sublatum: ritu tamen permanente, ut pro ueris hominibus imagines iacerent ex scirpo, ut Ouid. in Fastis docet:

Donec in haec uenit Tirynthius arua quotannis,

Tristia Leucadio sacra peracta deo.

Illum stramineos in aquam misisse quirites,

Herculis exemplo corpora falsa iace.

c Hæc sacra Vestales uirgines faciunt, ut ait idem:

Tum quoq; præcorum uirgo simulacra uirorum

Mittere roboreo scirpea ponte solet.

Saturno infan-
tes immolaban-
tur.

Nam de infantibus, qui eidem Saturno immolabatur propter odiū Iouis, quid dicam non inuenio, tam barbaros, tam immanes fuisse homines, ut paricidiū suum, id est tetrum atq; execrabile humano generi facinus, sacrificiū uocarent: quū teneras atq; innocentes animas, quæ maxime est ætas parentibus dulcior, sine ullo respectu pietatis extinguerent, immanitatemq; omnium bestiarū, quæ tamen foetus suos amant, feritate superarent. O dementiā insanabilem: quid illis isti dii amplius facere possent, si essent iratissimi, quàm faciunt propitij: quum suos cultores paricidijs inquinant, orbitatibus maciant, humanis sensibus spoliant? Quid potest esse his hominibus sancti? Aut quid in profanis locis facient, qui inter aras eorum summa scelera cōmittunt? Pescenius Festus in libris historiārū per satyram refert, Carthaginenses Saturno humanas hostias solitos immolare: & quum uicti essent ab Agathocle rege Siculorum, iratum sibi deum putauisse: itaq; ut diligentius piaculum soluerent, ducentos nobilium filios immolasse.

Agathocles.

Tantum religio potuit suadere malorum,
Quæ peperit saepe scelerosa atq; impia facta.

Varij sacrorū
ritus.

Cui ergo dementissimi homines illo sacrificio consulebant, quū tantam partem ciuitatis occiderent, quantā fortasse ne Agathocles quidē uictor occiderat? Ab isto genere sacrorū non minoris insanix iudicanda sunt publica illa sacra, quorum alia sunt matris deūm, in quibus homines suis ipsi uirilibus litant: amputato enim sexu non uiros se, nec foeminas faciunt: Alia Virtutis, quam eandem Bellonam uocant, in quibus ipsi sacerdotes non alieno, sed suo cruore sacrificant. Secūis namq; humeris, & utraq; manu districtos gladios exerentes currunt, & efferunt, & insaniant. Optime igitur Quintilianus fanatico: Istud (inquit) si deus cogit, iratus est: etiam ne hæc sacra sunt? Nonne fatius est pecudū more uiuere, quàm deos tam impios, tam profanos, tam sanguinarios colere? Sed unde isti errores, & hæc tanta flagitia manauerūt, suo loco disseremus: interim uideamus cætera, quæ carent sceleris, ne studio insectarē uideamur eligere peiora. Isis Aegyptia sacra sunt, quatenus filium paruulū uel perdiderit, uel inuenerit. Nam primo sacerdotes eius deglabrato corpore sua pectora tundunt, lamentant, sicut ipsa, quū filiū perdidit, fecerat. Deinde puer producit quasi inuentus, & in lætitiā luctus ille mutatur, ideo Lucanus: Nunquamq; satis quæsitus Osiris. Semper enim perdunt, & semper inueniūt. Refertur ergo in sacris imago rei, quæ uere gesta est: quæ profectō si quid sapimus, declarat mortalem mulierem fuisse, ac penē orbam, nisi unicū reperisset: quod illum ipsum poëtam minime fugit, apud quem Pompeius adolescens, morte patris audita, hæc loquitur:

Euoluam busto iam numen gentibus Isim,

Et tectum ligno spargam per uulgus Osirim.

Mortuis deis
ficatis nomina
immutabantur

Hic est Osiris, quem Serapin et Serapidem uulgus appellat. Solent enim mortuis cōsecratis nomina immutari, credo ne quis putet eos homines fuisse. Nam & Romulus post mortē Quirinus dictus est: & Leda Nemesis: & Circe Marica: & Ino, postq; se præcipitauit, Leucothea, materq; Matuta: & Melicertes filius eius Palamon atq; Portumnus. Sacra uero Cereris Eleusinae nō sunt his dissimilia. Nam sicut ibi Osiris puer planctu matris inquiri, ita hic ad incestū patris matrimonium raptā Proserpina: quā quia facibus ex Aetnae uertice accensis quæsisse in Sicilia Ceres dicit, idcirco sacra eius ardentū tedarū iactatione celebrant. Apud Lampfacū Priapo

Priapo

A Priapo † lætabilis uictima est asellus. Cuius sacrificij ratio in fastis hæc reddit. Quū †litablis. Vestæ & Priapifabula. dii omnes ad festū matris magnæ cōuenissent, epulisq; satiati noctem lusibus du- cerent, quieuisse humi Vestam, somnūq; cepisse: ibi Priapū somno eius ac pudici- tiæ insidiatū: sed illam intempestiuo clamore aselli, quo Silenus uehebat, excita- tam: libidinē uero insidiatoris esse detectā. Hac de causa Lampfacenos asellū Pria- po quasi in ultionē mactare consueuisse. Apud Romanos uero eundem Vestali- bus sacris in honorē pudicitiae cōseruatae, panibus coronari. Quid turpius? Quid flagitiosius, q̄ si Vesta beneficio asini uirgo est? At poëta fabulam finxit. Num er- go illud est uerius quod referunt ij, qui φαινόμυα cōscripserunt: quum de duabus Aselli due fictio le in Cancro. Cancris stellis loquunt, quas Græci ὄνυς uocant, asellos fuisse, qui Liberū patrem transuexerint, quū amnem transire non posset: quorū alteri hoc præmium dede- rit, ut humana uoce loquerēt: itaq; inter eum Priapūq; ortū esse certamē de mem- bri obsceni magnitudine: Priapum uictum & iratū interemisse uictorē. Hoc ue- ro multo magis ineptū est, sed poëtis licet quicquid uelint. Non excutio tam de- forme mysteriū, nec Priapum denudo, ne quid appareat risu dignum. Finxerunt hæc sanè poëtæ, sed necesse est alicuius maioris turpitudinis tegendæ gratia ficta sint: quæ sint ergo, quæramus. At ea profectò manifesta est. Nam sicut Lunæ tau- rus mactatur, quia similiter habet cornua: &

Placat equo Persis radijs Hyperiona cinctum,

Ne detur celerī uictima tarda deo:

Ita in hoc, quia magnitudo membri uirilī enormis est, nō potuit ei mōstro aptior uictima reperiri, quàm quæ ipsum, cui mactat, posset imitari. Apud Lindū, quod Herculis Lina- dij sacra. est oppidū Rhodi, Hercules sacra sunt, quorū à cæteris longe diuersus est ritus. Si quidem nō θυφύμια (ut Græci appellant) sed maledictis & execratione celebran- tur: eaq; pro uiolatis habent, si quādo inter solennes ritus uel imprudenti alicui ex- ciderit bonum uerbū. Cuius rei hæc ratio reddit, si tamen ulla esse in rebus uanissi- mis potest. Hercules, quū eò delatus esset, famemq; pateret, aratorē quendā aspe- xit operantē, ab eoq; petere cœpit, ut sibi unū bouem uenderet. Enim uero ille ne gauit fieri posse: quia spes sua omnis colendæ terræ, duobus illis iumentis niteret. Hercules solita uiolentiā usus, quia unū accipere nō potuit, utrūq; sustulit. At ille infelix, quum boues suos mactari uideret, iniuriā suam maledictis ultus est: quod homini eleganti & urbano gratissimū fuit. Nam dum comitibus suis epulas appa- rat, dumq; alienos boues deuorat, illum sibi amarissime cōuiciantē, cum risu & ca- chinnis audiebat. Sed postq; Herculi diuinos honores ob admirationē uirtutis de- ferri placuit, à ciuibus ei ara posita est, quā de facto βόσσυρον, id est bouis iugū nomi- nauit: ad quam duo iuncti boues immolarentur, sicut illi, quos abstulerat aratori, eumq; ipsum sibi cōstituit sacerdotē, ac præcepit, ut iisdē maledictis semper in ce- lebrandis sacrificijs uteret, q̄d negaret se unquā epulatū esse iucundius. Hæc iam nō sacra sunt, sed sacrilegia, in quibus id factū dicitur, q̄d in alijs si fiat, seuerissime uindicat. Ipsi autē Cretici Iouis sacra quid aliud, q̄ q̄modo sit aut subtractus pa- tri aut nutritus, ostendunt: Capella enim Amalthææ nymphæ, quæ uberibus suis Iouis Creticis sacra. aluit infantē, de qua Germanicus Cæsar in Aratao carmine sic ait: Illa putatur

Nutrix esse Iouis, si uere Iupiter infans

Vbera Cretææ mulsit fidissima capræ,

Sydere quæ claro gratum testatur alumnum.

Huius capellæ corio usum esse pro scuto Iouem contra Titanas dimicantem, Mu- sæus autor est, unde à poëtis αἰγίον nominatur. Ita quicquid est gestum in ab- sccondendo puero, id ipsum per imaginem geritur in sacris.

C Sed & matris eius mysterium idem continet, quod Ouidius exponit in Fastis:

Ardua iam dudum resonat tinnitibus Ide,
Tutus ut infanti uagiat ore puer.
Pars clypeos sudibus, galeas pars tundit inanes,
Hoc Curetes habent, hoc Corybantes opus.
Res latuit, prisciꝑ manent imitantia facti
Aera deæ comites raucaꝑ terga mouent.
Cymbala pro galeis, pro scutis tympana pulsant,
Tibia dat Phrygios, ut dedit ante modos.

Curetes Iouis
altiores.

Hanc totam opinionē quasi à poëtis fictam Sallustius respuit: uoluitꝑ ingeniose interpretari, cur altores Iouis dicantur Curetes fuisse, & sic ait: Quia principes intelligendī diuina fuerunt, uetustatē ut cætera in maius cōponentem altores Iouis celebrauissent. Quantū errauerit homo eruditus, iam res ipsa declarat. Si enim princeps est Iupiter & deorū & religionū, si ante illum dii nulli colebātur uulgo, quia nondū nati fuerant, qui coluntur, apparet Curetes ex diuerso principes fuisse diuina non intelligendī, per quos error omnis inductus est, & dei ueri memoria sublata. Ex ipsis itaq; mysterijs & ceremonijs intelligere debuerūt, hominibus se mortuis supplicare. Nō igitur exigo, ut aliquis poëtarū fictionibus credat: qui hos mentiri putat, pontificū ipsorū scripta consideret, & quicquid est literarū ad sacra pertinentium, reuoluat: plura fortasse quàm nos afferimus, inueniet: in quibus intelligat, inania, inepta, cōmentitia esse omnia, quæ pro sanctis habentur. Si quis autē percepta sapientia deposuerit errorē, profectō ridebit ineptias hominū penē de mentium: illos dico, qui uel inhonesto saltatu tripudiant, uel qui nudi, uncti, coronati, personati, aut luto obliti currunt. Quid de scutis iam uetustate putridis dicā: quæ quum portant, deos ipsos se gestare humeris suis arbitrant. Nam Furius Bibaculus inter præcīua pietatis exempla numerat: qui quum prætor esset, tamen licitoribus præeuntibus ancyle portauit, quum haberet magistratus beneficio muneris uacationem. Non ergo ille Furius, sed planē furiosus fuit, qui præturam hoc ministerio se putauit ornare. Meritō igitur, quum hæc à uiris non imperitis ac rudibus fiant, Lucretius exclamat:

Ancyle.

D

O stultas hominum mentes, ô pectora cæca,
Quamlibet in tenebris uitæ, quantisq; periculis
Degitur hoc æui, quodcunq; est. Quis hæc ludibria non derideat, qui habeat aliquid sanitatis: quū uideat homines uelut mente captos ea serio facere, quæ si quis faciat in lusu, nimis lasciuus & ineptus esse uideatur.

Quis autor prædictarum uanitatum in Italia apud Romanos fuerit,

& quis apud alias gentes.

Cap. XXII

Numa Superstitionum autor.

Arum uanitatum apud Romanos autor & constitutor Sabinus ille rex fuit, qui maxime animos hominum rudes atq; imperitos nouis superstitionibus implicauit: quod ut faceret aliqua cum autoritate, simulauit cum dea Egeria nocturnos se habere congressus. Erat quædam spelunca peropaca in nemore Aricino, unde riuus perenni fonte manabat: huc remotis arbitris, se inferre consueuerat, ut mentiri posset monitu deæ coniugis ea sacra populo se tradere, quæ acceptissima dijs essent. Videlicet astutiam Minois uoluit imitari, qui se in antrum Iouis recondebat, & ibi diu moratus, leges tanquam sibi à Ioue traditas afferebat: ut homines ad parendum non modò imperio, sed etiam religione constringeret. Nec difficile sanè fuit, persuadere pastoribus. Idem pontifices, flamines, salios, augures creauit, deos per familias descripsit.

Sic

A Sic noui populi feroces animos mitigauit, & ad studia pacis à rebus bellicis auocauit. Sed quum alios falleret, seipsum tamen non fefellit. Nam post annos plurimos, Cornelio & Bebio *COSS.* in agro scribæ Petili sub Ianiculo arcæ duæ lapideæ sunt repertæ à fossoribus: quarum in altera corpus Numæ fuit, in altera septem Latini libri de iure pontificio: item Græci totidem, de disciplina sapientiæ scripti: quibus religiones non eas modò, quas ipse instituerat, sed omnes præterea dissoluit. Qua re ad senatum delata, decretum est, ut hi libri abolerentur. Ita eos Q. Petilius Prætor urbanus in concione populi concremauit. Insuper id quidē: quid enim profuit libros esse combustos, quum hoc ipsum, quod sunt ideo combusti, quia religionibus derogabatur, memoriæ sit traditum? Nemo ergo tunc in senatu non stultissimus. Potuerunt enim & libri aboleri, et res tamen in memoriam non exire. Ita dum uolunt & posteris approbare, quanta pietate defenderint religiones, autoritatem religionū ipsarum testando minuerunt. Sed ut Pompilius apud Romanos institutor ineptarum religionū fuit, sic ante Pompilium Faunus in Latio, qui & Saturno nefaria sacra constituit, & Picum patrem inter deos honorauit, & sororem suam Fatuam Faunam, eamque coniugem consecrauit: quam C. Bassus Fatuam nominatam tradit, quod mulieribus fata canere consueuisset, ut Faunus uiris. Eandem Varro scribit tantæ pudicitiae fuisse, ut nemo eam, quoad uixerit, præter uirum suum, mas uiderit, nec nomen eius audierit. Idcirco illi mulieres in operto sacrificant, & Bonam deam nominant. Et Sex. Clodius in eo libro, quem græce scripsit, refert Fauni hanc uxorem fuisse: quæ, quia contra morem decusque regium clam uini ollam ebiberat, & ebria facta erat, uirgis myrteis à uiro usque ad mortem caesa: postea uero quum eum facti sui poeniteret, & desiderium eius ferre non posset, diuinum illi honorem detulisse: idcirco in sacris eius obuolutam uini amphoram poni. Reliquit ergo posteris Faunus quoque non parum erroris, quem tamen prudentes quique perspiciunt. Nam Lucillius eorum stultitiam, qui simulacra deos putant esse, deridet his uerbis:

Numæ libri.

Institutores religionum apud Romanos.

Terricolæ lamias Fauni quas Pompiliique
 Instituire Numæ tremis has, hic omnia ponit.
 Ut pueri infantes credunt signa omnia athena
 Viuere & esse homines, sic isti omnia ficta

Vera putant: credunt signis cor inesse athenis.

Pergula pictorum. &c.

Poëta quidem stultos homines infantibus comparauit: at ego multo imprudentiores esse dico. Illi enim simulacra homines putant esse, hi deos: illos ætas facit putare quod non est, hos stultitia. Illi utique breui desinunt falli: horum uanitas & durat, & semper crescit. Sacra Liberi patris primus Orpheus induxit in Græciã, primusque celebrauit in monte Bœotia, Thebis ubi Liber natus est proximo: qui quum frequenter citharæ cantu personaret, Citheron appellatus est. Ea sacra etiã nunc Orphica nominantur, in quibus ipse postea dilaceratus & carptus est: & fuit per eadem ferè tempora, quibus Faunus. Sed quis ætate præcesserit, dubitari potest: siquidem per eosdem annos Latinus, Priamusque regnauerunt: item patres eorum Picus, et Laomedon: quo regnante, Orpheus cum Argonautis ad Iliensium littus accessit. Procedamus igitur ulterius, et quæramus, quis omnino colendorum deorum primus autor extitit. Didymus in libris *εξυγίσεως των δαιμόνων* ait, Melissea Cretensium regem primū dijs sacrificasse, ac ritus novos sacrorumque pompas introduxisse. Huius duas fuisse filias, Amalthæã, & Melissam, quæ loue puerum caprino lacte ac melle nutrierunt. Vnde poetica illa fabula originem sumpsit, aduolasse apes, atque os pueri melle complexisse, Melissam uero à patre primam sacerdotem matri magnæ constitutam: un-

Orpheus in Græciam Liberi patris sacra primus inuexit

Melisseus primus sacrificauit.

Iupiter sibi fa-
na constituit.

C de adhuc eiusdem matris antistites Melissæ nuncupantur. Historia uero sacra testa-
tur ipsum Iouem, postquam rerum potitus est, in tantam insolentiam uenisse, ut
ipse sibi fana multis in locis cōstitueret. Nam quum terras circuiret, in quancunq;
regionem ueniret, reges principes uel populorum hospitio sibi & amicitia copu-
labat: & quum à quoq; digrederetur, iubebat sibi fanum creati hospitis sui nomi-
ne: quasi ita posset amicitiae & foederis memoria conseruari. Sic cōstituta sunt tem-
pla Ioui Atabyrio, Ioui Labradeo: Atabyrius enim & Labradeus hospites eius,
atque adiutores in bello fuerunt. Item Ioui Laprio, Ioui Molioni, Ioui Cassio, &
quæ sunt in eundem modum: quod ille astutissime excogitauit, ut & sibi honorem
diuinum, & ut hospitibus suis perpetuum nomen acquireret cum religione con-
iunctum. Gaudebant ergo illi, & huic imperio eius libenter obsequebantur, & no-
minis sui gratia ritus annuos, & festa celebrabant. Simile quiddam in Sicilia fecit
Aeneas, quum cōditæ urbi, Acestæ hospitis nomen imposuit, ut eam postmodū
lætus ac libens Acestes diligeret, augetet, ornaret. Hoc modo religionem cultus
sui per orbem terræ Iupiter seminauit, & exemplum cæteris ad imitandum dedit.
Siue igitur à Melisseo, sicut Didymus, colendorum deorum ritus effluxit, siue ab
ipso quoque Ioue, ut Euhemerus tradit, de tempore tamen constat, quando dii co-
li cœperint. † Melisseus quidem multū antecessit ætate, quippe qui educauerit Iouem
nepotem. Et idcirco fieri potest, uel ut antè, uel adhuc puero Ioue, deos cole-
re instituerit, id est alumni sui matrem, & auiam Tellurē, quæ fuit Vrani cōiunx,
& patrem Saturnū: & ipse hoc exemplo atque instituto Iouem ad tantam super-
biam prouexerit, ut postea sibi diuinos honores auderet assumere.

Acestes Siciliae
rex.

† Melissea qui-
dem Vranus
antecessit

Quo tempore cœperint superstitiones, quibusq; sub autoribus. Cap. XXIII

D

Belus Assyrio-
rum rex.

Vnc quoniam uanarum superstitionū originemprehendimus, su-
perest, ut etiam tempora colligamus, per quæ fuerint illi, quorum me-
moriam colitur. Theophilus in libro de temporibus ad Autolycom scri-
pto, ait in historia sua Thallum dicere, quod Belus, quem Babylonij
& Assyrii colunt, antiquior Troiano bello fuisse inuenitur cccxxii annis.
Belus autem Saturno æqualem fuisse, & utrunq; uno tempore adoleuisse. Quod
adeo uerum est, ut ratione ipsa colligi possit. Nam & Agamemnon, qui gessit bel-
lum Troicum, Iouis abnepos fuit, & Achilles Aiæq; pronepotes, & Ulysses eo-
dem gradu proximus, Priamus quidem longa serie. Sed autores quidam tradunt
Dardanum & Iasum Coriti filios fuisse, non Iouis. Nec enim, si ita fuisset, ad usus
impudicos Ganymedem pronepotem suum habere potuisset. Itaque parentibus
illorum, quos supra nominauimus, si cōgruenter annos diuidas, numerus consentiet.
Ab excidio autem Troianæ urbis colliguntur anni mille quadringenti septuagin-
ta. Ex hac temporum ratione manifestum est, ante annos nō amplius quam mille
octingentos natum esse Saturnum, qui & sator omnium deorum fuit. Non ergo
isti gloriantur sacrorum uetustate, quorum & origo, & ratio, & tempora depre-
hensa sunt. Restant adhuc aliqua, quæ ad arguendas religiones falsas plurimum
ualent: sed iam finem facere libro decreui, ne modum excedat. Ea enim plenius
sunt exequenda: ut omnibus refutatis, quæ ueritati uidentur obstare, homines, qui
bonorum ignorantia uagantur incerti, ad religionem ueram possimus imbueri.
Primus autem sapientiæ gradus est, falsa intelligere: Secundus, uera cognoscere. Er-
go apud quæ hæc prima institutio nostra profecerit, qua falsa deteximus, excitabit
ad ueritatem cognitionem, qua nulla est homini iucundior uoluptas: & erit iam sapientia
cœlestis disciplinæ dignus, qui ad cognoscenda cætera libens ac paratus accesserit.

L ▶ COELII LACTANTII FIRMIANI

DIVINARVM INSTITVTIONVM ADVERSVS
GENTEIS LIBER SECVNDVS, DE ORI-
GINE ERRORIS, AD CONSTAN-
TINVM IMPERATOREM.

Quod rationis obliuio & ignorantia sui, facit homines ingratos uero deo, qui colitur
in aduersis, & in prosperitate contemnitur. Cap. I

QUANTUM primo libro religiones deorū falsas esse mon-
strauerim, quod ij quorum uarios dissimilesq; cultus per uni-
uersam terram consensus hominū stulta persuasione suscepit,
mortales fuerint, functiq; uita diuinæ necessitati morti cōces-
serint: tamen ne qua dubitatio relinquatur, hic secundus liber
fontem ipsum patefaciet errorū, causasq; omnes explicabit,
& quibus decepti homines, & primitus deos esse crediderunt,
& postmodum inueterata persuasione, in susceptis prauissime religionibus perse-
uerarunt. Gestio enim coniunctis manibus, & hominū impia uanitate detecta, sin-
gularis dei asserere maiestatem: suspicans utilius & maius officium, scilicet reuo-
candi homines à prauis itineribus, & in gratiam secum ipsos reducendi: ne se (ut
quidā philosophi faciunt) tantopere despiciant, neue se infirmos, & superuacuos,
& nihil, & frustra omnino natos putent: quæ opinio plerosq; ad uitia compellit.
Nam dum existimant nulli deo nos esse curæ, aut post mortem nihil nos esse futur-
B ros, totos se libidinibus addicunt: & dum licere sibi putant, hauriendis uoluptati-
bus sitientes incūbunt, per quas imprudentes in laqueos mortis incurrunt. Igno-
rant enim quæ sit hominis ratio: quam si tenere uellent, in primis deum suū agnos-
cerent, uirtutem, iustitiamq; sequerentur, terrenis figmentis animas suas nō sub-
sternerent, mortiferas libidinum uoluptates non appeterent, denique seipsos ma-
gni aestimarent, atq; intelligerent plus esse in homine, quàm uidetur: cuius uim,
conditionemq; non aliter posse retineri, nisi cultum ueri parentis sui, deposita pra-
uitate, susceperint. Equidem, sicut oportet, de summa rerum sæpenumero cogi-
tans, admirari soleo maiestatem dei singularis, quæ continet regitq; omnia, in tan-
tam uenisse obliuionem, ut quæ sola coli debeat, sola potissimū negligatur: homi-
nes autem ipsos ad tantam cæcitatem esse deductos, ut uero ac uiuo deo mortuos
anteferant: terrenos autem, in terraq; sepultos, ei, qui fundator ipsius terræ fuit.
Et tamen huic impietati hominum posset uenia concedi, si omnino ab ignorantia
diuini nominis ueniret hic error. Quum uero ipsos deorum cultores sæpe uidea-
mus deum summum & confiteri & prædicare, quam sibi ueniam sperare pos-
sunt impietatis suæ, qui non agnoscunt cultum eius, quem prorsus ignorari ab ho-
mine fas non est: Nam & quum iurant, & quum optant, & quum gratias agunt,
non louem, aut deos multos, sed deum nominant: adeò ipsa ueritas, cogente na-
tura, etiā ab inuitis pectoribus erumpit: quod quidem non faciunt in prosperis
rebus. Nam tum maxime deus ex memoria hominum elabitur, quum beneficijs
eius fruētes, honorem dare diuinæ indulgentiæ deberent. At uero si qua necessi-
tas grauis presserit, tunc deum recordantur. Si belli terror infremuerit, si mor-
borum pestifera uis incubuerit, si alimenta frugibus longa siccitas denegauerit, si
sæua tempestas, si grando ingruerit, ad deum confugiunt, à deo petitur auxilium:
deus ut subueniat, oratur. Si quis in mari uento sæuiente iactatur, hunc inuocat.

↑ suscipiens

Impij totos se li-
bidinibus addi-
cunt.

C Si quis aliqua vi afflicatur, hunc protinus implorat. Si quis ad extremam mendicandi necessitatem deductus, uictum precibus exposcit, deum solum obtestatur, & per eius diuinum atq; unicum † numen, hominum sibi misericordiam quaerit. † nomen † defuerit Nunquam igitur dei meminerunt, nisi dum in malis sunt: postquam metus † defuerit, & pericula recesserunt, tum uero alacres ad deorum templa concurrunt, his libant, his sacrificant, hos coronant. Deo autem, quem in ipsa necessitate implorauerunt, ne uerbo quidem gratias agunt: adeo ex rerū prosperitate luxuria, ex luxuria uero, ut uitia omnia, sic impietas aduersus deum nascitur. Quanam istud ex causa fieri putemus: nisi esse aliquam peruersam potestatem, quæ ueritatis sit semper inimica, quæ humanis erroribus gaudeat, cui unicum ac perpetuum sit opus offundere tenebras, & hominum cæcare mentes, ne lucem uideant, ne deniq; in cœlum aspiciant, ac naturam corporis sui seruent. Nam quū cæteri animantes pronis corporibus in humum spectent, quia rationem ac sapientiam non acceperunt, nobis autem status rectus, sublimis uultus ab artifice deo datus sit: apparet istas religiones deorum non esse rationis humanæ, quia curuant cœleste animal ad uenenda terrena. Parens enim noster ille unus & solus, quum fingeret hominem, id est animal intelligēs & rationis capax, eum uero ex humo subleuauit & ad contemplationem sui artificis erexit: quod optime ingeniosus poëta signauit:

Hominis ratio
ac officium.

Ouidius. Prona q̄ quum spectent animalia cætera terram,
Os homini sublime dedit, cœlumq; uidere
Iussit, & erectos ad sydera tollere uultus.

Hinc utique ἀβροπῶν Græci appellarunt, quod sursum spectet. Ipsi ergo sibi renunciant, sc̄q; hominum nomine abdicant, qui non sursum aspiciant, sed deorsum: nisi forte id ipsum quod recti sumus, sine causa homini attributum putant. Spectare nos cœlum deus uoluit, utiq; non frustra: nam & aues, & ex mutis penè omnia cœlum uident: sed nobis proprie datum est cœlum rigidis ac stantibus uidere, ut religionem ibi quaeramus, ut deum, cuius sedes illa est, quem oculis non possumus, animo cōtemplemur: quod profectò non facit, qui æs aut lapidem, quæ sunt terra, ueneratur. Est autem prauissimum, quum ratio corporis recta sit, quod est temporale: ipsum uero animū, qui est æternus, humilem fieri: quum figura & status nihil aliud significant, nisi mentem hominis eò spectare oportere, quò uultū, & animum tam rectum esse debere, quàm corpus, ne id cui dominari debet, imitetur. Verum homines & nominis sui & rationis oblitī, oculos suos ab alto dei iaciunt, soloq; defigunt, atque timent opera digitorum suorum, quasi quicquā esse possit artifice suo maius.

Quæ fuerit prima causa fingendi simulacra: Et quod uerissima dei imago est homo:

Et quod extra se deum nemo fideliter colit.

Cap. II

Væ igitur amentia est, aut ea fingere, quæ ipsi postmodū timeant, aut timere quæ finxerint: Non ipsa, inquiunt, timemus, sed eos ad quorum imaginem ficta, & quorum nominibus consecrata sunt. Nempe ideo timetis, quod eos esse in cœlo arbitramini: neq; enim si dii sunt, aliter fieri potest. Cur igitur oculos in cœlum non tollitis: & aduocatis deorum nominibus, in aperto sacrificia celebratis: Cur ad parietes, & ligna, & lapides potissimum, quàm illò spectatis, ubi eos esse creditis: Quid sibi templa: quid aræ uolunt: Quid denique ipsa simulacra, quæ aut mortuorum, aut absentium monumenta sunt: Nam omnino fingendarum similitudinū ratio idcirco ab hominibus inuenta est, ut posset eorum memoria retineri, qui uel morte substracti, uel absentia fuerant separati. Deos igitur in quorum numero reponemus: Si in mortuorum, quis

Simulacra cur
ab hominibus
inuenta.

A quis tam stultus, ut colat? Si in absentiu, colendi ergo non sunt, si nec uident quæ facimus, nec audiunt quæ precamur. Si autem dii absentes esse non possunt: qui, quoniam diuini sunt, in quacuncq; mundi parte sunt uident, & audiunt uniuersa: superuacua ergo sunt simulacra illis ubiq; præsentibus: quū satis sit audientiu nomina precibus aduocare. At enim præsentibus non nisi ad imagines suas adsunt: ita planè, quemadmodum uulgus existimat mortuorū animas circa tumulos, & corporum suorum reliquias oberrare. Sed tamen postquam deus ille præstò esse cœpit, iam simulacro eius opus nō est. Quæro enim, si quis imaginem hominis peregre constituti contempletur sapius, ut ex ea solatium capiat absentis, num idem sanus esse uideatur, si eo reuerso atq; præsentibus, in contemplanda imagine perseueret, eaq; potius q̄ ipsius hominis aspectu frui uelit? minime profectò. Etenim hominis imago necessaria tum uidetur, quū procul abest: superuacua futura, quum præstò est. Dei autem, cuius spiritus ac numen ubiq; diffusum, abesse nunquā potest, semper utique imago superuacua est. Sed uerentur ne omnis eorum religio inanis sit & uacua, si nihil in præsentibus uideant, quod adorent: & ideo simulacra constituant, quæ quia mortuorum sunt imagines, similia mortuis sunt, omni enim sensu carent. Dei autem in æternū uiuentis, uiuum & sensibile debet esse simulacrū. Quod si à similitudine id nomen accepit, quomodo possunt ista simulacra deo similia iudicari, quæ nihil sentiunt, nec mouentur? Itaq; simulacrū dei non illud est, quod digitis hominis, & lapide, aut ære, aliæue materia fabricatur: sed ipse homo, quoniā & sentit, & mouetur, & multas magnasq; actiones habet. Nec intelligunt homines ineptissimi, quod si sentire simulacra, & moueri possent, ultrò adoratura homines fuissent, à quibus sunt expolita: quæ essent aut incultus & horridus lapis, aut materia informis & rudis, nisi fuissent ab homine formata. Homo igitur illorum quasi parens putandus est, per cuius manus nata sunt, per quem speciem, si guram, pulchritudinem habere cœperunt. Et ideo melior est qui fecit, quam illa quæ facta sunt. Et tamen factorē ipsum nemo suscipit, aut uerec: quæ fecit timet, tanquā plus possit esse in opere, quam in opifice. Recte igitur Seneca in libris moralibus: Simulacra, inquit, deorum uenerantur, illis supplicat genu posito, illa adorant, illis per totum assident diem, aut astant, illis stipem iaciunt, uictimas cadunt: & quū hæc tantopere suspiciant, fabros qui illa fecere, cōtemnunt. Quid inter se tam contrariū, quam statuarum despiciere factorem, statuam adorare, & eum ne in conuictū quidem admittere, qui tibi deos faciat? Quam ergo uim, quam potestatem habere possunt, quū ipse, qui fecit illa, non habeat? Sed ne hæc quidē dare his potuit, quæ habebat, uidere, audire, loqui, moueri. Quisquam ne igitur tam ineptus est, ut putet aliquid esse in simulacro dei, in quo ne hominis quidem quicquam est, præter umbram? sed hæc nemo considerat, infecti sunt enim persuasione, ac mentes eorum penitus succum stultitiæ perbiberunt. Adorant ergo insensibilia, qui sentiunt: irrationabilia, qui sapiunt: exanima, qui uiuunt: terrena, qui oriuntur è cœlo. Iuuat ergo uelut in aliqua sublimi specula constitutum, unde uniuersi exaudire possint, Persianum illud proclamare:

O curuæ in terras animæ, & cœlestium inanes.

Cœlū potius intuemini, ad cuius spectaculū uos excitauit ille artifex uerus deus, ille uobis sublimem uultum dedit, uos in terrā curuamini, uos altas mentes, & ad patrem suum cum corporibus suis erectas, ad inferiora deprimitis, tanquam uos pœniteat, non quadrupedes esse natos. Fas non est cœleste animal cum terrenis, in terramq; uergentibus uersari. Quid uos beneficijs cœlestibus orbat, proniq; in terrā ueltra sponte procūbitis? Humi enim miseri uolutamini, quum deorsum

Imago dei superuacua.

Homo simulacrum dei.

suspicit

Simulacra ex terra origine trahunt.
 C quæritis, quod in sublimi quærere debuistis. Nam ista mortalium digitorum ludæ
 cra, & fragilia figmenta, ex quolibet materiæ genere formata, quid aliud sunt nisi
 si terra ex qua nata sunt? quid ergo rebus inferioribus subiaceris? quid capitibus
 uestris terram superponitis? Quum ergo uos terræ submittitis, humilioresq; faci
 tis, ipsi uos ultrò ad inferos mergitis, ad mortemq; damnatis, quia nihil terra infe
 rius & humilius, nisi mors & inferi: quæ si effugere uelletis, subiectam pedibus ue
 stris terram cõtemneretis, corporis statu saluo: quod idcirco rectũ accepistis, quo
 oculos atq; mentem cum eo qui fecit, conferre possitis. Cõtemnere autem & cal
 care terrã nihil aliud est, q̃ simulacra non adorare, quia de terra ficta sunt: item di
 uitias non cõcupiscere, uoluptates corporis spernere, quia opes et corpus ipsum,
 cuius hospitio utimur, terra est. Viuum colite, ut uiuatis. Moriatur enim necesse
 est, qui se suamq; animam mortuis adiudicauit.

Quod Cicero & alij, qui uidebantur sapientes, cæteris deterius peccauerunt.

Cap. III

Cic. uanitatem religionum intelligens, noluit eam publice disputationibus extinguere.

Ed quid prodest, ad uulgus & ad homines imperitos hoc modo con
 cionari? quum uideamus etiam doctos & prudentes uiros, quum re
 ligionũ intelligant uanitatem, nihilominus tamen in ijs ipsis, quæ da
 mnant, colendis (nescio qua prauitate) perstare. Intelligebat Cicero
 falsa esse, quæ homines adorarent. Nam quum multa dixisset, quæ ad euerfionem
 religionum ualere, ait tamen nõ esse illa uulgò disputanda, ne susceptas publice
 religiones disputatio talis extinguat. Quid ei facies? qui quum errare se sentiat, ul
 trò ipse in lapides impingat, ut populus omnis offendat: ipse sibi oculos eruat, ut
 omnes cæci sint: qui nec de alijs bene mereatur, quos patitur errare: nec de seipso,
 qui alienis accedit erroribus: nec utitur tandem sapientiæ suæ bono, ut factis im
 plectat, quod mente percepit, sed prudens & sciens pedem laqueo inserit, ut simul
 cum cæteris, quos liberare ut prudentior debuit, & ipse capiatur. Quin potius, si
 quid tibi Cicero uirtutis est, experire populum facere sapientẽ: digna res est, ubi
 omnes eloquentiæ tuæ uires exeras. Non enim uerendum est, ne tibi in tam bona
 causa deficiat oratio, qui sæpe etiam malas copiose ac fortiter defendisti. Sed nimi
 rum Socratis carcerem times, ideoq; patrociniũ ueritatis suscipere non audes. At
 mortem ut sapiens contemnere debuisti. Erat quidem multo pulchrius, ut ob be
 ne potius dicta, quàm ob maledicta morereris: nec tibi laudis plus Philippicæ af
 ferre potuerunt, quàm discussus error humani generis, & mentes hominum ad sa
 nitatem tua disputatione reuocata. Sed concedamus timiditati, quæ in sapiente
 esse non debet. Quid ergo ipse in eodem uersaris errore? uideo te terrena, & ma
 nufacta uenerari: uana esse intelligis, & tamen eadem facis, quæ faciunt ipsi, quos
 ipse stultissimos cõfiteris. Quid igitur profuit uidisse te ueritatem, quam nec defen
 surus esses, nec secuturus? Sed si libenter errant ij, qui errare se sentiunt, quanto ma
 gis uulgus indoctum, quod pompis inanibus gaudet, animisq; puerilibus spectat
 omnia, oblectatur friuolis, & specie simulacrorum capitur, nec ponderare secum
 unamquamque rem potest, ut intelligat nihil colendum esse, quod oculis mortali
 bus cernitur, quia necesse est mortale sit. Nec mirandum esse, si deum nõ uideant,
 quum ipsi ne quidem hominem uideant, quem uidere se credunt. Hoc enim quod
 oculis subiectum est, non homo, sed hominis receptaculum est, cuius qualitas &
 figura non ex lineamentis uasculi, quo continetur, sed ex factis & moribus perui
 detur. Qui ergo colunt simulacra, corpora sunt animabus carentia: quia se corpo
 ralibus dederunt, nec uident plus aliquid mente quàm corpore, quum sit animi of
 ficium ea subtilius cernere, quæ acies corporalis non potest intueri. Quos homi
 nes idem ille philosophus ac poëta grauius accusat, tanquã humiles & abiectos,
 qui

Vulgus pompis inanibus gaudet.

Lucretium.

A qui contra naturæ suæ rationem ad ueneranda terrena se prosternant. Ait enim:

Et faciunt animos humiles formidine diuûm.

Depressosq; premunt ad terram.

Aliud quidem ille, quum hoc diceret, sentiebat: nihil utiq; esse colendum, quia dij humana non curent, Deniq; alio loco religiones deorum & cultus, inane esse officium confitetur.

Nec pietas ulla est uelatum sæpe uideri

Vertit ad lapidem, atq; omnes accedere ad aras,

Et procumbere humi prostratum, & pandere palmas

Ante deûm delubra, nec aras sanguine multo

Spargere quadrupedum, nec uotis neçtere uota.

Quæ profectò si casta sunt, non oportet sublimes & excelsos animos auocari, atque in terrâ premi, sed nihil aliud, quàm cœlestia cogitare. Impugnatae sunt ergo à prudentioribus falsæ religiones, quia sentiebant esse falsas: sed non est inducta uera, quia qualis aut ubi esset ignorabant. Itaque sic habuerunt tanquam nulla esset omnino, quia ueram non poterant inuenire. Et eodem modo inciderunt in erro-

*Falsa religio
impugnata,
sed non indu-
cta uera.*

rem multo maiorē, quàm illi, qui falsam tenebant. Nam & isti fragilium cultores, quamuis sint inepti, quia cœlestia constituunt in rebus corruptibilibus atq; terrenis, aliquid tamen sapientiæ retinent, & habere ueniam possunt, quia summū hominis officium, etsi non re ipsa, tamen proposito tenent. Siquidem hominum atq; mutorum, uel solum, uel certe maximum in religione discrimen est. Hi uero quanto fuerūt sapientiores, quod intellexerūt falsæ religionis errorem, tanto facti sunt stultiores, quod esse aliquam ueram non putauerunt. Itaq; quoniam facilius est de

B alienis iudicare, quàm de suis, dum aliorum præcipitium uident, non prospexerūt quid ante suos pedes esset. In utraque igitur parte & summa stultitia inuenitur, & odor quidam sapientiæ, ut possis dubitare, quos dicas potissimū stultiores, illos ne qui falsam religionem suscipiunt, an eos, qui nullam. Sed (ut dixi) uenia concedi posset imperitis, & qui se sapientes esse non fateantur: his uero non potest, qui sapientiam professi, stultitiā potius exhibent. Non sum equidem tam iniquus, ut eos putem diuinare potuisse, ut ueritatem per seipos inuenirent, quod fieri ego non posse confiteor: sed hoc ab his exigo, quod ratione ipsa præstare potuerunt. Facerent enim prudentius, si & intelligerent esse aliquam ueram religionē, & falsis impugnantis aperte pronuntiarent eam, quæ uera esset, ab hominibus nō teneri. Sed mouit eos fortasse illud, quod si qua uera esset religio, exereret se ac uindicaret, nec pateretur esse aliud quicquam. Videre enim nullo modo poterant, quare, aut quomodo, & quemadmodū religio uera opprimeretur, quod est diuini sacramenti, & cœlestis arcani. Id uero nisi doceatur, aliquis scire nullo pacto potest. Summa rei hæc est. Imperiti & insipientes falsas religiones pro ueris habent, quia neq; ueram sciunt, neq; falsam intelligunt. Prudentiores uero, quia ueram nesciunt, aut in ijs, quas falsas esse intelligunt, perseverant, ut aliquid tenere uideantur: aut omnino nihil colunt, ne incidant in errorē: quum id ipsum maximi sit erroris, uitam peccudum sub figura hominis imitari. Falsum uero intelligere est quidem sapientiæ, sed humanæ. Ultra hunc gradum procedi ab homine non poterit. Itaq; multi philosophorū religiones (ut docui) sustulerūt. Verum autem scire diuinæ est sapientia. Homo autem per seipsum peruenire ad hanc scientiam non potest, nisi doceatur à deo. Philosophi quod summū fuit humanæ sapientiæ assecuti sunt, ut intelligerent, quod non sit: illud assequi nequiuertunt, ut dicerent quid sit. Nota Cicero nis uox est: Vt nā tam facile uera inuenire possem, q̄ falsa cōuincere. Quod quia

*Veritas nisi do-
ceatur, sciri nō
potest.*

*Falsa intelli-
gere potest sa-
pientia huma-
na.*

C uires humanæ conditionis excedit, eius officij facultas nobis est attributa, quibus tradidit deus scientiã ueritatis, cui explicandæ quatuor posteriores libri seruient. Nunc interim falsa, ut cœpimus, detegamus.

Quod nil maiestatis & reuerentiæ habeant idola. Cap. IIII

Vid igitur maiestatis possunt habere simulacra, quæ fuerunt in hominuli potestate, uel ut aliud fierent, uel ut omnino non fierent: idcirco apud Horatium Priapus ita loquitur:

Quum tu uncus eram ficulus, inutile lignum,
Quum faber incertus scamnum faceret ne Priapum,
Maluit esse deum: deus inde ego furum, auiumq;
Maxima formido.

Quis non sit tanto hoc custode securus? Fures enim tam stulti sunt, ut Priapi tentiginem timeant, quæ aues ipsæ, quas terrore falcis, aut inguinis abigi existimant, simulacris fabrefactis, id est hominum planè similibus, insideant, nidificent, inquirunt. Sed Flaccus, ut Satyrici carminis scriptor, derisit hominum uanitatem. Verum ij qui faciunt, seriam se facere rem opinantur. Denique poëta maximus, homo in cæteris prudens, in hoc solum nõ poëtica, sed aniliter desipuit, quum in illis emendatissimis libris etiam fieri hoc iubet:

Virgilius in
Georgicis.

Et custos furum atq; auium cum falce saligna,
Hellepontiaci seruet tutela Priapi.

Adorant ergo mortalia, aut à mortalibus facta: frangi enim, cremari possunt, ac perire. Nam & tectis uetustate labentibus sæpe cõminui solent, & consumpta incendio dilabuntur in cinerem: & plerunq; (nisi sua illis magnitudo subuenerit, aut custodia diligens sepsierit) in prædam furibus cedunt. Quæ igitur insania est ea time re, pro quibus aut ruinæ, aut ignes, aut furta timeantur? quæ uanitas, aliquam ab his sperare tutelam quæ tueri semetipsa non possunt? quæ peruersitas, ad eorum præsidia decurrere, quæ ipsa, quum uiolantur, inulta sunt, nisi à colentibus uindictent? Vbi ergo ueritas est? ubi nulla uis adhiberi potest religioni, ubi nihil quod uiolari possit, apparet, ubi sacrilegium fieri nõ potest. Quicquid autem oculis, manibusq; subiectum est, id uero, quia fragile est, ab omni ratione immortalitatis est alienum. Frustra igitur homines auro, ebore, gemmis deos excolunt & exornant: quasi uero ex his rebus ullam possint capere uoluptatẽ. Quis usus est preciosorum munerum nihil sentientibus? an ille qui mortuus? Pari enim ratione defunctorum corpora, odoribus ac preciosis uestibus illita & couoluta humi cõdunt, qua deos honorant: qui neq; quum fierent, sentiebant: neq; quum coluntur, sciunt: nec enim sensum consecratione sumpserunt. Non placebat Persio, quod aurea uasa templis inferantur, superuacuum putanti esse inter religiones, quod nõ sanctitatis, sed auaritiæ sit instrumentum. Illa enim satius est deo, quem recte colas, inferre pro munere,

Compositum ius fasq; animi, sanctosq; recessus
Mentis, & incoctum generoso pectus honesto.

Egregie sapienterq; sensit. Verum illud ridiculum subdidit: hoc esse aurum in templis, quod sint Veneri donatæ à uirgine puppæ, quas illa omittere fortasse contempsit. Nõ uidebat enim simulacra ipsa & effigies deorum, Polycleti, & Euphranoris, & Phidiæ manu ex auro atque ebore perfectas, nihil aliud esse quàm grandes puppas, non à uirginibus, quarum lusibus ueniã dari potest, sed à barbatis hominibus cõsecratas. Meritò igitur etiam senum stultitiã Seneca deridet. Non, inquit, bis pueri sumus (ut uulgo dicitur) sed semper. Verum hoc interest, quod imiores nos ludimus. Ergo his ludicris, & ornatis, & grandibus puppis, & unguenta, & thura,

Imaiores

A & thura, & odores inferunt. His opimas & pingues hostias immolant, quibus est quidem os, sed carent officio dentium. His peplos & indumenta preciosa, quibus usus uelaminis nullus est. His aurum & argentum consecrant: quæ tam non habent qui accipiunt, quam qui illa donarunt. Nec immerito Dionysius Siciliae tyrannus post uictoria Græcia potitus, deos tales contempsit, spoliavit, illudit. Siquidem sacri legia sua iocularibus etiam dictis prosequabatur. Nam quum Ioui Olympio aureum amictum detraxisset, laneum iussit imponi: dicens; æstate esse grauem aureum, hyeme frigidum, laneum uero utriusque temporis aptum. Idem auream barbam detrahens Aesculapio, incongruens & iniquum esse ait, quum Apollo pater eius imberbis esset adhuc ac leuis, priorem filium, quam patrem barbatum uideri. Item pateras, & exuias, & parua quædam sigilla, quæ simulacrorum protentis manibus tenebantur, detrahebat: & accipere se illa, non auferre dicebat: Perquam enim stultum esse & ingratum, nolle accipere ab his ultrò porrigentibus, à quibus bona sibi homines precarentur. Hæc enim fecit impune, quia rex & uictor fuit. Quinetiam secuta est eum solita felicitas: uixit enim usque ad senectutem, regnumque per manus filio tradidit. In eo igitur quia homines sacrilegia uindicare non poterant, oportuit deos ipsos sui uindices esse. At si humilis quid tale commiserit, huic præstò sunt flagella, ignes, eculi, cruces, & quicquid excogitare iratis & furibus licet. Sed quum puniunt deprehensos in sacrilegio, ipsi de deorum suorum potestate diffidunt. Cur enim illis potissimum non relinquunt ulciscendi sui locum, si eos posse aliquid arbitrantur? Quinetiam putant illorum numine accidisse, ut prædones rerum sacrarum deprehensi tenerentur, & sauiunt non tam ira, quam metu: ne si deorum iniuriam non uindicauerint, ipsos expetant poenæ, incredibile scilicet uanitate, qui nocituros sibi deos putent ob aliena scelera: qui ipsis, à quibus uiolati spoliati que sunt, per seipsos nihil nocere potuerunt. At enim sæpe ipsi quoque in sacrilegos uindica uerunt: potest id uel casu accidisse, quod aliquando, non semper. Sed tamen paulò post, quando id acciderit, ostendam. Sed quaero, cur illi tot & tanta sacrilegia in Dionysio non uindicauerunt, qui non furtim, sed palam deos ludibrio habuit: Cur hunc tam potentem sacrilegum à templis, à ceremonijs, ab imaginibus suis non arcuerunt? Cur etiam sacris rebus ablati prospere nauigauit? quod ioco ipse testatus est, ut solebat: Videtis ne (inquit comitibus suis naufragium timentibus) que prospera sacrilegis nauigatio ab ipsis dijs immortalibus tribuatur? Sed hic fortasse à Platone didicerat, deos nihil esse. Quid Caius Verres, quem Tullius accusator eius eidem Dionysio, & Phalaridi, & tyrannis omnibus comparat: nonne omnem Siciliam compilauit, sublati deorum simulacris, ornamentisque fanorum? Ociosum est persequi singula: unum libet commemorare, in quo accusator omnibus eloquentiæ uiribus, omni denique conatu uocis & corporis deplorauit, de Cerere Catanensi, uel Ennensi, quarum alterius tanta fuit religio, ut adire templi eius secreta penetralia uiris nefas esset. Alterius antiquitas tanta fuit, ut omnes historiae loquantur, ipsam deam fruges in Ennae solo primum reperisse, filiamque eius uirginem ex eodem loco raptam. Denique Gracchanis temporibus, turbata Republica & seditionibus & ostentis, quum repertum esset in carminibus Sibyllinis antiquissimam Cererem debere placari, legati sunt Ennam missi. Hæc igitur Ceres uel religiosissima, quam uidere maribus ne adorandi quidem gratia licebat: uel antiquissima quam, S. P. Q. R. sacrificijs donisque placauerat, ex arcanis & uetustis penetralibus à C. Verre immis illis latronibus seruis, impune sublata est. Idem uero, quum affirmaret se à Siculis, ut causam prouinciæ susciperet, oratum, his uerbis usus est: Sese iam ne deos quidem in suis urbibus, ad quos confugerent, habere: quod eorum simulacra sanctissima

Dionysij tyranni sacrilegia.

Verris sacrilegia.

C. Verres ex delubris religiosissimis sustulisset: quasi uero si Verres ex urbibus delubrisq; sustulerat, de caelo quoq; sustulisset. Vnde apparet istos deos nihil habere in se amplius, q̄ materiā, de qua sunt fabricati. Nec immerito ad te M. Tulli, hoc est ad te ipsum hominē Siculi confugerūt: quoniam triennio sunt experti deos illos nihil ualere. Essent enim stultissimi, si ad eos ob defendēdas iniurias hominū, cōfugissent, q̄ C. Verri nec pro seipsis irati esse potuerūt. At enim Verres ob hęc facinora damnatus est. Nō ergo dii uindicauerūt, sed Ciceronis industria, qua uel defensores eius oppressit, uel gratiā restitit. Quid, quod apud ipsum Verrem nō fuit illa damnatio, sed uacatio: ut quemadmodū Dionysio deorum spolia gestanti, dii immortales bonam dederant nauigationē, sic etiam Verri bonam quietem tribuisse uideātur, in qua sacrilegijs suis tranquille frui posset. Nam frementibus postea ciuilibus bellis, sub obtentu damnationis ab omni periculo & metu remotus, aliorū graues casus, & miserabiles exitus audiebat: & qui cecidisse solus omnibus stantibus uidebat, is uero uniuersis cadentibus solus stetit: donec illum & opibus sacrilegio partis, & uita satiatū ac senectute confectum, proscriptio triumuiralis auferret, eadem scilicet quæ Tullium uiolata deorū maiestatis ultorē abstulit. Quin etiam felix in eo ipso fuit, quod ante suam mortem crudelissimū exitum sui accusatoris audiuit: dijs uidelicet prouidentibus, ut sacrilegus ac prādo ille religionum suarum, non antē moreretur, quā solatium de ultione cepisset.

Verres da-
mnatus.

Quod solus omnium creator uerus deus est, solusq; colendus: nec elementa, nec corpora coelestia alia quid diuinitatis habent: in quo & Stoici desipiunt, qui stellas deos putant, quæ nō sua uoluntate mouentur, sed dei: & qua ratione eas sic fieri uoluit. Cap. V

D Vanto igitur rectius est, omissis insensibilibus & uanis, oculos eō tendere, ubi sedes, ubi habitatio est dei ueri, qui terram stabili firmitate suspendit, qui caelum distinxit astris fulgētibus, qui Solem rebus humanis clarissimū ac singulare lumen, in argumentū suæ unicæ maiestatis accendit. Terris autē maria circūfudit, flumina sempiterno lapsu fluere praecepit.

Iussit & extendi campos, subsidere ualles,

Fronde tegi syluas, lapidosos surgere montes.

Quæ utique omnia non Iupiter fecit, qui ante annos mille septingentos natus est: sed idem

Ille opifex rerum, mundi melioris origo,

qui uocatur deus, cuius principium, quoniam non potest comprehendī, ne quæri debet quidem. Satis est hominī ad plenam perfectamq; prudentiam, si deum esse intelligat, cuius intelligentiæ uis, & summa hęc est, ut suscipiat & honorificet communem parentem generis humani, & rerum mirabiliū fabricatorem. Vnde quidam hebetis obtusiq; cordis, elementa, quæ & facta sunt, & carent sensu, tanquam deos adorant: qui quū dei opera mirarentur, id est caelum cum luminibus uarijs, terrā cum campis & montibus, maria cum fluminibus & stagnis & fontibus, earum rerum admiratione obstupescit, & ipsius artificis obliti, quem uidere non poterant, eius opera uenerari & colere cœperunt: nec unquam intelligere quierunt, quanto maior, quantoq; mirabilior sit, qui illa fecit ex nihilo. Quæ quum uideant diuinis legibus obsequentia, cōmodis atq; usibus hominū perpetua necessitate famulari, tamen illa deos existimāt esse, ingrati aduersus beneficia diuina, qui deo patri indulgentissimo sua opera prætulerunt. Sed quid mirum, si aut barbari, aut imperiti homines errant: quum etiam ipsi philosophi Stoicæ disciplinæ in eadem sint opinione, ut omnia coelestia, quæ mouentur, in deorū numero habenda esse censeant. Siquidē Lucillius Stoicus apud Cic. sic loquit: Hanc igitur in stellis constantiam

Elementa instar
deorū adorata

Coelestia quæ
mouentur oīa
in deorum nu-
mero habita.

A constantiam, hanc tantam in tam uarijs cursibus, in omni æternitate cōuenientiam temporum, nō possum intelligere sine mente, ratione, cōsilio. Quæ quum in syderibus esse uideamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero ponere. Item paulò superius: Restat, inquit, ut motus astrorum sit uoluntarius: quæ qui uideat, nō indocte solum, uerū etiam impie faciat, si deos esse neget. Nos uero & quidem constanter negamus, ac uos ô philosophi non solum indoctos & impios, uerum etiam cæcos, & ineptos, delirosq; probamus, qui ignorantiam imperitorum uanitate uicistis. Illi enim Solem & Lunam, uos etiam sydera deos putatis. Tradite igitur nobis stellarum mysteria, ut aras & templa singulis erigamus: ut sciamus quo quanque ritu, quo die colamus, quibus nominibus, quibus precibus aduocemus: nisi forte nullo discrimine tam innumerabiles, tam minutos deos aceruatum colere debemus. Quid, quod argumentum illud, quo colligūt uniuersa cœlestia deos esse, in contrariū ualet? nam si deos esse idcirco opinantur, quia certos & rationabiles cursus habēt, errant. Ex hoc enim apparet deos nō esse, quod exorbitare illis à præstitutis itineribus non licet. Cæterū si dii essent, huc atq; illuc passim sine ulla necessitate ferrentur, sicut animātes in terra, quorum quia libera sunt uoluntates, huc atq; illuc uagantur, ut libuit: & quō quanq; mens duxerit, eō fertur. Non est igitur astrorū motus uolūtarius, sed necessarius, quia præstitutis legibus officijsq; deseruiunt. Sed quum disputaret de cursibus syderū, quos ex ipsa rerum ac temporum cōgruentia intelligebat nō esse fortuitos, existimauit uoluntarios esse, tanquam non possent tam disposite, tam ordinate moueri, nisi sensus illis inesset officij sui sciens. O quā difficilis est ignorātibz ueritas, & q̄ facilis scientibus. Si motus, inquit, astrorum fortuiti non sunt, nihil aliud restat, nisi ut uoluntarij sint: imò uero ut nō esse fortuitos manifestum est, ita nec uoluntarios. Quomodo igitur in cōficiendis itineribus constantiam suam seruant? Nimirū deus uniuersi artifex sic illa disposuit, sic illa machinatus est, ut per spacia cœli, diuina & admirabili ratione decurrerent, ad efficiendas succedentiū sibi temporū uarietates. An Archimedes Sículus cōcauo ære similitudinem mundi, ac figuram potuit machinari, in quo ita Solem ac Lunam cōposuit, ut inæquales motus & cœlestibus similes conuersionibus singulis quasi diebus efficerent: & nō modo accessus Solis & recessus, uel incrementa diminutionesq; Lunæ, uerum etiam stellarū uel errantiū, uel uagarum dispares cursus, orbis ille dum uerūtur, exhiberet? deus ergo illa uera non potuit machinari & efficere, quæ potuit solertia hominis imitatione simulare? Vtrum ne igitur Stoicus, si astrorum figuras in illo ære pictas effictasq; uidisset, suo illa consilio moueri diceret, ac non potius artificis ingenio? inest ergo syderibus ratio ad peragendos meatus suos apta: sed dei est illa ratio, qui & fecit & regit omnia, non ipsorum syderū, quæ mouentur. Nam si solem stare uoluisset, perpetuus dies utiq; esset. Item si motus altra nō haberent, quis dubitet sempiternam noctem fuisse futuram: Sed ut diei ac noctis uices essent, moueri ea uoluit, & tam uarie moueri, ut non modo lucis ac tenebrarū mutæ uicissitudines fierent, quibus laboris & quietis alterna spacia cōstarent, sed etiam frigoris & caloris, & diuersorum temporum uis ac potestas, uel generandis uel maturandis frugibus conueniret. Quam solertiam diuinæ potestatis in machinandis itineribus astrorū quia philosophi non uidebant, animalia esse sydera putauerunt, tanquam pedibus, & sponte, non diuina ratione procederent. Cur autem excogitauerit illa deus, quis non intelligit? scilicet ne Solis lumine decedente, nimum cæca nox tetris atq; horrentibus tenebris ingrauesceret, noceretq; uiuentibus. Itaq; & cœlū simul mira uarietate distinxit, & tenebras ipsas multis minutisq; luminibus tēperauit. Quanto igit Naso sapiētius,

Archimedis
sphaera.

Philosophi sy-
dera animalia
putauerunt.

c quàm illi, qui sapientiæ studere se putant, qui sentit à deo lumina, ut horrorem tenebrarum depellerent, instituta: Is eum librum, quo *φαινόμενα* breuiter comprehendit, his tribus uersibus terminauit:

Tot numero, talique deus simulacra figura
Imposuit cælo, perque atras sparsa tenebras
Clara pruinosæ iussit dare lumina nocti.

Quod si fieri nō potest, ut stellæ dii sint, ergo nec sol quidem, nec luna dii esse possunt: quoniam à luminibus astrorū nō ratione differunt, sed magnitudine. Quod si hi dii non sunt, ergo nec cælum quidem, in quo illa omnia continentur.

Quod nec terra, nec aqua, nec pars aliqua mundi, nec totus ipse deus est: nec est animatus, sicut

Stoici mentiuntur, qui quod astruunt, pariter & euertunt. Cap. VI

Imili modo si terra, quam calcamus, quā subigimus & colimus ad uitium, deus non est: nec campi quidē ac montes dii erunt. Sed si hi non sunt, ergo ne tellus quidem uniuersa deus uideri potest. Item si aqua, quæ seruit animantibus ad usum bibendi aut lauandi, deus non est:

nec fontes quidem, ex quibus aqua profluit. Si fontes non sunt, nec flumina quidem, quæ de fontibus colliguntur. Si flumina quoque dii non sunt, ergo & mare, quod ex fluminibus constat, deus haberi non potest. Quod si neque cælum, neque terra, neque mare, quæ mūdi partes sunt, dii esse possunt, ergo ne mundus quidem

*Stoici mūdum
& animantem
& sapientē asserunt.*

D totus deus est: quem iisdem ipsi Stoici animantem, & sapientem esse cōtendunt, & propterea deum: in quo tam incōstantes fuerūt, ut nihil dictum sit ab his, quod nō ab iisdem fuerit euersum. Sic enim argumentantur: Fieri nō posse, ut sensu careat, quod sensibilia ex se generat: Mundus autem generat hominē, qui est sensu præditus, ergo & ipsum sensibilem esse. Item sine sensu esse nō posse, cuius pars habeat sensum. Igitur quia homo sensibilis est, etiam mundo, cuius pars homo est, inesse sensum. Propositiones quidem ueræ sunt: & sensibile esse, quod sensu præditū gignat, & habere sensum, cuius pars sensu aucta sit. Sed assumptiones falsæ, quibus argumenta cōcludunt: quia neque mūdus generat hominē, neque mundi homo pars est: nam hominē à principio idem deus fecit, qui & mūdū: & non est mundi pars homo, sicut corporis membrū. Potest enim mūdus esse sine homine, sicut & urbs, & domus. Atqui ut domus unius hominis habitaculum est, & urbs unius populī, sic & mundus domiciliū totius generis humani. Et aliud est quod incolitur, aliud quod colitur. Sed illi, dum student id, quod falsò susceperāt, cōfirmare, & sensibilem esse mūdū & deum, argumentorū suorū consequentiā nō uiderunt. Nam si mundi pars est homo, & sensibilis est mūdus, quia sentit: ergo quia mortalis est homo, mortalis sit & mundus necesse est: nec tantū mortalis, sed etiam omnibus morbis & passionibus subiectus. Et cōtrario, si deus est mundus, & partes eius utique immortales sunt, ergo & homo deus est, quia pars est (ut dicitis) mūdi: si homo, ergo iumenta & pecudes, & cætera genera bestiarū, & auium, & piscium, quoniam illa eodē modo sentiūt, & mundi partes sunt. At hoc tolerabile est: nam & hæc colunt Aegyptij: sed res eò peruenit, ut ranæ, & culices, & formicæ dii esse uideant: quia & ipsis inest sensus, & partes mundi sunt. Ita semper argumenta ex falso petita, ineptos & absurdos exitus habent. Quid, quod iisdem ipsi aiunt, deorū & hominum causa mundum esse constructum, quasi communem domum: Ergo nec mundus deus est, nec animans, si constructus est: animans enim non construitur, sed nascitur. Et si est ædificatus, sic utique tanquam domus, tanquam nauis: est ergo aliquis artifex mundi deus: & seorsum erit mundus, qui factus est, seorsum ille qui fecit. Iam illud quod repugnans & absurdū: Quod quum cœlestes ignes, cæteraque mundi elementa

Aegyptij bestias coluerūt

A elementa deos esse affirmant, item ipsum deum mundum dicunt: quomodo potest ex deorum multorum aceruo unus deus confici? si astra dii sunt, mundus ergo non deus, sed domicilium deorum est. Si uero deus mundus est, ergo omnia illa, quae sunt in eo, dii non sunt, sed dei membra, quae utique solius dei nomen accipere non possunt. Nec enim recte quis dixerit, membra hominis unius, multos homines esse: sed tamen non est similis comparatio animalis, & mundi. Animal enim quia sensu praeditum est, & membra eius habent sensum, nec nisi a corpore diuisa putrescunt. Cuius igitur rei similitudinem gerit mundus? Nimirum ipsi docent, quum factum esse non diffitentur, ut esset dijs & hominibus quasi communis domus. Si ergo est constructus ut domus, nec ipse deus est, nec elementa, quae sunt partes eius: quia neque domus habere dominium sui potest, neque illa, de quibus domus constat. Non tantum igitur ueritate, sed etiam uerbis suis reuincuntur. Sicut enim domus in usum habitandi facta, per se nihil sentit, dominoque subiecta est, qui eam fecit, aut incolit: ita mundus per se nihil sentiens, factori deo subiacet, qui eum in usum sui fecit.

Quod dupliciter peccant insipientes, & quod auaritia sub obtentu religionis colitur, praevalente ratione, traditione maiorum: & qui fuerint maiores, quorum autoritas praediuicat ueritati. Cap. VII

Duplici ergo ratione peccatur ab insipientibus. Primum, quod elementa, id est dei opera deo praefertunt. Deinde quod elementorum ipsorum figuras humana specie comprehensas colunt. Nam Solis Lunaeque simulacra, humanum in modum formant: Item ignis, & terrae, & maris, quae illi Vulcanum, Vestam, Neptunum uocant, nec elementis ipsis in aperto litant. Tanta homines imaginum cupiditas tenet, ut iam uiliora dicantur illa, quae uera sunt, auro scilicet, gemmis, & ebore delectantur. Horum pulchritudo ac nitore praestringit oculos: nec ullam religionem putant ubicumque illa non fulserint. Itaque sub obtentu deorum, auaritia & cupiditas colitur. Credunt enim deos amare quicquid ipsi concupiscunt: quicquid est, propter quod furta, & latrocinia, & homicidia quotidie saeuunt, propter quod bella per totum orbem populos urbisque subuertunt. Consecrant ergo dijs manubias, & rapinas suas: quos certe necesse est imbecilles esse, ac summam uirtutis expertes, si subiecti sunt cupiditatibus. Cur enim caelestes eos putemus, si desiderant aliquid de terra? uel beatos, si aliqua re indigent? uel incorruptos, si uoluntati habent ea, in quibus appetendis cupiditas hominum non immerito damnata? Veniunt igitur ad deos, non tam religionis gratia, quae nulla potest esse in rebus male partis, & corruptilibus, quam ut aurum oculis hauriant, nitorem leuigati marmoris, aut eboris aspiciant, ut insignes lapillis & coloribus uestes, uel distincta gemmis fulgentibus pocula, insatiabili contemplatione contrectent. Et quanto fuerint ornatiore templa, & pulchriora simulacra, tanto plus maiestatis habere creduntur. Adeo religio deorum nihil aliud est, quam quod cupiditas humana miratur. Haec sunt religiones, quas sibi a maioribus suis traditas pertinacissime tueri ac defendere perseverant, nec considerant quales sint, sed ex hoc probatas ac ueras esse confidunt, quod eas ueteres tradiderunt: tantaque est autoritas uetustatis, ut inquirere in eam scelus esse ducatur. Itaque credit ei passim tanquam cognitae ueritati. De nihilo apud Ciceronem sic dicit Cotta Lucillio: Habes Balbe quid Cotta, quid pontifex sentiat: fac nunc ut ego intelligam, quid tu sentias, a te enim philosopho rationem religionis accipere debeo. Maioribus autem nostris etiam nulla ratione reddita, rationis est credere. Si credis, cur ergo rationem requiris, quae potest efficere ne credas? Si uero rationem requiris, & quaerendam putas, ergo non credis. Si ideo quaeris, ut eam sequaris, cum inueneris, docet ecce te ratio non esse ueras religiones deorum. Quid facies?

Sub obtentu deorum uitiis coluntur.

Vetustatis auctoritas.

C maiores ne potius, an rationem sequeris? Quæ quidem tibi non ab alio insinuata, sed à teipso inuenta & electa est, quæ omnes religiones radicibus eruisit. Si rationem mauis, discedere te necesse est ab institutis & autoritate maiorum: quoniã id solum rectum est, quod ratio præscribit. Sin autem pietas maiores sequi suadet, fateris igitur & stultos illos fuisse, qui excogitatis cõtra rationem religionibus seruunt, & te ineptum, qui id colas, quod falsum esse conuinceris. Sed tamen quoniam nobis tantopere maiorum nomen opponitur, uideamus tamen qui fuerint maiores illi, à quorum autoritate discedi nefas ducitur. Romulus urbem conditurus, pastores inter quos adoleuerat, cõuocauit. Quumq; is numerus cõdendæ urbi parum idoneus uideretur, constituit asylum. Eo passim cõfugerunt ex finitimis locis pessimi quicq; sine ullo conditionis discrimine. Ita cõflauit ex his omnibus populum, legitq; in senatum eos, qui ætate anteibant, & patres appellauit, quorum cõsilio gereret omnia. De quo senatu Propertius Elegiarũ scriptor hæc loquitur:

Romulus asy-
lum constituit.

Curia, prætexto quæ nunc nitet alta senatu,

Pellitos habuit rustica corda patres.

Buccina cogebat priscos ad uerba quirites.

Centum illi in prato sæpe senatus erat.

Hi sunt patres, quorum decretis eruditi ac prudentes uiri deuotissime seruiabant. Idq; uerum, ac immutabile omnis posteritas iudicet, quod centum pelliti senes senatum esse uoluerunt: quos tamen (ut in primo libro dictum est) Pompilius illexit, ut uera crederent esse sacra, quæ ipse tradebat. Est uero cur illorũ autoritas tanti habeatur à posteris, quos nemo, quum uiuerent, neq; summus neq; infimus asinitate dignos iudicauit.

D

Quod ratione potius innitendum est, & quæ miracula scripta sunt ad confirmationem erroris multorum. Cap. VIII

Quare oportet in ea re maxime, in qua uitæ ratio uersatur, sibi quenque confidere, suoq; iudicio ac proprijs sensibus niti, ad inuestigandam & perpendendã ueritatem, q; credentem alienis erroribus decipi, tanq; ipsum rationis expertem. Dedit omnibus deus pro uirili portione sapientiam, ut & inaudita inuestigare possent, & audita perpendere. Nec quia nos illi temporibus antecesserunt, sapientia quoque antecesserunt: quæ si omnibus æqualiter datur, occupari ab antecedentibus non potest. Illibabilis est tanquã lux & claritas solis, quia ut sol oculorum, sic sapientia lumen est cordis humani. Quare quum sapere, id est ueritatem quærere, omnibus sit innatum, sapientiam sibi addunt, qui sine ullo iudicio inuenta maiorum probant, & ab alijs pecudum more ducuntur. Sed hoc fallit, quod maiorum nomine posito, non putant fieri posse, ut aut ipsi plus sapiant, quia minores uocantur, aut illi desipuerint, quia maiores nominantur. Quid ergo impedit, quin ab ipsis sumamus exemplum? ut quomodo illi, qui falsa inuenerant, posteris tradiderunt: sic nos, qui uerum inuenimus, posteris meliora tradamus. Superest ingens quæstio, cuius disputatio non ab ingenio, sed à scientia uenit, quæ pluribus explicanda erit, ne quid dubium omnino relinquantur. Nam fortasse aliquis ad illa confugiat, quæ à multis & non dubijs traduntur autoribus, eos ipsos, quos docuimus deos non esse, maiestatem suã persæpe ostendisse & prodigijs, & somnijs, & augurijs, & oraculis. Et sanè multa enumerari possunt digna miraculo. In primis illud, quod Accius Nauius summus Augur, quum Tarquiniũ Priscum commoneret, ut nihil noui facere inciperet, nisi prius esset inaugurator: eiq; rex artis eius eludens fidẽ diceret, ut consultis auibus renunciaret sibi, utrum ne fieri posset id, quod ipse animo cõcepisset, affirmaretq;

Veritatẽ quæ
uere omnibus
est innatum.

Accius Nauius
augur.

Nauius

A Natiuus posse: Cape igitur hanc, inquit, cotem, eamq; nouacula disijce: at ille in unctanter accepit, ac secuit. Deinde illud, quod Castor & Pollux bello Latino apud lacum Iuturnæ, uisi sunt equorum sudorem abluentes, quum ædes eorum quæ iuncta fonti erat, sua sponte patuisset. Idem bello Macedonico equis albis insidentes, P. Vatinio Romam nocte uenienti se obtulisse dicuntur, nunciantes eo die regem Persen uictum atq; captum: quod paucis post diebus literæ Pauli uerū fuisse docuerunt. Illud etiam mirabile, quod simulacrum Fortunæ muliebris non semel locutū esse traditur. Item Iunonis Monetæ, quum captis Veijs unus ex militibus ad eam transferendam missus, iocabundus ac ludens interrogaret, utrum ne Romam migrare uellet: respondit, uelle. Claudia quoq; proponit in exemplo miraculi. Nam quū ex libris Sibyllinis Idæa mater esset accita, & in uado Tyberini fluminis nauis in qua uehebatur, hæssisset, nec ullo modo aut ulla uī commoueretur, Claudiam ferunt, quæ semper impudica esset habita ob nimios corporis cultus, deam submissis genibus orasse, ut si se castam iudicaret, suum cingulū sequeretur: ita nauim, quæ ab omni iuuentute non ualuit cōmoueri, ab una muliere esse commotam. Illud æque mirum, quod lue sæuiente Aesculapius Epidauro accitus, urbem Romam diuturna pestilentia liberasse perhibetur. Sacrilegi quoque numeri rari possunt, quorum præsentibus pœnis iniuriam suam dii uindicasse creduntur. Appius Claudius Censor, quū aduersus responsum ad seruos publicos sacra Herculis transtulisset, luminibus orbatus est, & Potitiorum gens, quæ prodidit, intra unius anni tempus extincta est. Item Censor Fuluius, quum ex Iunonis Lacinia templo marmoreas tegulas abstulisset, quibus ædem Fortunæ equestris, quæ Romæ fecerat, tegeret, & mente captus est, & amissis duobus filijs in Illyrico militantibus, summo animi mœrore consumptus est. Præfectus etiam M. Antonij Turullius, quū apud Coos euerso Aesculapij luco classē fecisset, eodem postea luco à militibus Cæsaris est interfectus. His exemplis adiungitur Pyrrhus, qui sublata ex thesauro Proserpinæ Locrensis pecunia, naufragiū fecit, ac uicinis deæ litatoribus illisus est, ut nihil, præter eam pecuniā, incolume reperiretur. Ceres quoque Milesia multum sibi apud homines uenerationis adiecit. Nam quum ab Alexandro capta ciuitas esset, ac milites ad eam spoliandam irrupissent, omnium oculos repente obiectus fulgor ignis extinxit. Reperiuntur etiam somnia, quæ uim deorum uideantur ostendere. Tiberio nanque Attinjo homini plebeio per quietem obuersatus esse Iupiter dicitur, & præcepisse, ut c o s s. & senatui nunciaret, ludis Circensibus proximis præfultorem sibi displicuisse, quod Antonius Maximus quidam diuerberatum seruum sub furca medio circo ad suppliciū duxerat, ideoq; ludos instaurari oportere. Quod quum ille neglexisset, eodem die filiū perdidisse, ipse autem graui morbo est correptus. Et quum rursus eandem imaginem cerneret, quærentem, satis ne pœnarum pro neglecto imperio pependisset, lectica delatus ad Consules, & omni re in senatu exposita, recepisse corporis firmitatē, suisq; pedibus domum rediisse. Illud quoq; somnium non minoris fuit admiratio nis, quo Cæsar Augustus dicitur esse seruatus. Nam quum bello ciuili Brutiano, implicitus graui morbo abstinere à prælio statuisset, medico eius Artorio Mineruæ species obuersata est, monens, ne propter corporis imbecillitatē castris se contineret Cæsar: itaq; in aciem lectica perlatus est: eodē die à Bruto castra capta sunt. Multa præterea exempla similia possunt proferri, sed uereor, ne si fuero in propositione rerum contrariarum diutius immoratus, aut oblitus esse propositū uidear, aut crimen loquacitatis incurram.

Castor & Pol
lux uisi.

Claudia ue
stilis.

Vindicta deo
rum in sacrile
gos.

Attinij somnia

C Quod per inuidiam diaboli intrauit mors, & pullulant radices errorum: Et quod deus ipse natura est, qui materiam primordiale[m], & omnia fecit ex nihilo. Cap. IX

Xponam igitur omnium istorum rationem, quo facilius res difficiles & obscuræ intelligantur: & has omnes simulati numinis præstigias reuelabo, quibus inducti homines à ueritatis uia longius recesserunt: sed repetam longe altius, ut si quis ad legendum expers ueri & ignarus accesserit, instituatur, atque intelligat, quod tandem sit caput horum & causa malorum: & lumine accepto, suos ac totius generis humani perspiciat errores. Sicut mater sine exemplo genuit autorem suum, sic ineffabiliter pater genuisse credendus est coæternum. De matre natus est, qui ante iam fuit: de patre, qui aliquando non fuit. Hoc fides credat, intelligentia non requirat: ne aut non inuentum putet incredibile, aut reperiunt non credat singulare. Quum esset deus ad excogitandum prudentissimus, ad faciendum solertissimus, antequam ordiretur hoc opus mundi, quoniam pleni & consummati boni fons in ipso erat, sicut est semper, ut ab eo bono tanquam riuus oriretur, longèq; profunderet, produxit similem sui spiritum, qui esset uirtutibus dei patris præditus. Quomodo autem id uoluerit, in quarto docere libro conabimur. Deinde fecit alterum, in quo indoles diuinæ stirpis non permansit. Itaque suapte inuidia tanquam ueneno infectus est, & ex bono ad malum transcendit, suoque arbitrio, quod à deo illi liberum datum fuerat, contrarium sibi nomen asciuit. Unde apparet, cunctorum malorum fontem esse liuorem. Inuidit enim illi antecessori suo, qui deo patri perseverando tum comprobatus, tum etiam & charus est. Hunc ergo ex bono per se malum effectum Græci *διάβολος* appellant, nos criminatorem uocamus: quod crimina, in quæ ipse illicet, ad deum deferat. Exorsus igitur deus fabricam mundi, illum primum & maximum filium præfecit operi uniuerso, eoque simul & consiliatore usus est, & artifice in excogitandis, ornandis, perficiendisq; rebus: quoniam is & prouidentia, & ratione, & potestate perfectus est: de quo nunc parcius, quod alio loco & uirtus, & nomen eius, & ratio enarranda nobis erit. Nemo quærat ex quibus ista materijs tam magna, tam mirifica opera deus fecerit. Omnia enim fecit ex nihilo. Nec audiendi sunt poetæ, qui aiunt chaos in principio fuisse, id est confusionem rerum atque elementorum: postea uero deum diremisisse omnem illam congeriem, singulisq; rebus ex confuso aceruo separatis, in ordinemq; descriptis, instruxisse mundum pariter, & ornasse. Quibus facile est respondere, potestatem dei non intelligentibus, quem credunt nihil efficere posse, nisi ex materia subiacente ac parata. In quo errore etiam philosophi fuerunt: nam Cicero de natura deorum disputans, sic ait: Primum igitur non est probabile eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse diuinam prouidentiam effectam: sed habere, & habuisse uim, & naturam suam. Ut igitur faber, quum quid ædificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quæ sit parata, sicut etiam cera: sic isti prouidentiam diuinam materiam præstare esse oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Quod si non est à deo materia facta, ne terra quidem, & aqua, & aer, & ignis à deo factus est. O quam multa sunt uitia in his decem uersibus. Primum quod is, qui in alijs disputationibus & libris ferè omnibus prouidentiam fuerit assertor, & qui acerrimis argumentis impugnauerit eos, qui prouidentiam non esse dixerunt: idem nunc quasi proditor aliquis aut transfuga, prouidentiam conatus est tollere. In quo si contradicere uelis, nec cogitatione opus est, nec labore: sua illi dicta recitata sunt. Nec enim ab ullo poterit Cicero quam à Cicerone uehementius refutari. Sed concedamus hoc mori & instituto Academicorum, ut liceat hominibus ualde liberis dicere ac sentire quæ uelint: sententias ipsius consideremus. Non est, inquit, probabile

N. enim Materiam
à proditoris
ab eorum enim fuit

Diabolus à
deo factus,
suapte inui
dia corrup
tus est.

Chaos quid.

babile

A babile, materiã rerum à deo factam. Quibus hoc argumentis probas? Nihil enim dixisti, quare hoc non sit probabile. Itaq; mihi è cõtrario uel maxime probabile uideatur: nec tamen temere uidetur cogitanti plus esse aliquid in deo, quem profectò ad imbecillitatem hominis redigis, cui nihil aliud, quàm opificium concedis. Quomodo igitur ab homine diuina illa uis differet, si ut homo, sic etiam deus ope indigeat aliena? Indiget autem, si nihil moliri potest, nisi ab altero illi materia ministretur. Quod si sit, imperfectæ utiq; uirtutis est, & erit iam potentior iudicandus materiæ institutor. Quo igitur nomine appellabitur, qui potentia deum uincit? si quidem maius est propria facere, quàm aliena disponere. Si autem fieri nõ potest, ut sit potentius deo quicquam, quem necesse est perfectæ esse uirtutis, potestatis, rationis: idem igitur materiæ fictior est, qui & rerum ex materia cõstantium. Neq; enim deo non faciente, & inuito, esse aliquid aut potuit, aut debuit. Sed probabile est, inquit, materiã rerum & habere, & habuisse naturam suam, & uim. Quam uim potuit habere nullo dante? quam naturam nullo generante? Si habuit uim, ab aliquo eam assumpsit. A quo autem sumere, nisi à deo potuit? Si habuit naturam, quæ utiq; à nascendo dicitur, nata est: à quo autẽ nisi à deo potuit procreari? Natura enim qua dicitur orta esse omnia, si consiliũ non habet, efficere nihil potest. Si autem generandi, aut faciendi potens est, habet ergo consiliũ, & propterea deus sit necesse est. Nec alio nomine appellari potest ea uis, in qua inest & prouidentia excogitandi & solertia, potestasq; faciendi. Melius igitur Seneca omnium Stoicorũ acutissimus, qui uidit nil aliud esse naturam, quàm deum: Ergo deum, inquit, non laudabimus, cui naturalis est uirtus? nec enim illam didicit ex ullo: imò laudabimus: quamuis enim naturalis illa ei sit, sibi illam dedit, quoniam deus ipsa natura est. Igitur ortum rerum tribuis naturæ, ac detrahis deo. Cur in eodem luto hæsitans, uersuram soluis? A quo enim fieri negas, ab eodem planè fieri mutato nomine confiteris. Sequitur ineptissima comparatio: Vt enim faber, inquit, quum quid ædificaturus est, non ipse facit materiã, sed utitur ea, quæ sit parata, fictorq; item cera: sic isti prouidentia diuinæ materiã esse præstò oportuit, nõ quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Imò uero non oportuit. Erit enim deus minoris potestatis, si ex parata facit, quod est hominis. Faber enim sine ligno nihil ædificat, quia lignum ipsum facere non potest. Nõ posse autem, imbecillitatis est humana. Deus uero facit sibi ipse materiã, quia potest. Posse enim dei est: nam si non potest, deus non est. Homo facit ex eo, quod est, quia per mortalitatem imbecillis est, per imbecillitatẽ definitæ ac modicæ potestatis. Deus autem fecit ex eo, quod nõ est, quia per æternitatem fortis est, per fortitudinem potestatis immensæ, quæ sine ac modo caret, sicut uita factoris. Quid ergo mirũ, si facturus mundũ deus, prius materiã de qua faceret, præparauit ex eo, quod non erat? quia nefas esset deum aliunde aliquid mutuari, quũ in ipso, uel ex ipso sint omnia. Nam si est aliquid ante illum factum, & quicquam non ab illo factum, potestatem dei & nomen amittet. At enim materia nunquam facta est, sicut deus, qui ex materia fecit hunc mundum. Duo igitur constituuntur æterna, & quidẽ inter se cõtraria, quod fieri sine discordia & pernicie non potest. Collidant enim necesse est ea, quorum uis & ratio diuersa est. Sic utraq; æterna esse non potuerũt, si repugnant, quia superare alterum necesse est. Ergo fieri non potest, quin æterni natura sit simplex, ut inde omnia uelut ex fonte descenderint. Itaque aut deus ex materia ortus est, aut materia ex deo: quid horum sit uerius, facile est intelligi. Ex his enim duobus alterũ sensibile est, alterum caret sensu. Potestas faciendi aliquid nõ potest esse, nisi in eo quod sentit, quod sapit, quod cogitat, quod mouetur. Nec incipi, aut fieri, aut cõsummarĩ quic

Mundus nõ ex
subiacente ma-
teria factus.

Natura unde.

Deus mundum
fecit ex nihilo.

c quam potest, nisi fuerit ratione præuisum, aut quemadmodum fiat antequam est, aut quemadmodum cōstet, postquam fuerit effectum. Deniq; is facit aliquid, qui habet uoluntatem ad faciendum, & manus ad id, quod uoluit, implendum. Quod autem insensibile est, iners & torpidū semper iacet: nihil inde oriri potest, ubi nullus est motus uoluntarius: nam si omne animal ratione cōstat, certe nasci ex eo non potest, quod ratione præditum non est: nec aliunde accipi potest id, quod ibi, unde petitur, nō est. Nec tamen cōmoueat aliquem, quod animalia quædam de terra

*Sine spiritu dei
nihil gignitur.*

nasci uidentur. Hæc enim non terra per se gignit, sed spiritus dei, sine quo nihil gignitur. Non ergo deus ex materia, quia sensu præditum ex insensibili, sapiens ex bruto, impatibile de patibili, expers corporis de corporali nunquam potest oriri, sed materia potius ex deo est. Quicquid enim est solido & contractibili corpore, accipit externam uim: quod accipit uim, dissolubile est: quod dissoluitur, interit: quod interit, ortum sit necesse est: quod ortum est, habuit fontem unde oriretur, id est factorē aliquem sentientem, prouidum peritumq; faciendū. Is est profectō nec ullus alius quā deus. Qui quoniam sensu, ratione, prouidentia, potestate, uirtute præditus est, & animātia & inanimata creare & efficere potest, quia tenet quomodo quicq; sit faciendum. Materia uero semper fuisse nō potest, quia mutationem nō caperet si fuisset. Quod enim semper fuit, semper esse nō desinit: & unde abfuit principium, abesse hinc etiam finem necesse est. Quinetiā facilius est, ut id, quod habuit initium, sine careat, quā ut habeat finem quod initio caruit. Materia ergo si facta non est, nec fieri ex ea quicquam potest. Si fieri ex ea nō potest, nec

Materia quid.

materia quidem erit. Materia enim est, ex qua fit aliquid. Omne autem ex quo fit, quia recepit opificis manum, destruitur, & aliud esse incipit. Ergo quoniam finem habuit materia, tum, quum factus est ex ea mundus, & initiū quoq; habuit. Nam quod destruitur, ædificatum est: quod soluitur, alligatum: quod finitur, inceptum est. Si ergo ex cōmutatione ac fine, materia colligitur habuisse principium, à quo alio fieri nisi à deo potuit: Solus igit deus est, qui factus nō est, & idcirco destruire alia potest, ipse destrui nō potest, permanebit semper in eo quod fuit, quia non est aliunde generatus, nec ortus, nec natiuitas eius ex aliqua alia re pender, quæ illum mutata dissoluat. Ex seipso est, ut in primo diximus libro. Et ideo talis est, qualem se esse uoluit, impassibilis, immutabilis, incorruptus, beatus, æternus. Iam uero illa conclusio, qua sententiam terminauit Tullius, multo absurdior: Quod si materia, inquit, à deo non est facta, nec terra quidem, & aqua, & aër, & ignis à deo factus est. Quā callide periculū præteruolauit. Sic enim superius illud assumpsit, tanquam probatione non indigeret, quū id multo esset incertius, quā illud propter quod assumptum est. Si non est, inquit, à deo facta materia, nec mūdus à deo factus est. Ex falso maluit colligere, quod falsum est, quā ex uero quod uerū. Et quum debeant incerta de certis probari, hic probationem sumpsit ex incerto, ad euertendum quod erat certum. Nam diuina prouidentia effectum esse mundum, ut taceam de Trismegisto, qui hoc prædicat, taceam de carminibus Sibyllarum, quæ idem nunciant, taceam de prophetis, qui opus mundi ac opificiū dei uno spiritu ac pari uoce testantur: etiam inter philosophos penè uniuersos cōuenit. Idem etiam Pythagorici, Stoici, Peripatetici, qui sunt principes omnis disciplinæ. Denique à primis illis septem sapientibus, à Socrate usq; ad Platonem, pro confessō & indubitato habitū est, donec unus multis post seculis extitit delirus Epicurus, qui auderet negare id, quod est euidentissimum, studio scilicet inueniendū noua, ut nomine suo constitueret disciplinam. Et quia nihil noui potuit reperire, ut tamen dissentire à cæteris uideretur, uetera uoluit euertere, in quo illum circūlatrantes phi-

*†ter maximo
Trismegisto*

losophi

A Iosophi omnes coarguerūt. Certius est igitur mundum prouidentia instructum, quam materia prouidentia conglobatū. Quare non oportuit putare idcirco mundum non esse diuina prouidentia factum, quia materia eius diuina prouidentia facta non sit: sed quia mundus diuina prouidentia sit effectus, & materia esse factam diuinitus. Credibilius est enim materiam potius a deo factam, quia deus omnia potest, quam mundum a deo non esse factum, quia sine mente, ratione, consilio, nihil fieri potest. Verū hæc non Ciceronis est culpa, sed sectæ. Quum enim suscepisset disputationem, qua deorum naturā tolleret, de qua philosophi garriebāt, omnem diuinitatem ignorantia ueri putauit esse tollendam. Itaque deos potuit tollere, quia nō erant. Quum autem prouidentia diuinam, quæ est in uno deo, conaretur euertere, quia cōtra ueritatem niti cœperat, deficientibus argumentis, in hanc foueam necessario decidit, unde se extricare non posset. Hic ergo illum teneo hærentem, teneo defixum, quo Lucillius, qui contrā differebat, obmutuit. Hic est ergo cardo rerum, hic uertuntur omnia. Explicet se Cotta, si potest, ex hac uoragine: proferat argumenta, quibus doceat, semper fuisse materiam, quam nulla prouidentia effecerit: Ostendat quomodo quicquam ponderosum & graue, aut esse potuerit sine autore, aut immutari ualuerit, ac deserit esse, quod semper fuit, ut inciperet esse quod nunquam fuit. Quæ si docuerit, tum demum assentiar, ne mundum quidem diuina prouidentia cōstitutum: & tamen sic assentiar, ut alijs illum laqueis teneam. Eodem enim quō nollet, reuoluetur: ut dicat & materiam, de qua mundus est, & mundum, qui de materia est, natura extitisse, quum ego ipsam naturam deum esse contendam. Nec enim potest facere mirabilia, id est maxima ratione constantia, nisi qui habet mentem, prouidentiam, potestatem. Ita fiet, ut deus fecerit omnia, nec quicquam esse possit omnino, quod nō originem a deo traxerit. At idem quoties Epicureus est, & non uult a deo factum esse mundum, quærere solet quibus manibus, quibus machinis, quibus uectibus, qua molitione hoc tantum opus fecerit. Videret fortasse, si eo tēpore potuisset esse, quo deus fecit. Sed ne perspiceret homo dei opera, noluit eum inducere in hunc mundum, nisi perfectis omnibus: sed ne induci quidem poterat. Quomodo enim subsisteret quum fabricaretur desuper cœlum, terra subter fundaretur? quum fortasse humida uel nimis rigoribus torporata concreverent, uel igneis caloribus incocta & solidata durescerēt. Aut quomodo uiueret sole nondum instituto, nec frugibus, nec animalibus natis? Itaque necesse fuit hominem postremo fieri, quum iam mundo cæterisque rebus manus summa esset imposita. Denique sanctæ literæ docent hominem fuisse ultimum dei opus, & sic inductum fuisse in hunc mūdum, quasi in domum iam paratam & instructā: illius enim causa facta sunt omnia. Idem etiam poëtæ fatentur. Ouidius perfectio iam mundo, & uniuersis animalibus figuratis, hoc addidit:

Sanctius his animal, mentisque capaciꝯ altæ
Deerat adhuc, & quod dominari in cætera posset,
Natus homo est.

Adeò nefas æstimandum est ea scrutari, quæ deus uoluit esse celata. Verum ille non audiendi, aut discendi studio requirebat, sed refellendi, quia confidebat neminem id posse dicere. Quasi uero ex hoc putandum sit, non esse hæc diuinitus facta, quia quomodo facta sint non potest prouideri. An tu si educatus in domo fabricata & ornata, nullam unquam fabricam uidisses, domum illam putasses non ab homine esse ædificatam, quia quomodo ædificetur, ignorares? Idem profectò de domo quæreres, quod nunc de mundo requiris, quibus manibus, quibus feramentis homo tanta esset opera molitus; maxime si saxa ingentia, immensa ces-

Cicero naturā
deorū sustulit.

Homo ultimū
dei opus.

C^omenta, uastas columnas, opus totum sublime & excelsum uideres, nonne hæc tibi humanarum uirium modum uiderentur excedere? quia illa non tam uiribus, quam ratione atque artificio facta esse nescires. Quod si homo, in quo nihil perfectum est, tamen plus efficit ratione, quam uires eius exiguae patiatur, quid est cur incredibile tibi esse uideatur, quum mundus dicitur factus à deo? in quo, quia perfectus est, nec sapientia potest habere terminum, nec fortitudo mensuram. Opera ipsius uidentur oculis: quomodo autem illa fecerit, ne mente quidem uidet, quia (ut Hermes ait) mortale immortali, temporale perpetuo, & corruptibile incorrupto propinquare non potest, id est propius accedere, & intelligentia subsequi: & ideo terrenum adhuc animal rerum celestium perfectionem non capit: quia corpore quasi custodia septum tenetur, quo minus soluto ac libero sensu cernat omnia. Sciat igitur quod inepte faciat, qui res inenarrabiles querit: hoc est enim modum conditionis suae transgredi, nec intelligere, quousque homini liceat accedere. Denique quum aperiret homini ueritatem deus, ea sola scire nos uoluit, quae interfuit hominem scire ad uitam consequendam. Quae uero ad curiosam & profanam cupiditatem pertinebant, reticuit, ut arcana essent. Quid ergo queris, quae nec potes scire: nec si scias, beator fias? Perfecta est in homine sapientia, si & deum esse unum, & ab ipso esse facta uniuersa cognoscat.

Quae deus homini patefecit, quae reticuit.

Quod deus quatuor elementa distinxit, & quatuor qualitates, & quatuor tempora: & quod ex calore & humore sit uita: & quare homines igne, caetera animalia aqua magis utantur. Caput X

Nunc quoniam refutauimus eos qui de mundo, & factore eius deo aliter sentiunt, quam ueritas habet, ad diuinam mundi fabricam reuertamur: de qua in arcanis sanctae religionis literis tradit. Fecit igitur deus primum omnium caelum, & in sublime suspendit, quod esset sedes ipsius dei conditoris. Deinde terram fundauit, ac caelo subdidit: quam homo cum caeteris animalium generibus incoleret. Eam uoluit humore circumflui, & contineri. Suum uero habitaculum distinxit claris luminibus, & impleuit, Sole scilicet, Lunaque orbe fulgenti, & astrorum micantium splendentibus signis adornauit: tenebras autem, quod est his contrarium, constituit in terra. Nihil enim per se continet luminis, nisi accipiat à caelo, in quo posuit lucem perennem, & superos, & uitam perpetuam. Et contra in terra tenebras, inferos, & mortem. Tanto enim haec ab illis superioribus distant, quantum mala à bonis, & uitia à uirtutibus. Ipsius quoque terrae binas partes contrarias inter se, diuersasque constituit, scilicet orientem, occidentemque: ex quibus oriens deo similis censetur, quia ipse luminis fons & illustrator est rerum, & quod oriri nos faciat ad uitam sempiternam. Occidens autem conturbata illi praeque menti adscribitur, quod lumen abscondat, quod tenebras semper inducat, & quod homines faciat occidere atque interire peccatis. Nam sicut lux orientis est, in luce autem uitae ratio uersatur: sic occidentis tenebrae sunt, in tenebris autem & mors, & interitus continetur. Deinde alteras partes eadem ratione dimensus est, meridiem ac septentrionem: quae partes illis duabus societate iunguntur. Ea enim quae est solis calore flagrantior, proxima est & cohaeret orienti. At illa, quae frigoribus & perpetuo gelu torpet, eiusdem est, cuius extremus occasus. Nam sicut contrariae sunt lumini tenebrae, ita frigus calori. Ut igitur calor lumini est proximus, sic meridiem orienti. Ut frigus tenebris, ita plaga est septentrionis occasui. Quibus singulis partibus suum tempus attribuit: Ver scilicet orienti, aestatem meridionali plagae, occidentis autumnus est, septentrionis hyems. In his quoque duabus partibus meridionali & septentrionali, figura uitae & mortis continetur: quia uita in calore est, mors in frigore. Sicut autem calor ex igne est, ita frigus ex aqua. Secundum harum partium

Oriens & occidentens.

Meridies & septentrio.

A partium dimensionem, diem quoque facit ac noctem: quæ spacia & orbis temporum perpetuos ac uolubiles, quos uocamus annos, alterna per uices successione, cōficiant. Dies, quæ primus oriens subministrat, dei sit necesse est, ut omnia quæcunque meliora sunt. Nox autem, quam occidens extremus inducit, eius scilicet quem dei esse æmulum diximus. Quæ duo etiam in hoc præsciis futurorum deus fecit, ut ex ijs & ueræ religionis, & falsarum superstitionum imago quædam ostenderetur. Nam sicut Sol, qui oritur in die, licet sit unus (unde Solem esse appellatū Cicero uult uideri, quod obscuratis syderibus solus appareat) tamen quia uerum ac perfectæ plenitudinis lumen est, & calore potissimo, & fulgore clarissimo illustrat omnia: ita in deo, licet sit unus, & maiestas, & uirtus, & claritudo perfecta est. Nox autem, quam prauo illi Antitheo dicimus attributā, eius ipsius multas & uarias religiones per similitudinem demonstrat. Quamuis enim stellæ innumerabiles micare ac radiare uideantur, tamen quia nō sunt plena ac solida lumina, nec caloris præferunt quicquam, nec tenebras multitudinem suam uincunt. Duo igitur illa principalia inueniuntur, quæ diuersam & contrariam sibi habent potestatem, calor & humor: quæ mirabiliter deus ad sustentanda & gignenda omnia excogitauit. Nam quum uirtus dei sit in calore & igni, nisi ardorem uimque eius admista humoris ac frigoris materia temperasset, nec nasci quicquam, nec coherere potuisset, quin statim conflagratione interiret, quicquid esse cœpisset. Vnde & philosophi quidam, & poëtæ, discordiā concordia mundum constare dixerunt, sed rationem penitus non uiderunt. Heraclitus ex igne nata esse omnia dixit, Thales Milesius ex aqua. Vterque uidit aliquid, sed errauit tamen uterque, quod alterutrum si solum fuisset, neque aqua nasci ex igne potuisset, neque rursus ignis ex aqua. Sed est uerius, simul ex utroque permisto cuncta generari. Ignis quidem permisceri cum aqua non potest, quia sunt utraque inimica: & si comminus uenerint, alterutrum quod supera uerit, cōficiat alterum necesse est: sed eorum substantiæ permisceri possunt. Substantia ignis calor est, aquæ humor. Recte igitur Ouidius:

Quippe ubi temperiem sumpserit humorque calorque,
Concipiunt, & ab his oriuntur cuncta duobus.

Quumque sit ignis aquæ pugnax, uapor humidus, omneis
Res creat, & discors concordia foetibus apta est.

Alterum enim quasi masculinum elementum est, alterum quasi foemininum, alterum actiuum, alterum patibile. Ideoque à ueteribus institutum est, ut sacramento ignis & aquæ nuptiarum foedera fanciantur: quod foetus animantium calore & humore corporentur, atque animentur ad uitam. Quum enim cōstet omne animal ex anima & corpore, materia corporis in humore est, animæ in calore: quod ex auis foetibus datur scire, quos crassi humoris plenos nisi opifex calor fouerit, nec humor potest corporari, nec corpus animari. Exulibus quoque ignis & aqua interdici solebat: adhuc enim uidebatur nefas, quamuis malos tamen homines supplicio capitis afficere. Interdicto igitur usu earum rerum, quibus uita cōstat hominū, perinde habebatur, ac si esset, qui eam sententiā exceperat, morte multatus. Adeo ista duo elementa prima sunt habita, ut nec ortum hominis, nec sine his uitam crediderint posse constare. Horum alterum nobis commune est cum cæteris animantibus: alterū soli homini datum. Nos enim quoniam cœleste atque immortale animal sumus, igne utimur, qui nobis in argumentum immortalitatis datus est: quoniam ignis è cœlo est, cuius natura, quia mobilis est, & sursum nititur, uitæ continet rationem. Cætera uero animalia, quoniam tota sunt mortalia, tantummodo aqua utuntur: quod est elementum corporale atque terrenum. Cuius natura, quia mo-

Calor &
humor.

Exulibus aqua
& igni interdici
cebatur.

C bills est, ac deorsum uergens, figuram mortis ostendit. Ideo pecudes neque in cœlum suspiciunt, neque religiones sentiunt: quoniam ab his usus ignis alienus est. Unde autem, uel quomodo deus hæc duo principalia, ignem & aquam uel accenderit, uel eliquauerit, solus scire potest qui fecit.

Quod creato mundo facta animalia propter homines sunt, & tandem homo ipse: Et quid sit, quod poëtae finxerunt Deucalionem homines reparasse: & quod Aristoteles falso putauit mundum esse æternum: & quæ sint tres Parcæ. Caput XI

Iumenta unde.

Homo ab humo nomē sortitus.

Diluuium cur factum.

Promethei opificium.

Onsummato igitur mūdo, animalia uarij generis, dissimilibus formis, & magna & minora ut fierēt, imperauit. Et facta sunt bina, id est diuersi sexus singula, ex quorum foetibus & aer, & terra, & maria completa sunt: deditque his omnibus generatim deus alimenta de terra, ut usui hominibus esse possent: alia nimirum ad cibos, alia uero ad uestimentū. Quæ autem magnarum sunt uirium, ut in excolenda terra iuuarent, unde dicta sunt iumenta. Ita rebus omnibus mirabili descriptione compositis, regnum sibi æternum parare constituit, & innumerabiles animas procreare, quibus immortalitatem daret. Tum fecit ipse sibi simulacrum sensibile atque intelligens, id est ad imaginis suæ formam, qua nihil potest esse perfectius. Hominē figurauit ex limo terræ: unde homo nuncupatus est, quod sit factus ex humo. Denique Plato humanam formam *θεοειδῆ* esse ait. Et Sibylla, quæ dicit:

Εἰκὼν ἐστὶ ἀνθρώπου ἐμὴ λόγου θεῶν ἔχουσα.

De hac hominis fictione poëtae quoque, quamuis corrupte, tamen non aliter tradiderunt: namque hominem de luto à Prometheo factum esse dixerunt. Res eos non fefellit, sed nomen artificis. Nullas enim literas ueritatis attigerat: sed quæ prophetarum uaticinio tradita in sacrario dei continerentur, ea de fabulis & obscura opinione collecta & deprauata, ut ueritas à uulgo solet uarijs sermonibus dissipata corrumpi, nullo non addente aliquid ad id, quod audierant, carminibus suis comprehenderunt. Et hoc quidem inepte, quod tam mirabile tamque diuinum opificium hominibus dederunt. Quid enim opus fuit hominem de luto fingi, quum posset eadem ratione generari, qua ipse Prometheus ex Iapeto natus est: qui si fuit homo, generare hominem potuit, facere non potuit. De dijs autem illum non fuisse, poena eius in Caucaaso monte declarat. Sed neque patrē ipsius Iapetū, patruumque Titana, quibusquam deos nuncupauit, quia regni sublimitas penes Saturnum solum fuerit: per quam diuinos honores cum omnibus suis posteris consecutus est. Multis argumentis hoc figmentum poëtarum coargui potest. Factum esse diluuium ad perdendam tollendamque ex orbe terræ malitiā, constat inter omnes. Idem enim & philosophi, poëtae, scriptoresque rerum antiquarum loquuntur, in eoque maxime cum prophetarum sermone consentiunt. Si ergo cataclysmus à deo ideo factus est, ut malitia quæ per nimiam multitudinem increuerat, perderetur: quomodo fictor hominis Prometheus fuit, cuius filium Deucalionem iidem ipsi ob iustitiam solum esse dicunt seruatum: quomodo unus gradus & una progenies orbem terræ tam celeriter potuit hominibus implere: Sed uidelicet hoc quoque sic corruerunt, ut illud superius, quum ignorarent, in quo tempore cataclysmus sit factus in terra, & quis ob iustitiam meruerit genere humano pereunte saluari, & quomodo, aut cum quibus seruatus sit, quæ omnia propheticae literæ docent. Apparet ergo falsum esse, quod de opificio Promethei narrat. Verum quia poëtas dixeram non omnino mentiri solere, sed figuris inuoluere & obscurare quæ dicant, non dico esse mentitos, sed primum omnium Prometheum simulacrum hominis formasse de pingui & molli luto, ab eoque

A eoq; natam primo artem, & statuas, & simulacra fingendi: siquidem Iouis temporibus fuit, quibus primum templa constitui, & noui deorum cultus esse coeperunt. Sic ueritas fucata mendacio est, & illud quod à deo factum ferebatur, homini, qui opus diuinū imitatus est, etiam coepit adscribi. Cæterū fictio ueri ac uiui hominis è limo dei est. Quod Hermes quoque tradit, qui non tantum hominem ad imaginem dei factum esse dixit à deo, sed etiam illud explanare tentauit, quàm subtili ratione singula quæq; in corpore hominis membra formauerit, quum eorū nihil sit, quod nō tantundem ad usus necessitatem, quantum ad pulchritudinem ualeat. Id uero etiam Stoici, quum de prouidentia differunt, facere conantur: & secutus eos Cicero pluribus quidem locis. Sed tamen materiam tam copiosam & uberem stricim contigit, quam ego nunc idcirco prætereo, quia nuper proprium de ea re librum ad Demetrianū auditorem meum scripsi. Illud hoc loco præterire non possum, quod errantes philosophi quidam aiunt, homines cæteraq; animalia sine ullo artifice orta esse de terra: Vnde illud Virgilianum est:

Terrea progenies duris caput extulit aruis.

Et ij maxime fuerūt in ea sententia, qui esse prouidentiam negant. Nam Stoici animantium fabricam diuinæ solertiæ tribuunt. Aristoteles autem labore se ac molestia liberauit, dicens semper mūdum fuisse. Itaq; & humanū genus, & cætera, quæ in eo sunt, initium non habere, sed fuisse semper, ac semper fore. Sed quum uideamus singula quæq; animalia, quæ ante non fuerant, incipere esse, & esse desinere, necesse est totum genus aliquando esse coepisse, & aliquando desitutum esse, quia coeperit. Omnia enim tribus temporibus contineri necesse est, præterito, præsentis, futuro. Præteritū est origo, præsentis substantia, futuri dissolutio. Quæ omnia in singulis hominibus apparent: & incipimus enim, quū nascimur: & sumus, quum uiuimus: & desinimus, quum interimus. Vnde etiam tres Parcas esse uoluerunt: unam, quæ uitam hominibus ordiatur: alterā, quæ contextat: tertiā, quæ rumpat ac finiat. In toto autē genere hominū, quia solum præsens tempus apparet, ex eo tamen & præteritū, id est origo colligitur: & futurū, id est dissolutio. Nam quoniam est, apparet aliquando coepisse. Esse enim nulla res sine exordio potest, & quia coepit, apparet quādoq; desitura. Nec enim potest id totum esse immortale, quod ex mortalibus constat. Nam sicut uniuersi per singulos interimus, fieri potest, ut aliquo casu omnes simul uel sterilitate terrarū, quæ accidere uel particulatim solet: uel pestilentia ubique diffusa, quæ singulas urbes atq; regiones plerumq; populatur: uel incendio in orbem missō, quale iam fuisse sub Phaëtonte dicitur: uel dilu-

Mundus an sit æternus.

Tres Parcae.

Phaëtonis incendium.

uio aquarū, quale sub Deucalione traditur, quum præter unum hominem, genus omne deletum est. Quod diluuium si casu accidit, profectō potuit accidere, ut & unus ille, qui superfuit, interiret. Si autē diuinæ prouidentiae nutu, quod negari nō potest, ad reparandos homines reseruatus est, apparet in dei potestate esse uel uitam, uel interitū generis humani. Quod si uult, potest occidere in totū: quia quod per partes occidit, apparet aliquando esse ortum: & ut fragilitas initium, sic declarat & terminum. Quæ si uera sunt, non poterit defendere Aristoteles, quo minus habuerit & mundus ipse principium. Quod si Aristoteli Plato & Epicurus extor-

quent: & Platoni & Aristoteli, qui semper fore mundum putauerunt,

licet sint eloquentes, ingratis tamen idem Epicurus eripiet,

quia sequitur, ut habeat & finem. Sed hæc in ul-

timo libro pluribus: nunc ad hominis ori-

ginem recurramus.

C

Quod non de terra, uel sponte nata sunt animalia, sed dispositione diuina: cuius
fecisset deus nos conscios, si scire expediret. Caput XII

lunt certis conuersionibus cœli & astrorū motibus, maturitatem quan-
dam extitisse animalium serendorum. Itaq; terram nouam semen ge-
nitale retinentem, folliculos ex se quosdam in uterorū similitudinem
protulisse, de quibus Lucretius:

Crescebant uteri terram radicibus apti.

Eosq; quum maturassent, natura cogente ruptos animalia tenera profudisse. De-
inde terram ipsam humore quodam, qui esset lacti similis, exuberasse, eocq; alimen-
to animates esse nutritos. Quomodo autem uim frigoris aut caloris ferre, aut uita-
re potuerunt, aut omnino nasci, quum Sol exureret, frigus astringeret? Nō erant,
inquiunt, in principio mūdi, hyems & æstas, sed perpetua tēperies, & uer æquabi-
le. Cur ergo nihil horū fieri etiam nunc uidemus? quia semel fieri necessariū fuit,
ut animalia nascerentur: postq; uero esse cœperunt, cōcessa his facultate generan-
di, & terra parere desijt, & temporis conditio mutata est. O quā facile est menda-

Nihil esse,
quod nō sic per-
maneat, ut cœ-
pit.

cia redarguere. Primū, quod nihil potest esse in hoc mundo, quod non sic perma-
neat, ut cœpit. Nec enim Sol & Luna & astra tunc non erant: aut quū essent, mea-
tus non habebant: aut nō diuina moderatio, quæ cursus eorū temperat & guber-
nat, cum ipsis simul cœperit. Deinde, quod si ita sit ut dicunt, prouidentia esse ne-
cesse est: & in id ipsum incidūt, quod maxime fugiunt. Nondū enim natis animalis-
bus, aliquis utiq; prouidit, ut nascerētur, ne orbis terræ desertus atq; incultus hor-
reret. Vt autem de terra sine officio parentum nasci possent, necesse est magna ra-
tione esse prouisum.

D
tuiendi

Deinde ut humor ille concretus de terra in uarias imagines
corporū fingeretur. Item ut è folliculis quibus tegebant, accepta † uidendi sentien-
diq; ratione, tanq; ex aluo matrum profunderent, mira inexplicabilisq; prouisio
est. Sed putemus id quoq; casu accidisse: illa certe, quæ sequuntur, fortuita esse non
possunt, ut terra cōtinuo lacte manaret, ut aëris tēperies esset æqualis. Quæ si con-
stat idcirco esse facta, ut animalia recenter edita uel haberent alimentum, uel nō ha-
berent periculū: necesse est, ut aliquis diuina, nescio qua ratione prouiderit. Quis
autem potest prouidere nisi deus? Videamus tamen an id ipsum quod dicitur, fieri
potuerit, ut homines nascerentur è terra. Si cōsideret aliquis, quādiu, & quibus
modis educetur infans, intelliget profectō non potuisse terrigenas illos pue-
ros sine ullo educatore nutriri. Fuit enim necesse quampluribus mensibus iace-
re proiectos, donec confirmatis neruis mouere se, locumq; mutare possent: quod
uix intra unius anni spacium fieri potest. Iam uide, utrum ne infans eodem modo, &
eodem loco, quo est effusus, iacere per multos menses ualuerit: an non humore il-
lo terræ, quod alimentū gratia ministrabat, & sui corporis purgamentis in unum
mistis obrutus, corruptusq; moreretur: Itaque nullo modo fieri potest, quin ab ali-
quo fuerit educatus: nisi forte animalia omnia non tenera nata sunt, sed excreta: qd
ut dicerent, nunquam uenit illis in mentem. Omnis ergo illa ratio impossibilis &
uana est: si tamen ratio dici potest, qua id agitur, ut nulla sit ratio. Qui enim dicit o-
mnia sua sponte esse nata, nihilq; diuinæ prouidentia tribuit, hic profectō ratio-
nem non asserit, sed euerit. Quod si neque quicquam fieri sine ratione, neque na-
sci potest, apparet diuinam esse prouidentiam: cuius est propriū, quod dicitur ra-
tio. Deus igitur rerum omnium machinator fecit hominem: quod Cicero, quam-
uis expers cœlestium literarū, uidit tamen: qui libro de legibus primo, hoc idem
tradidit, quod propheta, cuius uerba subieci: Hoc animal prouidum, sagax, multi-
plex, acutum, memor, plenū rationis & consilij, quem uocamus hominem, præ-
clara

Homines è ter-
ra sponte nasci
non potuisse.

Homo factus à
summo deo.

A clara quadam conditione generatum esse à summo deo solum: est enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis & cogitationis, quum cætera sint omnia expertia. Vides ne hominem quamuis longe à ueritatis notitia remotum, tamen quoniam imaginem sapientiæ tuebatur, intellexisse non nisi à deo hominem potuisse generari: Sed tamen diuinis opus est testimonijs, ne minus humana sufficiant. Sibylla hominem dei opus esse testatur:

*ὁς μόνος ὄσι θεὸς κτίσας ἀκράτητος ὑπάρχων,
αὐτὸς δ' ἐσήειξε τύπον μορφῆς μερόπων τε,
αὐτὸς ἔμιξε φύσιν πάντων γενεῆς βίοντιο.*

Eadē tamen sanctæ literæ continent. Deus ergo uerī patris officio functus est. Ipse corpus effinxit: ipse animā qua spiramus, infudit: illius est totum, quicquid sumus. Quomodo id fecerit, si nos oporteret scire, docuisset, sicut docuit cætera, quæ cognitionem nobis & pristini erroris, & uerī luminis attulerunt.

Quare duo sexus mundi minoris, id est hominis: & quid sit mors eius prima, quid secunda: & de primorum parentum culpa, & pœna. Cap. XIII

Quam ergo marem ad similitudinem suam primū finxisset, tum etiam fœminam cōfigurauit ad ipsius hominis effigiem, ut duo inter se permixti sexus, propagare sobolem possent, & omnem terram multitudine opplere. In ipsius autem hominis fictione, illarum duarum materierum, quas inter se diximus esse cōtrarias, ignis & aqua conclusit, perfecitq; rationem. Fictio enim corpore, spirauit ei animā de uitali fonte spiritus sui, qui est perennis: ut ipsius mundi, ex contrarijs cōstantis elementis, similitudinem gereret. Constat enim ex anima & corpore, id est, quasi è cœlo & terra: quandoquidem anima, qua uiuimus, uelut è cœlo orit à deo: corpus è terra, cuius è limo diximus esse formatum. Empedocles, quē nescias utrum ne inter poetas an inter philosophos numeres, quod de rerū natura uersibus scripsit, ut apud Romanos Lucretius & Varro, quatuor elementa constituit, id est ignem, aërem, aquam, & terrā: fortasse Trismegistū secutus, qui nostra corpora ex his quatuor elementis constituta esse dixit à deo. Habere nanque in se aliquid ignis, aliquid aëris, aliquid aquæ, aliquid terræ: & neq; ignem esse, neq; aërem, neq; aquam, neq; terram: quæ quidē falsa nō sunt. Nam terræ ratio in carne est, humoris in sanguine, aëris in spiritu, ignis in calore uitali. Sed neq; sanguis à corpore secerni potest, sicut humor à terra: neque calor uitalis à spiritu, sicut ignis ab aëre. A deo rerum omnium duo sola reperiuntur elementa, quorum omnis ratio in nostri corporis fictione cōclusa est. Ex rebus igitur diuersis ac repugnantibus homo factus est, sicut ipse mundus ex luce ac tenebris, ex uita & morte: quæ duo inter se pugnare in homine præcepit, ut si anima superauerit, quæ ex deo oritur, sit immortalis, & in perpetua luce uersetur: si autē corpus uicerit animā, ditioniq; subiecerit, sit in tenebris sempiternis, & in morte. Cuius non ea uis est, ut iniustas animas extinguat omnino, sed ut puniat in æternum. Eam pœnam, secundā mortem nominamus, quæ est & ipsa perpetua, sicut & immortalitas. Primā sic definimus: Mors est naturæ animantium dissolutio. Vel ita: Mors est corporis animæq; seductio. Secunda uero sic: Mors est æterni doloris permissio. Vel ita: Mors est animarum pro meritis ad æterna supplicia damnatio. Hæc mutas pecudes non attingit, quarum animæ non ex deo constantes, sed ex communi aëre, morte soluuntur. In hac igitur societate cœli atq; terræ, quorū effigies in homine expressa est, superiorem partem tenent ea quæ sunt dei, anima scilicet, quæ dominiū corporis habet: inferiorem autem ea, quæ sunt diaboli: corpus utiq; quod quia terrenum est, animæ debet esse subiectū, sicut terra cœlo. Est enim

Corpus humanum ex quatuor elementis constitutum.

Mors quomodo duplex.

C terra quasi uasculum, quo tanquam domicilio temporali spiritus cœlestis utatur. Vtriusq; officia sunt, ut hoc, quod est ex cœlo & deo, imperet; illud uero, quod ex terra est, diabolo seruiat. Quod quidem non fugit hominem nequam Sallustium, qui ait: Sed omnis nostra uis in animo & corpore sita est, animi imperio, corporis seruitio magis utimur. Recte, si ita uixisset, ut locutus est: seruiuit enim fœdissimis uoluptatibus, suamq; ipse sententiã uitæ prauitate dissoluit. Quod si anima ignis est (ut ostendimus) in cœlum debet eniti, sicuti ignis, ne extinguatur, hoc est ad immortalitatem, quæ in cœlo est. Et sicut ardere ac uiuere non potest ignis, nisi aliqua pingui materia teneatur, in qua habeat alimentum: sic animæ materia & cibus est sola iustitia, qua tenetur ad uitam. Post hæc deus hominem, qua exposuimus ratione generatũ, posuit in paradiso, id est, in horto fœcundissimo & amœnissimo, quem in partibus orientis, omni genere ligni arborumq; conseruit, ut ex earũ uarijs fructibus aleretur, expersq; omnium laborum deo patri summa deuotione seruiret. Tum dedit ei certa mandata: quæ si obseruasset, immortalis maneret: si transscendisset, morte afficeretur. Id autem præceptum fuit, ut ex arbore una, quæ fuit in medio paradisi, nõ gustaret, in qua posuerat intelligentiã boni & mali. Tum criminator ille inuidens operibus dei, omnes fallacias & calliditates suas ad decipiendum hominem intendit, ut ei adimeret immortalitatem. Et primo mulierem dolo illexit, ut uetitum cibum sumeret, & per eam ipsi quoq; homini persuasit, ut transscenderet dei legem. Percepta igitur scientiã boni & mali, pudere eum nuditatis suæ cœpit, absconditq; se à facie dei, quod antea non solebat. Tum deus eiecit hominem de paradiso, sententiã in peccatores lata, ut uictũ sibi labore conquirent, ipsumq; paradysum igni circũuallauit, ne homo posset accedere, donec summum

D iudiciũ faciat in terra, & iustos uiros cultores suos in eundem locũ reuocet, morte sublata, sicut sacre literæ docent, & Sibylla Erythræa, quum dicit:

*Οἱ δὲ θεὸν ἑμῶντες ἀληθινὸν, ἀγίαόν γε
ζωὴν κληρονομήσει τὸν αἰῶνος χρόνον αὐτοῖ
οἰκόντες πρῶτῃ δεισον ὁμῶς ἐριθηλία κῆπομ.*

Verum quoniam hæc extrema sunt, tota in extrema operis huius parte tractabimus. Nunc ea, quæ prima sunt, explicemus. Mors itaq; secuta est hominem secundum dei sententiã, quod etiam Sibylla in carmine suo docet, dicens:

*ἄνθρωπομ πεπλάσθαι θεὸ παλάμαις ἐνὶ αὐταῖς
ὄντε πλάνησεν ὄφεις δολίως αὐτὸ μοῖραμ ἀνελθεῖν
τὸ θανάτῳ γινώσκῃ τε λαθεῖν ἀγαθὸ τε κακὸ τε.*

Hominum uita
longissima.

Sic facta hominis uita est temporalis, sed tamen longa, quæ in mille annos propagaretur. Quod diuinis literis proditũ, & per omnem scientiã publicatum, quum Varro non ignoraret, argumentari nixus est, cur putarentur antiqui mille annos uictitasse. Ait enim, apud Aegyptios pro annis menses haberi, ut non Solis per duodecim signa circũitus faciat annũ, sed Luna, quæ orbem illum signiferum triginta dierum spacio illustrat: quod argumentũ perspicue falsum est. Nemo enim tunc millesimum annum transgressus est. Nunc uero qui ad centesimum perueniunt, quod sit sapissime, mille certe ac ducentis mensibus uiuunt. Et autores ido-

nei tradunt, ad centum uiginti annos perueniri solere. Sed quia ignorabat Varro, cur, aut quando uita hominis esset diminuta, ipse diminuit, quum sciret mille & quadringentis mensibus posse uiuere hominem.

Quod

A Quod non Liber pater fuit inuentor uini, sed Noë post diluuium, & quæ fuerit origo gentium, & qui primi habuerint scientiam astrorum, & ignorantiam dei. Cap. XIII

Eus autem postea, quum uideret orbem terræ malitiâ & sceleribus operatum, statuit humanum genus diluuiò perdere: sed tamen ad multitudinē reparandā delegit unum, quod corruptis omnibus singulare iustitiæ supererat exemplū. Hic quum sexcentorū esset annorū fabricauit arcam, sicut præceperat ei deus, in qua ipse cum coniuge, ac tribus filijs, totidemq; nuribus seruatus est, quum aqua uniuersos montes altissimos operuisset. Deinde orbe siccato, execratus iniustitiâ prioris seculi deus, ne rursus longitudo uitæ causa esset excogitandorū malorū, paulatim per singulas progenies diminuit hominis ætatē, atq; in centū & uiginti annis metam collocauit, quā transgredi nō liceret. Ille uero quū egressus esset ex arca, ut sanctæ literæ docēt, terrā studiose coluit, atq; uineam sua manu feuit. Vnde arguuntur, qui autorē uini Liberū putāt. Ille enim nō modo Liberū, sed etiam Saturnū atq; Vranū, multis antecessit ætatibus: qua ex uinea quum primum fructū cepisset, lætus factus bibit usq; ad ebrietatem, iacuitq; nudus. Quod quum uidisset unus ex filijs, cui nomen fuit Cham, nō texit patris nuditatem, sed egressus etiam fratribus indicauit. At illi sumpto pallio, intra uerunt auersis uultibus, patremq; texerūt. Quæ quū facta recognouisset pater, abdicauit atq; expulit filium. At ille profugus in eius terræ parte consedit, quæ nunc Arabia nominat. Eaq; terra de nomine suo Chanaan dicta est, & posterī eius Chanani. Hæc fuit prima gens, quæ deum ignorauit, quoniā princeps eius & conditor, cultū dei à patre non accepit, maledictus ab eo. Itaq; ignorantia diuinitatis minoribus suis reliquit. Ab hac gente proximi quicq; populū multitudinē incremente fluxerūt. Ipsius autē patris posterī Hebræi dicti, penes quos religio dei refedit: sed & ab his postea multiplicato in immensum numero, quū eos angustia locorū suorū capere non possent, tum adolentes uel missi à parentibus, uel sua sponte, quū rerum penuria cogeret, profugū ad quærendas sibi nouas sedes, huc atq; illuc dispersi, omnes insulas, & orbem totū repleuerūt, & à stirpe sanctæ radicis auulsi, no uos sibi mores ac instituta pro arbitrio cōdiderunt. Sed omnium primū, qui Aegyptū occupauerūt, cœlestia suspicere atq; adorare cœperūt. Et quia neq; domicilijs tegebantur, propter aëris qualitatem, (nec enim ullis in ea regione nubibus subtexitur cœlum) cursus syderū, & defectus notauerunt, dum ea sæpe uenerantes curiosius atq; liberius intuerent. Postea deinde portentificas animalium figuras quas colerent, cōmentū sunt, quibusdā prodigijs inducti: quorū mox autores aperiemus. Cæteri autē, qui per terrā dispersi fuerunt, admirantes elementa mūdi, cœlum, solem, terrā, mare, sine ullis imaginibus ac tēplis uenerabant, & his sacrificia in aperto celebrabant, donec processu temporū potentissimis regibus templa & simulacra fecerūt, eaq; uictimis & odoribus colere instituerūt: sic aberrantes à notitia dei, gentes esse cœperunt. Errant igitur, qui deorū cultus ab exordio rerū fuisse cōtendunt, & priorē esse gentilitatē, q̄ dei religionē, quam putant posterius inuentam, quia fontem atq; originē ueritatis ignorāt. Nunc ad principiū mūdi reuertamur.

De iniquatione angelorum, & duobus generibus demonum, qui se persuaserunt ut deos colerent, quos etiam familiares philosophi habuerunt, ut Socrates. Cap. XV

Quum ergo numerus hominū cœpisset incrementum, prouidens deus, ne fraudibus suis diabolus, cui ab initio terræ dederat potestatem, uel corrumperet, uel dispergeret homines, quos in exordio fecerat, misit angelos ad tutelam cultumq; generis humani. Quibus præcepit ante omnia, ne terræ cōtagione maculati, substantiæ cœlestis amitterent dignitatē, scilicet

Diluuium.

Noë uini reopertor.

Chanani unde.

Astrologi omnium primi.

C id eos facere prohibuit, quod sciebat esse facturos, ut ueniam sperare non possent. Itaque illos cum hominibus commorantes, dominator ille terræ fallacissimus, consuetudine ipsa paulatim ad uitia pellexit, & mulierum congressibus inquinauit. Tum in cœlum ob peccata, quibus se immerferant, non recepti, ceciderunt in terram. Sic eos diabolus ex angelis dei suos fecit satellites ac ministros. Qui autem sunt ex his procreati, quia neque angeli neque homines fuerunt, sed mediam quandam naturam gerentes, non sunt ad inferos recepti, sicut in cœlum parentes eorum. Ita duo genera dæmonum facta sunt, unum cœleste, alterum terrenum. Hi sunt immundi spiritus, malorum quæ geruntur autores, quorum idem diabolus est princeps. Unde Trismegistus illum *δαίμονάρχην* uocat. Dæmonas autem grammatici dictos aiunt, quasi *δαίμονας*, id est peritos, ac rerum scios. Hos autem putant deos esse: sciunt illi quidam futura multa, sed non omnia, quippe quibus penitus consilium dei scire non licet: & ideo solent responsa in ambiguos exitus temperare. Eos poëta & sciunt esse dæmonas, & loquuntur. Hesiodus ita tradit:

*Τοὶ μὲν δαίμονες εἰσὶ θεὸς μέγας Ἰσῆ βολαῖς
ἑδλοὶ ὑπὸ χθόνιοι φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων.*

Quod idcirco dictum est, quoniam custodes eos humano generi deus miserat: sed ipsi, cum sint perditores hominum, custodes tamen se uocari uolunt, ut ipsi colantur, & deus non colatur. Philosophi quoque de his dixerunt. Nam Plato etiam naturas eorum in Symposio exprimere conatus est. Et Socrates esse circa se assiduū dæmona loquebatur, qui sibi puero adhæsisset, cuius arbitrio & nutu sua uita regeretur. Magorum quoque ars omnis ac potentia, horum aspirationibus constat, à quibus inuocati, uisus hominum præstigijs obcæcantibus fallunt, ut non uideant ea quæ sunt, & uidere se putent illa, quæ non sunt. Hi, ut dico, spiritus cõtaminati ac perditii, per omnem terram uagantur, & solatiū perditionis suæ perdendis hominibus operantur. Itaque omnia insidijs, fraudibus, erroribus complent. Adhærent enim singulis hominibus, & omnes hostiatim domos occupant, ac sibi Geniorum nomen assumunt: sic enim Latino sermone dæmonas interpretantur. Hos in suis penetralibus consecrant. His quotidie merum profundunt, & scientes dæmonas uenerantur, quasi terrestres deos, & quasi depulsores malorum, quæ ipsi faciunt & irrogant. Qui quoniam sunt spiritus tenues, & incõprehensibiles, insinuant se corporibus hominū, & occulte in uisceribus operti, ualitudinem uitiant, morbos ciunt, somnijs animos terrent, mentes furoribus quatiunt, ut homines his malis cogant ad eorum auxilia decurrere.

Quod hi prodesse putantur, quum nocere desinunt, nec possunt aliquid in eos, qui in fide solidati sunt, sed sanctis subiecti, eis tanquam serui obediunt. Cap. XVI

*Dæmones à
Christianis
eijciuntur.*

Quarum omnium fallaciarum ratio, expertibus ueritatis obscura est. Prodesse enim eos putant, quum nocere desinunt, qui nihil aliud possunt quam nocere. Dicat fortasse aliquis, colendos esse ergo, ne noceant, si quidem possunt nocere. Nocent illi quidem, sed ijs à quibus timentur, quos manus dei potens & excelsa non protegit, qui profani sunt à sacramento ueritatis. Iustos autem, id est cultores dei, metuunt: cuius nomine adiurati, de corporibus excedunt: quorum uerbis, tanquam flagris uerberati, non modo dæmonas se esse confitentur, sed etiam nomina sua edunt: illa quæ in templis adorantur, & quod plerumque coram cultoribus suis faciunt, non utique in opprobrium religionis, sed honoris sui, quia nec deo per quem adiurantur, nec iustis, quorum uoce torquentur, mentiri possunt. Itaque maximis saepe ululatibus editis, uerberari se, & ardere, & iamiamque exire proclamant. Tantum habet dei cognitio, ac iustitia potestatis. Cul ergo

A ergo nocere possunt, nisi ijs, quos habent in sua potestate: Denique affirmat eos Hermes, qui cognouerint deum, non tantum ab incursionibus dæmonum tutos esse, uerumetiam ne fato quidem teneri. *μία, inquit, φυλακή εὐσέβεια: εὐσεβὸς γὰρ αὐθρῶπος ὅτε δαίμων κακὸς, ὅτε εἰμαρμένη κρατεῖ, θεὸς γὰρ ῥύεται τὸν εὐσεβῆ ἐκ παντὸς κακῶ. τὸ γὰρ ἦν καὶ μόνον ἦν ἀνθρώποις ὄδῳ ἀγαθῷ, εὐσέβεια.* Quid sit autem εὐσέβεια, alio loco his uerbis testat, dicens: *ἢ γὰρ εὐσέβεια, γνῶσις θεῶ.* Asclepius auditor eius eandem sententiam latius explicauit in illo sermone perfecto, quem scripsit ad regem. Vterq; uero dæmonas esse affirmat inimicos & uexatores hominū: quos ideo Trismegistus ἀγγέλους πονηροὺς appellat: adeo non ignorat ex cœlestibus deprauatos terrenos esse cœpisse.

Pietas quid.

Quod hi astrologiam, aruspicinam, & omnes artes reprobas inuenerunt, & persuaserunt cultum idolorum per miracula, & uarias fallaciarum tendiculas. Cap. XVII

Iorum inuenta sunt, astrologia, et aruspicina, & auguratio, & ipsa quæ dicuntur oracula, & necromantia, & ars magica, & quicquid præterea malorū exercent homines, uel palam, uel occulte: quæ omnia per se falsa sunt, ut Sibylla Erythraea testatur:

-ἐπεὶ πλάνη πάντα τὰ δ' ὄδῳ,

ἀπὸρ ἀφρονὸν αἰδέσθαι ἐρδυνῶσι καθ' ἡμᾶρ.

B Sed ijdem ipsi autores præsentia sua faciunt, ut uera esse credantur. Ita hominum credulitatem mentita diuinitate deludunt, quod illis uerum aperire non expedit. Hi sunt, qui imagines & simulacra fingere docuerunt: qui, ut & hominum mentes à cultu ueri dei auerterent, & fictos mortuorum regum uultus, & ornatos, exquisita pulchritudine statui consecrariq; fecerunt, & illorū sibi nomina quasi personarum aliquas induerunt. Sed eos magi, et ij, quos uere maleficos uulgius appellat, quum artes suas execrabiles exercent, ueris suis nominibus cient illis cœlestibus, quæ in literis sanctis leguntur. Hi porro incesti ac uagi spiritus, ut turbent omnia, & errores humanis pectoribus infundant, serunt ac miscent falsa cum ueris: Ipsi enim cœlestes multos sinxerunt esse, & unum regem omniū louem: eo quod multi sunt spiritus angelorum in cœlo, & unus parens ac dominus omniū deus. Sed ueritatē mentitis nominibus inuolutā, ex oculis abstulerunt. Nam deus (ut principio docui) neq; nomine, quum solus sit, eget: neq; angeli, quū sint immortales, dici se deos aut patiuntur, aut uolunt: quorum unum solumq; officium est, seruire nutibus dei, nec omnino quicquam nisi iussu eius facere. Sic enim mundum regi à deo dicimus, ut à rectore prouinciam. Cuius apparitores nemo socios esse in regenda prouincia dixerit, quamuis illorum ministerio res geratur. Et hi tamen possunt aliquid præter iussa rectoris, per ipsius ignorantia, quæ est conditionis humana. Ille autem præses mundi, & rector uniuersi, qui scit omnia, cuius diuinis oculis nihil septum est, solus habet rerum omniū cum filio suo potestatem: nec est in angelis quicquā, nisi parendi necessitas. Itaq; nullum sibi honorem tribui uolunt, quorum honor in deo est. Illi autem, qui descierunt à dei ministerio, quia sunt ueritatis inimici, & præuaricatores, dei nomen sibi, & cultum deorum uendicare conantur: non quod ullum honorem desiderent, (quis enim honor perditis est?) nec ut deo noceant, cui noceri non potest: sed ut hominibus, quos nituntur à cultu & notitia ueræ maiestatis auertere, ne immortalitatem adipisci possint, quam ipsi sua nequitia perdiderunt. Offundunt itaq; tenebras, et ueritatem caligine obducunt, ne dominū, ne patrem suū norint: & ut illiciant, facile in templis se occultunt, & sacrificijs omnibus præstò adsunt, eduntq; sæpe prodigia, quibus obstupefacti homines, fidem commodent simulacris diuinitatis, ac numinis. Inde est, quod ab au-

Magorum carmina.

Dæmonū præstigia.

C gure lapis nouacula incisus est: & quod Iuno Veiensis migrare se Romam uelle respondit: quod Fortuna muliebris periculum denunciauit: quod Claudiae matris nauis secuta est: quod in sacrilegos & Iuno nudata, & Locrensis Proserpina, & Ceres Milesia uindicauit: & Hercules de Appio, et Iupiter de Atinio, & Minerva de Caesare. Hinc, quod serpens urbem Romam pestilentia liberauit Epidauro accersitus. Nam illuc *δαεμονίαρχος* ipse in figura sua sine dissimulatione per ductus est: siquidem legati ad eam rem missi, draconem secum mirae magnitudinis attulerunt. In oraculis autem uel maxime fallunt, quorum praestigias profani a ueritate intelligere non possunt. Ideoque ab illis attribui putant & imperia, & uictorias, & opes, & euentus prosperos rerum. Denique ipsorum nutu saepe rempublicam periculis imminetibus liberatam: quae pericula & responsis denunciauerunt, & sacrificijs placati auerterunt. Sed omnia ista fallaciae sunt. Nam quum dispositiones dei praesentiant, quippe qui ministri eius fuerunt, interponunt se in his rebus, ut quaecumque a deo uel facta sunt, uel fuerunt, ipsi potissimum facere, aut fecisse uideantur. Et quoties alicui populo uel urbi, secundum dei statutum boni quid impendet, se id facturos uel prodigijs, uel somnijs, uel oraculis pollicentur, si sibi templa, si honores, si sacrificia tribuantur. Quibus datis, quum illud acciderit quod necesse est, summam sibi pariunt uenerationem. Hinc templa deuouentur, et nouae imagines consecrantur, & mactantur greges hostiarum. Sed quum haec facta sunt, nihilominus tamen & uita & salus eorum qui haec fecerint, immolantur. Quoties autem pericula impendent, ob aliquam ineptam & leuem causam se profitentur iratos: sicut Iuno Varroni, quod formosum puerum in templo Iouis ad exuias tenendas collocarat: & ob hanc causam Romanum nomen apud Cannas penes deletum est. Quod si Iuno alterum Ganymedem uerebatur, cur iuuentus Romana luit poenas? Vel si dii tantummodo duces curant, caeteram multitudinem negligunt, cur Varro solus euasit, qui hoc fecit: & Paulus, qui nihil meruit, occisus est: Videlicet nil tunc Romanis accidit fati Iunonis iniquae, quum Annibal duos exercitus populi Romani & astu, et uirtute confecit. Nam Iuno audere non poterat, aut Carthaginem defendere, ubi arma eius & currus fuit, aut Romanis nocere, quia

Progeniem Troiano a sanguine duci

Audierat, Tyrias olim quae uerteret arces.

Sed illorum sunt isti lusus, qui sub nominibus mortuorum delitescunt, uiuentibus plagas tendunt. Itaque siue illud periculum, quod imminet, uitari potest, uideri uolunt id placati auertisse: siue non potest, id agunt, ut propter illorum contemptum accidisse uideatur. Itaque sibi apud homines, qui eos nesciunt, auctoritatem ac timorem pariunt. Hac uersutia & his artibus notitiam ueri ac singularis dei apud omnes gentes inueterauerunt. Suis enim uitijs perditum sauiunt & grassantur, ut perdant. Idcirco etiam humanas hostias excogitauerunt, ipsi hostes humani generis, ut quam multas deuorarent animas.

Cur deus humano generi sic patiatu illudi: & quod tribus de causis uana est deorum religio. Cap. XVIII

scet aliquis: Cur ergo deus haec fieri patitur, nec tam malis succurrit erroribus: ut mala cum bonis pugnent: ut uitia sint aduersa uirtutibus: ut habeat alios quos puniat, alios quos honoret. Vltimis enim temporibus statuit de uiuis ac mortuis iudicare: de quo iudicio mihi erit in ultimo libro disputatio. Differt ergo, donec ueniat temporum finis, quo effundat iram suam in potestate ac uirtute caelesti, sicut uatum praedicta priorum terribili monitu horrificant. Nunc autem patitur homines errare, & aduersum se quoque impios esse,

Vnde Apollonius in
nobilis apud Iulianum

Oraculorum
fallaciae.

Vnde sibi dii
pariant uenera
tionem.

Dei longanis
mitas.

A esse, ipse iustus, & mitis, & patiens. Nec enim fieri potest, ut non is, in quo perfecta sit uirtus, sit etiā perfecta patientia. Vnde quidā putant, ne irasci quidem deum omnino, quod affectibus, qui sunt perturbationes animi, subiectus non sit: quia fragile est omne animal quod afficitur & cōmouetur. Quæ persuasio ueritatē atq; religionem funditus tollit. Sed seponatur interim locus hic nobis de ira dei differendi, quod & uberius est materia, & opere proprio latius exequenda. Illos ergo nequissimos spiritus quisquis ueneratus fuerit & secutus, nec cœlo nec luce potietur, quæ sunt dei: sed † in illis decideret, quæ in distributione rerum attributa esse ipsi malorum principi disputauimus: in tenebras scilicet, & inferos, & in supplicium sempiternum. Docui religiones deorum triplici ratione uanas esse: Vna, quod simulacra ipsa, quæ coluntur, effigies sint hominum mortuorū. Est autem peruersum & incōgruens, ut simulacrū hominis à simulacro dei colatur: colit enim quod est deterius & imbecillius. Tum inexpiable facinus esse, deferere uiuentē, ut defunctorum monumentis seruias, qui nec uitam, nec lucem dare cuiquam possunt, qua ipsi carent. Nec esse aliū quenquā deum, præter unum, cuius iudicio ac potestati omnis anima subiecta sit. Altera, quod ipsæ imagines sacræ, quibus uanissimi homines seruiunt, omni sensu carent, quoniam terra sint. Quis autem non intelligat nefas esse, rectū animal curuari, ut adoret terrā: quæ idcirco pedibus nostris subiecta est, ut calcanda nobis, nō adoranda sit: qui sumus ideo excitati, & ex eo statum sublimē præter ceteras animantes accepimus, ut nō reuoluamur deorsum, ne hunc cœlestem uultū proiciamus ad terrā, sed oculos eò dirigamus, quō illos naturæ suæ conditio direxit, nihilq; aliud adoremus, nihil colamus, nisi solum artificis parentisq; nostri unicum numen: qui propterea hominē rigidū figurauit, ut sciamus nos ad superna & cœlestia prouocari. Tertia, quod spiritus, qui præ sunt ipsis religionibus, cōdemnati & abiecti à deo, per terram uoluentur: qui nō tantum nihil præstare cultoribus suis possunt, quoniā rerum potestas penes unū est, uerum etiā mortiferis eos illecebris & erroribus perdant: quoniā hoc illis quotidianum est opus, tenebras hominibus obducere, ne quærāt ab illis uerus deus. Non igitur colendi sunt, quia sententiæ dei subiacent. Est enim piaculū maximū, addicere se potestati eorum, quibus si iustitiā sequare, potentior esse possis, & eos adiuratione diuini nominis expellere ac fugare. Quod si apparet religiones istas tot modis esse uanas, quibus docui, manifestū est eos, qui uel mortuis supplicāt, uel terrā uenerant, uel spiritibus impuris animas suas mancipāt, rationē hominū non tenere: eosq; impietatis ac sceleris sui supplicia pensuros, qui rebelles aduersus parentem generis humani deū, susceptis inexpiablebus sacris, fas omne uiolarunt.

Quod in cultu simulacrorum nulla potest esse religio: nam à simulatione,
id est à fallacia dicta sunt. Cap. XIX

Vicunq; igitur sacramentum hominis tueri, rationemq; naturæ suæ nititur obtinere, ipse se ab humo suscitet, & erecta mente oculos suos tendat in cœlum: non sub pedibus quærat deum, nec à uestigijs suis eruat, quod adoret: quia quicquid homini subiacet, infra hominem sit necesse est. Sed quærat in sublimi, quærat in summo: quia nihil potest homine maius esse, nisi quod fuerit supra hominem: Deus autem maior est homine: supra ergo, non infra est: nec in ima potius, sed in summa regione quærendus est. Quare non est dubium, quin religio nulla sit, ubicunq; simulacrum est. Nam si religio ex diuinis rebus est, diuini autem nihil est, nisi in cœlestibus rebus, carent ergo religione simulacra: quia nihil potest esse cœleste in ea re, quæ sit ex terra: quod quidē de nomine ipso sapienti apparere potest. Quicquid enim simulatur, id falsum sit

C necesse est: nec potest unquam ueri nomen accipere, quod ueritatem fūco & imi-
tatione mentitur. Si autem omnis imitatio non res potissimū seria, sed quasi ludus
ac iocus est: non religio in simulacris, sed minus religionis est. Præferendum est
igitur uerum omnibus falsis. Calcanda terrena, ut cœlestia consequamur. Ita enim
res se habet, ut quisque animam suam, cuius origo de cœlo est, ad inferna, & ima
prostrauerit, eò cadat, quò se ipse deiecerit. Ideoq; oportet rationis ac status sui me-
morem, non nisi ad superna niti semper, ac tendere. Quod qui fecerit, hic planè sa-
piens, hic iustus, hic homo, hic cœlo deoq; dignus iudicabitur, quem suus parens
non humilem, nec ad terram, more quadrupedum abiectum, sed stantem potius,
ac rectum sicut fecit, agnouerit.

*Breuis epilogus, quo dicit gentibus superatis sibi à philosophis grauius
imminere certamen.* Cap. XX

Reracta est igitur (ni fallor) magna et difficilis suscepti operis portio: et
maiestate cœlesti suggerente nobis dicendi facultatē, inueteratos de-
pulumus errores. Nunc uero maior nobis, ac difficilior cum philoso-
phis proposita luctatio est, quorū summa doctrina & eloquentia, qua-
si moles aliqua mihi opponitur. Nam ut illis multitudinem, ac propè cōsensu omniū
gentium premebamur, ita hic autoritate præstantium omni genere laudis uirorū.
Quis autē nesciat, plus esse momenti in paucioribus doctis, quàm in pluribus im-
peritis? Sed non est desperandū, istos quoq; de sententiā, deo ac ueritate ducibus,
posse depelli. Nec tam pertinaces fore arbitror, ut clarissimū Solem sanis ac paten-
tibus oculis uidere se negent: modo illud uerū sit, quod ipsi solent profiteri, studio
inuestigandæ ueritatis se teneri. Efficiam profectò, ut quæsitam ueritatē diu, & ali-
D quando inuentā esse credant, & humanis ingenijs inueniri nō potuisse fateantur.

LIBRI SECVNDI FINIS.

L COELII LACTANTII FIRMIANI
DIVINARVM INSTITVTIONVM ADVERSVS
GENTEIS LIBER TERTIVS, DE ORI-
GINE ERRORIS, AD CONSTAN-
TINVM IMPERATOREM.

*Commendatur in primis ueritas, & omnium præfertur eloquentia: & quare eam nō sint affecti philoso-
phi, aperitur: & quare stylo simplici sacra scribantur eloquia: et quod philosophis tunc maxime
credendum est, quum suam ignorantia profitentur.* Cap. I

VELLEM mihi (quoniā ueritas in obscuro latere adhuc exis-
timatur, uel errore atque imperitia uulgi uarijs & ineptis su-
perstitionibus seruientis, uel philosophis, prauitate ingenio-
rum turbatibus eam potius quàm illustrantibus) etsi nō qua-
lis in M. Tullio fuit, quia præcipua & admirabilis fuit, aliquā
tamen proximā eloquentiæ contingere facultatem: ut quan-
tum ueritas uī sua propria ualeat, tantum ingenij quoque uī-
ribus nixa, exeret se aliquando: et discussis conuictisq; tam publicis, quàm eorū
qui sapientes putantur, erroribus, humano generi clarissimum lumen inferret.

Quod

A Quod quidem duabus ex causis fieri uellem: uel quod magis possent credere homines ornatae ueritati, qui etiam mendacio credunt, capti orationis ornatu, lenocinioque uerborum: uel certe, ut ipsi philosophi suis armis pouissimum, quibus placeat sibi, & confidere solent, opprimerentur a nobis. Sed quonia deus hanc uoluit rei esse naturam, ut simplex & nuda ueritas esset luculentior, quia satis ornata per se est, ideoque ornamentis extrinsecus additis fucata corrumpitur: mendacium uero specie placet aliena, quia per se corruptum uanescit ac defluit, nisi aliunde ornatu quaesito circumlitum fuerit ac politum: aequo animo fero ingenium mihi mediocre fuisse concessum. Verum ego non eloquentiae, sed ueritatis fiducia suscepi hoc opus, fortasse maius, quam possit meis uiribus sustineri: quod tamen etiam si ego defecerim, deo, cuius est hoc munus, adiuuante, ueritas ipsa complebit. Etenim quum sciam maximos quoque oratores a causidicis mediocribus saepe uictos, quod tanta est potentia ueritatis, ut seipsam, quamuis in rebus exiguis, sua claritate defendat: cur hanc ego in maxima causa ab ingeniosis quidem illis ac disertis uiris, sed tamen falsa dicentibus, oppressum iri putem: ac non illa, si minus oratione nostra, quae de tenui fonte admodum exilis emanat, lumine tamen suo clara & illustris appareat? Nec si philosophi doctrinae literarum mirabiles extiterint, ego etiam illis scientiam ueri, cognitionemque concesserim, quam nemo cogitando, aut disputando assequi potest. Neque enim nunc reprehendo eorum studium, qui ueritatem scire uoluerunt, quia naturam hominis deus ueri adipiscendi cupientissimam fecit: sed id arguo, id reuincio, quod honestam illorum, & optimam uoluntatem non sit secutus effectus: quia neque quid esset uerum ipsum sciebant, neque quo modo, aut ubi, aut qua mente quaerendum. Ita dum succurrere humanis erroribus cupiunt, ipsi se in plagas & errores maximos induxerunt. Ad hoc igitur me opus coarguendi philosophiam, susceptae materiae ordo ipse deduxit. Nam quum error omnis aut ex religione falsa oriatur, aut ex sapientia, in eo conuincendo necesse est utrumque subuertere. Quum enim sit nobis diuinis literis traditum, cogitationes omnium philosophorum stultas esse, id ipsum re & argumentis docendum est: ne quis honesto sapientiae nomine inductus, aut inanis eloquentiae splendore deceptus, humanis malitiam quam diuinis credere, quae quidem tradita sunt breuiter ac nude. Nec enim decebat aliter, ut quum deus ad hominem loqueretur, argumentis assereret suas uoces, tanquam fides ei non haberetur: sed ut oportuit, est locutus, quasi rerum omnium maximus iudex: cuius non est argumentari, sed pronuntiare uerum, ipse ut deus. Nos autem quum ad res singulas testimonia diuinae uocis habeamus, profecto monstrauimus, quanto certioribus argumentis possint uera defendi: quum etiam falsa sic defendantur, ut uera soleant uideri. Quare non est, quod philosophis tantum honoris habeamus, ut eorum eloquentiam pertimescamus. Loqui enim bene potuerunt, ut homines eruditi, uere autem loqui nullo modo: quia ueritatem non didicerant ab eo, qui eius potens esset. Nec sane magnum aliquid efficimus, quod illos ignorantiae redarguamus, quam ipsi sapientissime consistuntur in eo solo, quoniam non eis creditur, in quo solo credi debuit: conabor ostendere nunquam illos tam ueridicos fuisse, quam quum sententiam de sua ignoratione dixerunt.

Veritas nuda
luculentior.

Quod ipso nomine philosophiae conuincitur, quam inanis fuerit gentilitate
philosophantium occupatio. Cap. II

Nunc quoniam duobus superioribus libris religionum falsitas demonstrata est, necnon origo ipsa totius erroris exposita: huius libri munus est philosophiam quoque ostendere, quam inanis & falsa sit: ut omni errore sublato, ueritas patefacta clarescat. Ordiamur itaque a

Philosophiæ
definitio.

C communi philosophiæ nomine, ut ipso capite destructo, facilius nobis aditus pateat ad excidendum omne corpus, si tamen potest corpus uocari, cuius partes ac membra discordent, nec ulla compage inter se cohaereant, sed quasi disiecta & dissipata palpitate potius quam uiuere uideantur. Philosophiæ est (ut nomen indicat, ipsiq; definiunt) studiū sapientiæ. Vnde igitur probem magis, philosophiam non esse sapientiā, quam ex ipsius nominis significatione. Qui enim sapientiæ studet, utiq; nondum sapit, sed ut sapere possit, studet. In cæteris artibus studiū quid efficiat, & quò tendat, apparet: quas quum discendo aliquis affecutus est, iam non studiosus artificij, sed artifex nominatur. At enim uerecundiæ causa studiosos se sapientiæ, nō sapientes uocauerunt. Imò uero Pythagoras, qui hoc primus nomen inuenit, quum paulò plus saperet quam illi priores, qui se sapientes putauerūt, intellexit nullo humano studio posse ad sapientiam perueniri: & ideo non oportere incomprehensæ atq; imperfectæ rei perfectum nomen imponi. Itaq; quum ab eo quæreret, quemnam se profiteret: respondit, philosophū, id est quæsitore sapientiæ. Si ergo philosophiæ sapientiā quærit, nec ipsa sapiētia est: quia necesse est aliud esse quod quærit, aliud quod quærit: nec quæsitio sapientiæ recta est, quia nihil potest inuenire. Ego uero ne studiosos quidē sapientiæ philosophos esse cōcesserim, quia illo studio ad sapientiā non peruenitur: Nam si facultas inueniendæ ueritatis huic studio subiaceret, & si esset id studiū tanquā iter ad sapientiā, aliquando esset inuenta. Quū uero tot temporibus, tot ingenijs in eius inquisitione contritis, non sit cōprehensa, apparet nullam esse ibi sapientiā. Non ergo sapientiæ student, qui philosophant, sed ipsi studere se putant: quia illud quod quærit, ubi, aut quale sit, nesciunt. Siue ergo sapientiæ student, siue nō student, sapientes nō sunt: quia nunquam reperiri potest, quod aut non recte quæritur, aut omnino non quæritur.

Ex quibus rebus philosophia constat: Et quis fuerit autor Academicæ sectæ, quæ nihil certi definit: solamq; opinionem esse in philosophia gentiliū, qui ideo plus audent, quia errores eorum non arguit, nisi deus. Cap. III

Ideamus tamen id ipsum, possitne hoc studio reperiri aliquid, an nihil. Duabus rebus uidet philosophiā cōstare, scientia, & opinione, nec ulla alia re. Scientiā ab ingenio uenire nō potest, nec cogitatione comprehendī: quia in seipso habere propriam scientiam, non hominis, sed dei est. Mortalis autem natura non capit scientiam, nisi quæ ueniat extrinsecus. Idcirco enim oculos, & aures, & cæteros sensus patefecit in corpore diuina solertia, ut per eos aditus scientiā perueniret ad mentem. Nam causas naturalium rerū disquirere aut scire uelle, Sol utrumne tantus, quātus uidetur, an multis partibus maior sit, quàm omnis hæc terra: item luna globosa sit, an concaua: & stellæ utrumne cohaereant cælo, an per aërem libero cursu ferantur: cælum ipsum qua magnitudine, qua materia constet, utrum quietum sit, an incredibili celeritate uoluatur: quanta sit terræ crassitudo, aut quibus fundamentis librata & suspensa sit: Hæc inquam disputando, & coniecturis uelle comprehendere, tale est profectò, quale si differere uelimus, qualem esse arbitramur cuiuspiam remotissimæ gentis urbem, quam nunquam uidimus, cuiusq; nihil aliud quam nomen audiimus. Si nobis in ea re scientiam uendicemus, quæ non potest sciri, nōne insanire uidemur, qui id affirmare audeamus, in quo reuinci possumus. Quanto magis qui naturalia, quæ sciri ab homine nō possunt, si scire se putant, furiosi demonesq; sunt iudicandi. Recte ergo Socrates, & eum secuti Academici scientiam sustulerunt, quæ non disputantis, sed diuinantis est. Superest ut opinatio in philosophia sola sit: nam unde abest scientia, id totum possedit opinatio: Id enim opina-

Philosophorū
questiones.

Sola opinatio
in philosophia

A tur quisque, quod nescit. Illi autem qui de rebus naturalibus disputant, opinantur ita esse, ut disputant: nesciunt igitur ueritatem: quoniam scientia certi est, opinatio incerti. Redeamus ad illud superius exemplum. Age opinemur de statu & qualitate urbis illius, quæ nobis rebus omnibus præter nomen, ignota est. Verissime est in plano sitam, lapideis mœnibus, ædificijs sublimibus, uijs pluribus, magnificis ornatisq; delubris. Describamus, si placet, mores habitumq; ciuium. Sed quum hæc dixerimus, alius contraria disputabit: & quum hic quoque perorauerit, surget & tertius, & alij deinceps, & opinabuntur multo disparia, quam nos sumus opinati. Quid ergo erit ex omnibus certius: fortasse nihil. At omnia sunt dicta, quæ in rerum natura cadunt, ut necesse sit aliquid eorum esse uerum. At nescietur quis uerū dixerit: Potest fieri, ut omnes ex parte aliqua errauerint, ex parte attigerint ueritatem. Stulti ergo sumus, si hoc disputatione quæramus: potest enim superuenire aliquis, qui opiniones nostras derideat, nosq; pro insanis habeat, qui uelimus id quod nescimus, quale sit opinari. Verum non opus est longe posita conquirere, unde nemo fortasse ueniat, qui nos redarguat. Age opinemur quid nunc in foro geratur, quid in curia: longum est id quoque: dicamus: in terposito uno pariete quid fiat. Nemo potest id scire, nisi qui audierit aut uiderit: Nullus enim audet id dicere: quia statim non uerbis, sed re ipsa præsentis refutabitur. Atqui hoc idem faciunt philosophi, qui disputant in cœlo quid agatur: sed eo id impune facere arbitrantur, quia nullus existit, qui errores eorum coarguat. Quod si existimarent descensurum esse aliquem, qui eos delirare ac mentiri diceret, nunquam quicquam de ijs rebus, quas scire non possunt, disputarent. Nec tamen ideo felicior putanda est eorum impudentia & audacia, quia non redarguuntur: Redarguit enim deus, cui soli ueritas nota est, licet conuiuere uideatur, atq; hominum sapientiam pro summa stultitia computat.

Quomodo Zeno & Socrates totam philosophiam sustulerunt de medio, quæ suis confecta est armis.

Cap. IIII

Recte igitur Zeno ac Stoici opinionem repudiarunt. Opinari enim te scire, quod nescias, non est sapientis, sed temerarij potius ac stulti. Ergo si neq; sciri quicquam potest (ut Socrates docuit) nec opinari oportet (ut Zeno) tota philosophia sublata est. Quid, quod non tantum ab his duobus euerit, qui philosophiæ principes fuerunt, sed ab omnibus: ut iam uideat iam pridem suis armis esse confecta. In multas sectas philosophia diuisa est, & omnes uaria sentiunt. In qua ponimus ueritatem: in omnibus certe non potest: designemus quamlibet: nempe in cæteris omnibus sapientia non erit. Transeamus ad singulas. Eodem modo quicquid uni dabimus, cæteris auferemus. Vnaquæq; enim secta omnes alias euerit, ut se suaq; confirmet. Nec ulla alteri sapere concedit, ne desipere fateatur: sed sicut alias tollit, sic ipsa quoq; ab alijs tollitur omnibus. Nihilominus enim philosophi sunt, qui eam stultitiæ accusant. Quancunq; laudaueris, ueramq; dixeris, à philosophis uituperat ut falsa. Credemus ne igitur uni, se suamq; doctrinam laudati, an multis unius alterius ignorantiam culpantibus: Rectius ergo sit necesse est, quod plurimi sentiunt, quam quod unus. Nemo enim potest de se recte iudicare: quod nobilis poeta testat: Ita enim comparata esse hominum naturam omnium, ut aliena melius uideant & diiudicent, quam sua. Quum igitur omnia incerta sint, aut omnibus credendum sit, aut nemini: si nemini, sapientes ergo non sunt, quia singuli sapientes esse se putant: si omnibus, æque non sunt sapientes, quia singuli ab omnibus esse negantur sapientes. Pereunt igitur uniuersi hoc modo, & tanquam Sparti illi poetarum, sic se inuicem iugulant, ut nemo ex omnibus restet.

Varie philosophorum sectæ.

Sparta.

Duo philoso-
phiae genera.

C Quod eo sit, quia gladium habent, scutum non habent. Si ergo singulae sectae multarum sectarum iudicio stultitiae conuincuntur, omnes igitur uanae atque inanes reperiuntur. Ita seipsam philosophia consumit & conficit. Quod quum intelligeret Arcesilas Academiae conditor, reprehensiones omnium inter se collegit, confessionemque ignorantiae clarorum philosophorum: arma uicque se aduersus omnes: itaque constituit nouam non philosophandi philosophiam. Eo igitur autore duo philosophiae genera esse coeperunt. Vnum illud uetus, quod scientiam sibi uendicat: alterum nouum repugnans, quod eam distrahit. In his duobus generibus uideo dissidium, & quasi ciuile bellum. Sapientiam quae distrahi non potest, in qua parte ponemus: Si natura rerum sciri potest, haec tyronum caterua interibit: si non potest, ueterani conficiuntur. Si pares fuerint, nihilominus peribit dux omnium philosophia, quia distracta est: nihil enim potest sine interitu suo sibi esse contrarium. Si autem (ut docui) nulla potest esse in homine interna & propria scientia, ob fragilitatem conditionis humanae, Arcesilae manus uicit. Sed ne ipsa quidem stabit, quia non potest omnino nihil sciri.

Contra Academicos, quod multa scire & natura rerum, & uitae
necessitas cogit. Cap. V

Vnt enim multa, quae natura ipsa nos scire, & usus frequens, & uitae necessitas cogit. Itaque pereundum est, nisi scias quae ad uitam sunt utilia, ut appetas: quae periculosa, ut fugias et uites. Praeterea multa sunt quae usus inuenit. Nam solis ac lunae uarij cursus, et meatus syderum, & ratio temporum deprehensa est: & natura corporum a medicis, herbarumque uires: & ab agricolis natura terrarum, necnon imbrii futurorum ac tempestatum signa collecta sunt. Nulla denique ars est, quae non scientia constet. Debuisset ergo Arcesilas, si quid sciret, distinguere, quae sciri possent, quae uel nesciri. Sed si id fecisset, ipse se in populum redegisset. Nam uulgus interdum plus sapit: quia tantum quantum opus est, sapit. A quo si quaeras, utrum sciat aliquid an nihil: dicet se scire, quae sciat: fatebitur se nescire, quae nesciat. Recte ergo aliorum sustulit disciplinas, sed non recte fundauit suam. Ignoratio enim rerum omnium non potest esse sapientia, cuius est scire proprium. Ita quum philosophos expugnauerit, ac docuerit eos nihil scire, ipse quoque nomen philosophi perdidit: quia doctrina eius est nihil scire. Nam qui alios reprehendit, quod nesciant, ipse debet sciens esse. Quum autem nihil sciat, quae peruersitas, quae uel insolentia est, ob id ipsum se philosophum constituere, propter quod ceteros tollat: Possunt enim sic respondere: Si nihil nos scire conuiceris, & ideo non esse sapientes, quia nihil sciamus: ergo ne tu quidem es sapiens, quia te quoque confiteris nihil scire. Quid ergo promouit Arcesilas, nisi quod confectis omnibus philosophis, seipsum quoque eodem mucrone transfixit.

Quomodo sapientia in medio errantium fuerit: Et Academici contra Physicos, & Physici contra Academicos dinicauerint: Et quae sint aystatarum exempla questionum: Et quod rationes caelestium, siue naturalium sciri non possint. Cap. VI

Nisquam ne igitur sapientia est: Imo uero inter philosophos fuit, sed nemo uidit. Alij putauerunt sciri posse omnia, hi sapientes utique non fuerunt. Alij nihil, ne hi quidem sapientes fuerunt. Illi, quia plus homini dederunt: hi, quia minus. Vtrisque in utraque partem modus defuit. Vbi ergo sapientia est, ut neque te omnia scire putes, quod dei est: neque omnia nescire, quod pecudis. Est enim aliquid medium, quod sit hominis, id est scientia cum ignorantia coniuncta & temperata. Scientia in nobis ab anima est, quae oritur a caelo: ignorantia a corpore, quod est a terra: unde nobis & cum uero, & cum animalibus est aliqua communitas.

A cōmunitas. Ita quoniam ex his duobus constat elementis, quorum alterū luce præditum est, alterum tenebris, pars nobis data est scientiæ, pars ignorantia: per hunc quasi pontem transire sine cadendi periculo licet: nam sic illi omnes qui in alteram partem inclinauerunt, aut dextro, aut sinistro uersus ceciderunt: utraq; autem pars quomodo errauerit, dicam. Academici contra Physicos ex rebus obscuris argumentati sunt, nullam esse scientiam: & exemplis paucarū rerum incōprehensibilium contenti, amplexi sunt ignorantia, tanquā scientia totam sustulissent, quia in parte sustulerant. Physici contra, ex ijs quæ aperta sunt, argumentū trahebant, omnia sciri posse: contentiq; perspicuis retinebant scientiam, tanquā totam defendissent, quia ex parte defenderant. Itaq; neq; hi clara, neq; illi obscura uidentur: sed utriq; dum solam scientiam conferis manibus uel retinent, uel eripiunt, non uiderunt in medio cōstitutam fore, quæ illos ad sapientiam transmitteret. Verum Arcefilas ignorantia magister, quum Zenoni obtraheret principi Stoicorum, ut totam philosophiam euerteret, autore Socrate, suscepit hanc sententiam, ut affirmaret nihil sciri posse. Itaq; coarguit æstimationem philosophorū, qui putassent ingenijs suis erutam esse, atq; inuentam ueritatem: uidelicet quia mortalis fuerat illa sapientia, paucisq; ante temporibus instituta, ad summū iam incrementum peruenerat, ut iam necessariō consenesceret ac periret, repente extitit Academia tanquam senectus philosophia, quæ illam conficeret iam deflorescentem. Recteq; uidit Arcefilas, arrogantes, uel potius stultos esse, qui putent scientia ueritatis coniectura posse comprehendī. Sed tamen falsa dicentem redarguere non potest, nisi qui scierit antè quid sit uerum. Quod Arcefilas ueritate non cognita facere conatus, introduxit genus philosophia *ἀσυστάου*, quod latine instabile siue incōstans possumus dicere. Ut enim nihil sciendū sit, aliquid sciri necesse est. Nam si omnino nihil scias, id ipsum nihil sciri posse, tolletur. Itaq; qui uelut sententia loco pronunciat, nihil sciri, tanquā perceptum profitetur & cognitum, ergo aliquid sciri potest. Huic simile est illud, quod in scholis proponi solet in alystati generis exemplum, somniasse quendā ne somnijs crederet. Si enim crediderit, tum sequitur, ut credendum non sit. Si autem non crediderit, tunc sequitur ut credendū sit. Ita si nihil sciri potest, necesse est id ipsum sciri, quod nihil sciatur. Si autē scitur, posse nihil sciri, falsum est ergo quod dicitur, nihil sciri posse. Sic inducitur dogma si-bijpsi repugnans, seq; dissoluens. Sed homo uersutus cæteris philosophis uoluit scientia eripere, ut eam domi absconderet. Nam sibi illam profectō nō adimit, qui aliquid affirmat, ut cæteris adimat: sed nihil agit, apparet enim, ac furtum suum prodit. Quanto faceret sapientius ac uerius, si exceptione facta, diceret causas rationesq; duntaxat rerum cœlestium seu naturalium, quia sunt abdita, nesciri posse, quia nullus doceat: nec quæri oportere, quia inueniri quærendo non possunt. Qua exceptione interposita, & Physicos admonuisset, ne quærent ea, quæ modum excederent cogitationis humana: & seipsum calumnia inuidia liberaisset, & nobis certe dedisset aliquid quod sequeremur. Nunc autem quum ab his sequendis nos retraxerit, ne uelimus plus scire, quàm possimus, non minus à se quoque ipso retraxit. Quis enim uelit laborare, ne quicq; sciat: aut eiusmodi suscipere doctrinam, ut etiam communem scientiam perdat? Quæ si doctrina est, scientia constet necesse est. Si non est, quis tam stultus est, ut discendum id putet, in quo aut nihil discitur, aut omnino dediscitur? Quare si neq; omnia sciri possunt, quod Physici putauerunt: neq; nihil, quod Academici: philosophia omnis extincta est.

Arcefilas igno-
ratiæ magister.

C De morali philosophia, & quare sicut utilior, ita & ceteris philosophia partibus sit facilior: quæ fuerint omnium philosophorum ferè sententia de summo bono. Cap. VII

Ransemus nunc ad alteram philosophiæ partem, quam ipsi moralem uocant, in qua totius philosophiæ ratio continetur. Siquidem in illa physica, sola oblectatio est, in hac etiam utilitas: & quoniã in disponendo uitæ statu, formandisque moribus periculo maiori peccatur, maiorem diligentiam necesse est adhiberi, ut sciamus quomodo nos oporteat uiuere. Illic enim potest uenia cõcedi: quia siue aliquid dicunt, nihil profunt: siue delirant, nihil nocent. Hic uero nullus dissidio, nullus errori est locus. Omnes unum sentire oportet, ipsamque philosophiam uno quasi ore præcipere: quia si quid fuerit erratum, uita omnis euertitur. In illa priori parte, ut periculi minus, ita plus difficultatis est: quod obscura rerum ratio cogit diuersa & uaria sentire: hic ut periculi plus, ita minus difficultatis: quod ipse usus rerum & quotidiana experimenta possunt docere quid sit uerius & melius. Videamus ergo utrum ne consentiant, aut quid nobis afferant, quo rectius in uita degatur. Non necesse est omnia circuire, unum eligamus ac potissimum, quod est summum ac principale, in quo totius sapientiæ cardo uersatur. Epicurus summum bonum in uoluptate animi esse censet, Aristippus in uoluptate corporis. Calliphon & Dinomachus Cyrenaici, honestatẽ cum uoluptate iunxerunt. Diodorus in priuatione doloris summum bonum posuit, Hieronymus in nõ dolendo. Peripatetici autẽ in bonis animi, & corporis, & fortunæ. Herilli summum bonum est scientia, Zenonis, cum natura cõgruenter uiuere, Quorundã Stoicorum, uirtutẽ sequi, Aristoteles in honestate ac uirtute summum bonum collocauit. Hæ sunt ferè omnium sententiæ. In tanta diuersitate, quẽ sequimur: cui credimus: par est omnibus autoritas. Si eligere possumus quod est melius, iam nõ est philosophia nobis necessaria: quia sapientes iam sumus, qui de sapientium sententijs iudicemus. Quum uero discendæ sapientiæ causa ueniamus, qui possumus iudicare, qui nondum sapere cõperimus: maxime quum præsto adsit Academicus, qui nos pallio retrahat, ac ueter cuiquam credere: nec tamẽ afferat ipse quod sequamur.

De summo bono philosophorum opiniones

D

Quod uera sapientia docet, summum bonum hominis non esse animi uel corporis uoluptatem, aut aliquid eorum, quæ à philosophis sunt proposita. Cap. VIII

Mitigationibus

Vid ergo superest, nisi ut omnis litigatoribus furiosis ac pertinacibus, ueniamus ad iudicẽ illum, scilicet datorẽ simplicis & quietæ sapientiæ: qui non tantum formare nos ac inducere in uiam possit, uerum etiam de controuersijs istorum ferre sententiam. Hic nos docet, quid sit hominis uerum ac summum bonum: de quo priusquam dicere incipio, illæ omnes sententiæ sunt refellendæ, ut appareat neminem illorum fuisse sapientem. Quum de officio hominis agatur, oportet summum summi animalis bonum in eo constitui, quod commune cum ceteris animalibus esse non possit. Sed ut feris dentes, armentis cornua, uolucris pennæ propria sunt, sic homini aliquid suum debet adscribi, sine quo rationem suæ conditionis amittat. Nam quod uiuendi, aut generandi causa datum est omnibus, est quidẽ bonum naturale: summum tamen non est, nisi quod est unicuique generi proprium. Sapiens ergo non fuit, qui summum bonum credidit animi uoluptatẽ: quoniã siue illa securitas, siue gaudiũ est, communis est omnibus. Aristippo ne respondendum quidẽ duco, quem in corporis semper uoluptatẽ intuentem, nihilque aliud quam uentri et Veneri seruientem, nemini dubium est hominem non fuisse. Sic enim uixit, ut nihil inter eum, pecudẽque distaret, nisi unum, quod loquebatur. Quod si asino aut cani, aut sui facultas loquendi tribuatur, quærasque ab his quid sibi

Aristippus.

A. sibi uelint, quū fœminas tam rabide conſectant, ut uix diuelli queant, cibos etiam potumq; negligant, aut alios mares uiolenter abigant, aut ne uicti quidem abſiſtant, ſed à fortioribus ſæpe contriti, eo magis infectentur: cur nec imbres, nec frigora pertimeſcant, laborem ſuſcipiant, periculū non recuſent: Quid aliud reſpondebunt, niſi ſummum bonum eſſe corporis uoluptatem: eam ſe appetere, ut afficiantur ſuauiſſimis ſenſibus: eosq; eſſe tanti, ut aſſequendorū cauſa, nec laborem ſibi ullum, nec uulnera, nec mortem ipſam recuſandam puent. Ab his ne igitur præcepta uiuendi petemus, qui hoc idem ſentiūt, quod animæ rationis expertes? Aiunt Cyrenaici uirtutē ipſam ex eo ipſo eſſe laudandam, quod ſit efficiens uoluptatis: uerum ergo inquit obſcenus canis, aut ſus ille lutulentus. Nam ideo cum aduerſario ſumma uirium contentione depugno, ut uirtus mea pariat mihi uoluptatem: cuius expers ſim neceſſe eſt, ſi uictus abſceſſero. Ab his ergo ſapere diſcimus, quos à pecudibus ac belluis nō ſententia, ſed lingua diſcernit: Priuationem doloris ſummū bonum putare non planè Peripateticorū ac Stoicorū, ſed Cynicorum philoſophorū eſt. Quis enim nō intelligat ab ægrotis, & in aliquo dolore poſitis, eſſe hoc diſputatum: Quid tam ridiculum, quàm id habere pro ſummo bono quod medicus poſſit dare: Dolendum eſt ergo, ut fruamur bono, & quidem grauius ac ſæpe, ut ſit poſtea non dolere iucundius. Miſerrimus eſt igitur, qui nunquam doliuit, quia bono caret: quem nos feliciffimū putabamus, quia malo caruit. Ab hac uanitate nō longe abſiuit, qui omnino nihil dolere, ſummū bonum dixit. Nam præter quod omne animal doloris eſt fugiens, quis poteſt ſibi hoc bonū præſtare, quod nobis ut eueniat, nihil aliud poſſumus quàm optare: Summum autē bonum nō poteſt efficere quenquā beatum, niſi ſemper fuerit in ipſius poteſtate.

B. Hoc autem non uirtus homini, non doctrina, nō labor, ſed natura ipſa cunctis animantibus præſtat. Qui uoluptatē cum honeſtate iunxerunt, cōmunionem hanc effugere uoluerunt. Sed effecerunt repugnans bonum: quoniam qui uoluptati deditus eſt, honeſtate careat neceſſe eſt: qui honeſtati ſtudet, uoluptate caret. Peripateticorum bonum nimium multiplex, exceptis animi bonis, quæ ipſa quæ ſint, magna contentio eſt, commune cum belluis poteſt uideri. Nam corporis bona, id eſt incolumitas, indolentia, ualetudo, non minus ſunt mutis, quàm homini neceſſaria: ac nescio, an etiam magis: quia homo & medelis & miniſterijs ſubleuari poteſt, muta non poſſunt. Item, quæ appellant fortunæ bona: nam ſicut homini opibus ad uitam tuendam, ita illis præda, & pabulis eſt opus. Ita inducendo bonum, quod non ſit in hominis poteſtate, totum hominē alienæ ditioni ſubiugarunt. Audiamus etiam Zenonem: nam is interdum uirtutem ſomniat. Summum, inquit, eſt bonum, cum natura conſentaneè uiuere. Belluarum igitur nobis more uiuendum eſt. Nam quæ abeſſe debent ab homine, in his omnibus deprehenduntur, uoluptates appetunt, metuunt, fallunt, inſidiant, occidunt: & quod ad rem maxime attinet, deum nesciunt. Quid ergo me docet, ut uiuam ſecundū naturam, quia ipſa in deterius prona eſt, & quibuſdā blandimētis lenioribus in uitia præcipitat? Sed ſi aliam mutorū, aliam hominis dicit eſſe naturam, quod homo ad uirtutem ſit genitus, nonnihil dicit: ſed tamen non erit definitio ſummi boni: quia nullū eſt animal, quod non ſecundum naturam ſuam uiuat. Qui ſcientiā ſummū bonū fecit, aliquid homini propriū dedit: ſed ſcientiā alterius rei gratia homines appetunt, nō propter ipſam. Quis enim ſcire cōtentus eſt, non expetens aliquē fructū ſcientiæ? Artes ideo diſcuntur, ut exercean: exercent autē uel ad ſubſidia uitæ, uel ad uoluptatem, uel ad gloriā. Non eſt igitur ſummū bonum, quod nō propter ſe expetiatur. Quid ergo intereſt, utrū ſcientiā ſummū bonū putemus, an illa ipſa, quæ ſcientia ex

Cyrenaicorum
ſententia de uir-
tute.

Cynici.

Peripateticorum
ſententia de uir-
tute.

Peripateticorum.

Zeno.

ſententia

c se parit, id est uictum, gloriam, uoluptatem: quæ non sunt homini propria, & ideo ne summa quidem bona. Nam uoluptatis & uictus appetentia non homini solum, sed etiam mutis inest. Quid cupiditas gloriæ? Nonne in equis deprehendit, quum uictores exultant, uicti dolent,

Tantus amor laudum, tantæ est uictoria curæ.

Nec immeritò summus poëta experiendum esse ait:

Et quis cuius dolor uicto, quæ gloria palma.

†disputationis

Quod si ea quæ parit scientia, cõmunia sunt cum alijs animalibus, non est ergo summum bonum scientia. Præterea non mediocriter huius definitionis est uitium, quod scientia nuda ponitur. Incipient enim beatiore uideri, qui artem aliquam scierint, imò uero qui & res malas scierint, ut tam beatus sit, qui uenena didicerit temperare, quam qui mederi. Quæro igitur, ad quam rem scientia referenda sit: si ad causas rerum naturalium, quæ beatitudo erit mihi proposita, si sciero unde Nilus oriatur, uel quicquid de cælo physici delirant? Quid quod earum rerum non est scientia, sed opinio, quæ pro ingenijs uaria est? Restat ut scientia bonorum ac malorum summum bonum sit. Cur ergo scientiam maluit, quam ipsam sapientiam summum bonum dicere, quum sit utriusque significatio & uis eadem? Nemo tamen usque adhuc summum bonum dixit esse sapientiam, quod melius dici potuit. Nam scientia parum est ad bonum suscipiendum, malumque fugiendum, nisi accedat et uirtus. Multi enim philosophorum, quum de bonis malisque differerent, aliter tamen quam loquebantur, natura cogente uixerunt: quia uirtute caruerunt. Virtus autem cum scientia coniuncta, est sapientia. Superest ut eos etiam refellamus, qui uirtutem summum bonum putauerunt: in qua opinione etiam M. Tullius fuit: in quo multum inconsiderati fuerunt. Non enim uirtus ipsa est summum bonum, sed effectrix & mater est summi boni: quoniam perueniri ad illud sine uirtute non potest. Vtrumque intellectu est facile. Quæro enim, utrum ne ad præclarum illud bonum facile perueniri putent, an cum difficultate ac labore: expediant acumen suum, erroremque defendant. Si facile ad illud, ac sine labore perueniri potest, summum bonum non est.

D
Virtus an summum bonum

Quid enim nos cruciemus? quid cõficiamus enitendo diebus & noctibus? quandoquidem tam in promptu id quod quærimus iacet, ut illud quilibet sine ulla contentione animi deprehendat. Sed si cõmune quoque ac mediocriter quodlibet bonum non nisi labore assequimur, quoniam bonorum natura in arduo posita est, malorum in præcipiti: summo igitur labore summum bonum assequi necesse est. Quod si uerissimum est, ergo altera uirtute opus est, ut perueniamus ad eam uirtutem, quæ dicitur summum bonum: quod est incongruens et absurdum, ut uirtus per seipsam perueniat ad seipsam. Si non potest ad ullum bonum, nisi per laborem perueniri: apparet uirtutem esse, per quam perueniatur: quoniam in suscipiendis perferendisque laboribus, uis, officiumque uirtutis est. Ergo summum bonum non potest esse id, propter quod necesse est ad aliud perueniri. Sed illi, quum ignorarent quid efficeret uirtus, aut quò tenderet, honestius aut nihil reperirent, substituerunt in ipsius uirtutis nomine, quam nullo proposito emolumento, appetendam esse dixerunt: & bonum sibi constituerunt, quod bono indigerent. Aristoteles ab ijs non longe recessit, qui uirtutem cum honestate summum bonum putauit: quasi ulla uirtus possit esse inhonesta, ac non si quid habuerit turpitudinis, uirtus esse desinat: sed uidit fieri posse, ut de uirtute, prauo iudicio sentiat male, & ideo existimationi hominum seruiendum putauit. Quod qui facit, à recto bonoque discedit: quia non est in nostra potestate, ut uirtus pro suis meritis honestetur. Nam quid est honestas, nisi honor perpetuus, ad aliquem secundo populorum ore delatus? Quid ergo fiet si errore

Aristoteles.

A si errore ac prauitate hominum, mala existimatio subsequatur: abijciemus ne uirtutem, quia flagitiosa & turpis ab insipientibus iudicetur: Quæ quoniam inuidia premi ac uexari potest, ut sit ipsum proprium ac perpetuum bonum, nullo extrinsecus adiumento indigere debet, quin suis per se uiribus nitatur & constet. Ita que nec ullum ei ab homine bonum sperandum est, nec ullum malum recusandum. Venio nunc ad ueræ sapientiæ summum bonum, cuius natura hoc modo determinanda est.

Quid sit ueræ sapientiæ summum bonum: Et quàm uitiosa fuerit ratio Anaxagoræ, ad quid natus sit homo. Cap. IX

Rimū, ut solius hominis sit, nec cadat in ullum aliud animal: Deinde, ut solius animi, nec cōmunicari possit cum corpore: Postremo, ut non possit cuiquam sine scientia & uirtute contingere. Quæ circūscriptio illas omnes sententias excludit ac soluit: eorū enim, quæ dixerūt, nihil tale est. Dicam nunc quid sit, ut doceam (quod institui) philosophos omnes cecos atq; insipientes fuisse: qui, quod est homini summū bonum constitutū, nec uidere, nec intelligere, nec suspicari aliquando potuerūt. Anaxagoras quū ab eo quærere tur, cuius rei causa natus esset: respondit, Solis ac cœli uidendi. Hanc uocem admirantur omnes, ac philosopho dignam iudicant. At ego hunc puto non inuenientem quid responderet, effudisse hoc passim, ne taceret. Quod quidem secum si sapiens fuisset, cōmentatum & meditatū habere debuit: quia si quis rationem sui nesciat, nō homo sit quidem. Sed putemus nō ex tempore dictum illud effusum. Videamus in tribus uerbis quot & quanta peccauerit. Primum, quod omne hominis officiū in oculis posuit, nihil ad mentem referens, sed ad corpus omnia. **B** si cæcus fuisset, officiū ne hominis amitteret, quod fieri sine occasu animæ nō potest: Quid ceteræ corporis partes, an ne carebunt suis quoq; muneribus? Quid, quod plus est in auribus, quàm in oculis situm? quoniam & doctrina & sapientia percipi auribus solis potest, oculis solis non potest. Cœli ac Solis uidendi causa natus es? Quis te in hoc spectaculum induxit? aut quid cœlo rerumq; naturæ uisio tua confert? Nimirum ut hoc immensum & admirabile opus laudes. Confitere ergo rerum omnium esse constitutorem deum, qui te in hunc mundū, quasi testem laudatoremq; tanti sui operis induxit. Magnum esse credis uidere cœlum ac Solem: cur ergo gratias non agis ei, qui huius beneficii autor est? Cur nō ipsius uirtutem, prouidentiam, potestatem metiris animo, cuius opera miraris? Etenim necesse est, ut multo mirabilior sit, qui mirabilia perfecit. Si te quispiam uocasset ad cœnam, in eaq; optime acceptus esses, nō insanus uiderere, si pluris faceres ipsam uoluptatem, quàm uoluptatis autorem? Adeo philosophi ad corpus omnia referunt, nihil prorsus ad mentem, nec uident amplius, quàm quod sub oculis uenit. Atqui remotis omnibus officijs corporis, in sola mente ponenda est hominis ratio: non ergo ideo nascimur, ut ea quæ sunt facta uideamus, sed ut ipsum factorem rerum omnium cōtemplemur, id est mente cernamus. Quare si quis hominē qui uere sapit, interroget, cuius rei gratia natus sit: respondebit intrepidus ac paratus, colendi se dei gratia natū, qui nos ideo generauit, ut ei seruiamus. Seruire autem deo, nihil aliud est, quàm bonis operibus tueri & conseruare iustitiam. Sed ille, ut homo diuinarum rerum imperitus, rem maximam redegit ad minimum, duo sola deligens, quæ sibi diceret intuenda. Quod si natū se esse dixisset ut mundū intueretur, quanq; omnia cōprehenderet, ac maiori uteretur sono, tamen nō impleisset hominis officiū: quia quanto pluris est anima quàm corpus, tanto pluris est deus quàm mundus, quia mundum deus fecit & regit. Non ergo mundus oculis, quia

*Anaxagoræ
responsum.*

*Seruire deo
quid.*

utrumque est corpus, sed deus anima contemplandus est: quia deus, ut est ipse immortalis, sic animum uoluit esse sempiternum. Dei autem contemplatio est, uenerari & colere communem parentem generis humani. Quod si à philosophis abfuit, proiectiq; in terram fuerunt diuina ignorando, existimandus est Anaxagoras ad ea, quæ uidentur natum esse se dixit, nec cœlum uidisse, nec solem. Expedita est igitur hominis ratio, si sapiat, cuius propria est humanitas: nam ipsa humanitas quid est nisi iustitia? Quid est iustitia nisi pietas? Pietas autem nihil aliud est, quam dei parentis agnitio.

Quod ea, que uidentur hominis esse propria, cæteris quoq; animantibus communia sunt: hominis uero proprium est, deum noscere & colere. Cap. X

Natura apum

Vmmum igitur bonum hominis in sola religione est. Nam cætera etiã, quæ putantur esse homini propria, in cæteris quoque animalibus reperiuntur. Quum enim suas uoces proprijs inter se notis discernunt atq; dignoscunt, colloqui uidentur: ridendiq; ratio apparet in his aliqua, quum demullis auribus, contractoq; rictu, & oculis in lasciuiam resolutis, aut homini aludunt, aut suis quisq; coniugibus, ac scetibus proprijs. Nonne aliquid amori tuo & indulgentiæ simile impartunt? Iam illa, quæ sibi prospiciunt in futurum, & cibos reponunt, habent utique prouidentiam. Rationis quoq; signa in multis deprehenduntur. Nam quando utilia sibi appetunt, mala cauent, pericula uitant, latibula sibi parant in plures exitus disparentia, profectò aliquid intelligunt. Potest aliquis negare illis inesse rationem, quum hominem ipsum sæpe deludant? Nam quibus generandi mellis officium est, quum assignatas incolunt sedes, castra muniunt, domicilia inenarrabili arte cõponunt, regi suo seruiunt: nescio an in his perfecta sit prudentia. Incertum est igitur, utrum ne illa, quæ homini tribuuntur, communia sint cum alijs uiuentibus: religionis certè sunt expertia. Equidem sic arbitror uniuersis animalibus esse datam rationem: sed mutis tantummodo ad uitam tuendam, homini autem ad propagandam. Et quia in homine ipsa ratio perfecta est, sapientia nominatur: quæ in hoc eximium facit hominem, quod soli datum est homini intelligere diuina. Qua de re Ciceronis uera est sententia: Ex tot, inquit, generibus, nullum est animal præter hominẽ, quod habeat notitiam aliquam dei. Ipsiq; in hominibus nulla gens est neq; tam immanueta, neq; tam fera, quæ non etiã si ignoret qualem deum haberi deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur, ut is agnoscat deum, qui unde ortus sit, quasi recordetur. Qui ergo philosophi uolunt animos omni metu liberare, tollunt etiã religionem, & orbant hominẽ suo proprio ac singulari bono, quod est à recte uiuendo atq; ab omni humanitate disiunctum: quia ut deus cuncta uiuentia subiecit homini, sic ipsum hominem sibi. Nam quid est, cur ijdem ipsi disputent, eò dirigendã esse mentem, quò uultus erectus est? Si enim nobis cœlum spectandum est, ad nihil aliud utique, quam ob religionem: si religio tollitur, nulla nobis ratio cum cœlo est. Itaque aut eò est spectandum, aut in terram procumbendum. In terram procumbere nisi uelimus quidem, nõ possumus, quorum status rectus est. In cœlum igitur spectandũ est, quò natura corporis prouocat. Quod si cõstat esse faciendum, aut ideo est faciendum, ut religioni seruiamus: aut ideo, ut rationem rerum cœlestium cognoscamus. Sed rationem rerum cœlestium cognoscere nullo modo possumus, quia nihil eiusmodi potest cogitãdo inueniri, sicut supra docui. Religionis ergo seruiendũ est: quam qui non suscipit, ipse se prosternit in terram, & uitam pecudum secutus, humanitate se abdicat. Sapientiores ergo imperiti, qui etiã si errant in religione deligenda, tamen naturæ suæ conditionisq; meminerunt.

Quod

A

Quod deus fecit hominem cupidum religionis & sapientiæ, quorum alterum consistare sine altero non potest: Et quod nihil eorum quæ mortales appetunt, summum bonum sit. Cap. XI

Onstat igitur totius humani generis consensu, religionē suscipi oportere: sed quomodo in ea erretur, explicandum est. Naturam hominis hanc deus esse uoluit, ut duarum rerum cupidus & appetens esset, religionis & sapientiæ. Sed homines ideo falluntur, quod aut religionē suscipiunt omiſſa sapientiā, aut sapientiæ soli student omiſſa religione, quum alterum sine altero esse non possit uerum. Cadunt ergo ad multiplices religiones, sed ideo falsas, quia sapientiā reliquerūt, quæ illos docere poterat, deos multos esse non posse. Aut student sapientiæ, sed ideo falsæ, quia religionem summi dei omiserunt, qui eos ad uerī scientiā potuit erudire. Sic homines qui alterutrum suscipiunt, uitam deuiam maximisq; erroribus plenam sequuntur: quoniam in his duobus inseparabiliter connexis, & officium hominis, & ueritas omnis inclusa est. Miror itaq; nullum omnino philosophorum extitisse, qui sedem ac domicilium summi boni reperiret. Potuerunt enim sic querere: Quodcunque est summum bonum, necesse est omnibus esse propositū. Voluptas est, quæ appetitur à cunctis: sed hæc & cōmunis est cum belluis, & honesti uim non habet, & satietatem affert, & nimia nocet, & processu minuitur ætatis, & multis non contingit: nam qui opibus carent, quorum maior est numerus, etiam uoluptate careant necesse est. Non est igitur summum bonum, sed ne bonum quidem uoluptas. Quid diuitiæ? Multo magis: nam & paucioribus, & plerunque casu, & inertibus sæpe, & nonnunquam scelere cōtingunt, & optantur ab ijs, qui eas iam tenent. Quid regnū ipsum? ne id quidem. Non enim cuncti homines regnare possunt, & necesse est uniuersos summi boni capaces esse. Queramus igitur aliquid, quod propositum sit omnibus. Num uirtus? negari non potest, quin & bonum sit, & omnium certe bonum: sed si beata esse non potest, quia uis & natura eius in malorum perferentia posita est, non est profectō summum bonum. Queramus aliud. At nihil uirtute pulchrius, nihil sapientiā dignius inueniri potest. Si enim uitia ob turpitudinem fugienda sunt, uirtus igitur appetenda est ob decorem. Quid ergo? Potest ne fieri, ut quod bonum, quod honestum esse constat, mercede ac præmio careat, sitq; tam sterile, ut nihil ex se cōmodi pariat? Labor ille magnus, & difficultas, & eluctatio aduersus mala, quibus hæc uita plena est, aliquid magni boni pariat necesse est. Id uero quid esse dicemus? Num uoluptatem? At nihil turpe ex honesto nasci potest. Num diuitias? Num potestates? At ea quidem fragilia sunt & caduca. Num gloriam? Num honorem? Num memoriā nominis? At hæc omnia non sunt in ipsa uirtute, sed in aliorum existimatione atq; arbitrio posita. Nam sæpe uirtus & inuisa est, & malo afficitur. Debet autem id bonum, quod ex eo nascitur, ita cohærere, ut diuelli atq; distrahi nequeat: nec aliter summū bonum uideri potest, quàm si proprium sit uirtutis, & tale, ut neque adijci quicquam, nec detrahi possit. Quid, quod in his omnibus contemnendis uirtutis officia consistunt? Nam uoluptates, opes, potentias, honores, atque omnia quæ pro bonis habentur, non concupiscere, non appetere, non amare, quod ceteri faciunt uicti cupiditate, id est profectō uirtutis. Aliud ergo sublimius atque præclarius efficit, nec frustra his præsentibus bonis reluctatur, nisi quod maiora, & ueriora desiderat. Non desperemus inueniri posse, modò uerset se cogitatio in omnia: neq; enim leuia, aut ludicra præmia petuntur.

Refutatio opinionū de summo bono.

B

C De duplici pugna corporis & animæ, & hostibus utriusq;: Et quod uirtus non propter se appetenda est, sed propter uitam æternam, quæ summum bonum est, & uirtutem necessariò sequitur, & in presenti haberi non potest, Cap. XII

Virtus animæ
& corporis.

Ed quaeritur quid sit, propter quod nascimur: quid efficiat uirtus, possumus sic inuestigare. Duo sunt, ex quibus homo constat, animus & corpus. Multa sunt propria animi, multa propria corporis, multa utriusque cõmunia, sicut est ipsa uirtus, quæ quoties ad corpus referri, discernendi gratia fortitudo nominatur. Quoniã igitur utriusque subiacet fortitudo, utriusque proposita dimicatio est, & utriusque ex dimicatione uictoria. Corpus quia solidum est & cõprehensibile, cum solidis & cõprehensibilibus cõfligat necesse est. Animus autem, quia tenuis & inuisibilis est, cum ijs congregitur hostibus, qui uideri tangique non possunt. Qui sunt autem hostes animi, nisi cupiditates, uitia, peccata: quæ si uicerit uirtus ac fugauerit, immaculatus erit animus ac purus. Vnde ergo colligi potest quid efficiat animi fortitudo: nimirum ex coniunctio & pari, hoc est ex corporis fortitudine. Quod quum in aliquã cõgressionem, certamenque uenerit, quid aliud ex uictoria quam uitam petit? Siue enim cum homine, siue cum bestia dimices, pro salute certatur. Ergo ut corpus uincendo id assequitur, ut non intereat, sic etiam animus, ut permaneat: & sicut corpus ab hostibus suis uictum morte multatur, ita superatus à uitijis animus moriatur necesse est. Quid ergo intererit inter animi corporisque dimicationem, nisi quod corpus temporalem uitam expetit, animus sempiternam? Si ergo uirtus per se ipsam beata non est, quoniã in perferendis (ut dixi) malis, tota uis eius est: si omnia, quæ pro bonis concupiscunt, negligit: si summus eius gradus ad mortem patet, quandoquidem uitam, quæ optatur à cæteris, sæpe respuit: mortemque, quam cæteri timent, fortiter suscipit: si necesse est, ut aliquid ex se magni boni pariatur, quia sustentati & superati usque ad mortem labores sine præmio esse non possunt: si nullum præmiũ, quod ea dignum sit, in terra reperiretur, quandoquidem cuncta quæ fragilia sunt & caduca, spernit: quid aliud restat, nisi ut cœleste aliquid efficiat, quia terrena uniuersa cõtemnit? & ad altiora nitatur, quia humilia despicit? Id uero nihil aliud potest esse, quam immortalitas. Merito ergo philosophorum non obscurus Euclides, qui fuit conditor Megaricorum disciplinæ, dissentiens à cæteris, id esse summum bonum dixit, quod simile sit, & idem semper. Intellexit profecto quæ sit natura summi boni, licet id non explicauerit quid sit: id est autem immortalitas, nec aliud omnino quicquam: quia sola nec imminui, nec augeri, nec immutari potest. Seneca quoque imprudens incidit, ut fatere, nullum esse aliud uirtutis præmiũ, quam immortalitatem. Laudans enim uirtutem in eo libro, quæ de immatura morte conscripsit: Vna, inquit, res est uirtus, quæ nobis immortalitatem donare possit, & pares dijs facere. Sed & Stoici, quos secutus est, negant sine uirtute effici quenquam beatum posse. Ergo uirtutis præmium beata uita est, si uirtus (ut recte dictum est) beatam uitam facit. Non est igitur, ut aiunt, propter se ipsam uirtus expetenda, sed propter uitam beatam, quæ uirtutem necessariò sequitur. Quod argumentum docere eos potuit, quod esset summum bonum. Hæc autem uita præsens & corporalís, beata esse non potest, quia malis est subiecta per corpus. Epicurus deum beatum & incorruptum uocat, quia sempiternus est. Beatitudo enim perfecta esse debet, ut nihil sit quod eam uexare, ac imminuere, aut immutare possit. Nec aliter quicquam existimari beatum potest, nisi fuerit incorruptum. Incorruptum autem nihil est, nisi quod est immortale. Sola ergo immortalitas beata est, quia corrupti ac dissolui non potest. Quod si cadit in hominem uirtus, quod negare nullus potest, cadit & beatitudo. Non potest enim fieri, ut sit miser, qui uirtute est præditus. Si cadit beatitudo, ergo

Beatitudo
perfecta.

A ergo & immortalitas cadit in hominem, quæ beata est. Summū igitur bonum sola immortalitas inuenit: quia nec aliud animal, nec corpus attingit. Nec potest cuiquam sine scientiæ uirtute, id est, sine dei cognitione ac iustitia obuenire. Cuius appetitio quàm uera, quæ recta sit, ipsa uitæ huiusce cupiditas indicat: quæ licet sit temporalis, & labore plenissima, expetitur tamen ab omnibus, & optat. Hanc enim tam senes quàm pueri, tam reges quàm infimi, tam denique sapientes quæ stulti cupiunt. Tanti est (ut Anaxagoræ uisum est) contemplatio cœli ac lucis ipsius, ut quascunque miseras libeat sustinere. Quum igitur laboriosa hæc & breuis uita, non tantum hominum, sed etiam cæterorum animantium consensu, magnum bonum esse ducatur, manifestum est eandem summum ac perfectum fieri bonum, si & sine careat, & omni malo. Denique nemo unquam extitisset, qui hanc ipsam breuem contemneret, aut subiret mortem, nisi spe uitæ longioris: nam illi, qui propter salutem ciuium uoluntaria se neci obtulerunt, sicut Thebis Menceus, Athenis Codrus, Romæ Curtius, & Mures duo Decij, nunquam mortem uitæ comodis prætulissent, nisi se immortalitatem opinione ciuium consequi putauissent: qui tamen nescierunt immortalitatis uitam, res tamen eos non fefellit. Si enim uirtus diuitias & opes ideo contemnit, quia fragiles sunt, uoluptates ideo, quia breues: ergo & uitam fragilem breuemque ideo contemnit, ut solidam & perpetuam consequatur. Ipsa ergo cogitatio per ordinem gradiens, & uniuersa considerans, perducit nos ad eximium illud & singulare, cuius causa nascimur, bonum. Quod si fecissent philosophi, si non quod semel apprehenderant, tueri pertinaciter maluissent, profectò peruenissent ad uerum hoc, quod ostendi modo. Quod si non fuit eorum, qui cœlestes animas unam cum corporibus extinguunt: illi tamen qui de immortalitate disputant animi, intelligere debuerunt ideo propositam nobis esse uirtutem, ut perdomitis libidinibus, rerumque terrestrium cupiditate superata, puræ ac uictrices animæ ad deum, id est ad originem suam reuertantur. Idcirco enim soli animantium ad aspectum cœli erecti sumus, ut summum bonum nostrum in summo deo esse credamus. Ideo religionem soli capimus, ut ex hoc sciamus, humanum spiritum non esse mortalem, quod deum, qui est immortalis, & desiderat & agnoscit. Igitur ex omnibus philosophis, qui aut pro summo bono scientiam, aut uirtutem sunt amplexi, tenuerunt quidem uiam ueritatis, sed non peruenierunt ad summum. Hæc enim duo sunt, quæ simul efficiant illud quod queritur. Scientia id præstat, ut quo modo, & quomodo perueniendum sit, nouerimus: uirtus, ut perueniamus. Alterum sine altero nihil ualet: ex scientia enim uirtus, ex uirtute summum bonum nascitur. Beata igitur uita, quam philosophi quaesierunt semper & quaerunt, siue in cultu deorum, siue in philosophia, nulla est. Et ideo ab his non potuit reperiri, quia summum bonum non in summo quaesierunt, sed in imo. Summum autem quid est, nisi cœlum & deus, unde animus oritur: Imum quid est, nisi terra, unde corpus est? Itaque licet quidam philosophi summum bonum non corpori, sed animo dederint, tamen quoniam ad illud hanc uitam retulerunt, quæ cum corpore terminat, ad corpus reuoluti sunt: cuius est omne hoc tempus, quod transigitur in terra. Quare non immerito summum bonum non comprehenderunt, quia quicquid ad corpus spectat, & immortalitatis est expers, uanum sit necesse est. Non cadit ergo in hominem beatitudo illo modo, quo philosophi putauerunt: sed ita cadit, non ut tunc beatus sit, quum uiuit in corpore, quod utique ut dissoluatur necesse est corrumpi, sed tunc, quum anima societate corporis liberata, in solo spiritu uiuit. Hoc uno beati esse in hac uita possumus, si minime beati esse uideamur: si fugientes illecebras uoluptatum, solique uirtuti seruientes, in omnibus laboribus, miseris que uiuamus, quæ sunt exercitia & corroboramenta uirtutis: si denique asperant

Qui ob salutem
ciuium, se morti
obtulerint.

illam uiam difficilemque teneamus, quæ nobis ad beatitudinem patefacta est. Summum igitur bonum, quod beatos facit, non potest esse, nisi in ea religione atque doctrina, cui spes immortalitatis adiuncta est.

Quod anima sit immortalis: & quare diuina traditio Logicam non desiderat, aut philosophiam, sed Ethicam solam, in qua docenda summi philosophi errauerunt: Et quare philosophia non sit dux uitæ, & uirtutum parens, expultrixque uitiorum, quod tamen Cicero & alij astruere conati sunt. Caput XIII

Es exigere uidetur hoc loco, ut quoniam docuimus immortalitatem esse summum bonum, immortalem esse animam comprobemus: Qua de re ingens inter philosophos disceptatio est: nec quicumque tamen explicare aut probare potuerunt illi, qui uerum sentiebant de anima, expertes huius diuinæ eruditionis: nec argumenta uera quibus uincerent, attulerunt: nec testimonia quibus probarent: sed opportunius hanc questionem tractabimus in ultimo libro, quum de uita beata nobis erit differendum. Superest illa pars tertia philosophiæ, quam uocant Logicam, id est rationalem, in qua tota Dialectica, & omnis lo-

Logica.

quendi ratio continetur. Hanc diuina eruditio non desiderat, quia non in lingua, sed in corde sapientia est: nec interest quali utatur sermone: res enim, non uerba quaruntur. Et nos non de Grammatico aut Oratore, quorum scientia est, quo modo loqui deceat: sed de sapiente differimus, cuius doctrina est, quo modo uiuere oporteat. Quod si neque physica illa ratio necessaria est, neque hæc logica, quia beatos facere non possunt: restat ut in sola Ethica totius philosophiæ uis contineatur, ad quam se abiecit omnibus Socrates contulisse dicitur. In qua etiam parte quoniam philosophos errasse docui, qui summum bonum, cuius capiendi gratia generati sunt, non comprehenderunt, apparet falsam & inanem esse philosophiam: quia nec instruit ad iustitiæ munera, nec officium hominis, rationemque confirmat. Sciunt igitur errare se, qui philosophiam putant esse sapientiam: non trahantur autoritate cuiuspiam, sed ueritati potius faueant & accedant. Nullus hic temeritati locus est, in æternum stultitiæ poena subeunda est, si aut persona inanis, aut opinio falsa deceperit. Homo autem, qualiscumque est, si sibi credit, hoc est si homini credit (ut non dicam stultus, qui suum non uideat errorem) certe arrogans est, qui sibi audeat uendicare, quod humana conditio non recipit. Ille ipse Romanæ linguæ summus autor quantum fallatur, licet ex illa sententia peruidere: qui quum in libris Officiorum philosophiam nihil aliud esse dixisset, quam studium sapientiæ: ipsam autem sapientiam rerum diuinarum & humanarum scientiam, tum adiecit: Cuius studium qui uituperat, haud sanè intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. Nam siue oblectatio queritur animi, requiesque curarum, quæ conferri cum eorum studiis possunt, qui semper aliquid inquirunt, quod spectet & ualeat ad bene beateque uiuendum: siue ratio constantiæ uirtutisque inducitur, aut hæc ars est, aut nulla omnino per quam eas assequamur. Nullam dicere maximam rerum artem esse, quum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina uirtutis, ubi ea quaeretur, quum ab isto genere discendi discesseris: Equidem tamen operam dederim, ut quantulamcumque dicendi assequerem facultatem propter studium dicendi, tamen eloquens nunquam fui: quippe qui forum ne attigerim quidem, sed necesse est ipsa me faciat causæ bonitas eloquentem: ad quam diserte copioseque defendendam scientia diuinitatis, & ipsa ueritas sufficit. Vellem igitur Ciceronem paulisper ab inferis surgere, ut uir eloquentissimus ab homunculo non diserto doceret. Primum quidnam sit, quod laudandum putet, qui uituperat id studium, quod uocant philosophiam. Denique neque illam esse artem, qua uirtus

Philosophiæ
laus ex Cic.

queritur

& iustitia

A & iustitia discatur, nec aliam ullam, sicut putauit. Postremo, quonia est uirtus disciplina, ubi quaerenda sit, quum ab illo discendi genere discesseris, quod ille non audiendi discendi gratia quaerebat: a quo enim posset audire, cum sciret id nemo? Sed ut in causis facere solebat, interrogatione uoluit urgere, ad confessionemque deducere, tanquam consideret, responderi prorsus nihil posse, quo minus philosophia esset magistra uirtutis. Quod quidem in Tusculanis disputationibus aperte professus est, ad eam ipsam conuersa oratione, tanquam se declamatorio dicendi genere iactaret. O uita philosophia dux, inquit, o uirtutis indagatrix, expultrixque uitiorum: quid non modo nos, sed omnino uita hominum sine te esse potuisset? Tu inuentrix legum, tu magistra morum ac disciplinae fuisti. Quasi uero aliquid per se ipsa sentiret, ac non potius ille laudandus esset, qui eam tribuit. Potuit eodem modo gratias agere cibo & potui, quia sine his rebus uita constare non possit, in quibus ut sensus, ita beneficij nihil est. At qui ut illa corporis alimenta sunt, sic animae sapientia.

Quod Lucretius & alij errauerunt, opinati sapientiam inuentam esse ab homine, & nec datam hominibus a creatore: Et quomodo Cicero suis uerbis conuincitur: & quod philosophia nec uerum docet, nec ad recte uiuendum instruit. Cap. XIII

Rectius itaque Lucretius, quum eum laudat, qui sapientiam primus inuenit: sed hoc inepte, quod ab homine inuentam putauit: Quasi uero illam alibi iacentem, homo ille quem laudabat, inuenit, tanquam tibias ad fontem, ut poetae aiunt, quod sic repertorem sapientiae, ut deum laudauit. Ita enim dicit:

Nemo (ut opinor) erit mortali corpore cretus.

Nam sicut ipsa petit maiestas cognita rerum,

Dicendum est: deus ille fuit, deus inclyte Memmi.

B Tamen non erit sic laudandus deus, quod sapientiam inuenit, sed quod hominem fecerit, qui posset capere sapientiam. Minuit enim laudem, qui partem laudat ex toto. Sed ille ut hominem laudauit, qui tamen ob id ipsum deberet pro deo haberi, quod sapere inuenit. Nam sic ait: Nonne decebit

Hunc hominem diuim numero dignari esse?

Vnde apparet Pythagoram uoluisse laudare, qui se primus (ut dixi) philosophum nominauit: aut Milesium Thalem, qui de rerum natura primus traditur disputasse. Sed dum hominem querit extollere, rem ipsam depressit: non est enim magna, si ab homine potuit inueniri. Verum potest, ut poetae, dari uenia. At ille idem perfectus orator, summusque philosophus, ne Graecos reprehendam, quorum leuitatem semper accusat, & tamen sequitur ipsam sapientiam, quam alias donum, alias inuentum deorum uocat, poeticae figuratam laudat in faciem. Grauius etiam queritur extitisse aliquos, qui eum uituperarent. Quisquam ne, inquit, uituperare uitae parentem, & hoc paricidio se inquinare audeat, & tam impie ingratus esse? Nos ergo M. Tulli, paricidae sumus, & insuendi te iudice in culem, qui philosophiam negamus parentem esse uitae? An tu, qui aduersus deum tam impie ingratus es (non hunc, cuius effigiem ueneraris in Capitolio sedentem, sed illum, qui mundum fecit, hominemque figurauit, qui sapientiam quoque ipsam inter caetera caelestia sua beneficia largitus est) magistram tu uirtutis, aut parentem uitae uocas: ad quam si quis accesserit, multo sit incertior necesse est, quam prius fuerit: Cuius enim uirtutis? quae ipsa ubi sita sit, adhuc philosophi non expediunt. Cuius uitae? quum ipsi doctores ante fuerint senectute ac morte confecti, quam constituerint quomodo uiui deceat. Cuius ueritatis indagatricem profiteri potes? qui saepe testaris, quum tanta multitudo fuerit philosophorum, sapientem tamen extitisse adhuc neminem. Quid ergo te magistra illa uitae docuit? An ut potentissimum consulem maledictis incesseres, eumque hostem pa-

Cicero.

Cicero Antonium in se exciuit.

C triæ uenenatis orationibus faceres? Sed omittamus illa, quæ possunt excusari fortunæ nomine. Studuisti nempe philosophiæ, & quidem sic, ut nullus unquam diligentius, quippe qui omnes cognoueris disciplinas, sicut ipse gloriari soles, eamque ipsam Latinis literis illustraueris, imitatoremq; te Platonis ostenderis. Cedo igitur quid didiceris, aut in qua secta ueritatē deprehenderis. In Academia scilicet quam secutus es, quam probasti? At hæc nihil docet, nisi ut scias te nihil scire. Tui ergo te libri arguunt, quod nihil à philosophia disci possit ad uitam. Hæc tua uerba sunt. Mihi autem non modo ad sapientiã cæci uidemur, sed ad ea ipsa quæ aliqua ex parte cerni uideantur, hebetes & obtusi. Si ergo philosophiæ est magistra uitæ, cur tibi cæcus, & hebes, & obtusus uidebare, quem oportuit illa docentē & sentire, & sapere, & in clarissima luce uersari? At quam confessus fueris philosophiæ ueritatem, docent ad filium cõposita præcepta, quibus mones philosophiæ quidē præcepta noscenda, uiuendum autem esse ciuilitate. Quid tam repugnans dici potest? Si noscenda sunt præcepta philosophiæ, ideo utiq; noscenda sunt, ut recte sapienterq; uiuamus. Vel si ciuilitate uiuendum est, non est igitur philosophiæ sapientiat siquidē melius est ciuilitate quàm philosophice uiuere. Nam si sapientiã est quæ dicitur philosophiæ, stulte profectò uiuit, qui non secundum philosophiam uiuit. Si autem non stulte uiuit qui ciuilitate uiuit, sequitur ut stulte uiuat qui philosophice uiuit. Tuo itaq; iudicio philosophiæ stultitiæ inanitatiscq; damnata est. Idem in Consolatione, id est in opere nõ ioculari, hanc de philosophiæ sententiã tulisti: Sed nescio quis nos teneat error, aut miserabilis ignoratio ueri. Vbi est ergo philosophiæ magisteriũ? aut quid te docuit illa uitæ parens, si uerũ miserabiliter ignoras? Quod si hæc erroris ignorationiscq; confessio, penè inuito tibi ab intimo pectore expressa est, cur non tibi aliquando uerum fatebaris, philosophiam, quam tu nihil docentem in cœlum laudibus extulisti, magistratam uirtutis esse non posse?

Quod in eodem errore fuit Seneca: & quid philosophia secundum ipsum: & quod si cut deus unus, & ueritas una, ita una est & simplex sapientia: Et quomodo philosophorum oratio pugnet cum uita. Cap. XV

Philosophiæ
definitio ex
Seneca.

Idem ductus errore Seneca (quis enim uerã uiam teneret errante Cicerone?) Philosophia, inquit, nihil aliud est, quàm recte uiuendi ratio, uel honeste uiuendi scientia, uel ars rectæ uitæ agenda. Nõ errabimus, si dixerimus philosophiam esse legem bene honesteq; uiuendi, & qui dixerit illam regulã uitæ, suum illi nomen reddidit. Hic planè non respexit ad commune philosophiæ nomen, quæ quum sit in plureis sectas disciplinasq; diffusa, nihilq; habeat certũ, nihil denique de quo uniuersi una mente ac uoce consentiant: quid potest esse tam falsum, quàm regulam uitæ philosophiã uocari, in qua diuersitas præceptorum rectum iter impediatur & turbetur? aut legem bene uiuendi, cuius capita longe dissonant? aut scientiam uitæ agenda, in qua nihil aliud efficitur, contraria sæpe dicendo, quàm ut nemo quicquam sciat? Quæro enim, utrum ne Academiam philosophiam putet esse, an non? Negaturum non arbitror: quod si est, nihil ergo illorum cadit in philosophiam: quæ ut omnia reddat incerta, legem abrogat, artem nullam putat, rationē subuertit, regulam deprauat, scientiã funditus tollit. Falsa igitur illa omnia, quia in rem semper incertam, & adhuc nihil explicantem cadere non possunt. Nulla itaq; ratio, uel scientia, uel lex bene uiuendi, nisi in hac unica, & uera, & cœlesti sapientiã constituta est, quæ philosophis fuit ignota. Nam illa terrena, quoniam fallax est, uaria, & multiplex, sibi que tota contraria est: & sicut unus est huius mundi constitutor & rector deus, una ueritas, ita unam esse ac simplicem sapientiam necesse est: quia quicquid est uerum ac bonum, id perfectum

Actum esse non potest, nisi fuerit singulare. Quod si philosophia uitam posset instruere, nulli alij nisi philosophi essent boni: & qui eam non didicissent, essent omnes semper mali: quum innumerabiles existant, & semper extiterint, qui sint, aut fuerint sine ulla doctrina boni: ex philosophis autem perraro fuerit, qui aliquid in uita fecerit laude dignum. Quis est tandem, qui non uideat eos homines uirtutis, qua ipsi egent, non esse doctores? Nam si quis mores eorum diligenter inquirat, inueniet iracundos, cupidos, libidinosos, arrogantes, proteruos, & sub obtentu sapientiae suauitiam celantes, domi facientes ea, quae in scholis arguissent. Fortasse mentior accusandi gratia, nonne id ipsum Tullius & fatetur & queritur? Quotus, inquit, quisque philosophorum inuenitur, qui sit ita moratus, ita animo & uita constitutus, ut ratio postulat: qui disciplinam ueram, non ostentationem scientiae, sed legem uitae putet: qui obtemperet ipse sibi, & decretis pareat suis? Videre autem licet alios tanta leuitate & iactatione, ut his fuerit non didicisse melius: alios pecuniae cupidos, alios gloriae, multos libidinum seruos, ut cum eorum uita & uitis mirabiliter pugnet oratio. Ne posset Cornelius ad eundem Ciceronem ita scribit: Tantum abest, ut ego magistrum esse putem uitae philosophiam, beatamque uitae perfectricem, ut nullis magis existimem opus esse magistris uiuendi, quam plerisque qui in ea disputanda uersantur. Video enim magnam partem eorum, qui in schola de pudore & continentia praecipiant argutissime, eosdem in omnium libidinum cupiditatibus uiuere. Item Seneca in exhortationibus: Plerisque, inquit, philosophorum tales sunt disertissimi in conuicium suum: quos si audias in auaritiam, in libidinem, in ambitionem perorantes, indicium sui putes profectos: Adeo redundant ad ipsos maledicta, in publicum missa, quos nos non aliter intueri decet, quam medicos, quorum tituli remedia habent, pyxides uenena. Quosdam uero nec pudor uitiorum tenet, sed patrocinia turpitudini suae fingunt, ut etiam honeste peccare uideantur. Faciet sapiens (inquit idem Seneca) etiam quae non probabit, ut etiam ad maiora transitum inueniat: nec relinquet bonos mores, sed temporis aptabit: ut quibus alij utuntur in gloriam aut uoluptatem, utatur agenda rei causa. Deinde paulo post: Omnia quae luxuriosi faciunt, quaeque imperiti, faciet & sapiens: sed non eodem modo, eodemque proposito. Atqui nihil interest quo animo facias, quod fecisse uitiosum est, quia facta cernunt, animus non uidetur. Aristippo Cyrenaeorum magistro cum Laide nobili scorto fuit consuetudo: quod flagitium grauis ille philosophiae doctor sic defendebat, ut diceret, multum inter se, & caeteros Laidis amatores interesse: quod ipse haberet Laidem, alij uero a Laide haberentur. O praecleara & imitanda bonis sapientia: huic uero liberos in disciplinam dares, ut discerent habere meretricem? Aliquid inter se, ac perditos interesse dicebat, scilicet quod illi bona sua perderent, ipse gratis luxuriaret. In quo tamen sapientior meretrix fuit, quae sic philosophum habuit pro lenone, ut ad se omnis iuuentus doctoris exemplo & autoritate concurreret corrupta sine ullo pudore. Quid ergo interfuit, quo animo philosophus ad meretricem famosissimam comearet, quam eum populus & rituales sui uiderent omnibus perditis nequiores? Nec satis fuit ita uiuere, sed docere etiam libidines cepit, ac mores suos de lupanari ad scholam transtulit, differens uoluptatem corporis esse summum bonum. Quae doctrina execrabilis & pudenda, non in corde philosophi, sed in sinu meretricis est nata. Nam quid ego de Cynicis loquar, qui

Philosophi à
uirtute alieni

Aristippus Laidem amauit.

Cynicorum
impudentis

Bus in propatulo coire cum coniugibus mos fuit: quid mirum si à canibus, quorum uitam imitantur, etiam uocabulum nomenque traxerunt? Nullum igitur in hac disciplina magisterium uirtutis est, quum etiam illi, qui honestiora praecipunt, aut non faciunt ipsi quae suadent, aut si faciunt (quod raro accidit) non disciplina eos ad rectum, sed natura perducatur, quae sapientius etiam indoctos impellit ad laudem,

C Quod recte docentes, & male uiuentes (teste Cicerone) nō utilitatē ex philosophia, sed inanem percipiunt delectationem: Et quod sapientia seipsam semper exercet in bonis actibus: Et quare non philosophia, sed sapientia ipsi iugiter insistendū sit. Cap. XVI

Erunt enim se perpetuæ desidia tradant, nullamq; uirtutē capeffant, & omnem suam uitam nihil aliud quā in eloquentia peragant, quid aliud quā inertes putari debent? Sapientia autem nisi in aliquo actu fuerit, quo uim suam exerceat, inanis & falsa est. Recte q; Tullius ciuiles uiros, qui Rempublicam gubernant: qui urbes aut nouas constituunt, aut constitutas æquitate tueantur: qui salutem libertatemq; ciuitum uel bonis legibus, uel salubribus cōsilijs, uel iudicijs grauibus cōferuent, philosophiæ doctoribus præfert. Bonos enim facere oportet, potius quā inculos in angulis facienda præcipere, quæ ne ipsi quidem faciūt, qui loquūtur: & quoniam se à ueris actibus remouerunt, apparet eos exercendæ linguæ causa, uel aduocadi gratia, artem ipsam philosophiæ reperisse. Qui autem docent tantū, nec faciunt, ipsi præceptis suis detrahunt pondus. Quis enim obtemperet, quum ipsi præceptores doceant nō obtemperare? Bonū est autem recta & honesta præcipere: sed nisi & facias, mendacium est, & incōgruens atq; ineptum, nō in pectore, sed in labijs habere bonitatem. Nō

Philosophia
nō utilitatis,
sed oblecta-
tionis gratia
petitur.

ergo utilitatem ex philosophia, sed oblectationē petunt. Quod quidem Cicero testatus est: Profecto, inquit, omnis istorū disputatio, quanquam uberrimos fontes uirtutis & scientiæ cōtineat, tamen collata cum horum actis, perfectisq; rebus, uereor ne tantum uideatur attulisse negocijs hominū, quantum oblectationem ocij. Vereri quidem non debuit, quum uerum diceret: sed quasi timeret, ne proditū mysterij reus à philosophis citaretur. Non est ausus confidenter pronuciare, quod fuit uerum, illos nō ideo disputare, ut doceant quicquā, sed ut se oblectent in ocio: qui quoniam autores sunt rerum gerendarū, nec ipsi quicquā gerunt, pro loquacibus sunt habendi. Sed profecto, quia nihil boni ad uitam afferebant, nec ipsi decretis suis obtemperauerūt, nec quisquam per tot secula inuentus est, qui eorum legibus uiueret. Abijcienda est igitur omnis philosophia: quia nō studendū est sapientiæ, quod sine ac modo careat, sed sapiendū est, & quidem mature. Non enim nobis altera uita cōceditur, ut quum quæramus in hac sapientiā, in illa sapere possimus: in hac utrunque fieri necesse est. Cito inueniri debet, ut cito suscipi possit, ne quid pereat ex uita, cuius finis incertus est. Ciceronis Hortensius contra philosophiam differens, circūuenitur arguta cōclusionē: qui quum diceret philosophandum nō esse, nihilominus philosophari uidebat: quoniam philosophi est, quid in uita faciendū, uel nō faciendū sit, disputare. Nos ab hac calumnia immunes ac liberi sumus, qui philosophiā tollimus: quia humanæ cogitationis inuētio est. Sophiā defendimus, quia diuina traditio est, eamq; ab omnibus suscipi oportere testamur. Ille quū philosophiā tolleret, nec melius aliquid afferret, sapientiā tollere putabatur: eoq; facilius de sententia pulsus est, quia cōstat hominē non ad stultitiā, sed ad sapientiam nasci. Præterea illud quoq; argumentū contra philosophiam ualeat plurimum, quo idem est usus Hortensius, ex eo ipso posse intelligi philosophiam nō esse sapientiam, quod principium & origo eius appareat. Quando, inquit, philosophi esse cœperunt? Thales (ut opinor) primus: recens hæc quidem ætas. Vbi ergo apud antiquiores latuit amor iste inuestigandæ ueritatis? Idem Lucretius ait:

Philosophiæ
origo.

Deniq; natura hæc rerum ratioq; reperta est
Nuper: & hanc primus cum primis ipse repertus
Nunc ego sum, in patrias qui possum uertere uoces.

Et Seneca: Nondū sunt, inquit, mille anni, ex quo initia sapientiæ nota sunt. Multis ergo

A tis ergo seculis humanum genus sine ratione uixit. Quod irridens Persius, postq̄, inquit, sapere urbi cum pipere & palmis uenit: tanquā sapientia cum saporis meribus fuerit inuecta: quæ si secundum hominis naturam est, cum homine esse cœperit necesse est. Si uero non est, nec capere quidem illam posset humana natura. Sed quia recepit, igitur à principio fuisse necesse est: ergo philosophia, quia non à principio fuit, non est eadem uera sapientia: sed uidelicet Græci, qui sacras ueritatis literas non attigerant, quemadmodū deprauata esset sapientia, nesciuerunt. Et ideo quum uacare sapientia humanam uitam putarent, philosophiā cōmentī sunt, id est, latentem atque ignotam sibi ueritatem differendo eruere uoluerunt: quod studium per ignorantiam ueri, sapientiam putauerunt.

Quæ fuit ipsa doctrina Epicuri, quæ moribus omnium appositissima loquebatur: Et quomodo Leucippum & Democritum habuerit autores erroris, & fabros atq̄ morum, & assertores uoluptatis. Cap. XVII

Lixi de philosophia ipsa q̄ breuiter potui, nunc ad philosophos ueniamus: non ut cum eisdem certemus, qui stare non possunt, sed ut eos fugientes atq; deiectos nostro cāpo insequamur. Epicuri disciplina multo celebrior semper fuit quàm cæterorū: non quia ueri aliquid afferat, sed quia multos ad populare nomen uoluptatis inuitat. Nemo enim non in uitia pronus est. Præterea ut ad se multitudinē cōtrahat, apposita singulis quibusq; moribus loquitur. Desidiosum uetat literas discere: auarū populari largitione liberat: ignauū prohibet accedere ad Rempublicā: pigrum exercere, timidum militare. Irreligiosus audit deos nihil curare: inhumanus, & suis cōmodis seruiens, iubetur nihil cuiquā tribuere: omnia enim sui causa facere sapientem. Fugienti turbam, solitudo laudatur. Qui nimium parcus est, discit aqua & polenta uitam posse tolerare. Qui odit uxorē, huic enumerātur cœlibatus bona: habenti malos liberos, orbitas prædicatur. Aduersus impios parentes nullum esse uinculū naturæ: impatienti ac delicato, dolorem esse omnium malorum maximum dicitur: forti, etiam in tormentis beatum esse sapientē. Qui claritati ac potentia studeat, huic præcipit reges colere. Qui molestiam ferre non potest, huic regiam fugere. Ita homo astutus ex uarijs diuersisq; moribus circulū colligit: & dum studeat placere omnibus, maiore discordia secum ipse pugnauit, quàm inter se uniuersi. Vnde autē disciplina eius tota descendat, quam originem habeat, explicandū est. Videbat Epicurus bonis aduersa semper accidere, paupertatem, labores, exilia, charorum amissiones: malos cōtrā, beatos esse, augeri potentia, honoribus affici: uidebat innocentiam minus tutam, scelera impune cōmiti: uidebat sine delectu morum, sine ordine ac discrimine anorum sæuire mortem, sed alios ad senectutem peruenire, alios infantes rapi, alios iam robustos interire, alios in primo adolescentiæ flore immaturis funeribus extinguī: in bellis potius meliores & uinci, & perire. Maxime autē cōmouebat, homines in primis religiosos grauioribus malis affici: his autē, qui aut deos omnino neglexerūt, aut non pie coluerunt, uel minora incōmoda euenire, uel nulla: ipsa etiam templa fulminibus cōflagrare. Quod Lucretius queritur, quū dicit de deo:

Tum fulmina mittat, & adæis

Sæpe suas disturber: & in deserta recedens

Sæuiat exercens telum: quod sæpe nocenteis

Præterit, exanimatq; indignos, inc̄p merenteis.

Quod si uel exiguam ueritatis auram colligere potuisset, nunq̄ diceret ædes illum suas disturbare: quū ideo disturber, quod nō sunt suæ. Capitolium, quod est Romæ urbis & religionis caput summū, non semel, sed sæpius fulmine ictum consta-

*Cur Epicuri
secta celebrior
cæteris.*

*Capitolium sæpius
mune ictum.*

c grauit. Homines autem ingeniosi quid de hoc existimauerint, ex dicto Ciceronis apparet: qui ait, diuinitus extitisse illam flammam, non quæ terrestre illud domicilium louis deleret, sed quæ sublimius magnificentiusq; deposceret. Qua de re etiã in libris consulatus sui eadem dixit, quæ Lucretius:

Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo,
Ipse suas arces, atq; inclyta templa petiuit,
Et Capitolinis iniecit sedibus ignes.

Pertinaci ergo stultitia non modo uim maiestatemq; ueri dei nõ intellexerunt, sed etiam impietatem sui erroris auxerunt: qui templum cœlesti iudicio sæpe damnatum restituere contra fas omne contenderint. Quum hæc igitur cogitaret Epicurus, earum rerum uelut iniquitate inductus (sic enim causam rationemq; ignorantem uidebatur) existimauit nullam esse prouidentiam. Quod quum sibi persuasisset, suscepit etiam defendendũ, sic in errores inextricabiles se ipse inclusit. Si enim prouidentia nulla est, quomodo tam ordinate, tam disposite mundus effectus est: Nulla, inquit, dispositio est: multa enim facta sunt aliter, quàm fieri debuerunt. Et inuenit homo diuinus, quæ reprehēderet. Quæ singula si uacaret refellere, facile ostenderem, nec sapientem hunc fuisse, nec sanum. Item si nulla prouidentia est, quomodo animalũ corpora tam prouidenter ordinata sunt, ut singula quæq; membra mi-

Epicuri opinionones.

rabili ratione disposita, sua officia conseruent? Nihil, inquit, in procreandis animalibus prouidentia ratio molita est: nam neq; oculi facti sunt ad uidendum, neque aures ad audiendũ, neq; lingua ad loquendum, neq; pedes ad ambulandũ: quoniam prius hæc nata sunt, quàm esset loqui, audire, uidere, ambulare. Itaq; nõ hæc ad usum nata sunt, sed usus ex illis natus est. Si nulla prouidentia est, cur imbres cadunt, fruges oriuntur, arbuta frondescunt? Non, inquit, semper animantium causa ista fiunt: quoniam prouidentia nihil profunt, sed omnia sua sponte fieri necesse est. Vnde ergo nascuntur, aut quomodo fiunt omnia, quæ geruntur? Nõ est, inquit, prouidentia opus: sunt enim semina per inane uolitantia, quibus inter se temere conglobatis, uniuersa gignuntur atq; concresecunt. Cur igitur illa non sentimus, aut nõ cernimus? Quia nec colorem habent, inquit, nec calorem ullum, nec odorem, saporis quoq; & humoris expertia sunt, & tam minuta, ut secari ac diuidi nequeant. Sic eum, quia in principio falsum susceperat, consequentiũ rerum necessitas, ad deliramenta perduxit. Vbi enim sunt, aut unde ista corpuscula? Cur illa nemo præter unum Leucippũ somnauit: à quo Democritus eruditus, hæreditatem stultitiæ reliquit Epicuro. Quæ si sint corpuscula, & quidem solida, ut dicunt, sub oculos certe uenire possunt. Si eadem est natura omniũ, quomodo res uarias efficiunt? Vario, inquit, ordine ac positione conueniunt, sicut literæ, quæ quum sint pauca, uarie tamen collocata, innumerabilia uerba cõficiunt. At literæ uarias formas habent. Ita, inquit, & hæc ipsa primordia: nam sunt aspera, sunt hamata, sunt leuia. Secari ergo & diuidi possunt, si aliquid inest illis, quod emineat. Si autem leuia sunt, & humoris indigēt, cohærere nõ possunt. Hamata igitur esse oportet, ut possint inuicem concatenari. Quum uero tam minuta esse dicantur, ut nulla ferri acie disijci ualeant, quomodo hamos, aut angulos habent? Quos, quia extant, necesse est posse diuellii. Deinde quo fœdere inter se, qua mente cõueniunt, ut ex his aliquid constituatur, si sensu careant, nec coire tam disposite possunt, quia non potest quicquam rationale perficere, nisi ratio. Quàm multis coargui hæc uanitas potest, sed properat oratio. Hic est ille,

Atom.

Qui genus humanum ingenio superauit: & omnes
Restrinxit stellas, exortus uti æthereus sol.

Quos

A Quos equidem uersus nunquam sine risu legere possum. Non enim de Socrate, aut Platone hoc saltem dicebat, qui uelut reges habentur philosophorum, sed de homine, quo sano & uigente nullus æger ineptius delirauit. Itaque poëta inanissimus leonis laudibus murem nõ ornauit, sed obruit & obtruit. At idem nos metu liberat mortis, de qua hæc ipsius uerba sunt expressa: Quando nos sumus, mors nõ est: quando nos nõ sumus, mors est: mors ergo nihil ad nos. Quam argute nos fellit, quasi uero transacta mors timeatur, quia iam sensus ereptus est: ac nõ ipsum mori, quo sensus eripitur. Est igitur tempus aliquod, quo & nos iam nõ sumus, & mors tamen nondũ est. Idq; ipsum uidetur miserũ esse, & quod mors esse incipit, & nos esse desinimus. Nec frustra dictũ est, mors misera nõ est: aditus ad mortem est miser, hoc est morbo tabescere, ictum perpeti, ferrum corpore excipere, arde re igni, dentibus bestiarũ lanari. Hæc sunt quæ timentur, nõ quia mortẽ afferunt, sed quia dolorem magnũ. Quin potius effice, ne dolor malum sit. Omnium, inquit, malorũ maximũ est. Quid ergo non possum nõ timere, si id, quod mortem antecedit aut efficit, malum est? Quid, quod totum illud argumentũ falsum est? quia nõ intereunt animæ. Verè, inquit, nam quod cũ corpore nascit, cum corpore intereat necesse est. Iam superius dixi, differre hunc locum melius, & opere ultimo reseruare, ut hanc Epicuri persuasionẽ, siue illa Democriti, siue Dicaarchi fuit, argumentis & diuinis testimonijs redarguam. Verũ ille fortasse impunitatẽ uitijs suis spon dicit: Fuit enim turpissimæ uoluptatis assertor, cuius capiendæ causa nasci hominẽ putauit. Quis quũ hoc affirmari audiat, uitijs & sceleribus absteineat? Nam si perituræ sunt animæ, appetamus diuitias, ut omnes suauitates capere possimus. Quæ si nobis defunt, ab ijs q̄ habent auferamus clam, dolo, ui: eo magis, si humanas res nullus deus curat: quodcumq; spes impunitatis arriserit, rapiamus, necemus. Sapientis est enim malefacere, si & utile sit, & tutum: quoniã si quis cœlo deus est, nõ irascitur cuiq; . Aequè stulti est & benefacere: quia sicut ira nõ cõmouetur, ita nec gratia tangit. Voluptatibus igitur quoquo modo possimus, seruiamus. Breui enim tempore nulli erimus omnino. Ergo nullũ diem, nullũ deniq; tẽporis punctũ fluere nobis sine uoluptate patiamur: ne quia ipsi quandoq; perituri sumus, id ipsum quod uiximus, pereat. Hoc ille tametsi non dicit uerbo, re tamen ipsa docet. Nam quũ disputat omnia sapiẽtem sua causa facere, ad utilitatẽ suam refert omnia, quæ agit. Itaq; qui audit hæc flagitia, nec boni quicq; faciendũ putabit, quoniã benefacere ad utilitatẽ spectat alienã: nec à scelere abstinentiũ, quia maleficio præda coniuncta est. Archipirata quisq; , uel latronũ ductor, si suos ad grassandũ cohortetur, quo alio sermone uti potest, q̄ ut eadem dicat, quæ dicit Epicurus: deos nihil curare, nõ ira, non gratia tangi: inferorum pœnas non esse metuendas, quod animæ post mortem occidãt, nec ulli omnino sint inferi: uoluptatẽ esse maximũ bonum: nullam esse humanã societatem: sibi quencq; cõsulere: neminem esse qui alterum diligat, nisi sua causa: mortem non esse metuendam forti uiro, nec ullum dolorem: quin etiam si torqueatur, si uratur, nihil se curare dicat. Est planè cur quisquam putet hanc uocem uiri esse sapientis, quæ potest latronibus aptissime commodari:

Quomodo Pythagorici & Stoici contrario Epicureis errore desipiant: sic animarũ immortalitatem statuentes, ut eas in uaria corpora transire mentiantur, & uoluntariam mortem persuaferint inaniter philosophantibus. Cap. XVIII

Lij autem cõtraria dixerunt, superesse animas post mortem, & hi sunt maxime Pythagorici ac Stoici: quibus & si ignoscendum est, quia uerum sentiunt, non possum tamen non reprehendere eos, qui nõ scientia, sed casu inciderunt in ueritatem. Itaq; in eo ipso, quod recte sentie-

C bant, aliquid errauerūt. Nam quum timerent argumentū illud, quo colligitur, necesse est ut occidant animæ cum corporibus, quia cū corporibus nascūtur: dixerūt non nasci animas, sed insinuari potius in corpora, & de alijs in alia migrare corpora. Nō putauerūt aliter posse fieri, ut supersint animæ post corpora, nisi uideantur fuisse ante corpora. Par igitur ac propè similis error est partis utriusq;: Sed hæc in præterito falsa est, illa in futuro. Nemo enim uidit, quod est uerissimū, & nasci animas, & nō occidere: quia cur id fieret, aut quæ ratio esset, homines nescierūt. Multi ergo ex ijs, qui æternas esse animas suspicabant, tanq̃ in coelū migraturi essent, sibiipsis manus intulerūt, ut Cleanthes & Chrylippus, ut Zeno & Empedocles, qui se in ardentis Aetnæ specum intempesta nocte deiecit, ut quum repente nō apparuisset, abiisse ad deos crederet. Ex Romanis Cato, qui fuit in omni sua uita Socraticæ uanitatatis imitator. Nam Democritus in alia fuit persuasione. Sed tamen

Sponte sua leto caput obuuius obtulit ipse.

Quo nihil sceleratius fieri potest. Nam si homicida nefarius est, qui hominis extirctor est, eidem sceleri obstrictus est, qui se necat, quia hominem necat: imò uero maius esse id facinus existimandum est, cuius ultio deo soli subiacet. Nam sicut in hanc uitam nō nostra sponte uenimus, ita rursus ex hoc domicilio corporis, quod tuendum nobis assignatum est, eiusdem iussu nobis recedendū est: qui nos in hoc corpus induxit tandiū habitaturos, donec iubeat emitti. Et si uis aliqua inferatur, æqua mente patiendum est: quum extincta innocentis anima inulta esse nō possit: habeamusq; uindicem magnū, cui soli uindicta integra semper est. Homicidæ igitur illi omnes philosophi, & ipse Romanæ sapiētiae princeps Cato, qui antequam se occideret, perlegisse Platonis librum dicitur, qui est scriptus de æternitate ani-

D marum, & ad summum nefas philosophi autoritate cōpulsus est. Et hic tamen aliam quam moriendī causam uidetur habuisse, odium seruitutis. Quid Ambraciotes ille, qui, quum eundē librū perlegisset, præcipitem se dedit: uerisimile nullam aliam ob causam, nisi quod Platoni credidit: Execrabilis profus, ac fugienda doctrina, si abigit homines à uita. Quod si scisset Plato atq; docuisset, à quo, & quomodo, & quibus, & quæ ob facta, & quo tempore immortalitas tribuatur, nec Cleombrotū impegisset in mortem uoluntariā, nec Catonem, sed eos ad uitam & ad iustitiā potius erudisset. Nam Cato uidetur mihi causam quæsisse moriendi, non tam ut Cæsarem fugeret, quàm ut Stoicorū decretis obtemperaret, quos sectabat, nomenq; suum grandi aliquo facinore clarificaret: cui quid mali accidere potuerit, si uiueret, nō inuenio. Caius enim Cæsar, ut clemens erat, nihil aliud efficere uolebat, etiam in ipso belli ciuilibis ardore, q̃ ut bene mereri de Republica uideretur, duobus optimis ciuibus Cicerone & Catone seruat. Sed redeamus ad eos, qui mortē pro bono laudāt. De uita quereris quasi uiueris, aut unquā tibi ratio cōstiterit, cur omnino sis natus. Nōne igitur tibi uerus ille & cōmunis omnium pater, Terentianum illud iure increpauerit: prius disce quid sit uiuere, si displicebit uita, tum istoc utilis. Indignaris te malis esse subiectū, quasi quicquā merearis boni, qui patrem, qui dominum, qui regem tuum nescis, qui quamuis clarissimā lucem intuearis oculis, mente tamen cæcus es, & in profundis ignorantiae tenebris iaces. Quæ ignorantia effecit, ut quosdam dicere nō puderet, idcirco nos esse natos, ut scelerū poenas lueremus: quo quid delirius dici possit, nō inuenio. Vbi enim, uel quæ scelera potuimus admittere, qui omnino nō fuimus? Nisi forte credemus inepto illi seni, qui se in priori uita Euphorbū fuisse mentitus est. Hic, credo, quod erat ignobili genere natus, familiam sibi ex Homeri carminibus adoptauit. O miram & singularem Pythagoræ memoriā, O miseram obliuionē nostrū omnium, qui nesciamus quid ante

Qui sibiipsis
manus intulerunt.

Cato Vti
censis.

Pythagoras

ante

A ante fuerimus, sed fortasse uel errore aliquo, uel gratia sit effectum, ut ille solus Le-
thaum gurgitem nō attigerit, nec obliuionis aquam gustauerit, uidelicet senex ua-
nus (sicut ociosæ aniculæ solent) fabulas tanquā infantibus credulis finxit. Quod
si bene sensisset de ijs, quibus hæc locutus est, si homines eos existimasset, nunquā
sibi tam petulanter mentiendi licentiam uendicasset: sed deridenda hominis leuissi-
mi uanitas. Quid Ciceroni faciemus: qui quum in principio Consolationis suæ di-
xisset, luendorū scelerū causa nasci homines: iterauit id ipsum postea, quasi obiur-
gans eum, qui uitam non esse malis plenam putet. Recte ergo profatus est, errore
ac miserabili ueritatis ignorantia se teneri.

*Quod Cicero & alij sapientissimi immortalitatem animarum, sed infideliter docent: Et quod mala
uel bona mors sit ponderanda ex antea acta uita, & gratia dei. Cap. XIX*

T illi qui de mortis bono disputant, quia nihil ueri sciunt, sic argumen-
tantur. Si nihil est post mortem, non est malum mors, aufert enim sensu-
sum mali. Si autem semper sunt animæ, est etiam bonum, quia immor-
talitas sequitur. Quam sententiā Cicero de legibus sic explicauit: Gra-
tulemurq; nobis, quoniam mors aut leuiorem, q̄ qui est in uita, aut certe non dete-
riorem est allatura statum: nam sine corpore animo uigente diuina est uita, sensu
carēti nihil profectō est mali. Argute, ut sibi uideat, quasi nihil aliud esse possit. At-
qui utrunq; hoc falsum est. Docent enim diuinæ literæ, non extingui animas, sed
aut pro iustitia præmio affici, aut pœna pro sceleribus sempiterna. Nec enim fas
est, aut eum, qui sceleratus in uita feliciter fuerit, effugere quod meretur: aut eum
qui ob iustitiam miserrimus fuerit, sua mercede fraudari. Quod adeo uerū est, ut
idem Tullius in Consolatione, nō easdem sedes incolere iustos atq; impios prædi-
cauerit: Nec enim omnibus, inquit, ijdem illi sapientes arbitrati sunt eundem cur-
sum in cœlum patere: nam uitij & sceleribus contaminatos deprimi in tenebras,
atq; in cœno iacere docuerunt: Castos autē animos, puros, integros, incorruptos,
bonis etiam studijs atque artibus expolitos, leui quodam & facili lapsu ad deos, id
est ad naturam sui similem peruolare. Quæ sententia superiori illi argumento re-
pugnat: Illud enim sic assumptū est, tanquam necesse sit omnem hominem natum
immortalitate donari. Quod igitur erit discrimen uirtutis ac sceleris, si nihil inter-
est: utrum ne Aristides sit aliquis, an Phalaris: utrum Cato, an Catilina: Sed hanc
repugnantiam rerum sententiarumq; non cernit, nisi qui tenet ueritatem. Si quis igitur
nos roget: utrum ne mors sit bonū, an malum: respondebimus, qualitatē eius
ex uitæ ratione pendere. Nam sicut uita ipsa bonū est, si cum uirtute uiuitur, malū,
si cum scelere: ita & mors ex præteritis uitæ actibus ponderāda est. Ita fit, ut si uita
in dei religione transacta sit, mors malum non sit, quia translatio est ad immortalitatem:
sin aliter, malum sit necesse est: quoniam, ut dixi, ad æterna supplicia trans-
mittit. Quid ergo dicemus, nisi errare illos, qui aut mortem appetunt tanquam bo-
num, aut uitam fugiunt tanquam malum: nisi quod sunt iniquissimi, qui paucio-
ra mala nō compensant bonis plurimis. Nam quum omnem uitam per exquisitas
& uarias traducant uoluptates, mori cupiunt, si quid forte his amaritudinis super-
uenerit: & sic habent, tanquam illis nunquam fuerit bene, si aliquando fuerit ma-
le. Damnant igitur uitam omnem, bonisq; pleni nihil aliud quam male opinantur.
Hinc nata est inepta illa sententia, hanc esse mortem, quam nos uitam putamus: il-
lam uitam, quam nos pro morte timemus: ita primum bonum esse non nasci, se-
cundum citius mori. Quæ ut maioris sit autoritatis, Sileno attribuitur. Cicero in
Consolatione: Non nasci, inquit, longe optimū, nec in hos scopulos incidere uitæ:
Proximum autem, si natus sis, quamprimū mori, tanquam ex incendio effugere

Mortis qualitas ex uitæ ratione diiudicanda.

C uiolentiā fortunæ. Credidisse illi uanissimo dicto exinde apparet, quod adiecit aliquid de suo ut ornaret. Quæro igitur, cui esse optimum putet non nasci, quum sit nullus omnino qui sentiat: Nam ut bonū sit aliquid aut malum, sensus efficit. Deinde cur omnium uitam nihil aliud esse quam scopulos & incendiū putauerit: quasi aut in nostra fuerit potestate, ne nasceremur, aut uitam nobis fortuna tribuat, non deus, aut uiuendi ratio quicquam simile incendio habere uideatur. Non dissimile Platonis illud est, quod aiebat se gratias agere naturæ. Primum, quod homo natus esset potius quam mutum animal: deinde, quod mas potius quam fœmina: quod Græcus quam Barbarus: postremo, quod Atheniensis, non Thebanus: & quod temporibus Socratis. Dicitur non potest, quantam mentibus cæcitatem, quantosque pariat errores ignorantio ueritatis. Ego planè contenderim, nunquam quicquam dictum esse in rebus humanis delirius: quasi uero si aut barbarus, aut mulier, aut astutus denique natus esset, idem ipse Plato esset, ac non illud ipsum quod natus fuisset. Sed Pythagoræ uidelicet credidit: qui ut uetaret homines animalibus uesci, dixit, animas de corporibus in aliorum animalium corpora commeare: quod & uanum & impossibile est. Vanum, quia necesse non fuit ueteres animas in noua corpora inducere, quum idem artifex, qui primas aliquando fecerat, potuerit semper nouas facere. Impossibile, quia rectæ rationis anima tam immutare naturam status sui non potest, quam ignis aut deorsum niti, aut in transuersum, fluminis modo, flammam suam fundere. Existimauit ergo homo sapiens fieri potuisse, ut anima, quæ tunc erat in Platone, in aliquod mutū animal includeretur, essetque humano sensu prædita, ut intelligeret ac doleret incongruenti se corpore oneratam. Quanto sanius faceret, si gratias se agere diceret, quod ingeniosus, quod docilis natus esset, quod in his opibus, ut liberaliter erudiretur. Nam quod Athenis natus est, quid in eo beneficij fuit: An non plurimi extiterunt in alijs ciuitatibus excellenti ingenio atque doctrina uiri, qui meliores singuli, quam omnes Athenienses fuerunt: Quanta hominum millia fuisse credamus, qui & Athenis nati, & temporibus Socratis, indocti tamen ac stulti fuerunt: Non enim aut parietes, aut locus, in quo quisque est effusus ex utero, conciliat homini sapientiam. Quid uero attinuit, Socratis se temporibus natum gloriari: Num Socrates ingenia discipulis potuit dare: Non uenit in mentem Platoni, Alcibiadæ quoque & Critiam eiusdem Socratis assiduos auditores fuisse, quorum alter hostis patriæ acerrimus fuit, alter crudelissimus omnium tyrannorum.

Quibus de re
bus Plato gra-
tias egit natus
re.

Pythagoræ
metempsychosis.

Alcibiades &
Critias.

Quod Socrates in eo fuit prudentior cæteris, quia à perscrutatione cœlestium & naturalium causis disputationem suspendit: in quibus temere consumitur ingenium & tempus: & in multis desipuit, quorum subiiciuntur exempla. Cap. XX

Ideamus nunc quid in Socrate ipso tam magnū fuerit, ut homo sapiens meritò gratias ageret, illis temporibus se esse natum. Non inficior fuisse illum paulò cordatiorem, quam cæteros, qui naturam rerum putauerunt ingenio posse comprehendere. In quo illos non tantum excordes fuisse arbitror, sed etiam impios: quod in secreta illius cœlestis prouidentiae, curiosos oculos uoluerunt immittere. Romæ, & in plerisque urbibus scimus esse quaedam sacra, quæ aspici à uiris nefas habetur. Abstinent igitur aspectu, quibus illa contaminari non licet: & si forte uel errore, uel casu quopiam uir aspexerit, primo poena eius, deinde instauratione sacrificij, scelus expiatur. Quid his facias, qui inconcessa scrutari uolunt: Nimirum multo sceleratiores, qui arcana mundi, & hoc cœleste templum profanari impijs disputationibus quærunt, quam qui ædem Vestæ, aut Bonæ deæ, aut Cereris intrauerunt: quæ penetralia, quamuis adire uiris non liceat, tamen à uiris fabricata sunt. Hi uero non tantum impietatis crimen effugiunt,

A giunt, sed quod est multo indignius, eloquentiæ famam, aut ingenij gloriam cōse-
quuntur. Quid si aliquid inuestigare possent? Sunt enim tam stulti in asseuerādo,
quā improbi in quærendo, quum neq; inuenire quicq; possint, nec defendere,
etiā si inuenerint. Nam si uerū uel fortuito uiderint, quod sapius cōtingit, com-
mittunt ut ab alijs id pro falso refellatur: non enim descendit aliquis de cœlo, qui
sententiā singulorū opinionibus ferat: Quapropter nemo dubitauerit eos, qui
ista conquirant, stultos, ineptos, insanos esse. Aliquid ergo Socrates habuit cordis
humani, qui quū intelligeret hæc non posse inueniri, ab eiusmodi quæstionibus se
remouit. † Vereorq; in eo solo: multa enim sunt eius nō modò laude indigna, sed
etiā reprehensione dignissima, in quibus fuit suorū similimus. Ex his unum eli-
gam, quod ab omnibus sit probatum. Celebre hoc prouerbiū Socrates habuit:
Quod suprà nos, nihil ad nos. Procumbamus igitur in terram, & manus nobis ad
præclara opera datas, cōuertamus in pedes. Nihil ad nos cœlum, ad cuius contem-
plationem fumus excitati: nihil deniq; lux ipsa pertineat. Certe uictus nostri causa
de cœlo est. Quod si hoc sensit, non esse de rebus cœlestibus disputandū, ne illorū
quidem rationem poterat cōprehendere, quæ sub pedibus habebat. Quid ergo?
num errauit in uerbis? Verisimile nō est, sed nimirū id sensit, quod locutus est, reli-
gioni minime seruiendū. Quod si aperte diceret, nemo pateretur. Quis enim non
sentiat, hunc mundū tam mirabili ratione perfectū, aliqua prouidentia gubernari?
Quandoquidē nihil est, quod possit sine ullo moderatore cōsistere. Sic domus ab
habitatore deserta dilabit: Nauis sine gubernatore abit pessum: Et corpus relicū
ab anima defluit: nedum putemus tantam illam molem aut cōstrui sine artifice, aut
stare sine rectore tandiū potuisse. Quod si publicas illas religiones uoluit euertere:
B re, nō improbo, quin etiā laudabo, si ipse quidē melius inuenerit. Verum idem
per canem & anserem deierabat. O hominem scurram (ut ait Zeno Epicureus)
ineptum, perditū, desperatum, si cauillari uoluit religionē: dementem, si hoc serio
fecit, ut animal turpissimū pro deo haberet. Quis iam superstitiones Aegyptiorū
audeat reprehēdere, quas Socrates Athenis autoritate cōfirmauit sua? Illud uero
nōnne summæ uanitatis, quod ante mortē familiares suos rogauit, ut Aesculapio
gallum, quem uouerat, pro se sacrent? Timuit uidelicet, ne apud Rhadamanthū
receptorem uoti reus fieret ab Aesculapio. Dementissimū hominem putarem, si
morbo affectus perisset. Quū uero hoc sanus fecerit, est ipse insanus, qui eum pu-
tet esse sapientem. En cuius temporibus natum esse se homo sapiens gratuletur.

† Verior

Socratis
dictum.Socrates Aescu-
lapiu gallū uo-
uit.

Quod Plato didicerit à Socrate ea, quæ si obtineret, humani gene-
ris periret societas. Caput XXI

Ideamus tamen quid illum Socrates docuerit, qui quum totam physi-
cam repudiasset, eò se contulit, ut de uirtute atq; officio quæreret. Itaq;
non dubito, quin auditores suos iustitiæ præceptis erudierit. Docen-
te igitur Socrate non fugit Platonem, iustitiæ uim in æquitate consiste-
re: siquidem omnes pari conditione nascuntur. Ergo, inquit, nihil priuati ac pro-
prij habeant: sed ut pares esse possint, quod iustitiæ ratio desiderat, omnia in com-
mune possideant. Fieri hoc potest, quandiū de pecunia dici uidetur. Quod ipsum
quā impossibile sit, & quā iniustū, poteram multis rationibus ostendere. Con-
cedamus tamen ut possit fieri. Omnes enim sapientes erunt, & pecuniam conte-
mnet. Quò ergo illum cōmunitas ista perduxit? Matrimonia quoq; inquit, com-
munia esse debent: scilicet ut ad eandem mulierē multi uiri, tanquam canes con-
fluant, & is utiq; obtineat, qui uiribus uicerit: aut si sapientes sunt, ut philosophi,
expectent, ut uicibus tanquam lupanar habeant. O miram Platonis æquitatē. Vbi

Plato statuit
omnia com-
munia.

C est igitur uirtus castitatis: ubi fides coniugalitatis: quæ si tollas, omnis iustitia sublata est. At idem dixit, beatas ciuitates futuras fuisse, si aut philosophi regnarent, aut reges philosopharent. Huic ergo tam iusto, tam æquo uiro regnū daret, qui alijs sustulisset sua, alijs cōdonasset aliena: prostituisset pudicitiam mulierū: quæ nullus unquam nō modò rex, sed ne tyrānus quidē fecit. Quā uero intulit rationē turpissimi huius cōsilij, sic inquit: Ciuitas concors erit, & mutui amoris constricta uinculis, si omnes omniū fuerint & mariti, & patres, & uxores, & liberi. Quæ ista cōfusio generis humani est: Quomodo seruari potest charitas, ubi nihil est certū quod amatur: Quis aut uir mulierē, aut mulier uirū diliget, nisi habitauerint semper unā: nisi deuota mens, & seruata inuicē fides indiuiduā fecerit charitatē: quæ uirtus in illa promiscua uoluptate locū nō habet. Item si omnes omniū liberi fuerint, quis amare liberos, tanquā suos potuerit, quum suos esse aut ignoret aut dubitet: quis honorem tanquam patri deferet, quum unde natus sit, nesciat: Ex quo fit, ut nō tantum alienū pro patre habeat, sed etiam patrem pro alieno. Quid, quod uxor potest esse cōmunis, filius uero non potest: quem cōcipi non nisi ex uno necesse est. Perit ergo matrimonij communitas, ipsa reclamante natura. Superest, ut tantūmodo concordia causa uxores uelint esse cōmunes. At nulla uehementior discordiarum est causa, quā unius fœminæ à multis maribus appetitio. In quo Plato, si ratione nō poterat, exēplis certe potuit admoneri, & mutorū animalium, quæ ob hoc uel acerrime pugnāt: & hominū, qui semper ob eam rem grauissima inter se bella gesserūt.

Quod dogma Platonis non erat nisi criminis fons et fomes, et uirtutum omnium exterminium. Caput XXII

D **R**estat ut cōmunio ista nihil aliud habeat, præter adulteria & libidines: propter quas funditus euerēdas, est uirtus uel maxime necessaria. Ita que nō inuenit concordiam quā quærebat, quia nō uidebat unde oriat̄. Nam iustitia in extra positus nihil momēti habet, nec in corpore quidē, sed tota in hominis mente uersat̄. Qui ergo uult homines adæquare, nō matrimonia, nō opes subtrahere debet, sed arrogantiam, superbiam, tumore, ut illi potentes & elati, pares esse se etiam mendicissimis sciant. Detracta enim diuitibus insolentia & iniquitate, nihil intererit, utrum ne alij diuites, alij pauperes sint, quū animi pares sint: quod efficere nulla alia res præter religionē dei potest. Putauit igitur se inuenisse iustitiam, quū eam prorsus euerteret: quia non rerum fragiliū, sed mentiū debet esse cōmunitas. Nam si iustitia uirtutū omniū est mater, quum illæ singulæ tolluntur, ipsa subuertitur. Tulit autem Plato ante omnia frugalitatem, quæ utiq; nulla est, ubi proprii nihil habeatur: Tulit abstinentiam, si quidem nihil fuerit, quo abstineatur, alienum: Tulit temperantiam, tulit castitatem, quæ uirtutes in utroq; sexu maximæ sunt: Tulit uerecundiam, pudorem, & modestiam, si honesta & legitima esse incipiunt, quæ solent flagitiosa & turpia iudicari. Sic uirtutē quum uult omnibus dare, omnibus ademit. Nam rerum proprietates, & uitiorum & uirtutum materiam continet: cōmunitas autem nihil aliud quā uitiorū licentiam. Nam uiri, qui multas mulieres habent, nihil aliud dici possunt, quā luxuriosi ac nepotes: Item mulieres, quæ à multis habentur, non utiq; adulteræ, quia certum matrimonium nullum est, sed prostitutæ ac meretrices sint necesse est. Redegit ergo humanā uitam ad similitudinē non dico mutorū, sed pecudum ac belluarum. Nam uolucres penē omnes faciunt matrimonia, & paria iunguntur, & nidos suos tanquam genitales toros cōcordi mente defendunt, & fœtus suos quia certi sunt, amant: & si alienos obiceris, abigunt. At homo sapiens contra morem hominum contraq; naturam stultiora sibi, quæ sequeretur, elegit. Et quoniam uidebat in cæteris animalibus officia

mariuma

A marium foeminarumque non esse diuisa, existimauit oportere & mulieres militare, & consilijs publicis interesse, magistratus gerere, & imperia suscipere. Itaque his arma & equos assignauit: consequens est, ut lanam & telam uiris, & infantium gestationes. Nec uidit impossibilia esse quae diceret, ex eo quod adhuc in orbe terrae, neque tam stulta, neque tam uana ulla gens extiterit, quae hoc modo uiueret.

De minoribus philosophis, & quatenus in uitae ratione ex rerum contemptu proficiant, & erroris assertores sint. Caput XXIII

Quum igitur in tanta uarietate ipsi philosophorum principes deprehendantur, quid illos minores putabimus, qui nunquam sibi tam sapientes uideri solent, quam quum pecuniae contemptu gloriantur: Fortis animus. Sed expecto quid faciant, & quomodo ille contemptus euadat. Tradita sibi a parentibus patrimonialia, tanquam malum fugiunt ac deserunt. Et ne in tempestate naufragium faciant, in tranquillo se ultrò praecipitant: non uirtute, sed peruerso metu fortes: sicut illi, qui, quum timent ne ab hoste iugulentur, ipsi se iugulant, ut mortem morte deuitent. Sic isti unde possent gloriam liberalitatis acquirere, sine honore, sine gratia perdunt. Laudatur Democritus, quod agros suos dereliquit, eosque pascua publica fieri passus sit. Probarē, si donasset. Nihil autem sapienter fit, quod si ab omnibus fiat, inutile est, ac malum. Sed haec negligentia tolerabilis. Quid ille, qui patrimonium in nummos redactum effudit in mare? Ego dubito utrum ne sanus, an demens fuerit. Abite, inquit, in profundum malae cupiditates: ego uos mergam, ne ipse mergar a uobis. Si tantus pecuniae contemptus est, fac illam beneficium, fac humanitatem, largire pauperibus. Potest hoc quod perditurus es, multis succurrere, ne fame, aut siti, aut nuditate moriantur. Imitare insaniam saltem, furoremque Tuditani, sparge populo diripienda. Potes & pecuniam effugere, & tamen bene collocare, quia saluum est quicquid pluribus profuit. Zenonis autem paria peccata quis probat? Sed omittamus id, quod est ab omnibus semper irrisum. Illud satis est ad coercendum furiosi hominis errorem, quia inter uitia & morbos misericordiam posuit. Adimit nobis affectum, quo ratio humanae uitae penes omnes continetur. Quum enim natura hominis imbecillior sit quam caeterorum animalium, quae uel ad perferendam uim temporum, uel ad incursiones a suis corporibus arcendas, naturalibus munimentis prouidentia coelestis armauit: Homini autem, quia nihil istorum datum est, accepit pro istis omnibus miserationis affectum: qui plane uocatur humanitas, qua nosmet inuicem tueremur. Nam si homo ad conspectum alterius hominis efferetur, quod facere uidemus animantes, quarum natura soliuaga est, nulla esset hominum societas, nulla urbium condendarum uel cura, uel ratio. Sic neque uita quidem satis tuta, quum caeteris animalibus exposita esset imbecillitas hominum, & ipsi inter semetipsos belluarum more sauirent. Non minor in alijs dementia. Quid enim dici potest de illo, qui nigram dixit esse niuem? quam consequens erat, ut etiam picem albam esse diceret. Hic est ille, qui se idcirco natum esse dicebat, ut coelum ac solem uideret, qui in terra nihil uidebat sole lucente. Xenophanes dicentibus Mathematicis, orbem lunae duodeuiginti partibus maiorem esse, quam terram, stultissime credidit. Et quod huic leuitati fuit consentaneum, dixit intra concavum lunae sinum esse aliam terram, & ibi aliud genus hominum simili modo uiuere, quo nos in hac terra uiuimus. Habent igitur illi lunatici homines alteram lunam, quae illis nocturnum lumen exhibeat, sicut haec exhibet nobis. Et fortasse hic noster orbis alterius inferioris terrae luna sit. Fuisse Seneca inter Stoicos ait, qui deliberaret, utrum ne Soli quoque suos populos daret: inepte scilicet qui dubitauerit. Quid enim perderet si dedisset? Sed credo calor deterrebat,

Democritus agros suos publicauit.

Anaxagoras niuem nigram dixit.

ne tantam multitudinem periculo committeret, ne si æstu nimio perissent, ipsius culpa euenisse tanta calamitas diceretur.

De Antipodibus, quos ideo esse finxerunt, quia opinati sunt mundū esse rotundū. Cap. XXIII

Vid illi, qui esse contrarios uestigijs nostris Antipodas putant: Nūquid aliquid loquuntur? aut est quisquam tam ineptus, qui credat esse homines, quorū uestigia sint superiora, quā capita? aut ibi quæ apud nos facient, uniuersa pendere: fruges & arbores deorsum uersus crescere: pluuias, & niues, & grandines sursum uersus cadere in terram? Et miratur aliquis hortos pensiles inter septem mira narrari, quum philosophi & agros, & maria, & urbes, & montes pensiles faciāt? Huius quoque erroris aperienda nobis origo est. Nam semper eodem modo falluntur. Quū enim falsum aliquid in principio sumperint, ueri similitudine inducti, necesse est eos in ea, quæ consequuntur, incurrere. Sic incidūt in multa ridicula: quia necesse est falsa esse, quæ rebus falsis cōgruunt. Quum autem primis habuerint fidem, qualia sunt ea quæ sequuntur, nō circumspiciunt, sed defendūt omni modo, quum debeāt prima illa utrum ne uera sint, an falsa, ex consequentibus iudicare. Quæ igitur illos ad Antipodas ratio perduxit? Videbant syderū cursus in occasum meantium, solem atque lunam in eandem partem semper occidere, atque oriri semper ab eadem. Quum autem nō perspicerent, quæ machinatio cursus eorū temperaret: nec quomodo ab occasu ad orientem remeant: cœlum autē ipsum in omnes partes putarent esse deuexū, quod sic uideri propter immensam latitudinē necesse est: existimauerunt rotundū esse mundū, sicut pilam: & ex motu syderū opinati sunt cœlum uolū: sic astra solemque quū occiderint, uolubilitate ipsa mūdi ad ortum referri. Itaque ætherios orbis fabricati sunt, quasi ad figuram mundi, eosque celarūt portentosis quibusdā simulacris, quæ astra esse dicerent. Hanc igitur cœli rotunditatē illud sequebatur, ut terra in medio sinu eius esset inclusa. Quod si ita esset, terrā ipsam globo similem: neque enim fieri posset, ut nō esset rotundū, quod rotundo inclusum teneretur. Si autē rotunda etiam terra esset, necesse est, ut in omnes cœli partes eandem faciem gerat, id est montes erigat, campos tendat, maria cōsternat. Quod si esset, sequebatur illud extremū, ut nulla sit pars terræ, quæ non ab hominibus cæterisque animalibus incolat. Sic pendulos istos Antipodas cœli rotunditas adinuenit. Quod si quæras ab ijs, qui hæc portenta defendunt, quomodo non cadunt omnia in inferiorē illam cœli partem? hanc respondent rerum esse naturā, ut pondera in mediū ferantur, & ad mediū cōnexa sint omnia, sicut radios uidemus in rota. Quæ autē leuia sunt, ut nebula, fumus, ignis, à medio deferant, ut cœlum petant. Quid dicam de ijs nescio, qui, quū semel aberrauerint, cōstanter in stultitia perseverant, & uanis uana defendūt: nisi quod eos interdum puto ioci causa philosophari, aut prudentes & scios mēdacia defendenda suscipere, quasi ut ingenia sua in malis rebus exercent uel ostentent. At ego multis argumētis probare possem, nullo modo fieri posse, ut cœlū terra sit inferius, nisi & liber iam concludendus esset, & adhuc aliqua restarent, quæ magis sint præsentī operi necessaria: & quoniā singulorū errores percurrere nō est unius libri opus, satis sit pauca enarrasse, ex quibus possint qualia sint cætera intelligi.

Antipodes.

Quot & quanta prædiscenda sunt, & aliās necessaria gentiliter philosophantibus, ut philosophiam nullus assequatur, aut rarus. Cap. XXV

Vnc pauca nobis de philosophiā in cōmuni dicenda sunt, ut confirmata causa peroremus. Summus ille noster Platonis imitator existimauit philosophiā non esse uulgarē, & quod eam non nisi docti homines assequi possent. Est, inquit, philosophiā paucis contenta iudicibus, multitudinem

A tudinem consulto ipsa fugiens. Non est ergo sapientia, si ab hominū cœtu abhorret. Quoniam si sapientia homini data est, sine ullo discrimine omnibus data est, ut nemo sit prorsus, qui eam capere nō possit. At illi uirtutem humano generi datam sic amplexantur, ut soli omnium publico bono frui uelle uiderentur: tam inuidi, q̄ si uelint deligare oculos, aut effodere cæteris, ne solem uideāt. Nam quid est aliud hominibus negare sapientiam, quàm mentibus eorū, uerum ac diuinū lumen auferre? Quod si natura hominis sapientiæ capax est, oportuit opifices, & rusticos, & mulieres, & omnes deniq; qui humanam formam gerunt, doceri, ut sapiant: populumq; ex omni lingua, & cōditione, & sexu, & ætate conflare. Maximum itaq; argumentum est, philosophiam neq; ad sapientiam tendere, neq; ipsam esse sapientiam, quod mysterium eius barba tantum celebratur, & pallio. Senserūt hoc adeo Stoici, qui & seruis & mulieribus philosophandū esse dixerunt. Epicurus quoq;, qui rudes omnium literarū ad philosophiā inuitat. Item Plato, qui ciuitatem de sapientibus uoluit componere. Conati quidem sunt illi facere, quod ueritas exigebat, sed non potuit ultra uerba procedi. Primū, quia multis artibus opus est, ut ad philosophiam possit accedi. Discendæ literæ istæ communes propter usum legendi, quia in tanta rerum uarietate, nec disci audiendo possunt omnia, nec memoria contineri. Grammaticis quoq; non parum operæ dandum est, ut rectam loquendi rationem scias: id multos annos auferat necesse est. Nec oratoria quidem ignoranda est, ut ea quæ didiceris, proferre atq; eloqui possis. Geometriā quoq; ac musica, & astrologia necessaria est, quod hæc artes cum philosophiā habent aliquā societatem: quæ uniuersa perdiscere neq; fœminæ possunt, quibus intra puberes annos officia mox usibus domesticis profutura discenda sunt: neq; serui, quibus per eos annos uel maxime seruiendum est, quibus possunt discere: neq; pauperes, aut opifices, aut rustici, quibus in diem uictus labore est quærendus. Ob eam causam Tullius ait, abhorre a multitudinē philosophiam. At enim rudes Epicurus accipiet. Quomodo ergo illa, quæ de principijs rerum dicuntur, intelligent, quæ perplexa & inuoluta uix etiā politi homines assequuntur? In rebus igitur obscuritate implicitis, & ingeniorum uarietate confusis, & eloquentia uirorum exquisito sermone fucatis, quis imperito ac rudi locus est? Deniq; nunquā ullas mulieres philosophari docuerunt, præter unam ex omni memoria Themisten: neque seruos, præter unum Phædonē, quem male seruientē redemisse, ac docuisse Cebetem tradunt. Enumerant etiā Platonem ac Diogenem, qui tamen serui non fuerunt, sed his seruitus euenerat, sunt enim capti. Platonem quidem redemisse Aniceris quidam traditur sestertijs octo. Itaque insectatus est conuicijs redemptorem Seneca, quod Platonē paruo æstimauerit. Furiosus, ut mihi quidē uidetur, qui homini fuerit iratus, quod nō multū pecuniæ perdidit, scilicet aurum appendere debuit, tanquam pro mortuo Hectore: aut tantū ingerere nummorū, quantum uenditor nō poposcit? Ex barbaris uero nullum, præter unum Anacharsim Scytham, qui philosophiam ne somniasset quidē, nisi & linguam, & græcas literas ante didicisset.

Quæ discenda philosophis.

Qui ex seruis philosophi.

Quod doctrina cœlestis sapientiam sola largitur, quam natura cōmunis appetit, & quærens philosophiā nō inuenit: Et quàm efficax sit lex dei, & ecclesiæ sacramenta. Cap. XXVI

Quod ergo illi poscente natura faciendum esse senserunt, sed tamen neque ipsi facere potuerunt, neq; a philosophis fieri posse uiderunt, sola hæc efficit doctrina cœlestis, quæ sola sapientia est. Illi scilicet persuadere cuiquā potuerunt, qui nihil persuadent etiā sibi? Aut cuiuscūq; cupiditates oppriment, fram temperabunt, libidinē coërcebūt, quum ipsi & cedant uitijs, & fateantur plus ualere naturam? Dei autem præcepta, quia & simplicita &

C vera sunt, quantum ualeant in animis hominum, quotidiana experimenta demonstrant. Da mihi uirum, qui sit iracundus, maledicus, effrenatus: paucissimis dei uerbis tam placidum, quam ouem reddam. Da cupidum, auarum, tenacem: iam tibi eum liberalem dabo, & pecuniam suam proprijs manibus largientem. Da timidum doloris ac mortis: iam cruces, & ignes, & pericula, & taurum contemnet. Da libidinosum, adulterum, ganeonem: iam sobrium, castum, continentem uidebis. Da crudelem, & sanguinis appetentem: iam in ueram clementiam furor ille mutabitur. Da iniustum, insipientem, peccatorem: continuo & æquus, & prudens, & innocens erit: Vno enim lauacro malitia omnis abolebitur. Tanta diuinæ sapientiæ uis est, ut in hominis pectus infusa, matrem delictorum stultitiam uno simul impetu expellat. Ad quod efficiendum, non mercede, non libris, non lucubrationibus opus est. Gratis ista fiunt, facile, cito, modo pateant aures, & pectus sapientiam sitiat. Nemo uereat nos, aquam non uendimus, nec solem mercede præstamus. Dei fons uberrimus ac plenissimus patet cunctis, & hoc cœleste lumen uniuersis oritur, quicumque oculos habent. Num quis hæc philosophorum aut unquam præstitit, aut præstare, si uelit, potest? Qui quum ætates suas in studio philosophiæ coterant, neque alium quentem, neque seipsum (si natura paululum obstitit) possunt facere meliores. Itaque sapientia eorum, ut plurimum efficiat, non excindit uitia, sed abscondit. Pauca uero dei præcepta, sic totum hominem immutant, & expolito uetere nouum reddunt, ut non cognoscas eundem esse.

Quod philosophi sepe recte præcipiunt, & interdum uident uerum: & quare non sit eis credendum. Caput XXVII

D Vid ergo? Nihil ne illi uerisimile præcipiunt? Imò permulta, & ad uerum frequenter accedunt: sed nihil ponderis habent illa præcepta, quia sunt humana, & autoritate maiori, id est diuina illa carent. Nemo igitur credit, quia tam se hominem putat esse, qui audit, quam est ille, qui præcipit. Præterea nihil apud eos certi est, nihil quod à scientia ueniat. Sed quum omnia cōiecturis agantur, multa etiam diuersa & uaria proferantur, stultissimi est hominis præceptis eorum uelle parere: quæ utrum uera sint an falsa, dubitabitur. Et ideo nemo paret, quia nemo uult ad incertum laborare. Virtutem esse Stoici aiunt, quæ sola efficiat uitam beatam. Nihil potest uerius dici. Sed quid si cruciabitur, aut dolore afficietur? poterit ne quisquam inter carnifices beatus esse? Imò uero illatus corpori dolor, materia uirtutis est. Itaque ne in tormentis quidem miser est. Epicurus multo fortius: Sapiens, inquit, semper beatus est, & uel inclusus in Phalaridis tauro hanc uocem emittere: Suaue est, & nihil curo. Quis eum non irriserit? maxime quod homo uoluptarius personam sibi uiri fortis imposuit, & quidem supra modum. Non enim fieri potest, ut quisquam cruciatus corporis pro uoluptatibus ducat, quum satis sit ad officium uirtutis implendum, perferre ac sustinere. Quid dicitis Stoici? Quid tu Epicure? Beatus est sapiens etiam cum torquetur: Si propter gloriam, patientia non fruatur: in tormentis enim fortasse morietur. Si propter memoriam, aut non sentiet, si occidunt animam: aut si sentiet, nihil ex ea consequetur. Quis ergo alius fructus est in uirtute? Quæ beatitudo uitæ, ut æquo animo moriatur? Bonum mihi affertis unius horæ, aut fortasse momenti, propter quod non expediat in tota uita miseris & laboribus confici. Quantum autem temporis mors occupat, quæ quum uenit, utrum æquo animo, an iniquo eam subieris, iam nihil refert. Ita fit, ut nihil aliud ex uirtute capteretur, nisi gloria. Sed hæc aut superuacua & breuis est, aut prauis hominum iudicijs non sequetur. Nullus igitur ex uirtute fructus est, ubi uirtus mortalis est & caduca. Itaque qui hæc locuti sunt, ueram quandam uirtutis uiderunt, ipsam uirtutem non uiderunt. Deflexi enim fuerunt in terram

Sententia Stoicorum de uirtute.

A terram, nec uultus suos in altum erigebāt, ut eam possent intueri, quæ sese cœli regionibus ostendebat. Hæc causa est, cur præceptis eorū nullus obtemperet: quoniam aut ad uitia erudiunt, si uoluptatem defendunt: aut si uirtutem asserunt, neque peccato poenam minantur, nisi solius turpitudinis: neque uirtuti ullum præmiū pollicentur, nisi solius honestatis & laudis: quum dicant nō propter aliud, sed propter seipsam expetendam esse uirtutē. Beatus est igitur sapiens in tormentis: sed quum torquetur pro fide, pro iustitia, pro deo, illa patientia doloris beatissimū faciet. Est enim deus, qui solus potest honorare uirtutē, cuius merces immortalitas sola est: quam qui nō appetunt, nec religionē tenent, cui æterna subiacet uita: profecto neque uirtutis uim sciunt, cuius præmiū ignorant: neque in cœlū spectant, quod ipsi se facere putant, quum res nō inuestigabiles quærūt: quia ratio in cœlum spectandi nulla alia est, nisi aut religionē suscipere, aut hanc animam suam immortalem esse credere. Quisquis enim aut deum colendū esse intelligit, aut immortalitatis spem sibi propositam habet, mens eius in cœlo est. Et licet id nō aspiciat oculis, animæ tamen lumine aspicit. Qui autem religionē non suscipiunt, terreni sunt, quia religio de cœlo est. Et qui animam putant cum corpore interire, æque in terram spectāt: quia ultra corpus, quod est terra, nihil amplius uident quod sit immortale. Nihil igitur prodest hominē esse ita fictum, ut recto corpore spectet in cœlum, nisi erecta mente deum cernat, & cogitatio eius in spe uitæ perpetuæ tota uersetur.

In quo solo nitatur conditio creaturæ: & unde naturæ nomen, aut fortunæ: & quomodo philosophi suis inuicem gladijs pereunt. Quod fortuna nihil est, quā philosophi non modo deam, sed deum mentiuntur: Et quomodo hunc errorem demones immiserint eis, qui deum nesciebant, aut contemnebant. Cap. XXVIII

B Vapropter nihil aliud est in uita, quo ratio, quo cōditio nostra nitatur, nisi dei, qui nos genuit, agnitio, & religiosus ac pius cultus. Vnde quoniam philosophi aberrauerunt, sapientes utique non fuerunt. Quæsierunt illi quidem sapientiam, sed quia nō rite quærebant, prolapsi sunt longius, & in maximos errores inciderunt, ut etiam cōmunem sapientiam non tenerent. Non enim tantum religionem asserere uoluerunt, uerum etiam sustulerūt: dum specie uirtutis falsæ inducti, conātur animos omni metu liberare: quæ religionis euersio naturæ nomen inuenit. Illi enim quum aut ignorarent à quo esset effectus mundus: aut persuadere uellent, nihil esse diuina mente perfectum, naturam esse dixerunt rerum omnium matrem, quasi dicerent omnia sua sponte esse nata: quo uerbo planè imprudentiam suam cōfiterentur. Natura enim remota prouidentia & potestate diuina, prorsus nihil est. Quod si deum naturā uocant, quæ peruersitas est, naturam potius quæ deum nominare: Si autem natura ratio est, uel necessitas, uel cōditio nascendi, nō est per seipsam sensibilis, quia necesse est mentem esse diuinam, quæ sua prouidentia nascendi principū rebus omnibus præbeat. Aut si natura est cœlum atque terra, & omne quod natum est, non est de natura, sed dei opus. Nō dissimili errore credunt esse fortunā, quasi deam quandā, res humanas uarijs casibus illudentē, quia nesciunt, unde sibi bona & mala eueniant. Cum hac se compositos ad præliandum putant, nec ullam tamen rationem reddunt, à quo, & quam ob causam, sed tantū cum fortuna se digladiari munimentis omnibus gloriantur. Iam quicumque alios cōsolati sunt ob interitum, amissionemque charorum, fortunæ nomen acerrimis accusationibus prosciderūt: nec omnino ulla eorū disputatio de uirtute est, in qua non fortuna uexetur. M. Tullius in sua consolatione, pugnas se semper contra fortunam loquitur, eamque à se esse superatam, quum fortiter inimicorū impetus retudisset: nec tum quidem se ab ea fractum, quum domo

Natura

Fortuna.

C pulsus patria caruit. Tum autem, quum amiserit charissimā filiam, uictum se à fortuna turpiter cōfiteatur. Cedo, inquit, en manum tollo. Quid hoc homine miserius, qui sic iaceat? insipienter, inquis, sed qui profitetur se esse sapientē. Quid ergo sibi uult assumptio nominis? Quid est cōtemptus ille rerū, qui magnificis uerbis prætenditur? Quid dispar cæteris habitus? Aut cur omnino præcepta sapientiæ dantur, si nemo qui sapiat, adhuc inuentus est? Et quisquam nobis inuidiam facit, quia philosophos negamus esse sapientes? quum ipsi nec scire quicquam, nec sapere fateantur. Nam si quando ita defecerint, ut ne effingere quidem quicquam possint, quid faciūt in rebus cæteris? Tum uero ignorantia admonentur, & quasi furibundi exiliunt, & exclamāt, se cæcos esse & excordes. Anaxagoras pronūciat circumfusa esse tenebris omnia. Empedocles angustas esse sensuum semitas queritur, tanquam illi ad cogitandum rheda & quadrigis opus esset. Democritus quasi in puteo quodam sic alto, ut fundus sit nullus, ueritatem iacere demersam: nimirum stulte, ut cætera. Nō enim tanquam in puteo demersa est ueritas, quō uel descendere, uel etiam cadere illi licebat: sed tanquam in summo montis excelsi uertice, uel positus in cœlo, quod est uerissimū. Quid enim est, cur eam potius in imum depressam diceret, quā in summum leuatam? nisi forte mentem quoq; in pedibus, aut in imis calcibus cōstituere malebat potius quā in pectore, aut in capite. Adeo remotissimi fuerunt ab ea ueritate, ut eos ne status quidem sui corporis admoneret, ueritatem in summo illis esse quærendam. Ex hac desperatione confessio illa Socratis nata est: qua se nihil scire dixit, nisi hoc unum, quod nihil sciat. Hinc Academia disciplina manauit, si tamē disciplina dici potest, in qua ignorantia & discitur, & docetur. Sed ne illi quidem, qui scientiā sibi assumpserunt, id ipsum quod se scire putabant, constanter defendere potuerunt. Qui, quoniam ratio illis nō quadrabat, per ignorantiam rerum diuinarum, tam uarij, tam incerti fuerunt, sibiq; sæpe cōtraria differentes, ut quid sentirent, quid uellent, satis statuere ac diiudicare non possis. Quid igitur pugnes aduersus homines eos, qui suo sibi gladio pereunt? Quid labores ut eos destruas, quos sua ipsos destruit atq; affligit oratio? Aristoteles (inquit Cicero) ueteres philosophos accusauit: eos ait aut gloriosos, aut stultissimos fuisse, qui existimassent philosophiā suis ingenijs esse perfectā: sed se uidere, quod paucis annis magna accessio facta esset, breui tēpore philosophiā planē absolutam fore. Quod igitur fuit illud tempus? quo in ore, quando est, aut à quibus absolutata? Nam quod ait stultissimos fuisse, qui putassent ingenijs suis perfectam esse sapientiam, uerū est. Sed ne ipse quidē satis prudenter, qui aut à ueteribus cœptam, aut à nouis auctam, aut mox à posterioribus perfectum iri putauit. Nunquā enim potest inuestigari, quod non per uiam suam queritur.

Repetitio de fortuna, & natura, & definitione eius. Cap. XXIX

Fortuna deus.

Ed repetamus id, quod omisimus. Fortuna ergo per se nihil est, nec sic habendum est, tanquam sit in aliquo sensu. Siquidē fortuna est, accidentiū rerum subitus atq; inopinatus euentus. Verum philosophi, ne aliquando non errent, in re stulta uolunt esse sapientes: qui Fortunæ sexum mutant, eamq; non deam sicut uulgus, sed deum esse dicunt. Eundem tamen interdum naturam, interdum fortunam uocant: quod multa (inquit idem Cicero) efficiat inopinata nobis propter obscuritatem ignorationemq; causarū. Quum igitur causas ignorent, propter quas fiat aliquid, & ipsum qui faciat ignorent, necesse est. Idem in opere ualde serio, in quo præcepta uitæ deprōpta ex philosophiā filio dabat: Magnam, inquit, esse fortunæ uim in utranq; partem, quis nesciat? Nam & quum prospero flatu eius utimur, ad exitus perueniemus opratos: &

quum

A quum refluauerit, affligimur. Primum, qui negat sciri posse quicquā, sic hoc dixit, tanquam & ipse, & omnes sciant. Deinde qui etiam quæ clara sunt, dubia conatur efficere, hoc putauit esse clarum, quod illi esse debuit uel maxime dubiū, nam sapienti omnino falsum est. Quis (inquit) nescit? Ego uero nescio. Doceat me (si potest) quæ sit illa uis, qui flatus iste, & qui reflatus. Turpe igitur est hominem ingeniosum dicere id, quod si neges, probare non possit. Postremo quod is qui dicit, assensus esse retinendos, quod stulti sit hominis rebus incognitis temere assentire: is inquam planè uulgi & imperitorum opinionibus credidit, qui fortunā putat esse, quæ hominibus tribuat bona & mala. Nam simulacrum eius cum copia & gubernaculo fingunt: tanquam hæc opes tribuat, & humanarū rerum regimen obtineat. Cui opinioni & Vergilius assensit, qui fortunam omnipotentem uocat. Et historicus, qui ait: Sed profectò fortuna in omni re dominatur. Quid ergo cæteris dijs loci superest? Cur non aut ipsa regnare dicitur, si plus potest: aut sola colitur, si omnia, uel si tantū mala immittit? Aliquid causæ proferant, cur si dea sit, hominibus inuideat, eosq; perditos cupiat, quū ab his religiose colatur? Cur æquior sit malis, iniquior aut bonis? Cur insidiatur, affligat, decipiat & exterminet? Quis illam generis hominum uexatricem constituit perpetuam? Cur denique tam malam sortita sit potestatem, ut res cunctas ex libidine magis quàm ex uero celebret obscuretq;. Hæc inquam philosophos inquirere oportuit potius, quàm temere innocentem accusare fortunā: quæ etiam si sit aliqua, nihil tamen afferri ab his potest, cur hominibus tam inimica sit, quàm putatur. Itaque illæ omnes rationes, quibus iniquitatem fortunæ lacerant, se suasq; uirtutes contra fortunam superbissime iactant, nihil aliud sunt, quàm deliramenta inconsideratæ leuitatis. Quare non inuideant nobis, quibus aperuit ueritatem deus: qui sicut scimus, nihil esse fortunam, ita scimus esse prauum ac subdolum spiritū, qui sit inimicus bonis, hostisq; iustitiæ, qui contraria faciat, quàm deus: cuius inuidiæ causam in secundo libro explicauimus. Hic ergo insidiatur uniuersis: sed eos qui nesciūt deum, errore impedit, stultitia obruit, tenebris circūfundit, ne quis possit ad diuini nominis peruenire notitiam, in quo uno & sapientia continetur, & uita perpetua. Eos autem qui deum sciunt, dolo & astutia aggreditur, ut cupiditate ac libidine irretiat, ac peccati blandimentis deprauatos impellat ad mortem: uel si dolo nihil profecerit, & uolentia deijcere conatur. Idcirco enim in primordijs transgressionis non statim ad pœnam detrusus à deo est, ut hominem malitia sua exercent ad uirtutem: quæ nisi agitur, ni assidua uexatione roboretur, non potest esse perfecta. Siquidem uirtus est perferendorū malorum fortis ac inuicta patientia. Ex quo fit, ut uirtus nulla sit, si aduersarius desit. Huius itaq; peruersæ potestatis quum uim sentirent uirtuti repugnantē, nomenq; ignorarent, Fortunæ uocabulum sibi inane sinxerūt. Quod quàm longe à sapientia sit remotum, declarat luuenalis his uersibus:

Nullum numen abest si sit prudentia, sed nos

Te facimus Fortuna deam, cœloq; locamus.

Stultitia igitur & error, & cæcitas, & (ut Cicero ait) ignoratio rerū atq; causarū, naturæ ac Fortunæ nomina induxit. Sed ut aduersariū suum nesciunt, sic nec uirtutē quidem sciunt, cuius scientia ab aduersarij notione descendit. Quæ si coniuncta est cum sapientia, uel (ut ipsi aiunt) eadem ipsa sapientia est, ignorent necesse est, in quibus rebus sita sit. Nemo enim potest ueris armis instrui, si hostem cōtra quē fuerit armandus, ignorat: nec aduersariū uincere, qui in dimicando non hostem uerum, sed umbram petit. Prosterneatur enim qui aliò intentus, uenientem uitalibus suis ictum nec præuiderit antè, nec cauerit,

Fortunæ simulacrum.

uirtutis dea finitio.

C Epilogus, quo docet quomodo transcendendum sit à uanitate philosophorum, & ad ueram sapientiam aspirandū, scilicet ad uerbū dei, in quo solo ueritas inuenitur, & uirtus, & beatitudo: & ab eis quæ dicta sunt, ad dicenda transitū facit. Cap. XXX

O cui quantum mea mediocritas tulit, longe deuium philosophos iter à ueritate tenuisse. Sentio tamen quàm multa præterierim: quia non erat mihi propria contra philosophos disputatio. Sed huc ne cessario diuertendum fuit, ut ostenderem tot & tanta ingenia in rebus falsis esse contumpra, ne quis forte à prauis religionibus exclusus, ad eos se cōferre uellet, tanquam certi aliquid reperturus. Vna igitur spes homini, una salus in hac doctrina quam defendimus, posita est. Omnis sapientia hominis in hoc uno est, ut deum cognoscat & colat. Hoc nostrum dogma, hæc sententia est. Quanta itaq; uoce possum testificor, proclamo, denuncio. Hoc est illud, quod philosophi omnes in tota sua uita quæsierunt, nec unquam tamen inuestigare, comprehendere, tenere ualuerunt: quia aut prauam religionem tenuerunt, aut totam penitus sustulerunt. Facessant igitur illi omnes, qui humanam uitam non instruunt, sed turbant. Quid enim docent? Aut quæ instruunt, qui se ipsos nō instruxerunt? Quem sanare ægroti, quem regere cæci possunt? Huc ergo nos omnes, quibus est cura sapientiæ, cōferamus. An expectabimus donec Socrates aliquid sciat? aut Anaxagoras lumen in tenebris inueniat? aut Democritus ueritatē de puteo extrahat? aut Empedocles dilatet animi sui semitas? aut Arcefilas & Carneades uideant, sentiant, percipiant? Ecce uox de cælo ueritatem docens, & nobis sole ipso clarius lumen ostendens. Quid nobis iniqui sumus, & sapientiā suscipere cunctamur? quā docti homines contritis in quærendo ætatibus suis, nunquam reperire potuerunt.

D Qui uult sapiens ac beatus esse, audiat dei uocem, discat iustitiam, sacramentum natiuitatis suæ norit, humana contemnat, diuina suscipiat, ut summum illud bonum, ad quod natus est, possit adipisci. Dissolutis religionibus uniuersis, & omnibus quæcunq; in earum defensionem dici uel solebant, uel poterant, refutatis, deinde conuictis philosophiæ disciplinis, ad ueram religionē nobis, sapientiāq; ueniendum est: quoniam est (ut docebo) utrunq; cōiunctum, ut eam uel argumentis, uel exemplis, uel idoneis testibus asseramus. Et stultitiam quam nobis isti deorum cultores obiectare non desinunt, ut nullā penes nos, sic totam penes ipsos esse doceamus. Et quanquā prioribus libris quū falsas arguerim religiones, & hic quum falsam sapientiam tollerem, ubi ueritas sit ostenderim: planius tamen, quæ religio, & quæ sapientia uera sit, liber proximus indicabit.

LIBRI TERTII FINIS.

L ▶ COELII LACTANTII FIRMIANI
 DIVINARVM INSTITVTIONVM ADVERSVS
 GENTEIS, LIBER QVARTVS, IN QVO
 DOCETVR QVAE RELIGIO, ET
 QVAE SAPIENTIA VE-
 RA SIT.

*Quomodo unius seculi error in omnem sit transfusus etatem, & orbem occupauerit: & Græcia
 post gloriam septem sapientū studio perquirendæ ueritatis exarserit, & studiosi eius se
 maluerint philosophos, quàm sapientes appellari. Cap. I*

O GITANTI mihi, & cum animo meo sæpe reputāti, priò
 rem illum generis humani statum: & mirum pariter & indi-
 gnum uideri solet, quod unius seculi stultitiã religiones uarias
 suscipientis, deosq; multos esse credentis, in tantã subitò igno-
 rationem sui uentum est, ut ablata ex oculis ueritate, neque re-
 ligio ueri dei, neque humanitatis ratio teneretur, hominibus
 non in cœlo summū bonum quærentibus, sed in terra. Quam
 ob causam profectò seculorum ueterum mutata felicitas est. Cœperunt enim reli-
 cto parente & constitutore omnium deo, insensibilia digitorum suorum figmen-
 ta uenerari. Quæ prauitas quid fecerit, quid malorum attulerit, res ipsa declarat:
 Auerfa nanque à summo bono, quod ideo beatum et sempiternum est, quia uide-
 ri, tangi, cõprehendí non potest, & à uirtutibus ei bono congruentibus, quæ sunt
 aque immortales, ad hos corruptos & fragiles deos lapsi, & studentes ijs rebus,
 quibus solum corpus ornatur, alitur, delectatur, mortem sibi perpetuam cum dijs
 & cum bonis corporalibus quæsierunt: quia mori corpus omne subiectum est.
 Insecuta est igitur huiusmodi religionis iniustitiã & impietas, sicuti fuerat necesse.
 Desierunt enim uultus suos in cœlum tollere: sed deorsum mentes hominum de-
 pressæ, terrenis ut religioibus, sic etiã bonis inhærebant. Secutum est dissidium
 generis humani, & fraus, & nefas omne: quia spretis sempiternis atque incorru-
 ptis bonis, quæ sola debent ab homine concupisci, temporalia & breuia malue-
 runt: maiorq; ad malum hominibus fides fuit, qui prauum recto, quia præsentius
 fuerat, prætulerunt. Sic humanam uitam prioribus seculis in clarissima luce uersã
 tam, caligo & tenebræ comprehenderunt. Et quod huic prauitati cõgruens erat,
 postquam sapientiã sublata est, tum demum sibi homines sapientum nomen uen-
 dicare cœperunt. Tum autem nemo sapiens uocabatur, quum omnes erant. Vti-
 namq; nomen illud publicum aliquando, quamuis ad paucos redactum, tum uim
 suam retineret: possent enim fortasse pauci illi uel ingenio, uel autoritate, uel assi-
 duis hortamentis liberare populū uitij & erroribus: sed adeò in totum sapientiã
 ceciderat, ut ex ipsa nominis arrogantia, nullum eorum qui uocarentur, apparue-
 rit fuisse sapientem. Et tamen priusquam hæc philosophia quæ dicitur, esset inuen-
 ta, septem fuisse traduntur primi omnium: qui quia de rebus naturalibus quærere
 ac disputare sunt ausi, sapientes haberi, appellariq; meruerunt. O miserū calamito-
 sumq; seculum, quo per orbem totum septem soli fuerunt, qui hominum uocabu-
 lo cierentur. Nemo enim potest iure dici homo, nisi qui sapiens est. Sed si ceteri
 omnes præter ipsos stulti fuerūt, ne illi quidem sapientes: quia nemo sapiens esse
 uerè, iudicio stultorum potest. Adeò ab his abfuit sapientiã, ut ne postea quidem
 increcente doctrina, & multis magnisq; ingenijs in idipsum semper intentis, nõ

c potuerit perspici ueritas, & comprehendi. Nam post illorum septem sapientum gloriam incredibile est, quanto studio inquirendæ ueritatis Græcia omnis exarsit. Ac primum nomen ipsum sapientiæ arrogans putauerunt: sed non sapientes, sed studiosos sapientiæ uocauerunt. Quo facto, & illos qui temere sapientum sibi nomen ascuerant, erroris stultitiæq; damnauerunt, & se quoque ipsos ignorantia, quam quidem non diffitebantur. Nam ubicunq; rerum natura ingenijs eorum quasi manus opposuerat, ne rationem possent aliquam reddere, testificari solebant nihil se scire, nihil cernere. Vnde multo sapientiores inueniuntur, qui se aliqua ex parte uiderunt, quam illi qui sapere crediderant.

Quod ibi quærenda est sapientia, ubi gentibus est stultitiæ titulus: & quare Pythagoras & Plato literarum perscrutatores, non accesserunt ad Iudæos. Cap. II

Vare si neq; illi suere sapiētes, qui sunt appellati, neq; posteriores, qui non dubitauerunt insipientiam confiteri: quid superest, nisi ut alibi sit quærenda sapientia, quando non est, ubi quærebatur, inuenta. Quid autem putemus fuisse causæ, cur tot ingenijs, totq; temporibus summo studio & labore quæsitæ non reperiret, nisi quod eam philosophi extra fines suos quæsierunt. Qui quoniam peragratis & exploratis omnibus, nusquam ullam sapientiam comprehenderunt: & alicubi esse illam necesse est: apparet illic potissimum esse quærendam, ubi stultitiæ titulus apparet: cuius uelamento deus, ne arcanum sui diuini operis in propatulo esset, thesaurum sapientiæ & ueritatis abscondit. Vnde equidem solemus mirari, quod quū Pythagoras, & postea Plato, amore indagandæ ueritatis accensi, ad Aegyptios, & Magos, & Persas usq; penetrassent, ut earū gentium ritus & sacra cognoscerent (suspiciabantur enim sapientiam in religione uersari) & ad Iudæos tamen non accesserunt, penes quos tunc solos erat, & quō facilius ire potuissent. Sed auersos esse arbitror diuina prouidentia, ne scire possent ueritatem: quia nondū fas erat alienigenis hominibus religionem dei ueri, iustitiamq; cognoscere. Statuerat enim deus appropinquatē ultimo tempore, ducem magnū cœlitus mittere: qui eam perfido ingratoq; populo ablatam, exteris gentibus reuelaret. Qua de re in hoc libro aggrediar disputare, si prius ostendero sapientiam cum religione sic cohærere, ut diuelli utrunq; non possit.

Quod sapientia & religio inseparabiliter cohærent: & quod necesse est eosdem diuersos esse secretarios sapientiæ & numinis sacerdotes: Et quare contra naturā sit colere plures deos: Et quomodo necessitate nature oportet dominū esse unū unicuiq; sic & patrem unum. Cap. III

Eorum igitur cultus in priore libro docui non habuisse sapientiam ullo modo: quia diuinū animal hominem terrenis, fragilibusq; subternit. Sed quia nihil ibi differitur, quod proficiat ad mores excolendos, uitamq; formandā, nec habet inquisitionem aliquam ueritatis, sed tantummodo ritum colendi: qui non officio mentis, sed ministerio corporis constat. Et ideo non est illa uera religio iudicanda: quia nullis iustitiæ uirtutisq; præceptis erudit, efficitq; meliores. Itaq; philosophia, quia in illis religionem, id est summam pietatem non habet, non est uera sapientia. Nam si diuinitas, quæ gubernat hunc mundū, incredibili beneficio genus hominū sustentat, & quasi paterna indulgentia fouet, uult profecto gratiā sibi referri, & honorē dari. Nec constare homini ratio pietatis potest, si cœlestibus beneficijs extiterit ingratus, quod non est utiq; sapientis. Quoniā igitur (ut dixi) philosophia & religio deorū disiuncta sunt, & longe discreta: siquidē alij sunt professores sapientiæ, per quos utiq; ad deos non adiatur: alij religionis antistites, per quos sapere non discitur: apparet nec illam esse ueram

Pythagoras et Plato in Aegyptum profecti.

D

Philosophia cum religione non potest esse coniuncta.

ueram

A ueram sapientiam, nec hanc religionē. Idcirco nec philosophia potuit ueritatem comprehendere, nec religio deorū rationem sui, qua caret, reddere. Vbi autem sapientia cum religione inseparabili nexu cohæret, utrunq; uerum esse necesse est: quia & in colendo sapere debemus, id est scire quid nobis, & quomodo sit colendum: & in sapiendo colere, id est, re & actu quod scierimus, implere. Vbi ergo sapientia cum religione coniungitur: Ibi scilicet, ubi deus colitur unus, ubi uita, & actus omnis ad unum caput, & ad unam summā refertur. Deniq; iidem sunt doctores sapientiæ, qui & dei sacerdotes. Nec tamen moueat quenquam: quia sæpe factum est, & fieri potest, ut philosophus aliquis deorum suscipiat sacerdotium: quod quū sit, non tamen coniungitur philosophia cum religione: sed & philosophia inter sacra cessabit, & religio, quando philosophia tractabit. Illa enim religio muta est, non tantū quia mutorū est, sed quia ritus eius in manu, & in digitis eius est, & nō in corde, aut lingua, sicut nostra quæ uera est. Idcirco & in sapientia religio, & in religione sapientia est. Ergo nō potest segregari: quia sapere nihil aliud est, nisi deum uerū iustis ac pijs cultibus honorare. Multorum autē deorum cultus non esse secundum naturam, etiam hoc argumento colligi potest & cōprehendi. Omnem deum, qui ab homine colitur, necesse est inter solennes ritus & precationes patrem nuncupari, non tantū honoris gratia, sed & rationis: & quod antiquior est homine, & quod uitam, salutē, uictūq; præstat, ut pater. Itaq; & Iupiter à precantibus pater uocatur: & Saturnus, & Ianus, & Liber, & cæteri deinceps: quod Lucilius in deorum concilio irridet:

Ut nemo sit nostrūm, quā aut pater optimus diuūm:

Aut Neptunus pater, Liber, Saturnus pater, Mars,

B Ianus, Quirinus pater nomen dicatur ad unum.

Quod si natura nō patitur, ut sint unius hominis plures patres (ex uno enim pro creatur) ergo deos etiā multos colere cōtra naturā est, contraq; pietatē. Vnus ergo colendus est, qui potest uerus pater nominari. Idem etiam dominus sit necesse est: quia sicut potest indulgere, ita etiam coërcere. Pater ideo appellandus est, quia nobis multa & magna largitur. Dominus ideo, quia castigandi & puniendi habet maximā potestatem. Dominū uero eundem esse, qui sit pater, etiam iuris ciuilis ratio demōstrat. Quis enim poterit filios educare, nisi habeat in eos dominij potestatem: Nec immeritō paterfamiliās dicitur, licet tantū filios habeat: uidelicet nomen patris cōplectitur etiam seruos, quia familiam sequitur: & nomen familie cōplectitur etiam filios, quia pater antecedit: unde apparet eundem ipsum & patrem seruorū, & dominum filiorū. Deniq; & filius manumittitur tanquā seruus, & seruus liberatus patroni nomen accipit tanquā filius. Quod si propterea paterfamiliās nominatur, ut appareat eum duplici potestate præditū: quia & indulgere debet, quia pater est: et coërcere, quia dominus: ergo idem seruus est, qui & filius, & idem dominus qui & pater. Sicut igitur naturæ necessitate non potest esse nisi unus pater, ita nec dominus nisi unus. Quid enim faciat seruus, si multi domini diuersa imperauerint? Ergo contra rationē, contraq; naturā sunt religiones multorum deorū. Siquidē nec patres multi possunt esse, nec domini: deos autē, & patres & dominos nuncupari necesse est. Teneri ergo ueritas nō potest, ubi homo idem multis patribus dominisq; subiectus est, ubi animus in multa dispersus, huc atq; illuc diuagatur. Nec habere ullam firmitatē religio potest, quando certo & stabili domicilio caret. Cultus ergo deorū ueri esse non possunt. Eodem modo, quo matrimonium dici non potest, ubi mulier uiros multos habet, sed hæc aut meretrix, aut adultera nominabitur: à qua enim pudor, castitas, fides abest, uirtute careat

Paterfamiliās.

c. necesse est. Sic & religio deorum impudica est, & incerta: quia fide caret: quia ho-
nos ille instabilis & incertus, caput atq; originem non habet.

Quod sapientia spectat ad filios, religio ad seruos, & utriusq; fons deus unus, solus, & uerus, qui
ingratum abdicat filium, & fugitiuum punit seruum. Cap. IIII

Vibus rebus apparet quam inter se cōiuncta sint sapientia & religio: Sapientia spectat ad filios, quæ exigit amorem: Religio ad seruos, quæ quidem exigit timorem. Nam sicut illi patrem diligere debent & honorare, sic hi dominum colere & uereri. Deus autē qui unus est, quoniam utranq; personā sustinet, & patris, & domini: & amare eum debemus, quia filij sumus: & timere, quia serui. Non potest igitur nec religio à sapientia separari, nec sapientia à religione secerni: quia idem deus est, qui & diligi, & intelligi debet, quod est sapientia: & honorari, quod est religionis. Sed sapientia præcedit, religio sequitur: quia prius est deum scire, cōsequens colere. Itaq; in duobus nominibus una uis est, quāuis diuersa esse uideatur. Alterū enim positum est in sensu, alterum in actu: sed tamen similia sunt duobus riuus uno fonte manantibus. Fons autē sapientia & religionis deus est: à quo hi duo riuus si aberrauerint, arefcant necesse est: quem qui nesciunt, nec sapientes esse possunt, nec religiosi. Sic sit, ut philosophi, & qui deos colunt, similes sint aut filijs abdicatis, aut seruis fugitiuis: quia neq; illi patrem quærunt, neq; hi dominū: & sicut abdicati hæreditatem patris non assequuntur, & fugitiui impunitatem, ita neq; philosophi immortalitatem accipiunt, quæ est regni cœlestis hæreditas, id est summū bonum, quod illi maxime quærunt: neq; cultores deorum pœnam sempiternæ mortis effugient, quæ est animaduersio uerī domini aduersus fugitiuos suæ maiestatis ac nominis. Deum uero esse patrem, eundemq; dominū, utriq; ignorauerūt, tam cultores deorū, quàm ipsi professores sapientia: quia aut nihil colendū omnino putauerūt, aut religiones falsas approbauerunt: aut etiā si uim potestatisq; summi dei intellexerūt, ut Plato, qui ait unum esse fabricatorē mundi deū: & M. Tullius, qui fatetur hominē præclara quadā conditione à summo deo esse generatū: tamen ei debitum cultum tanquam summo patri non reddiderūt, quod erat consequens, ac necessariū. Deos autē neq; patres, neq; dominos esse posse, non tantū multitudo (ut supra ostendī) sed etiam ratio declarat: qua neq; fictū esse ab his hominē tradit, neq; deos ipsos antecedere originē hominis inuenitur: siquidē fuisse in terra homines anteq; Vulcanus, & Liber, & Apollo, & ipse Iupiter nascerentur, apparet. Sed neq; Saturno fictio hominis, neq; Cœlo patri eius assignari solet. Quod si nullus eorū qui colunt, formasse à principio, atq; instituisse hominē tradit, nullus igitur ex his pater hominis nuncupari potest, ita ne deus quidē: ergo fas non est uenerari eos, à quibus nō sit homo generatus: quia neq; à multis potest generari. Vnus igitur ac solus coli debet, qui Iouē, qui Saturnū, qui cœlū ipsum terrāq; antecessit. Is enim necesse est hominē figurauerit, qui ante hominē cœlū terrāq; perfecit. Solus pater uocandus est, qui creauit: solus dominus nuncupandus, qui regit, qui habet uitæ ac necis ueram ac perpetuā potestatem: Quē qui nō adorat, & insipiēs seruus est, qui dominū suū aut fugiat, aut nesciat: & impius filius, qui suum uerū patrem uel oderit, uel ignoret.

Quod oracula prophetarū solite inspicienda sunt, quos diuinitus esse locutos rerū multo antē prædictarum conuincit euentus: Et quo tempore prophetauerit Moyses: quot annis Iosue rexerit populū: quot annis præfuerint iudices: quandiu regnauerint reges: quo tempore dominatus sit

Cyrus: quod in prophetis est sapientia fundametum. Cap. V

Vnc quoniam docui sapientia, & religionē non posse diduci, superest ut de ipsa religione ac sapientia differamus. Sentio quidē quam sit difficilis de rebus

Dij originem
hominis non
antecefferunt.

A de rebus coelestibus disputatio: sed tamē audendū est, ut illustrata ueritas pateat, multiq; ab errore atq; interitu liberent: qui eam sub uelamento stultitiæ latentem aspernant ac respuunt. Sed priusquam incipiā de deo, & operibus eius dicere, pauca mihi de prophetis ante dicenda sunt, quorū testimonijs nūc uti necesse est, quod in prioribus libris ne facerē, temperaui. Ante omnia qui ueritatē studet cōprehendere, nō modō intelligendis prophetarū uocibus animū debet intendere: sed etiam tēpora, per quæ quisq; illorū fuerit, diligentissime inquirere, ut sciat & quæ futura prædixerint, & post quot annos prædicta cōpleta sint. Nec difficultas in his colligendis est ulla. Testati enim sunt sub quo quisq; rege diuini spiritus fuerit passus instinctū. Multiq; scriptos libros de tēporibus ediderūt, initiū facientes à propheta Mose, qui Troianū bellū inongentos fere annos antecessit. Is autē, quū per annos quadraginta populū rexisset, successorē habuit Iosuen, qui septē & uiginti annis tenuit principatū. Exinde sub iudicibus fuerūt per annos trecētos septuaginta. Tum mutato statu reges habere cōperūt, quibus imperiū tenentibus per annos quadringentos LX, usq; ad Sedechiæ regnū, oppugnati à rege Babylo nico, captiq; Iudæi diuturnū seruitiū pertulerūt, donec septuagesimo post anno Cyrus maior captiuos Iudæos terris ac sedibus suis redderet: qui per idem tēpus in Persas suscepit imperiū, quo Romæ Tarquinius Superbus. Quare quū omnis temporū series ex Iudaicis, & ex Græcis, Romanisq; historijs colligatur, etiam singulorū prophetarū tempora colligi possunt: quorū sanē ultimus Zacharias fuit, quē cōstat sub Dario rege, secūdo anno regni eius, octauo mense cecinisse. Adeo antiquiores esse græcis scriptoribus propheta reperiunt. Quæ omnia eo profero, ut errorem suum sentiant, qui scripturā sacram coarguere nituntur, tanquā no uam, & recens fictam: ignorātes ex quo fonte sanctæ religionis origo manauerit.

Septingentos
Status regni
Iudæorū post
Moysen.

B Quod si quis collectis perspectisq; temporibus fundamentū doctrinæ salubriter iecerit, & ueritatem penitus cōprehendet, & errorem cognita ueritate deponet.

Quod deus creator omnium coomnipotentem genuit filium, & per eum creauit uniuersa. Testes sunt Sibylla, Trismegistus, & oracula consona prophetis, & sapientissimo Solomoni.

Cap. VI

Eus igitur machinator constitutorq; rerum, sicuti in secundo libro diximus, antequam præclarū hoc opus mundi adoriretur, sanctum, & incorruptibilem, & incōprehensibilem spiritum genuit, quem filium nuncuparunt. Et quamuis alios postea innumerabiles per ipsum creauisset, quos angelos dicimus, hunc tamen solum primogenitū diuini nominis appellatione dignatus est, patriā scilicet uirtute ac maiestate pollentem. Esse autem summi dei filium, qui sit potestate maximā præditus, non tantum congruentes in unum prophetarum uoces, sed etiam Trismegisti prædicatio, & Sibyllarum uaticinia demonstrant. Hermes in eo libro qui ὁ λόγος τέλει inscribitur, his usus est uerbis: ὁ κύριος καὶ τῶ πάντων ποιητής, ὃν θεὸν καλεῖν νενομίκαμεν, ἐπεὶ τὸν δ' οὐτόρου ἐποίησε θεὸν ὄρατον καὶ αἰδνητόν. αἰδνητὸν δὲ φημι οὐ δὲ τὸ αἰδέσθαι αὐτόν (πῶς γὰρ τὸν τοῦ οὐκ ἔστι πτότερον αὐτὸς αἰδοίτο) ἀλλ' ὅτι εἰς αἰδνησιμ ὑποπέμπει καὶ εἰς νῆρ. ὅτι οὐ τὸν ἐποίησε πρῶτον καὶ μόνον καὶ ἕνα. καλὸς δὲ αὐτῷ ἐφάνη καὶ πληρέσατο πάτων τῶ ἀγαθῶν. ἡγίασέ τε καὶ πάντ' ἐφίλησεν ὡς ἰδίον τέκνον. Sibylla Erithræa in carminis sui principio, quod à summo deo exorsa est, filium dei ducem & imperatorem omnium his uerbis prædicat:

παντατρόφον κτίσιν ὄσις γλυκὺ πνεῦμα ἄπασιν
καὶ θεῶν, ἡ γνητῆρα θεῶν πάντων ἐποίησε.

Et rursus in fine eiusdem carminis:

C *Αὐτὸν ἔδ' ὠκε θεὸς πῶς οἷς αὐδραστοι γεραίρει.*

Et alia Sibylla præcipit hunc oportere cognosci:

αὐτὸν σὸν γίνωσκε θεὸν θεῶ ἕξ ἕξ ἰόντα.

Videlicet & ipse est dei filius, qui per Solomonem sapientissimum regem diuino spiritu plenū locutus est. Ea subiecimur: Deus condidit me in initio suarū uiarum in opera sua ante secula. Fundauit me in principio antequam terram faceret, ante quam abyssos constitueret, priusquam prodirent fontes aquarū, ante omnes colles genuit me. Dominus fecit regiones & terras inhabitabiles sub cælo. Quū pararet cælos, aderam illi, & quū fecerneret suam sedem, quū super uentos faceret ualidas nubes, & quū confirmatos poneret montes sub cælo, quando fortia faciebat fundamenta terræ, eram penes illum disponens. Ego eram cui adgaudebat: quotidie autem iucundabar ante faciem eius, quū lætaretur orbe perfecto. Idcirco autem Trismegistus *δικμηργὸν τὸ θεῶ* dixit. Et Sibylla *σύμβολον* appellat, qui tanta sapientia & uirtute sit instructus à deo patre, ut consilio & manibus uteretur in fabricatione mundi.

Quod nomen filij, & angelis & hominibus sit ignotū, licet nomen habeat quod ab utrisq; adoratur: & unde dicatur Iesus, & unde Christus. Cap. VII

Ortasse quæret aliquis hoc loco, quis sit iste tam potens, tam deo charus, & quod nomen habeat, cuius prima natiuitas nō modò antecesserit mundum, uerumetiam prudentia disposuerit, uirtute cōstruxerit. Primum, scire nomen eius non cōuenit hominibus, neq; angelis quidem notum est, qui morantur in cælo: sed ipsi soli, ac deo patri. Nec ante id publicabitur, ut est sanctis literis traditum, quàm dispositio dei fuerit impleta. Deinde, nec enunciari posse hominis ore, sicut docet Hermes hæc dicens: *αἰτία δὲ τὸ τοῦ αἰτίας ἢ τὸ θεῶς ἢ ἀγγέλων ἀγαθὰ βέλυσσις ἢ θεὸν προήνεγγεν, οὗ τὸ ὄνομα δὲ διὰ τὸ ἀνθρώπων σῶμα λαληθῆναι.* Et paulò post ad filiū: *ἔσι γὰρ ἡ ὡ τέκνον ἀπόρρητος λόγος σοφίας ὅστις πᾶσι τὸ μόνον κρείσσον εἶπεν ἢ πᾶν ἀνθρώπων ὄντι.* Sed quāuis nomen eius, quod ei à principio pater summus imposuit, nullus alius præter ipsum sciat, habet tamen & inter angelos aliud uocabulum, & inter homines aliud. Iesus quippe inter homines nominatur: Nam Christus non proprium nomen est, sed nuncupatio potestatis & regni: sic enim Iudæi reges suos appellabant. Sed exponenda huius nominis ratio est propter ignorantium errorem, qui eum immutata litera *χρῆσθον* solent dicere. Erat Iudæis antè præceptum, ut sacrum conficerent unguentum, quo perungi possent ij, qui uocabantur ad sacerdotium, uel ad regnum. Et sicut nunc Romanis indumentum purpuræ insigne est regiæ dignitatis assumptæ, sic illis unctio sacri unguenti nomen ac potestatem regiæ cōfererat. Verū quoniam Græci ueteres *χρῆσθ* dicebant ungi, quod nunc *ἀλείφεισθ*, sicut indicat Homericus uersus ille: *αὐτὸς δὲ δ' ἠμῶν ἀλῶσαν καὶ χρῆσθαι ἐλαίῳ.*

ob hanc rationem nos eum Christum nuncupamus, id est unctum, qui Hebraice Messias dicitur. Vnde in quibusdam Græcis scripturis, quæ male de Hebraicis interpretatæ sunt, *ἡλειμῶν*, id est unguendo curatus scriptum inuenitur, *ἔξ τὸ ἀλείφεισθαι.* Sed tamen utrolibet nomine rex significatur: non quod ille regnū hoc terrenū fuerit adeptus, cuius capiendi nondum tempus aduenit, sed

quod cœleste ac sempiternum est: de quo differemus in ultimo libro. Nunc uero de prima eius natiuitate dicamus.

Quod

Christi nomen
unde deductū.

A Quod filius bis natus est, æternaliter de patre, temporaliter de uirgine matre, sed natiuitate inexcogitabil
 & ineffabili: Et quare dicatur uerbum: & in quo ab alijs angelis differat: & quare illi non dicantur
 uerbū dei uel uerba: & quare hominis spiritus dissolubilis: & quid Dauid & Salomon prophe
 tauerint de hoc uerbo: Et quod Salomon præcesserit Troianū bellum, & quid Ioannes

Euangelista de eodem uerbo.

Cap. VIII

N primis enim testificabimur illum bis esse natum: primū in spiritu, po
 stea in carne. Vnde apud Hieremiā ita dicitur: Priusquā te formarē in
 utero, noui te. Et item apud ipsum: Beatus qui erat antequā nascere: quod nulli alijs contigit præter Christo. Qui quū esset à principio filius
 dei, regeneratus est denuo secundū carnem: quæ duplex natiuitas eius magnū in
 tulit humanis pectoribus errorē, circūfuditq; tenebras etiā ijs, qui ueræ religionis
 sacramenta retinebāt. Sed nos id planē dilucideq; monstrabimus, ut amatores sa
 pientiæ facilius ac diligentius instituant. Qui audit dei filiū dici, nō debet tantū ne
 fas mente cōcipere, ut existimet ex cōnubio ac permistione fœminæ alicuius deū
 procreasse: quod non facit nisi animal corporale mortiq; subiectū. Deus aut quū
 solus adhuc esset, cui permiscere se potuit: aut quū esset tantæ potestatis, ut quic
 quid uellet efficeret, utiq; ad creandū societate alterius nō indigebat: nisi forte exi
 stimabimus deū, sicut Orpheus putauit, & marem esse & fœminā: quod aliter ge
 nerare nequiuert, nisi haberet uim sexus utriusq; quasi ut ipse secū coiret, aut sine
 coitu non potuerit procreare. Sed Hermes in eadem fuit opinione, quū dicit *ἀνὸς
 πατέρα καὶ μητέρα αὐτοῦ μὴ γινώσκοντα*. Quod si ita esset, ut à prophetis pater dicit, sic etiā mater dicit
 ceret. Quomodo igitur procreauit: Primū, nec sciri à quoquā possunt, nec narra
 ri opera diuina, sed tamen sanctæ literæ docent: in quibus cautū est, illum dei filiū,
 B dei esse sermonē: itemq; cæteros angelos dei spiritus esse. Nam sermo est spiritus
 cum uoce aliquid significāte prolatus. Sed tamē quoniā spiritus & sermo diuersis
 partibus proferunt, siquidem spiritus naribus, ore sermo procedit, magna inter
 hunc dei filiū, cæterosq; angelos differentia est. Illi enim ex deo taciti spiritus exie
 runt, qui non ad doctrinā dei tradendam, sed ad ministeriū dei creabant. Ille uero
 quū sit et ipse spiritus, tamē cum uoce ac sono ex dei ore processit, sicut uerbū: ea
 scilicet ratione, quia uoce eius ad populum fuerat usus: id est quod ille magister
 futurus esset doctrinæ dei, & cœlestis arcani ad hominē ⁊ proferēdi. Quod ipsum
 primo locutus est, ut per eum ipse ad nos loqueret: & ille uocem dei ac uoluntatē
 nobis reuelaret. Meritō ergo sermo, & uerbū dei dicit: quia dominus procedentē
 de ore suo uocalem spiritū, quem non utero, sed mente cōceperat, inexcogitabili
 quadā maiestatis suæ uirtute ad effigiem, quæ proprio sensu, ac sapientiā uigeat,
 cōprehēdit: & alios item spiritus in angelos figurauit. Nostri spiritus dissolubiles
 sunt: quia mortales sumus: Dei aut spiritus & uiuunt, & manent, & sentiunt: quia
 ipse immortalis est, & sensus & uitæ dator. Nostræ uoces licet auræ misceantur,
 atq; euanescent, tamen plerunq; manent literis cōprehensæ: quāto magis dei uo
 cem credendū est & manere in æternū, & sensu ac uirtute comitari, quam de deo
 patre tanquam riuus de fonte traduxit. Quod si quis miratur ex deo deum prola
 tione uocis ac spiritus potuisse generari: si sacras uoces prophetarum cognouerit,
 desinet profectō mirari. Solomonē, patrēq; eius Dauid potētissimos reges fuisse,
 & eosdem prophetas, etiā ijs fortasse sit notum, qui diuinas literas nō attigerunt:
 quorum alter qui posterius regnauit, Troianæ urbis excidiū centū & quadragin
 ta annis antecessit. Huius pater diuinorum scriptor hymnorū in psalmo trigesimo
 secundo sic ait: Verbo dei cœli solidati sunt, & spiritu oris eius omnis uirtus eorū.
 Item rursus in psalmo quadagesimoquarto: Eructauit cor meum uerbū bonum,

⁊ proferendū

Christus sermo
 & uerbum dei

Qua ætate Sa
 lomon uixit.

c dico ego opera mea regi. Contestans uidelicet, nulli alij opera dei esse nota, nisi filio soli, qui est uerbum dei, & quem regnare in perpetuum necesse est. Item Solo mon ipsum uerbū dei esse demonstrat, cuius manibus opera ista mundi fabricata sunt: Ego, inquit, ex ore altissimi prodiui ante omnē creaturā: ego coelos feci, ut oriretur lumen indeficiens, & nebula texi omnē terrā. Ego in altis habitauī, & thronus meus in columna nubis. Ioannes quoque ita tradidit: In principio erat uerbū, & uerbū erat apud deum: Omnia per ipsum facta sunt, & sine ipso factū est nihil.

Quod melius à Græcis λόγος, quam à Latinis uerbum: & quid de deo senserint gentiles philosophi, Zenon & Trismegistus. Cap. IX

Ed melius Græci λόγος dicunt, quam nos uerbum, siue sermonem: λόγος enim & sermonē significat & rationem: quia ille est uox & sapientia dei. Hunc sermonem diuinum ne philosophi quidem ignorauerunt. Siquidem Zenon rerum naturæ dispositorem, atque opificem uniuersitatis λόγος prædicat: quem & fatum, & necessitatem rerum, & deum, & animum Iouis nuncupat: ea scilicet consuetudine, qua solent Iouem pro deo accipere. Sed nihil obstant uerba, quum sententia congruat ueritati. Est enim spiritus dei, quem ille animum nominauit: nam Trismegistus, qui ueritatem penē uniuersam nescio quo modo inuestigauit, uirtutē maiestatemq; uerbi sæpe descripsit: sicut declarat superius illud exemplū, quo fatetur esse ineffabilem quendā sanctūq; sermonem, cuius enarratio modū hominis excedat. Dixi de natiuitate prima breuiter, ut potui: Nunc de secunda, quoniam controuersia est in ea maxima, latius differendum est, ut ueritatem scire cupientibus, lumen intelligentiæ proferamus.

Trismegisti
laus.

De secunda natiuitate filij, quam prophete multo ante prædixerunt. Et quomodo eductus sit Israël ab Aegypto: & quibus ingratus beneficijs caput bouis in memoriā Apis dei Aegyptiorū figurauerit: Et quis ordo publicarū fuerit potestati, usq; ad dominipassionē. Cap. X.

In primis igitur scire oportet homines sic à principio præcessisse dispositionem summi dei, ut esset necesse appropinquante seculi termino, dei filiū descendere in terram, ut constitueret deo templum, doceretq; iustitiam: Veruntamen nō in uirtute angeli, aut potestate cœlesti, sed in figura hominis & conditione mortali: ut quum magisterio functus fuisset, traderetur in manus impiorum, mortemq; susciperet: ut ea quoque per uirtutem domita resurgeret, & homini quem induerat, quem gerebat, & spem uincendæ mortis afferret, & ad præmia immortalitatis admitteret. Hanc ergo dispositionē ne quis ignoret, docebimus prædicta esse omnia, quæ in Christo uidemus esse completa. Nemo asseuerationi nostræ fidem commodet, nisi ostendero prophetas ante multam temporum seriem prædicasse, fore ut aliquando filius dei nasceretur sicut homo, & mirabilia faceret, & cultum dei per totam terrā seminare: et postremo patibulo figeretur, & tertia die resurgeret. Quæ omnia quum probaui eorū temporum literis, qui deum suum mortali corpore utentem uiolauerunt: quid aliud obstabit, quo minus ueram sapientiam clarum sit in hac sola religione uersari? Nunc à principio totius sacramenti origo narranda est. Maiores nostri, qui erant principes Hebræorū, quum sterilitate atq; inopia laborarent, transferunt in Aegyptum rei frumentariæ gratia: ibiq; diutius cōmorantes, quum intolerabili seruitutis iugo premerentur, tum misertus eorum deus, eduxit eos, ac liberauit de manu regis Aegyptiorū, post annos trecentos triginta, duce Moysē, per quem postea illis lex à deo data est: in qua educatione ostendit uirtutem suæ maiestatis deus. Traiecit enim populum medio mari rubro, præcedente angelo atq; scindente aquā, ut populus per siccum gradū posset, quem uerius (ut ait poëta)

Miracula Dei
per Moysen.

Curuata

A Curuata in montis faciem circumstetit unda.

Qua re audita, tyrannus Aegyptiorum cum magna suorum manu insecutus est, & mare adhuc patens temere ingressus, coeuntibus aquis cum exercitu deletus est. Hebraei uero egressi, in solitudine multa mirabilia uiderunt. Nam quum sitim paterentur, ictu uirgae rupe percussa, prosiliit fons aquae, populumque recreauit.

Quo rursus esuriens, caelestis alimenti pluuia descendit: quinetiam coturnices in castra eorum uentus induxit, ut non modo pane caelesti, sed etiam instructioribus epulis saturarentur. Pro his tam diuinis beneficijs honorem deo non reddiderunt: sed depulsa iam seruitute, iam siti fameque deposita, in luxuriam prolapsi, ad profanos Aegyptiorum ritus, animos transtulerunt. Quum enim Moyses dux eorum ascendisset in montem, atque ibi quadraginta diebus moraretur, aureum caput bo-

uis, quem uocant ipsi Apin, quod et eos signo praecederet, figurarunt. Quo peccato ac scelere offensus deus, impium & ingratum populum pro merito poenis gra-

uibus affecit: & legi quam per Moysen dederat, subiugauit. Postea uero quum in deserta quadam parte Syriae coesedissent, amiserunt uetus nomen Hebraei. Et quoniam princeps eorum examinis Iudas erat, Iudaei sunt appellati: & terra quam incolere, Iudaea. Et primo quidem non dominio regum subiecti fuerunt, sed populo ac legi ciuiles iudices praesidebant: non tamen in annum constituti sunt, sicut Romani consules, sed perpetua iurisdictione subnixi. Tum sublato iudicum nomine, potestas regalis inducta est. Verum regimen eorum iudicibus tenentibus, prauas religiones saepe susceperant: atque offensus ab his deus, toties alienigenis subiugabat, donec rursus poenitentia populi mitigatus, liberaret eos seruitute. Item sub regibus finitimorum bellis ob delicta uexati, postremo capti, abductique Ba-

† eorum signa

B bylonem, poenas impietatis suae graui seruitio pependerunt, donec Cyrus ueniret in regnum, qui statim Iudaeos restituit edicto. Exinde Tetrarchas habuerunt usque ad Herodem, qui fuit sub imperio Tiberij Caesaris: cuius anno quindecimo, id est duobus geminis consulibus, ante diem septimam Calendarum Aprilium Iudaei Christum cruci affixerunt. Hic rerum exitus, hic ordo in arcanis sanctarum litterarum continetur. Sed prius ostendam qua de causa in terram uenerat Christus, ut fundamentum diuinae religionis, & ratio clarescat.

† decimum

Quo tempore
Christus sit
crucifixus.

Quae fuerit causa incarnationis Christi.

Cap. XI

Quum saepe Iudaei praecipis salutaribus repugnarent, atque a diuina lege desciscerent, aberrantes ad impios cultus deorum, quum deus iustos & electos sancto spiritu implebat, prophetas in media plebe constituens, per quos peccata ingrati populi uerbis minacibus increparet, & nihilominus ad poenitentiam sceleris agendam hortaretur: quam nisi egissent atque abiectis uanitatibus ad deum suum redissent, fore ut testamentum suum mutaret: id est, haereditatem uitae immortalis ad exteris conuerteret nationes, aliumque sibi populum fideliorē ex alienigenis congregaret. Illi autem a prophetis increpati, non modo uerba eorum respuerunt, sed quod sibi peccata exprobarentur, offensi, eos ipsos exquisitis cruciatibus necauerunt: quae omnia diuinae litterae signata conseruant. Dicit enim propheta Hieremias: Misi ad uos seruos meos, prophetas ante lucem mittebam, & non audiebatis me, neque intendebatis auribus uestris, quum dicerem uobis: Conuertamini unusquisque a uia sua mala, & a nequissimis affectionibus uestris: et habitabitis in terra ista, quam dedi uobis & patribus uestris a seculo usque in seculum. Nolite ambulare post deos alienos, ut seruiatis eis, & ne incitetis me in operibus manuum uestrarum, ad disperdendos uos. Hiesdras autem propheta, qui fuit eiusdem Cyri temporibus, a quo Iudaei sunt restituti, sic loquitur: Desciuerunt a te, & abie-

Cerunt legem tuam post cor suum, & prophetas tuos interfecerunt, qui obtestabantur eos, ut reuerterent ad te. Item Helias in libro βασιλειῶν tertio: Aemulans æmulatus sum domino deo omnipotenti: quia dereliquerunt te filij Israëli, & altaria tua demolierunt, & prophetas tuos interfecerunt gladio, & remansi ego solitarius, & quærunt animam meam auferre à me. Propter has illorum impietates abdicauit eos in perpetuum: itaq; desijt prophetas mittere ad eos. Sed illum filiū suū primogenitum, illum opificem rerum & consiliatorem suum labi iussit e cœlo, ut religionē sanctam dei transferret ad gentes, id est ad eos qui deum ignorabant: doceretq; iustitiā, quam perfidus populus abiecerat, quod iam pridem annunciauerat se esse facturū. Sic Malachias indicat, dicens: Non est mihi uoluntas circa uos, dicit dominus, & sacrificium acceptum non habeo ex manibus uestris: quoniam à solis ortu usq; ad occasum clarificabit nomen meum apud gentes. Item Dauid in psalmo xvii, Constitues me in caput gentium: populus quem non cognoui, seruiet mihi. Esaias quoq; sic loquitur: Venio colligere omnes gentes, & linguas: & uenient, & uidebunt claritatem meam, & mittam super eos signum. Et mittam ex his conseruatos in gentes, quæ longe sunt, quæ nō audierunt gloriam meam, & nunciabunt claritatem meam in gentes. Volens igitur deus metatorem templi sui mittere in terram, noluit eum in potestate & claritate cœlesti mittere, ut ingratus in deum populus in errorem maximum induceret, ac pœnas pro facinoribus suis lueret: qui dominum ac deum suum non recepisset, quod olim propheta cecinerant sic esse facturum. Esaias enim quem ipsi Iudæi serra confectum crudelissimi me necauerūt, ita dicit: Audi cœlum, & percipe auribus terra: quoniam dominus locutus est: filios genui & exaltaui, ipsi autem spreuerunt me: agnouit bos possessorem suum, & asinus præsepium domini sui: Israëli autem me nō cognouit, & populus meus me nō intellexit. Hieremias quoq; similiter ait: Cognouit tempus suū turtur, & hirundo, & ruris passerres custodierunt tempora introitus sui, populus autem meus non cognouit iudicium domini. Quomodo dicitis sapientes sumus, & lex domini nobiscum est: In cassum facta est metatura, falsi scribæ, & cōfusi sunt: sapientes trepidauerunt, & capti sunt: quoniam uerbum domini reprobauerunt. Ergo (ut cœperam dicere) quum statuisset deus doctorem uirtutis mittere ad homines, renasci eum denuo in carne præcepit, & ipsi homini similem fieri: cui dux, & comes, & magister esset futurus. Sed tamen quoniam clemens est & pius erga suos deus, ad eos ipsos eum misit, quos oderat, ne illis in perpetuum salutis uiam clauderet: sed daret his liberam facultatem sequendi deum, ut & præmiū uitæ adipiscerentur, si eum secuti fuissent, quod plurimi eorum faciunt, atque fecerunt: & culpa sua in pœnam mortis incurrerent, si regem suum repudiassent. Apud illos igitur, & ex eorū semine regenerari eum iussit, ne si fuisset alienigena, iustam possent excusationem de lege prætere, quod eum non suscepissent: simul ut nulla omnino gens esset in terra, cui spes immortalitatis negaretur.

De conceptu & partu uirginis prædicto à prophetis. De passione, resurrectione, & ascensione, & iudicio. Cap. XII

Descendens itaq; de cœlo spiritus ille dei, sanctam uirginem, cuius utero se insinuaret, elegit. At illa diuino spiritu hausto repleta concepit, & sine ullo actu uiri repente uirginalis uterus intumuit. Quod si animalia quædā uento & aura concipere solere, omnibus notum est, cur quisquā mirum putet, quum spiritu dei, cui est facile quicquid uelit, grauatum esse uirginem dicimus: Quod sanè incredibile posset uideri, nisi hoc futurū multa ante secula propheta cecinissent. Solomon sic ait: Infirmatus est uterus uirginis, &

nis, & accepit foetum, & grauiata est, & facta est in multa miseratione mater uirgo. Item propheta Esaias, cuius uerba sunt hæc: Propter hoc dabit deus ipse signū: Ecce uirgo cōcipiet in utero, & pariet filiū, & uocabitur nomen eius Emanuel. Quid hoc manifestius dici potest? Legebant ista iudæi, qui eum negauerunt: si quis nos hæc fingere arbitrat, ab his requirat, ab his potissimum sumat. Satis firmum testimoniū est ad probandā ueritatem, quod ab ipsis perhibetur inimicis. Emanuel nunquam uocatus est, sed Iesus, qui latine dicitur salutaris, siue saluator, quia cunctis gentibus salutifer uenit. Sed propheta declarauit hoc nomē: quod deus ad homines in carne uenturus esset. Emanuel autem significat nobiscum deus, scilicet quia illo per uirginem nato, cōfiteri homines oportebat, deum secum esse, id est in terra & in carne mortali. Vnde Dauid in psalmo octogesimoquarto: Veritas, inquit de terra orta est: quia deus, in quo ueritas est, terrenū corpus accepit, ut terrenis uiam salutis aperiret. Item Esaias ipse: Ipsi autem non crediderunt, & exacerba uerunt spiritum sanctum. Et conuersus est eis ad inimicitia: Et ipse expugnauit & recordatus est dierū seculi, quia suscitauit de terra pastore ouium. Quis autem futurus esset ille pastor, declarauit alio loco, dicens: Exultent cœli desuper, & nubes induant iustitiam: aperiatur terra, & pullulet saluatorem. Ego enim dominus deus creauit eum. Saluator uero est (ut supra diximus) Iesus. Sed alio loco idem propheta sic prædicauit: Ecce natus est nobis puer, & datus est nobis filius, cuius imperiū super humeros eius: & uocatum est nomen eius magni consilij nunciū. Idcirco missus est à deo patre, ut uniuersis gentibus, quæ sub cœlo sunt, singularis & ueri dei sanctum mysterium reuelaret ablatum perfido populo, qui aduersus deum sæpe deliquit. Daniel quoque similia prælocutus est: Videbam, inquit, in uisu noctis, & ecce in nubibus cœli ut filius hominis ueniens, & usque ad uetustum dierū peruenit. Et qui assistebant obtulerunt eum, & datum est ei regnum, & honor, & imperium: & omnis populus, tribus, linguæ seruient ei: & potestas eius æterna, quæ nunquam transibit: & regnum eius, quod non corrumpetur. Quomodo igitur iudæi & confitentur & sperant Christū dei: qui hunc idcirco reprobrauerunt, quia ex homine natus est. Nam quum ita sit à deo constitutum, ut idem Christus bis ueniat in terrā: semel, ut unum deū gentibus nunciet: deinde, rursus ut regnet, quomodo in secundum eius aduentum credunt, qui in primum nō crediderunt? Atque propheta utrosque aduentus eius paucis uerbis comprehendit. Ecce, inquit, in nubibus cœli ut filius hominis ueniens: Nō dixit, ut filius dei, sed filius hominis: ut ostenderet, quod carne indui deberet in terra, ut suscepta hominis figura & conditione mortali, doceret homines iustitiā. Et quū mandatis dei functus, ueritatē gentibus reuelasset, multare etiam morte, ut inferos etiam uinceret ac resignaret, atque demum resurgens ad patrem proficisceretur in nube sublatus. Adiecit enim propheta, & ait: usque ad antiquum dierum peruenit, & oblatus est ei. Antiquum dierum appellauit summum deum, cuius ætas & origo non potest comprehendī, quia solus à seculis fuit, & erit semper in secula. Christum autem post passionē & resurrectionē ascensurum esse ad deum patrem, Dauid in psalmo centesimonono contestatus est his uerbis: Dixit dominus domino meo, sede à dextris meis, quoad usque ponam inimicos tuos suppedaneum pedum tuorum. Qui propheta, quum rex esset, quem appellare dominum suum posset, qui federet ad dextram dei, nisi Christum filium dei, qui est rex regum, & dominus dominorū: Quod Esaias apertius ostendit, dicens: Sic dicit dominus deus Christo domino meo, cuius tenui dextram: obedire ante eum gentes faciā, & fortitudinē regum dirumpam. Aperiam ante illum portas, & ciuitates nō cludentur. Ego anteibo, & montes deplanabo,

*Testimonia
incarnatio-
nis Christi.*

*Ascensionis
Christi testi-
monia.*

C & fores æreas conterā, & seras ferreas cōfringam. Et dabo tibi thesauros absconditos, inuisibiles: ut scias quia ego sum dominus deus, qui uoco nomen tuum, deus Israël. Deniq; ob uirtutē & fidem, quam deo exhibuit in terra, datum est ei regnū, & honor, & imperiū: & omnes populi, tribus, linguæ seruient ei: & potestas eius æterna, quæ nunquam transibit, & regnum eius nō corrumpetur. Quod quidem duobus modis intelligitur, quia & nunc habet perpetuā potestātē, quum omnes gentes, & omnes linguæ nomen eius uenerantur, maiestātē cōfitentur, doctrinam sequuntur, uirtutem imitantur: habet imperiū, habet honorem, quum omnes tribus terræ præceptis eius obtemperant: & idem postea quum rursus aduenerit in potestate ac claritate, ut omnem animā iudicet, & iustos ad uitam restituat, tunc uerē totius terræ regimen obtinebit. Tunc sublato de rebus humanis omni malo, aureum seculum (ut poëtæ uocāt) id est iustum ac pacificum tempus orietur. Sed hæc uberius in ultimo libro differemus, quū de secūdo aduentu loquemur: nunc de primo, ut cœpimus, explicemus.

Quod filius à patre est secundum deitatem: & quod geminæ substantiæ esse conuincitur ex operibus proprijs, tum ex oraculis prophetarum, & etiam Apollinis Milesij testimonio: & quare nec ad Solomonem, nec ad alium quàm ad Christum referri possunt uaticinia prophetarum. Cap. XIII

Vmmus igitur deus ac parens omniū, quum religionem suam transferre uoluisset, doctorem iustitiæ misit e cœlo, ut nouis cultoribus nouam legem in eo, uel per eum daret. Non sicut antè fecerat, per hominem, sed tamen nasci eum uoluit tanquam hominē, ut per omnia summo patri similis existeret. Ipse enim deus pater, & origo, & principiū rerum, quoniam & parentibus caret, ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ à Trismegisto uerissime nominatur, quod ex nullo sit procreatus. Idcirco etiam filium bis nasci oportuit, ut ipse fieret ἀπάτωρ atq; ἀμήτωρ. In prima enim natiuitate spiritali ἀμήτωρ fuit, quia sine officio matris à solo deo patre progeneratus est. In secunda uero carnali ἀπάτωρ fuit: quoniam sine patris officio uirginali utero procreatus est, ut mediā inter deum & hominem substantiam gerens, nostram hanc fragilem imbecillemq; naturam, quasi manu ad immortalitatem posset educere, factus est dei filius per spiritum, & hominis per carnem, id est & deus & homo. Dei uirtus in eo ex operibus, quæ fecit, apparuit: fragilitas hominis ex passione, quā pertulit: quā cur susceperit, paulò post docebo. Interim & deū fuisse, & hominē ex utroq; genere permittū prophetis uaticinantibus discimus. Esaias deum fuisse testat̄ his uerbis: Fatigata est Aegyptus, & negociatio Aethiopū & Saba: uiri alti ad te transgredientī, & tui erunt serui, & post te ambulabūt, uincti cōpedibus, & adorabunt, & te precabuntur: quoniam in te deus est, & non est alius deus præter te. Tu enim deus es, & nesciebamus, deus Israël saluator. Cōfundentur & reuerbunt omnes qui aduersant̄ tibi, & cadent in confusionem. Item propheta Hieremias sic ait: Hic deus noster, & nō deputabitur alius absq; illo, qui inuenit omnē uiam prudentiæ, & dedit eam Iacob puero suo, & Israël dilecto sibi. Post hæc in terris uisus est, & cum hominibus uersatus est. Item Dauid in psalmo quadagesimo quarto: Thronus tuus deus in secula seculorū, uirga æquitatis, uirga regni tui. Dilexisti iustitiā, & odio habuisti iniustitiā: propterea unxit te deus, deus tuus oleo exultationis. Quo uerbo & nomen ostendit: siquidem (ut suprā docui) ab unctione appellatus est Christus. Deinde hominem fuisse eundem Hieremias docet, dicēs: Et homo est, & quis cognouit eum? Item Esaias: Et mittet eis deus hominem, & saluabit eos, iudicans sanabit eos. Sed & Moyses in Numeris ita loquitur: Orietur stella ex Iacob, & exurget ho

De Christi humanitate testimonio.

A mo ex Israël. Propterea Milesius Apollo consultus, utrum ne deus, an homo fuerit, hoc modo respondit græce:

Θνητός ἐμυ κατὰ σάρκα, σοφὸς τερατῶδεσι μὲν ἔργοις.

ἀλλ' ὑπὸ χαλδαίων κριτῶν ὀπλοῖς συλληφείς,

γόμεφοις καὶ σκολόπεσι πικρῆν ἀνέτλησε τελευτήν.

Apollinis de
Christo rea
sponsum.

Primo quidem uersu uerum dixit, sed argute consultorem sefellit, sacramentū ueritatis penitus nescientē. Videtur enim negasse illum deum: sed quum fatetur secundum carnem fuisse mortalem, quod nos etiā prædicamus, cōsequens est, ut secundū spiritū deus fuerit, quod nos affirmamus. Quid enim fuerat necesse carnis facere mentionē, quum satis esset dicere, fuisse mortalem? Sed † ueritatē profusus negare non potuit, quemadmodum res se haberet, sicut illud, quod ait fuisse sapientem. Quid ad hoc Apollo respondes? Si sapiens est, ergo doctrina eius sapientia est, nec ulla alia: & sapientes qui sequunt, nec ulli alij. Cur igitur uulgō pro stultis, & uanis, & ineptis habemur, qui sectamur magistrū, etiā ipsorum deorū confessione sapientem? Nam quod ait portentifica illum opera fecisse, quo maxime diuinitatis fidem meruit, assentiri nobis iam uideat, quū dicit eadem, quibus nos gloriamur. Sed colligit se tamen, & ad dæmoniācas fraudes redit. Quū enim uerum necessitate dixisset, iam deorū ac sui proditor uidebat: nisi quod ab eo ueritas extorserat, mendacio fallente celasset. Ait ergo illum fecisse opera miranda, uerū nō diuina uirtute, sed magica. Quid mirum, si hoc Apollo ueritatē ignorantibus persuasit, quū Iudæi quoque cultores (ut uidebant) summi dei idem putauerint: quum ante oculos eorū quotidie fierent illa miracula, nec tamen tantarū uirtutum cōtemplatione impelli potuerūt, ut deum crederent quem uidebant. Propterea Dauid, quem inter cæteros prophetas uel maxime legunt, in psalmo uigesimo sic eos damnat: Redde illis retributionē eorum, quoniam non intellexerūt opera domini. Ex huius ipsius domo Christum generatū iri secundum carnem, & ipse Dauid, & alij prophetæ annunciauerunt. Apud Esaiam ita scriptū est: Et erit in die illa radix Iesse: & qui exurget principari in nationes, in eum gentes sperabūt, & erit requies eius in honore. Et alio loco: Exiet uirga de radice Iesse, & flos de radice eius ascendet, & requiescet super eum spiritus dei, spiritus sapientiæ & intellectus, spiritus consilij & fortitudinis, spiritus pietatis, & implebit illum spiritus timoris dei. Iesse autem fuit pater Dauid, ex cuius radice ascensurū esse florem prælocutus est, eum scilicet, de quo Sibylla dicit:

ἀνθήσει δ' ἀπὸ καθαρόν

Item in βασιλειῶν libro secundo: Propheta Nathan missus est ad Dauid uolentem deo templum fabricare, & fuit uerbū domini ad Nathan dicens: Vade, & dic seruo meo Dauid, hæc dicit dominus omnipotens: Non tu ædificabis mihi domū ad inhabitandum: sed quum impleti fuerint dies tui, & dormieris cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te, & parabo semen eius. Hic ædificabit mihi domum in nomine meo, & erigam thronum eius usque in seculum, & ego ero ei in patrem, & ipse erit mihi in filium, & fidem cōsequetur domus eius, & regnum eius usque in seculū. Sed hæc ut Iudæi non intelligerent, illa fuit causa, quod Solomon filius Dauid deo templum ædificauit, & ciuitatē, quam de suo nomine Hierosolyma nuncupauit. Itaque ad ipsum quæ a propheta dicta sunt, retulerunt. Solomon autem ab ipso patre imperij regimen accepit. Prophetæ uero de eo loquebātur, qui tum nasceretur, postquā Dauid cum patribus suis requieuisset. Præterea Solomonis imperium perpetuū non fuit, annis enim quadraginta regnauit. Deinde quod nuncquam filius dei dictus sit, sed filius Dauid: & domus, quam ædificauit, nō est fidem cōsecuta, sicut ecclesia, quæ est uerum templum dei: quod nō in parietibus est, sed

† ueritate
pressus

† regnum

C in fide ac corde hominum, qui credunt in eum, ac uocantur fideles. Illud uero Solomonium templum, quia manufactum est, manu cecidit. Denique pater eius in psalmo centesimo uigesimo septimo de operibus filij sui prophetauit hoc modo: Si dominus non aedificauerit domum, sine causa laborant qui aedificant eam. Si dominus non custodierit ciuitatem, sine causa uigilant qui custodiunt eam.

De aeterno Christi sacerdotio, quod prophetae, sicut & caetera, praedixerunt: sic exprimentes Iesum Christum, ut oracula, nec ad filium Naue, nec ad filium Iosedech ualeant retorqueri: & de uijs quas docuit Christus, qui nunquam suum honorem quaesuit, sed patris. Cap. XIII

Vibus ex rebus apparet, prophetas omnes denunciaſſe de Christo, ſore aliquando, ut ex genere Dauid corporaliter natus conſtitueret aeternum templum deo, quod appellatur eccleſia: & uniuerſas gentes ad religionem ueram dei conuocaret. Haec domus fidelis, hoc immortale templum: in quo ſi quis non ſacrificauerit, immortalitatis praemium non habebit. Cuius templi & magni, & aeterni, quoniaſ Chriſtus fabricator fuit, idem neceſſe eſt habeat in eo ſacerdotium ſempiternum. Nec poteſt niſi per eum, qui conſtituit templum, ad aditum templi, & ad conſpectum dei perueniri. Dauid in psalmo centesimo nono idipſum docet, dicens: Ante luciferum genui te. Iurauit dominus, & non poenitebit eum. Tu es ſacerdos in aeternum ſecundum ordinem Melchizedech. Item in βασιλειῶν libro primo: Et ſuſcitabo mihi ſacerdotem fidelem, qui omnia, quae ſunt in corde meo, faciat: & aedificabo ei domum fidelem, & tranſibit in conſpectu meo omnibus diebus. Quis autem futurus eſſet, cui deus aeternum ſacerdotium pollicebatur, Zacharias etiam nomine poſito apertiffime docuit: ſic enim dixit: Et oſtendit mihi dominus deus Ieſum ſacerdotem magnum ſtantem ante faciem angeli domini: & diabolus ſtabat ad dextram ipſius, ut aduerſareſ ei. Et dixit dominus ad diabolum: Imperet tibi dominus uitae, qui elegit Hieruſalem: & ecce titio eiectus ab igne, & Ieſus erat indutus ueſtis ſordidis, & ſtabat ante faciem angeli, & reſpondit, & dixit ad circuſtantes ante faciem eius: Ferte ueſtimenta ſordida ab eo, & induite eum tunica talarum, & ponite cydarim mundam ſuper caput ipſius. Et cooperuerunt eum ueſtimento, & impoſuerunt cydarim mundam ſuper caput ipſius: & angelus domini ſtabat, & teſtificabatur ad Ieſum, dicens: Haec dicit dominus omnipotens, ſi in uijs meis ambulaueris, & praecpta mea ſeruaueris, tu iudicabis domum meam, & dabo tibi qui conuerſentur in medio horum circuſtantium. Audi itaque Ieſu ſacerdos magne. Quis non igitur captos mentibus tum fuiſſe Iudaeos arbitretur, qui quum haec legerent & audirent, nefandas manus ſuas deo ſuo intulerunt? Atqui ab eo tempore quo Zacharias fuit, uſque ad annum quintumdecimum imperij Tiberij Caſaris, quo Chriſtus crucifixus eſt, anni quingenti numerantur: ſiquidem Darij & Alexandri adoleuit aetate, qui fuerunt non multo poſt, quam Tarquinius Superbus exactus eſt: ſed illi ruitus eodem modo falſi deceptique ſunt, putantes haec de Ieſu eſſe dicta filio Naue, qui ſucceſſor fuit Moysi: aut de ſacerdote Ieſu filio Iosedech, in quos nihil congruit eorum, quae propheta narrauit. Non enim ſordidati illi unquam fuerunt, quum alter eorum princeps potentiffimus fuerit, alter ſacerdos: aut perpeſſi ſunt aliquid aduerſi, ut tanquam titio eiectus ex igne putarentur: aut aliquando in conſpectu dei & angelorum ſteterunt: aut propheta de praeteritis loquebatur potius quam de futuris. Locutus eſt igitur de Ieſu filio dei, ut oſtenderet eum primo in humanitate & carne eſſe uenturum: haec enim eſt ueſtis ſordida: ut pararet templum deo, & ſicut titio igni combureretur, id eſt ab hominibus cruciamenta perferret, & ad ultimum extingueretur. Titionem enim uulguſ appellat extractum foco torrem ſemiuſtum extinctum. Quomodo autem, & cum quibus mandatis a deo mitteretur in terram, declarauit ſpiritus

A spiritus dei per prophetā, docens futurū, ut quum uoluntatem summi patris fideliter & constanter impleffet, acciperet iudiciū atq; imperiū sempiternū. Si in uis meis, inquit, ambulaueris, & praecepta mea seruaueris, tu iudicabis domū meam. Quae fuerint uiaē dei, & quae praecepta eius, nec ambiguū, nec obscurū est. Deus enim quum uideret malitiā, & falsorū deorū cultus per orbem terrae inualuisse, ut iam nomē eius ex hominū memoria fuisset penē sublatū (siquidē Iudaei quoq; quibus solis arcanū dei creditū fuerat, relicto deo uiuo ad colenda figmenta irretiti daemōnū fraudibus aberrassent, nec increpiti per prophetas reuerti ad deū uellent) filiū suum principē angelorū legauit ad homines, ut eos conuerteret ab impijs & uanis cultibus, ad cognoscēdum & colendū uerum deum: item ut eorū mentes à stultitiā ad sapientiā, ab iniquitate ad iustitiā opera traduceret. Hae sunt uiaē dei, in quibus ambulare eum praecepit: hae praecepta, quae seruanda mandauit. Ille uero exhibuit deo fidem: docuit enim quod unus deus sit, eumq; solum coli oportere: nec unq; se deū esse dixit, quia nō seruasset fidem, si missus, ut deos tolleret, & unū assereret, induceret alium praefer unū. Hoc erat non de uno deo facere praconiū, nec eius qui miserat, sed suum propriū negociū gerere, ac se ab eo quem illustraturus uenerat, separare. Propterea quia tam fidelis extitit, quia sibi nihil prorsus assumpsit, ut mandata mittentis impleteret, & sacerdotis perpetui dignitatem, & regis summi honorem, & iudicis potestatem, & dei nomen accepit.

Cum quibus mandatis Christus fuerit missus in terram.

De baptismo Christi, & miraculis, quae gesit in carne ante passionem: quae non modò à prophetis praenunciata sunt, sed etiam uaticinio Sibyllarum, sicut Cicero & Varro testantur: sed oracula ante Christi aduentum non potuerunt intelligi. Cap. XV

B Voniā de secunda natiuitate diximus, qua se hominibus in carne monstrauit: ueniamus ad illa opera mirāda, quae quum essent uirtutis coelestis indicia, magum Iudaei putauerūt. Quum primum coepit adolere, tinctus est à Ioanne propheta in Iordane flumine: ut lauacro spiritali peccata non sua, quae utique non habebat, sed carnis quam gerebat, aboleret: ut quemadmodū Iudaeos suscepta circūcisione, sic etiā gentes baptismo, id est purificationis perfusione saluaret. Tunc uox de caelo audita est: Filius meus es tu, ego hodie genui te. Quae uox apud Dauid praedicta inuenit: & descendit super eum spiritus dei formatus in specie columbae candidae. Exinde maximas uirtutes coepit operari, nō praestigijs magicis, quae nihil ueri ac solidi ostentant: sed ui ac potestate coelesti, quae & iam pridem prophetis nūciantibus canebant. Quae opera tam multa sunt, ut unus liber ad implenda omnia satis nō sit. Enumerabo igitur illa breuiter & generatim, sine ulla personarū ac locorū designatione: ut ad exponendā passionis eius crucisq; rationē possim peruenire, quò iandudū festinat oratio. Virtutes eius fuerunt, quas Apollo portentificas appellauit, quod quacuncq; iter faciebat, aegros ac debiles, & omni morborū genere laborātes, uno uerbo, unoq; momento reddebat incolumes: adeò ut mēbris omnibus capti, receptis repente uiribus, roborati ipsi lectulos suos reportarent, in quibus fuerāt paulò ante delati. Claudis uero ac pedum uitio afflictis, nō modo gradiendi, sed etiam currendi dabat facultatem: Tunc quorum caeca lumina in altissimis tenebris erant, eorū oculos in pristinum restituebat aspectum: Multorum quoq; linguas in eloquium sermonemq; soluebat: Item surdorum patefactis auribus insinuabat auditum: pollutos ac asperfos maculis repurgabat. Et hae omnia non manibus aut aliqua medela, sed uerbo ac iussione faciebat, sicut etiam Sibylla praedixerat:

Virtutes Christi.

πάντα λόγῳ πράττων, πᾶσιν τε νόσον θεραπεύων.

Nec utiq; mirū, quod uerbo faciebat mirabilia: quum ipse esset dei uerbū, coelesti

C uirtute ac potestate subnixum. Nec satis fuit quod uires imbecilibus redderet, & debilibus integritatē, quod agris & languentibus sanitatē, nisi etiam mortuos suscitaret, uelut ē somno solutos, ad uitamq; reuocaret. Quæ uidentes tunc Iudæi, dæmoniaca potentia fieri arguebant: quū omnia sic futura, ut facta sunt, arcanæ illorum literæ cōtinerent. Legebant quippe tum aliorum prophetarū, tum Esaiæ uerba, dicentis: Cōfortamini manus resolutæ, & genua debilia cōsolamini. Qui estis pusilli animi, nolite timere, nolite metuere, dominus noster iudiciū retribuet, ipse ueniet & saluos faciet nos. Tunc aperientur oculi cæcorum, & aures surdorum audient. Tunc saliet claudus sicut ceruus, & plana erit lingua mutorū, quia rupta est in deserto aqua, & riuus in terra sitienti. Sed & Sibylla eadē cecinit his uersibus:

- νεκρῶν δὲ ἀνάστασις ἔσται,
καὶ χωλῶν δρόμος εἰς ὠκύς, καὶ κωφῶς ἀκούσει,
καὶ τυφλοὶ βλέψουσι, λαλήσουσ' ἢ λαλέοντες.

Ob has eius uirtutes & opera diuina, cum magna illum multitudo sequeretur, uel debiliū, uel ægrotorū, uel eorum qui curandos suos offerre cupiebant, ascendit in montem quendā desertū, ut ibi adoraret: ubi quum triduo moraretur, ac fame populus laboraret, uocauit discipulos, quærens quantos secū cibos gestarent. At illi quinq; panes & duos pisces in pera se habere dixerunt. Afferri ea iussit, ac multitudinē per quinquagenos distributā discūbere. Quod quū discipuli facerēt, frangebatur ipse panē minutatim, carnēq; pisciū cōminuebat, & utraq; in manibus eius augebant: Et quum apponi illa populo discipulis imperasset, saturata sunt quinq; millia hominū: & insup duodecim cophini de residuis fragminibus impleti. Quid aut dici aut fieri potest mirabilius? At id Sibylla futurū cecinerat olim his uerbis:

D Εἰμ ἄρ' ἔρις ἅμα πέντε, καὶ ἰχθύεσι δ' οἰοῖσιν
ἀνδρῶν χιλιάδας ἐν ἐρήμῳ πέντε κορέσει,
καὶ τὰ πόδιος δόνοντα λαβῶν μετὰ κλάσματα πάντα
δῶδεκα πληρώσει κορῖνους εἰς ἐλπίδα πολλῶν.

Quæro, quid hic potuerit ars magica moliri, cuius peritiā ad nihil aliud, quā ad circūscribendos oculos ualet? Item secessurus orandi gratia, sicut solebat in montem, præcepit discipulis ut nauiculam sumerent, secq; præcederent. At illi urgente iam uespere profecti, cōtrario uento laborare cœperūt. Quumq; iam medium fretum tenerent, tum pedibus mare ingressus, consecutus est eos tanquam in solido gradiens: non ut poëtæ Orionem mentiūtur in pelago incedentem, qui demersa corporis parte, humero supereminet undas. Et rursus quum obdormiuisset in nauī, & uentus usq; ad extremū periculum sæuire cœpisset, excitatus ē somno silere protinus uentū iussit, & fluctus qui maximi ferebantur, cōquiescere: statimq; sub uerbo eius, tranquillitas insecuta est. Mentiuntur fortasse literæ sanctæ, docentes tantam fuisse in eo potestatem, ut imperio suo cogeret uentos obsequi, maria seruire, motus cedere, inferos obedire? Quid quod eadem Sibyllæ carminibus suis antē docuerunt? quarum una, cuius suprà fecimus mentionem, sic ait:

Τὸς ἀνέμους παύσει τε λόγῳ, σρώσει δὲ θάλασσαν
μεινομένην ποσσὶν εἰρήνης πίσει τε πατήσας.

Et rursus alia, quæ dicit:

Κύματα περὶ δύνει, νόσον ἀνθρώπων ἀπολύσει,
ζήσει τε θνήσκοντας, ἀπώσεται ἀλγέα πολλοῖς,
ἐκ δὲ μίᾳς πηγῆς ἄρτος κόρη ἔσεται ἀνδρῶν.

His testimonijs quidā reuicti solent eò cōfugere, ut aiant, non illa esse carmina Sibyllina, sed à nostris ficta atq; composita. Quod profectò non putabit qui Cicero nem

Christus super
aquā gradiens

A nem Varronemq̄ legerit, aliosq̄ ueteres: qui Erythræ Sibyllam, cæterasq̄ commemorant: ex quarū libris ista exempla proferimus: qui autores obierūt antequā Christus secundum carnem nasceretur. Verū non dubito, quin illa carmina prioribus tēporibus pro deliramento sint habita, quū ea nemo intelligeret. Denunciabant enim monstrosa quædā miracula, quorū nec ratio, nec tempus, nec autor designabatur. Deniq̄ Erythræa fore ait, ut diceretur insana & mendax. Ait enim:

- φήσσι σιβύλλω

μαινομένη, ἡ δὲ Σιβυλλίαν, ἐπὶ τὰ δὲ γήνηται ἅπαντα,

τὴν ἰκα μὲ μνήμῳ ποιήσετε, καὶ κέτι μὲ ἑδ' εἰς

μαινομένη φήσεται μεθεὶς μεγάλῳ προφήτῳ.

Latuerunt igitur multis seculis, postea uero animaduersa sunt, quæ Christi natiuitas & passio patefecit arcana: sicut etiam uoces prophetarū, quæ quum per annos mille quingentos, uel eo amplius, lectæ fuissent à populo Iudæorū, nec tamen intellectæ sunt, nisi postquam illas Christus & uerbo & operibus interpretatus est. Illum enim prophetae annunciauerunt, nec ullo modo poterant quæ illi loquebantur, intelligi, nisi fuissent uniuersa completa.

De passione Christi, quæ Iudæis est scandalo, & stultitiæ gentibus: quomodo summam uirtutem contineat, & ueram, & singularem sapientiam, & ueritatem, sicut prophetae fuerunt prelocuti. Cap. XVI

B Enio nunc ad ipsam passionem, quæ uelut opprobriū nobis obiectari solet: quod & hominem, & ab hominibus insigni supplicio affectū & excruciatū colamus: ut doceam eam ipsam passionē ab eo cum magna & diuina ratione susceptam: & in ea sola & uirtutē, & ueritatem, & sapientiam contineri. Neq̄ enim si beatissimus in terra fuisset, & per omnem uitam in summa felicitate regnasset, quisquam illum sapiens aut deum credidisset, aut honore diuino dignum iudicasset: quod faciunt ueræ religionis expertes, qui caducas opes, & fragilem potentiam, & alieni beneficii bona nō tantum suscipiunt, uerum etiam cōsecrant, & scientes memoriæ mortuorum deseruiunt, fortunam iam extinctam colentes: quam ne uiuam quidē, præsentemq̄ sapientes colendam sibi unquā putauerunt. Nec enim potest aliquid in rebus terrenis esse uenerabile, cæloq̄ dignum: sed sola est uirtus, sola iustitia, quæ potest uerum bonū, & cæleste, & perpetuū iudicari: quia nec datur cuiquam, nec aufertur: qua uirtute ac iustitia quoniam Christus instructus uenit in terram, imò uero quoniam ipse est uirtus & ipse iustitia, descendit ut eam doceret, hominemq̄ formaret. Quo magisterio ac delegatione perfunctus, ob eam ipsam uirtutē, quam simul & docuit & fecit, ab omnibus gentibus & meruit, & potuit deus credi. Ergo quū magnus populus ad eum uel ob iustitiam, quam docebat, uel ob miracula, quæ faciebat, subinde conflueret, & præcepta eius audiret, & à deo missum, deiq̄ filium crederet: tum primores Iudæorum & sacerdotes ira stimulatī, quod ab eo tanquam peccatores increpabantur: & inuidia deprauati, quod cōfluente ad eum multitudine contemni se ac deseruiuidebant: & quod caput sceleris illorū fuit stultitia, & errore cæcati, & immemores præceptorum cælestium ac prophetarum coierunt aduersus eum: impiumq̄ consiliū de eo tollendo, cruciandoq̄ ceperunt: quod prophetae multo antè scripserant. Nam & Dauid in principio psalmorū suorum præuidens in spiritu, quātum facinus admissuri essent, beatum esse ait, qui non abierit in consilio impiorum. Et Solomon in libro Sapientiæ his uerbis usus est: Circūueniamus iustum, quoniam insuauis est nobis, & exprobrat nobis peccata legis: promittit se scientiam dei habere, & filium dei se nominat: factus est nobis in traductionē cogitationū nostrarū

Inuidia Iudæorum.

Cum: grauis est nobis etiam ad uidentum, quoniam dissimilis est alijs uita illius, & immutata sunt uia illius: tanquam nugaces aestimati sumus ab eo: continet se à uijs nostris quasi ab immunditijs, & præfert nouissima iustorū, & gloriatur patrem se habere deū. Videamus ergo si sermones illius ueri sunt, & tentemus quæ uētura sunt illi. Cōtumelijs & tormentis interrogemus eum, ut sciamus reuerentiā illius, & probemus patientiā illius, morte turpissima cōdemnemus eum. Hæc cogitarunt & errauerunt. Excæcauit enim illos stultitia ipsorū, & nescierunt sacramenta dei. Nōne ita descripsit nefariū illud consiliū ab impijs inītum contra deum, ut planè interfuisse uideatur? Atqui à Salomone, qui hæc cecinit, usq; ad id tempus, quo gesta res est, mille ac decem anni fuerunt. Nihil nos fingimus, nihil addimus. Habebant hæc qui fecerūt: legebant in quos hæc dicta sunt: sed & nunc hæredes nominis & sceleris illorū hæc & habent, & damnationem suorū prophetarū uoce prædictam, quotidianis lectionibus personāt: nec aliquādo in cor suum, quæ pars est & causa dānationis, admittunt. Increpiti ergo sæpe à Christo Iudæi, exprobrante illis peccata & iniustitias, & à populo penè deserti, concitati sunt ad eum necandum. Cuius rei audaciā illis dedit humilitas eius. Nam quum legerent, cum quantā uirtute & claritate filius dei uenturus esset e cœlo: Iesum autē cernerent humilem, quietū, fordidū, & informem, non credebant filium dei esse: ignorantes duos aduētus eius à prophetis esse prædictos: Primū in humanitate carnis obscurū: Secundum in fortitudine maiestatis manifestū. De primo Dauid in psalmo septuagesimo primo sic ait: Descēdet sicut pluuia in uellus, & orietur in diebus eius iustitia & abundantia pacis, donec extollatur luna. Sicut enim pluuia si descendat in uellus, animaduerti nō potest, quia strepitū non facit: ita Christū in terram sine cuiusquam suspicionē uenturū esse dixit, ut iustitiam doceret & pacem. Esaias quoq; ita tradidit: Domine quis credidit auditui nostro, & brachiū domini cui reuelatū est? Annūciauimus coram ipso sicut pueri, & sicut radix in terra sitienti: non est figura eius, neq; claritas: & uidimus illum, & nō habuit figurā neq; decorem, sed figura eius sine honore, & deficiens præter ceteros homines: homo in plaga positus est, sciens ferre imbecillitatē: quia auersus est, & non est cōputatus. Hic peccata nostra portat, & pro nobis dolet, & nos putauimus ipsum esse in dolore, & in plaga, & in uexatione. Ipse autem uulneratus est propter facinora nostra, & infirmatus est propter peccata nostra: doctrina pacis nostræ super illum, liuore eius nos sanati sumus. Omnes sicut oues errauimus, & deus tradidit illū pro peccatis nostris. Et Sibylla eodem modo locuta est: *οικτρὸς, ἀπιμος, ἀμορφος, ὃν οἱ κτρώεις ἐλπιδὰ δάσκει.* Propter hanc humilitatem deum suum non agnoscentes, inierunt consiliū detestandum, ut priuarent eum uita, qui ut eos uiuificaret, aduenerat.

Quod calumniati sunt eum quasi legis destructorem: & quid præfigurauerit circumcisio: & quare in illo iussa sit fieri membro: & quare prohibitum sit carne suilla uesci. Cap. XVII

Ed iræ atq; inuidiæ suæ, quā in cordibus suis gerebant intus inclusam, alias causas præferēbant: quod legem dei per Moysen datam solueret, id est quod sabbatis non uacaret, operans in salutem hominū: quod circumcisionem uacuefaceret: quod abstinentiā suillæ carnis auferret. In quibus rebus Iudaicæ religionis sacramēta cōsistunt. Ob hæc itaq; cætera pars populi, quæ nondū à Christo secesserat, à sacerdotibus incitabatur, ut impiū iudicaret eum, quod legē dei solueret: quum hoc ille nō suo iudicio, sed ex dei uoluntate, & secundū prædicta faceret prophetarū. Michæas enim nouā legem daturū denūciauit hoc modo: Lex de Sion proficiet, & sermo domini ex Hierusalē, & iudicabit inter

Duplex aduentus Christi.

A inter plurimos populos, & reuinciet, & diriget ualidas nationes. Illa enim prior lex, quæ per Moysen data est, nō in monte Sion, sed in monte Oreb data est, quæ Sibylla fore ut à filio dei solueretur, ostendit.

Αλλ' ὅτε ταῦτ' ἀν' ἅπαντα τελειωθῆ ἄσπ' ἔπον,
ἔς αὐτῶν ὡς λύσεται νόμος.

Sed & ipse Moyses, per quē datam sibi legē dum pertinaciter tuentur, exciderūt à deo, & deum non agnouerūt: prædixerat fore, ut propheta maximus mitteret à deo, qui sit supra legem, qui uoluntatē dei ad homines perferat. In Deuteronomio ita scriptū reliquit: Et dixit dominus ad me: Prophetā excitabo eis de fratribus eorum sicut te, & dabo uerbū meum in os eius, & loquetur ad eos ea, quæ præcepero ei: & quisquis nō audierit ea, quæ loquetur propheta ille in nomine meo, ego uin dicabo in eum. Denunciavit scilicet dominus per ipsum legiferū, quod filiū suum, id est uiam præsentemq; legem missurus esset, & illam ueterem per Moysen datam soluturus, ut denuo per eum qui esset æternus, legē sanciret æternā. Item de circūcisione soluenda Esaias ita prophetauit: Hæc dicit dominus uiris Iuda, qui habitant in Hierusalem: Reuocate inter uos nouitatē, & ne seminaueritis in spinis. Circūcidite uos domino deo uestro, & circūcidite præputium cordis uestri, ne exeat ira mea sicut ignis, & non sit qui extinguat. Item Moyses ipse: In nouissimis diebus circūcidet dominus cor tuum, ad dominū deum tuum amandū. Item Iesus Naue successor eius: Et dixit dominus ad Iesum: Fac tibi cultellos petrinos nimis acutos, & sede, & circūcide secundo filios Israël. Secundam circūcisionem futuram esse dixit, nō carnis, sicut fuit prima, qua etiam nunc Iudæi utūtur, sed cordis ac spiritus, quam tradidit Christus, qui fuit uerus Iesus. Nō enim propheta sic ait, **B** Et dixit dominus ad me: sed ad Iesum: ut ostenderet quod nō de se loqueretur, sed de Christo, ad quem tunc deus loquebatur. Christi enim figurā gerebat ille Iesus: qui quū primū Auses uocaret, Moyses futura præsentens, iussit eum Iesum uocari, ut dux militiæ delectus esset aduersus Amalech, qui oppugnabat filios Israël: & aduersariū debellaret per nominis figurā, & populū in terrā promissionis induceret. Et idcirco Moyse etiam successit, ut ostenderet nouā legē per Iesum Christū datam, ueteri legi successurā, quæ data per Moysen fuit: Nam illa carnis circūcisio caret utiq; ratione: quia si deus id uellet, sic à principio formasset hominē, ut præputiū nō haberet: sed huius secūdæ circūcisionis figura erat, significans nudandū esse pectus, id est aperto & simplici corde oportere nos uiuere: quoniam pars illa corporis: quæ circūciditur, habet quandam similitudinem cordis, & est pudenda. Et ob hanc causam deus nudari eam iussit, ut hoc argumento nos admoneret, ne inuolutū pectus haberemus, id est ne quod pudendū facinus intra cōscientiæ secreta uelemus. Hæc est cordis circūcisio, de qua propheta loquuntur: quam deus à carne mortali ad animā transfudit, quæ sola mansura est. Volens enim uitæ ac salutis nostræ pro æterna sua pietate cōsulere, pœnitentiam nobis in illa circūcisione proposuit, ut si cor nudauerimus, id est si peccata confessi satis deo fecerimus, ueniam cōsequamur: quæ cōtumacibus & admissa sua celantibus denegatur ab eo, qui non faciem sicut homo, sed intima & arcana pectoris intuetur. Eodem etiā spectat carnis suillæ interdictio: à qua quum eos abstinere iussit deus, id potissimū uoluit intelligi, ut se à peccatis atq; immūditijs abstinerēt. Est enim lutulentū hoc animal, & immundū: nec unq; cœlū aspicit, sed in terra toto corpore proiectū & ore, uentri semper & pabulo seruit: nec ullum aliū, dum uiuit, præstare usum potest, sicut cæteræ animātes: quæ uel sedendi uehiculum præbent, uel in cultibus agrorū iuuant, uel plaustra collo trahunt, uel onera tergo gestant, uel indumenta exuuijs

De soluēda circūcisione testinomia.

Quo spectet carnis suillæ interdictio.

C suis exhibent, uel copia lactis exuberant, uel custodiendis domibus inuigilant. Interdixit ergo, ne porcina carne uescerentur, id est, ne uitam porcorum imitarentur, qui ad solam mortem nutriuntur: ne uentri ac uoluptatibus seruietes, ad faciendam iustitiam inutiles essent ac morte afficerent. Item ne se foedis libidinibus immergerent sicut sus, quae se coeno ingurgitat: uel ne terrenis seruiant simulacris, ac se luto inquinent: luto enim se oblinunt, qui deos, id est qui lutum terramque uenerantur. Sic uniuersa praecipua Iudaicae legis ad exhibendam iustitiam spectant: quoniam per ambages data sunt, ut per carnalium figuram spiritalia noscerentur.

*Quae causa, et quis fuerit ordo dominicae passionis: et quibus sit
praeuunciata oraculis. Cap. XVIII*

Vum igitur ea, quae deus uoluit fieri, quaeque per prophetas suos multis seculis ante praedixit, Christus implet: ob ea incitati, & diuinas literas nescientes, coierunt ut deum suum condemnarent. Quod quum sciret futurum, ac subinde diceret, oportere se pati ac interfici pro salute multorum, secessit tamen cum discipulis suis: non ut uitaret quod necesse erat perpeti ac sustinere, sed ut ostenderet, quod ita fieri oporteret in omni persecutione, ne sua quis culpa incidisse uideatur: ac denunciauit fore, ut ab uno eorum proderetur. Itaque Iudas praemio illectus, tradidit filium dei Iudaeis. At illi comprehensum, ac Pontio Pilato, qui tum legatus Syriam regebat, oblatum, cruci affigi postulauerunt: obijcetes ei nihil aliud, nisi quod diceret se filium dei esse, & regem Iudaeorum. Item quod dixerat: Si solueritis hoc templum, quod aedificatum est annis quadraginta sex, ego illud sine manibus in triduo resuscitabo: significans breui futuram passionem suam, & se a Iudaeis interfectum, tertio die resurrecturum. Ipse enim erat uerum dei templum. Has uoces eius tanquam infaustas & impias insectabantur. Quae quum Pilatus audisset, & ille in defensionem sui nihil diceret, pronunciauit nihil in eo damnatione dignum uideri. At iniustissimi accusatores cum populo quem incitauerant, succlamare coeperunt, & crucem eius uiolentis uocibus flagitare. Tum Pontius & illorum clamoribus, & Herodis Tetrarchae instigatione, metuentis ne regno pelleretur, uictus est. Nec tamen ipse sententiam protulit, sed tradidit eum Iudaeis, ut ipsi de illo secundum legem suam iudicarent. Duxerunt ergo eum flagellis uerberatum: & prius quam cruci affigerent, illuserunt: indutum enim coloris puniceae ueste, ac spinis coronatum, quasi regem salutauerunt, & dederunt ei cibum fellis, & miscuerunt ei acetum potionem: Post haec conspuerunt in faciem eius, & palmis ceciderunt: Quumque ipsi carnifices de uestimentis eius contenderent, sortiti sunt inter se de tunica & pallio. Et quum haec omnia fierent, nullam uocem ex ore suo, tanquam si mutus esset, emisit. Tum suspenderunt eum inter duos noxios medium, qui ob latrocinia damnati erant, crucisque affixerunt. Quid hic ergo in tanto facinore deplorem? Aut quibus uerbis tantum nefas conquerar? Non enim Gauiam crucem describimus, quam M. Tullius uniuersae eloquentiae suae uerbis ac uiribus, uelut effusis totius ingenij fontibus prosecutus est: facinus indignum esse proclamans, ciuem Romanum contra omnes leges in cruce esse sublatum. Qui quauis innocens fuerit, & illo supplicio indignus: mortalis tamen, & ab homine scelesto, qui iustitiam ignoraret, affectus est. Quid de huius crucis indignitate dicemus, in qua deus a cultoribus dei suspensus atque suffixus est? Quis tam facundus, & tanta rerum uerborumque copia instructus existet? quae oratio tantae affluentiae ubertate decurrens, ut illam crucem merito deploret, quam mundus ipse, & tota elementa luxerunt? Haec autem sic futura fuisse, & prophetarum uocibus, & Sibyllinis carminibus denunciauitur est. Apud Esaiam ita scriptum inuenitur: Non sum contumax, neque contradico: dorsum meum posui

De Christi passione testimonio.

sui

A sui ad flagella, & maxillas meas ad palmas: faciem autē meam nō auerti à scēditate sputorū. Similiter Dauid in psalmo trigesimoquarto: Cōgregata sunt super me flagella, & ignorauerunt: dissoluti sunt, nec cōpuncti sunt: tentarūt me, & deriserunt derisū, & striderūt dentibus suis super me. Sibylla quoq; eadē futura monstraui:

*Εἰς ἀνόμων χεῖρας καὶ ἀπίστων ὕσερον ἦξει,
δώσσει δὲ θεῶ ῥαπίσματα χερσὶν ἀνάγνοις,
καὶ σώμασιν μακροῖσιν πῦσματτα φαρμακόγυτα,
δώσει δ' εἰς μάστιγας ἀπλῶς ἀγνὸν τότε νῦν.*

Item de silentio eius, quod usque ad mortem pertinaciter tenuit, Esaias sic locutus est: Sicut ouis ad immolandum ductus est, & sicut agnus coram tondentibus sine uoce, sic non aperuit os suum. Et Sibylla supradicta:

*Καὶ κολαΰζομιν σιγήσει, μῦτις ἐπιγνώ
τίς λόγος, ἢ πόθεν ἦλθεν, ἵνα φθιμῶνοισι λαλήσῃ,
καὶ σέφανον φορέσει τὸν ἀκαύθινον.*

De cibo uero & potu, quem antequam eum figerent, illi obtulerūt, Dauid in psalmo sexagesimo octauo sic ait: Et dederunt in escam meam fel, & in siti mea potauerunt me aceto. Idem hoc futurum etiam Sibylla concionata est:

*Εἰς δὲ τὸ βρώμα χολῶν, καὶ εἰς δὲ ψαμ ὄξος ἐδ' ὠκαμ,
τῆς ἀΰλοξήνης τάντλω δ' εἴξεισι τράπεζαν.*

Et alia Sibylla iudæam terram his uerbis increpat:

*Αὐτὴ γὰρ σὺ ἀφρωμ τὸν σὸν θεὸν οὐκ ἐπίστας
παίζοντ' ἐν θνητοῖσι νοήμασιν, ἀλλὰ γ' ἀκαύθαις
ἔσειπας σιφάνω, φοβερόντε χολῶν ἐκερασας.*

B Fore autem ut iudæi manus inferrent deo suo, eumq; interficerēt: testimonia prophetarum hæc antecesserūt. Apud Hefdras ita scriptū est: Et dixit Hefdras ad populum: Hoc pascha saluator noster est, & refugium nostrum: cogitate, & ascendat in cor uestrū, quoniam habemus humiliare eum in ligno: & post hæc sperabimus in eum, ne deseratur hic locus in æternū tempus, dicit dominus deus uirtutum. Si nō credideritis in eum, neq; exaudieritis annunciationē eius, eritis derisio in gentibus. Vnde apparet iudæos nullā aliam spem habere, nisi se abluerint à sanguine, ac sperauerint in eum ipsum, quem negauerūt. Esaias, quū facinus eorū designat, dicit: In humilitate eius iudiciū sublatum est. Natiuitatē eius quis enarrabit: quoniam aufertur à terra uita eius: à facinoribus populi mei abductus est ad mortē: & dabo malos pro sepultura eius, & diuites pro morte eius, quia facinus nō fecit, neque inuentus est dolus in ore eius. Propterea ipse hæreditabit multos, & fortium diuidet spolia: propterea quod traditus est ad mortem, & inter facinorosos deputatus est: & ipse peccatum multorū pertulit, & propter facinora illorum traditus est. Dauid quoq; in psalmo nonagesimotertio: Captabunt in animam iusti, & sanguinem innocentem cōdemnabunt, & factus est mihi dominus in refugiu. Et Hieremias: Domine significa mihi, & cognoscam, tunc uidi meditationes eorum: ego sicut agnus sine macula perductus sum ad uictimā: in me cogitauerūt cogitationē, dicentes: Venite mittamus lignū in panē eius, & eradamus è terra uitā eius: & nomen eius nō erit in memoria amplius. Lignū autē crucem significat, & panem corpus eius: quia ipse est cibus & uita hominū, qui credūt in carnem quā portauit, & in crucem in qua pependit. De qua tamen apertius ipse Moses in Deuteronomio ita prædicauit: Et erit pendens uita tua ante oculos tuos, & timebis diē ac noctē, & non credes uitæ tuæ. Idem rursus in Numeris: Non quasi homo dominus suspenditur, neq; quasi filius hominis minas patitur, Zacharias etiam sic tradidit: Et intue

c buntur in me, quem transfixerunt. Item Dauid in psalmo uigesimoprimo: Effoderunt manus meas & pedes meos, dinumerauerunt omnia ossa mea: ipsi autem contemplati sunt & uiderunt me: diuiserunt sibi uestimenta mea, & super uestem meam miserunt sortem. Quæ utique propheta nō de se locutus est: fuit enim rex, & nunquā illa perpessus est: Spiritus dei per illum loquebatur, qui fuerat illa passurus post annos mille & quinquaginta. Tot enim colliguntur anni à regno Dauid usq; ad crucem Christi. Sed & Solomon filius eius, qui Hierosolymam condidit, eam ipsam periturā esse in ultionem sanctæ crucis prophetauit: Quod si auertimini à me, dicit dominus, & non custodieritis ueritatē meam, reijciam Israël à terra, quam dedi illis, & domū hanc, quam ædificauī illis in nomine meo, proijciam illam omnibus, & erit Israël in perditionem, & in opprobrium populo, & domus hæc erit deserta: & omnis qui transibit per illam, admirabit, & dicet: Propter quā rem fecit dominus terræ huic, & domui huic hæc mala: Et dicent: Quia reliquerūt dominū deum suum, & persecuti sunt regem suum dilectissimū deum, & cruciauerunt illum in humilitate magna, propter hoc importauit deus illis mala hæc.

De miraculis, quæ in passione domini contigerunt: de sepultura & resurrectione, & à quibus testimonijs prophetarum, fides roboratur istorum. Cap. XIX

Vid amplius de facinoribus Iudæorum dici potest, q̄ excæcatos tum fuisse, atq; insanabili furore correptos, qui hæc quotidie legentes, nec intellexerunt, neq; quā facerent, cauere uoluerunt: Suspensus igitur atq; affixus, exclamauit ad dominū uoce magna, & ultrò spiritum posuit. Eadem hora terramotus factus est: & uelum templi, quod separabat duo tabernacula, scissum est in duas partes: & sol repente subductus est, & ab hora sexta usq; ad nonam tenebræ factæ sunt. Qua de re Amos propheta testat: Et erit in die illo, dicit dominus, occidet sol meridie, & tenebrabit dies lucis: & conuertam dies festos uestros in luctum, & cantica uestra in lamentationem. Item Hieremias: Exterrita est quæ parit, & tæduit animam, & occidit sol ei, quum adhuc medius dies esset, confusa est & maledicta: reliquos eorum in gladium dabo in conspectu inimicorum eorum. Et Sibylla ait:

*Ναὸ δὲ χιθῶνας πέτασμα, καὶ ἡμάλι μέσσω
νύξ ἔσαι σκοπέουσα πέλαιε, ὅτι τρισὶν ὥραις.*

Quum hæc facta essent, ne prodigijs quidē cœlestibus facinus suū intelligere quiuerunt. Sed quoniā prædixerat se tertio die ab inferis resurrecturū, metuentes ne à discipulis surrepto & amoto corpore, uniuersi resurrexisse eum crederent, & fiet multo maior in plebe confusio, detraxerunt eum cruci, & conclusum in monumento firmiter militari custodia circūdederunt. Verū tertio die ante lucem terræ motu facto, repente patefactū est sepulchrū, & custodibus, quos attonitos obstupescerat pavor, nihil uidentibus, integer è sepulchro, ac uiuus egressus, in Galilæam profectus est, ut discipulos suos quæreret: in sepulchro uero nihil repertum est, nisi exuiæ, quibus inuolutū corpus incluserāt. Illum autē apud inferos non remansurū, sed die tertio resurrecturū propheta cecinerāt. Dauid in psalmo quadragesimo: Non derelinques animā meā apud inferos, nec dabis sanctum tuū uide: & interitū. Item in tertio: Ego dormiui, & somnū cepi, & resurrexi: quoniā dominus auxiliatus est mihi. Osee quoq; primus duodecim prophetarum, de resurrectione eius testificatus est: Hic filius meus sapiens, propter quod nunc nō resistet in tribulatione filiorū suorū, & de manu inferorū eruam eum. Vbi est iudiciū tuum mors, aut ubi est aculeus tuus? Idem alio loco: Viuificabit nos post biduū die tertio. Et ideo Sibylla impositurum esse morti terminum dixit post triduanum somnum.

Testimonia
prophetarum
de resurrectione

A Καὶ θανάτου μοῖραν πέλεσει τρίτην ἡμᾶρ ὑπνώσας,
καὶ τότε ἀπὸ φθιμένων ἀνακύψας εἰς φάος ἦξει
πρῶτος ἀναστάσεως κλητοῖς ἀρχὴν ὑποδείξας.

Nulla igitur spes alia consequendæ immortalitatis hominī datur, nisi crediderit in eum, & illam crucem portandam, patiendamq; susceperit.

Quod profectus in Galilæam dominus, post resurrectionem discipulis scripturarum reseravit ar-
cana: Et quare lex uetus dicatur testamentum, nec potuerit intelligi ante mortem do-
mini: Et quod nouum testamentum ueteris adimpletio est, & quibus hoc
antè prædictum sit testimonijs. Cap. XX

Rofectus ergo in Galilæam (noluit enim se Iudæis ostendere, ne addu-
ceret eos in pœnitentiam, atq; impios seruaret) discipulis iterum cōgre-
gatis, scripturæ sanctæ literas, id est prophetarū arcana patefecit: quæ
antequam pateretur, perspicī nullo modo poterant: quia ipsum passio-
nemq; eius annunciabant. Idcirco Moyses, & ijdem ipsi prophetae legem, quæ lu-
dæis data erat, testamentum uocant: quia nisi testator mortuus fuerit, nec cōfirma-
ri testamētū potest, nec sciri quid in eo scriptum sit, quia clausum & obsignatum
est. Itaq; nisi Christus mortem suscepisset, aperiri testamētū, id est reuelari & in-
telligi mysterium dei non potuisset. Verum scriptura omnis in duo testamēta di-
uisa est. Illud quod aduentum domini passionemq; antecessit, id est, lex & prophe-
tae, uetus dicitur. Ea uero, quæ post resurrectionem eius supra scripta sunt, nouum
testamētū nominatur. Iudæi ueteri utuntur, nos nouo: sed tamen diuisa nō sunt,
quia nouum ueteris adimpletio est, & in utroq; idem testator est Christus, qui pro
nobis mortē suscepit, nos hæredes æterni regni fecit, abdicato & exhæredato po-
pulo Iudæorum, sicut Hieremias propheta testatur, quum loquitur talia: Ecce dies
ueniēt, dicit dominus, & cōsummabo domui Israël & domui Iuda testamētū no-
uum: non secundum testamentum quod disposui patribus eorum in die qua ap-
prehendi manum eorum, ut illos educerem e terra Aegypti: quia ipsi non perseue-
rauerunt in testamento meo, & ego neglexi eos, dicit dominus. Item alio loco simi-
liter ait: Dereliqui domum meam, dimisi hæreditatem meam in manu inimicorum
eius. Facta est mihi hæreditas mea, sicut leo in sylua, dedit super me uocem suam:
ideo odi eam. Quum sit hæreditas eius cœleste regnum, non utiq; ipsam hæredita-
tatem se odisse dicit, sed hæredes, qui aduersus eum ingrati & impij extiterunt. Fa-
cta est, inquit, hæreditas mea mihi, sicut leo: id est, præda & deuoratio factus sum
hæredibus meis, qui me immolauerunt sicut pecus: dedit super me uocem suam,
id est, sententiā aduersus me mortis crucisq; dixerūt. Nam quod superius ait, con-
summaturum se domui Iuda testamentum nouum, ostendit uetus illud testamen-
tum, quod per Moysen est datum, non fuisse perfectū: id quod per Christum dari
haberet, cōsummaturum fore. Domus autem Iuda & Israël, non utiq; Iudæos signifi-
cat, quos abdicauit: sed nos, qui ab eo cōuocati ex gentibus, in illorū locū adoptio-
nemq; successimus: & appellamur filij Iudæorū, quod declarat Sibylla quū dicit:

Ἰσραὴλ ἡμῶν μακάριον θεῖον γένος οὐρανίωνων.

Quod autem futurum esset id genus Esaias docet, apud quem pater summus ad fi-
lium loquitur, dicens: Ego dominus deus uocaui te ad iustitiā, & tenebo manum
tuam, & cōfirmabo te, & dedi te in testamentum generis mei in lucem gentiū, ape-
rire oculos cæcorum, producere ex uinculis alligatos, & de domo carceris seden-
tes in tenebris. Quum igitur nos antea tanquam cæci, & tanquā carcere stultitiæ
inclusi sederemus in tenebris, ignorantes deum & ueritatem, illuminati ab eo su-
mus, qui nos testamento suo adoptauit, & liberatos uinculis malis, atq; in lucem

Scriptura om-
nis in duo te-
stamēta diuisa

c sapientiae productos, in hereditatem regni caelestis asciiuit.

De ascensione domini, diuisione discipulorum ad nascentis ecclesiae fundamentum iaciendum & roborandum, & miraculis eorum: & quomodo Petrus & Paulus Romam uenientes prophetauerunt, regem in breui uenturum, qui Hierosolymam destrueret, & Iudaeos deleteret, eodem modo, quo postea contigit. Cap. XXI

Ordinato uero discipulis suis euangelio, ac nominis sui praedicatione, circumfudit se repente nubes, eumque in caelum sustulit quadragesimo post passionem die, sicut Daniel fore ostenderat, dicens: Et ecce in nubibus caeli filius hominis ueniens usque ad uetustum dierum peruenit.

Petrus & Paulus Romae praedicauerunt.

Discipuli uero per prouincias dispersi, fundamenta ecclesiae ubique posuerunt, facientes & ipsi in nomine magistri dei magna, & penes incredibilia miracula: quia descendens instruxerat eos uirtute ac potestate, qua posset nouae annunciationis ratio fundari & confirmari: sed & futura aperuit illis omnia, quae Petrus & Paulus Romae praedicauerunt: & ea praedictio in memoria scripta permanit: in qua cum multa alia mira, tum etiam hoc futurum esse dixerunt, ut post breue tempus immitteret deus regem, qui expugnaret Iudaeos, & ciuitates eorum solo adaequaret: ipsos autem famae, sitique confectos obsideret: tum fore, ut corporibus suorum uescerentur, & consumerent se inuicem: Postremo, ut capti uenirent in manus hostium: & in conspectu suo acerbissime coniuges suas uexari cernerent, uiolari ac prostitui uirgines, diripi pueros, allidi paruulos, omnia denique igni ferroque uastari: captiuos in perpetuum terris suis exterminari: eo quod exultauerunt super amantissimum & probatissimum dei filium. Itaque post illorum obitum, quum eos Nero interemisset, Iudaeorum gentem & nomen Vespasianus extinxit, fecitque omnia, quae illi futura praedixerat.

Quod argumentis reuincendi sunt, qui diuinis detrahunt sacramentis: & quibus argumentis utantur infideles, ut dominicae incarnationis fidem euacuent. Cap. XXII

Confirmata sunt (ut opinor) quae falsa & incredibilia putantur ab ijs, quos uera coelestium literarum doctrina non imbuunt: sed tamen ut refellantur a nobis etiam illi, qui nimium non sine malo suo sapiunt, rebusque diuinis fidem detrahunt, argumentis illorum coarguamus errorem: ut tandem aliquando uideant ita fieri oportuisse, sicut nos ostendimus factum. Et quamquam apud bonos iudices satis habeant firmitatis, uel testimonia sine argumentis, uel argumenta sine testimonijs: nos tamen non contenti alterutro sumus, quum suppeditet nobis utrumque: ne cui peruerse ingenioso aut non intelligendi, aut contra differendi locum relinquamus. Negant fieri potuisse, ut naturae immortalis quicquid decederet. Negant denique deo dignum, ut homo fieri uellet, seque infirmitate carnis oneraret, ut passionibus, ut dolori, ut morti se ipse subiceret: quasi non facile illi esset, ut citra corporis imbecillitatem se hominibus ostenderet, eosque iustitiam doceret:

uolebat

siquidem id tunc ualebat maiore autoritate, ut aiunt, professi dei. Tunc enim cunctos fuisse praecipitis coelestibus parituros, si ad ea uirtus ac potestas dei praecipientis accederet. Cur igitur, aiunt, ad docendos homines, non ut deus uenit? Cur se tam humilem imbecillumque constituit, ut ab hominibus & contemni & poena affici posset? cur uim ab imbecilibus & mortalibus passus est? cur non manus hominum aut uirtute repulit, aut diuinitate uitauit? cur non maiestatem suam sub ipsa saltem morte patefecit? sed ut inualidus in iudicium ductus est, ut nocens damnatus, ut mortalis occisus. Refutabo haec diligenter, nec quenquam patiar errare. Illa enim magna & mirabili ratione sunt facta: quae quicumque perceperit, non tantum mirari desinet, deum ab hominibus esse cruciatum, uerum etiam facile peruidebit, ne deum quidem potuisse credi, si ea ipsa quae arguit, facta non essent.

Quod

A

Quod præceptoris morum uacillat autoritas, si non facit ipse quod docet: sicut in philo-
sophis patet, qui contra sua præcepta uiuebant: sed Christus pri-
mo fecit, postea docuit. Cap. XXIII

Vicunq; præcepta dat hominibus ad uitã, moresq; fingit aliorũ, quã-
ro debeat ne ipse facere quã præcipit, an nõ? Si nõ fecerit, soluta præ-
cepta sunt: Si enim bona sunt, quã præcipiuntur, si uitam hominum in
optimo statu collocãt, nõ se debet ipse præceptor à numero cœtuq; ho-
minum segregare, inter quos habitat ipse: & ipsi eodem modo uiuendum est, quo
docet esse uiuendum: ne si aliter uixerit, ipse præceptis suis fidem detrahat, leuior-
remq; doctrinã suam faciat, si re ipsa resoluat, quod uerbis nitatur astruere. Vnus-
quisq; enim, quum audit præcipientem, non uult sibi imponi necessitatem paren-
di, tanquam sibi ius libertatis adimatur: itaq; respondebit doctõri hoc modo, Non
possum facere quã iubes, quoniã sunt impossibilia: Vetas me irasci, uetas cupere,
uetas libidine commoueri, uetas dolorem, aut mortem timere: sed hoc adeò con-
tra naturã est, ut his affectibus animalia uniuersa subiecta sint: uel si adeò putas re-
pugnari posse naturã, & tu ipse quã præcipis, fac, ut sciam fieri posse. Quũ autem
ipse non facias, quã insolentia est, ut homini libero imponere uelis leges, quibus
ipse non pareas: Prius disce, qui doces: & antequam mores aliorum corrigas, tuos
corrige. Quis neget iustam esse hanc responsionem: quinetiam in contemptũ ue-
niet huiusmodi doctõr, & eludetur uicissim: quia uidebitur & ipse deludere. Quid
ergo faciet & ille præceptor, si hæc ei fuerint opposita? quomodo adimet excusa-
tionem contumacibus, nisi ut præsentibus factis, doceat possibilia se docere? Un-
de euenit, ut philosophorum præceptis nullus obtemperet. Homines enim ma-
lunt exempla quã uerba: quia loqui facile est, præstare difficile. Vtinam quidem
tam multi bene facerent, quã multi loquuntur bene. Sed qui præcipiunt, nec fa-
ciunt, abest ab eis fides. Et si homines fuerint, cõtemnuntur ut leues: si deus, oppo-
netur ei fragilitatis humanã excusatio. Superest ut factis uerba firmetur, quod &
philosophi facere nequeunt. Itaque quum ipsi præceptores uincantur affectibus,
quos uinci prædicant oportere, neminem possunt ad uirtutem, quam falso prædi-
cant, erudire: ob eamq; causam putant neminem adhuc perfectũ esse sapientem:
id est, in quo summã doctrinã ac scientiã summã uirtus, & perfecta iustitia cõsen-
serit: quod quidem uerum fuit: Nemo enim post mundum conditum talis extitit,
nisi Christus: qui & uerbo sapientiã tradidit, & doctrinã præsentem uirtute firmauit.

Exempla effi-
caciõra sunt, q̃
uerba.

B

Quod cœlestem doctõrem perfectum esse oporteat, & quare perfectus esse non
possit sine corporis assumptione mortalis. Cap. XXIIII

Ge nunc consideremus, an doctõr è cœlo missus possit non esse perfe-
ctus. Nondum de hoc loquor, quem uenisse à deo negant. Fingamus
è cœlo aliquem esse mittendum, qui uitam hominum rudimentis uirtu-
tis instituat, & ad iustitiam formet. Nemini dubium potest esse, quin is
doctõr qui cœlitus mittitur, tam scientia sit rerum omniũ, quã uirtute perfectus:
ne nihil inter cœlestẽ terrenumq; differat. Nam in homine interna & propria do-
ctrina esse nullo pacto potest. Nec enim mens terrenis uisceribus inclusa, & tabe
corporis impedita, aut cõprehendere per se potest, aut capere ueritatẽ, nisi aliun-
de doceatur: Et si maxime possit, summã tamen uirtutem capere nequeat, & omni-
bus uitijs resistere, quorum materia in uisceribus continetur. Eo fit, ut terrenus do-
ctõr perfectus esse non possit. At uero cœlestis, cui scientiam diuinitas, uirtutẽ im-
mortalitas tribuit, in docendo quoq; sicut in cæteris, perfectus & cõsummatus sit,
necesse est. At id omnino fieri non potest, nisi mortale corpus assumat: cur autem

Cur deus hu-
manitatem as-
sumpserit.

C fieri nō possit, ratio clara est. Nam si ad homines ueniat ut deus, ut omittam, quod mortales oculi claritatem maiestatis eius conspicerent ac sustinere non possent, ipse certe deus uirtutem docere non poterit: quia expers corporis non faciet, quæ docebit: ac per hoc doctrina eius perfecta non erit. Alioquin si uirtus summa est, dolorem patienter pro iustitia officioque perferre: si uirtus est, mortem ipsam & intentatam non metuere, & illatam fortiter sustinere: debet ergo doctor ille perfectus, & docere ista præcipiendo, & confirmare faciendo: quia qui dat præcepta uiuendi, amputare debet omnium excusationū uias, ut imponat hominibus parendi necessitatem: non aliqua uia, sed pudore: & tamen libertatem relinquat, ut & præmiū sit constitutum parentibus: quia poterant non parere, si uellent. Quomodo ergo poterit amputari excusatio, nisi ut qui docet, faciat quæ docet, & sit quasi præuius, & manum porrigat secuturo: Quemadmodū potest facere quæ docet, si non sit ei similis quem docet? Nam si nulli subiectus sit passioni, potest ei docenti homo sic respondere: Volo equidem non peccare, sed uincor: indutus sum enim carne fragili & imbecilla: hæc est quæ irascitur, quæ concupiscit, quæ dolet, quæ mori timet. Itaque ducor inuitus, & pecco nō quia uolo, sed quia cogor. Sentio me etiam ipse peccare, sed necessitas fragilitatis impellit, cui repugnare non possum. Quid ad hæc respōdebit præceptor ille iustitiæ: quomodo refutabit ac redarguet hominem, qui delictis suis excusationem carnis ostendet, nisi & ipse carne fuerit indutus, ut ostendat etiam carnem posse capere uirtutem? Cōtumacia enim redargui non potest, nisi exemplo. Nam habere non possunt, quæ doceas, firmitatem, nisi ea prior feceris: quia natura hominū procliuus in uitia, uideri uult non modò cum uenia, sed etiam cum ratione peccare. Oportet & magistrum doctoremque uirtutis, homini similitimum fieri: ut uincendo peccatum doceat hominem, uinci ab eo posse peccatum. Si uero sit immortalis, exemplum proponere homini nullo modo potest. Existet enim constans aliquis, ac dicet: Tu quidem non peccas, quia liber es ab hoc corpore: non concupiscis, quia immortalis nihil est necessarium. Mihi uero multis rebus opus est, ut tuear hanc uitam. Mortem non times, quia in te ualere non potest. Dolorem contemnis, quia nullam uim pati potes. At ego mortalis utrunque timeo, quia cruciatus mihi grauissimos inferunt, quos tolerare infirmas carnis nō potest. Doctor itaque uirtutis etiam hanc excusationē debuit hominibus auferre: ne quis quod peccat, necessitati potius ascribat, quam culpæ suæ. Ergo ut perfectus esse possit, nihil ei debet opponi ab eo qui docendus est: ut si forte dixerit, impossibilia præcipis: respōdeat, ecce ipse facio: ego carne indutus sum, cuius est peccare proprium: at ego eandem carnem gero, & tamen peccatū in me non dominatur. Mihi opes contemnere difficile est, quia uiui aliter non potest in hoc corpore. Ecce mihi corpus est, & tamen pugno contra omnem uoluptatem. Non possum pro iustitia, nec dolorem ferre, nec mortem, quia fragilis sum. Ecce & in me dolor ac mors habet potestatem: & ea ipsa, quæ times, uinco, ut uictorem te faciam doloris ac mortis. Prior uado per ea, quæ sustineri non posse prætendis: si præipientē sequi nō potes, sequere antecedentē. Sublata est hoc modo omnis excusatio: & fateri hominem necesse est, sua culpa iniustum esse, qui doctorem uirtutis, & eundem ducem nō sequat. Vides ergo quanto perfectior sit mortalis doctor, qui dux esse mortali potest, quàm immortalis: quia patientiam docere nō potest, qui subiectus passionibus non est. Nec hoc tamen eò pertinet, ut hominē deo præferam: sed ut ostendam, neque hominē perfecta doctrina esse posse, nisi sit idem deus, ut autoritate cœlesti necessitatem parendi hominibus imponat: neque deum, nisi mortali corpore induatur, ut præcepta sua factis adimplendo, ceteros parendi necessitate

A necessitate cōstringat. Liquidò ergo apparet, eum qui uitaē dux, & iustitiā sit magister, corporalem esse oportere: nec aliter fieri posse, ut sit illius plena & perfecta doctrina, nisi habeat radicem & fundamentū, stabiliscq; apud homines ac fixa permaneat. Ipsum autem subire carnis ac corporis imbecillitatem, uirtutemq; in se recipere doctoris, ut eam simul & uerbis doceat & factis. Item subiectū esse morti & passionibus cunctis: quoniam & in passione toleranda, & in morte subeunda, uirtutis officia uersantur: quæ omnia, ut dixi, consummatus doctor perferre debet, ut doceat posse perferri.

Quod Christus licet mortalitatem nostram sumpsit, non tamen natus est ut alij homines, sed ex carne uirginis: & quare, quum immunis esset à culpa, sponte subierit pœnam. Cap. XXV

Iscant igitur homines & intelligant, quare deus summus, quum legatum ac nuncium suum mitteret, ad erudiendam præceptis iustitiæ suæ immortalitatē, mortali uoluerit eum carne indui, & cruci affigi, & morte multari. Nam quum iustitia nulla esset in terra, doctorem misit, quasi uiuam legem, ut nomen ac templum nouum conderet, ut uerū ac piū cultum per omnem terram uerbis & exemplo seminaret. Sed tamen ut certum esset à deo missum, non ita illum nasci oportuit, sicut homo nascitur ex mortali utroq; concretus: sed ut appareret illum etiam in homine esse cœlestē, creatus est sine opera genitoris. Habebat enim spiritalē patrem deum, & sicut pater spiritus eius deus sine matre, ita mater corporis eius uirgo sine patre. Fuit igitur deus & homo, inter deum atq; hominem medius cōstitutus: unde illum Græci *μειντω* uocant, ut hominem perducere ad deum posset, id est ad immortalitatē: quia si deus tantū fuisset (ut superius dictum est) exempla uirtutis homini præbere non posset: si homo tantum, nō posset homines ad iustitiā cogere, nisi autoritas ac uirtus homine maior accederet. Etenim quum cōstet homo ex carne & spiritu, & oporteat spiritum iustitiæ operibus emereri ut fiat æternus: caro quia terrena est, ideoq; mortalis, copulatum sibi spiritum trahit secum, & ab immortalitate ducit ad mortem. Ergo spiritus carnis expers, dux esse homini ad immortalitatem nullo pacto poterat: quoniam caro impedit spiritum, quo minus deum sequatur. Est enim fragilis & subiecta peccato. Peccatū autem pabulum mortis est. Itaq; idcirco mediator aduenit, id est deus in carne, ut caro eum sequi posset, & eriperet morti hominē, cuius est [†] dominatio in carnem. Ideo carne se induit, ut desiderijs carnis edomitis, doceret, non necessitatis esse peccare, sed propositi ac uoluntatis. Vna enim nobis & magna & præcipua cum carne luctatio est: cuius infinitæ cupiditates premunt animam, nec deum retinere patiunt: sed eam uoluptatibus & illecebris suauibus mancipatam, morte afficiūt sempiterna. Quibus ut repugnare possemus, deus nobis uiam superandæ carnis & aperuit & ostēdit. Quæ uirtus perfecta & omnibus numeris absoluta, coronā uincens, & mercedē expetendæ nobis immortalitatis impartit.

Homo ex carne & spiritu.

† dominatio

De mysterio dominicæ crucis, & uirtute, & significatione eorū quæ Christus gessit, aut pertulit:

Et quomodo præfiguratus sit in immolatione agni legalis. Cap. XXVI

Ixi de humanitate, & fragilitate, & passione, cur hæc deus subire maluerit: nunc ipsius crucis ratio reddenda est, & uis enarranda: quid summus pater à principio disposuerit, & quemadmodum cūcta quæ gesta sunt ordinauerit, nō tantum diuinatio prophetarum, quæ in Christum uera præcessit, sed etiam ratio ipsius passionis docet. Quæcūq; enim passus est, nō fuerunt inania, sed habuerunt figuram & significationem magnam: sicut etiam diuina illa opera, quæ fecit, quorū uis & potestas ualebat quidē in præsens, sed de-

*Significatio mi-
raculorū Chri-
sti.*

Clarabat aliud in futurum. Aperuit cæcorum oculos uirtus cœlestis, & lucem non uidentibus reddidit. Et hoc factō significauit fore, ut cōuersus ad gentes, quæ deū nesciebant, insipientium pectora illuminaret luce sapientiæ, & ad ueritatem contemplandam oculos cordis aperiret. Vere enim cæci sunt, qui cœlestia non uident, & tenebris ignorantia circumfusi, terrena & fragilia uenerantur. Patefecit aures surdorum. Non utiq; hætenus uis illa cœlestis operata est: sed declarabat breuifore, ut qui erant ueritatis expertes, & audirent & intelligerent diuinas dei uoces. Vere enim surdos dixeris, qui cœlestia, & uera, & facienda nō audiūt. Mutorum linguas in eloquium soluit: admirabilis etiam quum fieret potentia: sed inerat huic uirtuti alia significatio, quæ ostenderet mox futurum, ut rerū cœlestiū nuper ignari, percepta sapientiæ disciplina de deo & ueritate differerent. Nam qui rationem diuinitatis ignorat, is uere elinguis & mutus est, licet sit omnium disertissimus: Lingua enim quum uerum loqui cœperit, id est uirtutem maiestatemq; dei singularis interpretari, tum demum officio naturæ suæ fungitur: quandiu autem falsa loquitur, in suo usu non est: & ideo infans sit necesse est, qui diuina proloqui nō potest. Pedes quoque claudorum ad officium gradiendi reformauit. Laudabilis diuini operis fortitudo: sed figura id cōtinebat, quod cohibitis erroribus uitæ secularis ac deuiæ, iter ueritatis aperiretur, per quod graderentur homines ad dei gratiam consequendam. Is enim uere claudus existimandus est, qui caligine ac tenebris insipientiæ implicatus, & quō tendat ignarus, offensibilibus & caducis gressibus per uiam mortis incedit. Item labes & maculas inquinatum corporum repurgauit. Non exigua immortalis potentiæ opera: uerum id portendebat hæc uis, quod peccatorum labibus ac uitiorū maculis inquinatos, doctrina eius purificatura esset

Deruditione iustitiæ. Leprosi enim atque elephantici debent haberi, quos uel infinitæ cupiditates ad scelera, uel insatiabiles uoluptates ad flagitia compellunt: & decorum maculis inustos labe afficiunt sempiterna. Iacencia mortuorum corpora erexit, eosq; nominibus proprijs inclamatos, à morte reuocauit. Quid congruentius deo? Quid miraculo dignius omnium seculorum, quam decursam uitam resignasse, completisq; hominum temporibus tempora adiecisse perpetua, arcana mortis reuelasse? Sed hæc inenarrabilis potestas imago uirtutis maioris fuit: quæ demonstrabat, tantam uim habituram esse doctrinam suam, ut gentes in orbe toto, quæ alienæ à deo, subiectæ morti fuerunt, cognitione ueri luminis animatæ, ad immortalitatis præmia peruenirēt. Eos enim recte mortuos existimaueris, qui datorem uitæ deū nescientes, atq; animas suas à cœlo in terram deprimētes, in laqueos æternæ mortis incurrunt. Quæ igitur tum faciebat in præsens, imagines erant futurorum: quæ illæsis affectisq; corporibus adhibebat, ea spiritalium figuram gerebant: ut in præsentī uirtutis nobis terrenæ opera monstraret, & in futurum potestatem suæ cœlestis maiestatis ostenderet. Ergo sicut opera eius significantiam quoq; maioris potestatis habuerunt, ita etiam passio nō simplex, nec superuacua, nec fortuita præcessit. Sed ut illa quæ fecit, magnā uirtutē ac potestatem doctrinæ eius significabant, sic ea quæ passus est, odio futurā esse sapientiā nunciabāt: aceti enim potus ac fellis cibus, acerbitates & amaritudines in hac uita sectatoribus ueritatis pollicebatur. Et quanquā ipsa per se acerba & amara, specimen nobis futurorum tormentorum dabat, quæ morantibus nobis in hoc seculo uirtus ipsa proponit: tamen illiusmodi cibus & potus in os doctoris nostri ueniens, præstura nobis laborum ac miseriarum præbebat exemplum. Quæ omnia tolerari ac perpeti necesse est eos, qui ueritatem sequuntur: quoniā ueritas est acerba & inuisa omnibus, qui ueritatis expertes, uitam suam mortiferis uoluptatibus dederūt. Nam co-

rona

*Passionis Chri-
sti significatio.*

Arona spinea capiti eius imposita, id declarabat fore, ut diuinam sibi plebem de nocentibus congregaret. Corona enim dicitur circūstans in orbe populus. Nos autē qui ante cognitionē dei fuimus spinæ, id est iniusti, mali & nocentes eramus, ignorantēs quid esset bonum, & à iustitiæ notione atque operibus alieni, omnia scelerē ac libidine polluebamur: plecti uero ex dumis ac sentibus, sanctū dei caput cingimus: quia cōuocati ab ipso, & circūfusi undiq; ad eum, magistro & doctōri deo assistimus, regemq; illum mūdi, & omnīū uiuentium dominū coronamus. Quod uero ad crucem spectat, magna in ea uis ac ratio est, quam nunc conabor ostendere. Deus nanque (sicut superius exposui) quum statuisset hominem liberare, magistrum uirtutis legauit in terram: qui & præceptis salutaribus formaret homines ad innocentiam, & operibus factisq; præsentibus iustitiæ uiam panderet: qua gradiens homo, & doctorem suum sequens, ad uitam æternā perueniret. Is igitur corporatus est, & ueste carnis indutus, ut homini, ad quem docendum uenerat, uirtutis & exempla & incitamenta præberet. Sed quum in omnibus uitæ officijs iustitiæ specimen præbuisset, ut doloris quoq; patientiam mortisq; cōtemptum, quibus perfecta & consummata fit uirtus, traderet homini, uenit in manus impiæ nationis: quū & uitare potuisset, scientia futuri quam gerebat, & repellere eadem uirtute qua mirabilia faciebat. Sustinuit ergo cruciatus ac uerbera & spinas: postremo etiam mortem suscipere non recusauit, ut homo illo duce subactam & catenatam mortem cum suis terroribus triumpharet. Cur autem summus pater id potissimum genus mortis elegerit, quo affici eum sineret, hæc ratio est. Dicat enim forsasse aliquis, cur si deus fuit, & mori uoluit, non saltem aliquo honesto mortis genere affectus est? Cur potissimum cruce? Cur infami genere supplicij? quod etiam homini libero, quamuis nocenti, uideatur indignū. Primum, quod is qui humilis aduenerat, ut humilibus & infirmis opem ferret, & in omnibus spem salutis ostenderet, eo genere afficiendus fuit, quo humiles & infirmi solent, ne quis esset omnino qui eum nō posset imitari. Deinde, ut integrū corpus eius seruari, quē die tertio resurgere ab inferis oportebat. Nec hoc cuiq; ignorandū est, quod ipse ante de sua passione prædicans, etiam id notū fecerit, habere se potestatem, quū uellet, deponendi spiritū, & resumendi. Suffixus itaq; quū spiritū sponte deposuisset, necessarium carnifices non putauerunt ossa eius suffringere, sicut mos eorū ferebat, sed tantūmodo latus eius perforauerunt. Sic integrum corpus patibulo detractū est, & sepulchro diligenter inclusum. Quæ omnia idcirco facta sunt, ne læsum atq; diminutū corpus ad resurgendū inhabile redderetur. Illa quoq; præcipua fuit causa, cur deus crucē maluerit, quod illa exaltari eum fuit necesse, & omnibus gentibus passionē dei notescere. Nam quoniam is qui patibulo suspendit, & cōspicius est omnibus, & cæteris altior, crux potius electa est, quæ significaret illum tam cōspiciuum, tamq; sublimem futurū, ut ad eum cognoscendū pariter & colendū, cūctæ nationes ex omni orbe cōcurrerēt. Deniq; nulla gens tam inhumana est, nulla regio tam remota, cui aut passio eius, aut sublimitas maiestatis ignota sit. Extendit ergo in passione manus suas orbemq; dimensus est, ut iam tunc ostēderet ab ortu solis usq; ad occasum magnū populū ex omnibus linguis & tribubus cōgregatum sub alas suas esse uenturū, & signū illud maximū atq; sublime, frontibus suis suscepturū. Cuius rei figurā Iudæi etiam nunc exhibent, quū limina sua de cruore agni notent. Deus enim percussurus Aegyptios, ut ab ea plaga immunes faceret Hebræos, præceperat his, ut agnū candidū sine macula immolarēt, ac signū liminibus suis de sanguine eius imposerēt. Itaq; cū Aegyptiorū primogenita una nocte interissent, Hebræi soli signo sanguinis tuti fuerūt, nō quia cruor pecudis tantā in se

*Qua de causa
Christus affixus
cruci.*

cuim haberet, ut hominibus salutem esset, sed imago fuit rerum futurarum. Nam agnus candidus sine macula Christus fuit, id est innocens, & iustus, & sanctus, qui ab iisdem Iudæis immolatus salutem est omnibus, qui signis sanguinis, id est crucis, qua sanguinem fudit, sua in fronte conscripserunt. Frons enim summum limen est hominis, & limen sanguine delibutum, crucis significatio est. Denique immolatio pecudis ab ijs ipsis, qui faciunt pascha, nominatur ἀπὸ τοῦ πάσχειν, quia passionis est figura, quam deus præsciens futurorum tradidit per Moysen populo suo celebrandam. Sed tamen figura ualuit in præsentem ad depellendum periculum, ut appareat quantum ueritas ipsa ualitura sit ad plebem dei protegendam in extrema totius orbis necessitate. Quomodo autem, uel in qua plaga tuti homines sint futuri, quod signum hoc ueri & diuini sanguinis in summo corporis sui notauerunt, in nouissimo libro docebo.

De potentia signi crucis: quantæ efficacis sit inuocatio nominis crucifixi: & quantum à demonijs timeatur signum crucis. Cap. XXVII

Vnc satis est me de huius signi potentia, quantum ualeat exponere: quanto terrori sit demonibus hoc signum, sciet qui uiderit quatenus adiuratum per Christum de corporibus quæ obsederint, fugiant. Nam sicut ipse quum inter homines ageret, uniuersos demones uerbo fugabat, hominumque mentes emotas, & malis incursums furiatas, in sensus pristinos reponebat: ita nunc sectatores eius eosdem spiritus inquinatos de hominibus, & nomine magistris sui, & signo passionis excludunt. Cuius rei non difficilis est probatio. Nam quum dijs suis immolant, si assistat aliquis signatam frontem gerens, sacra nullo modo litant, Nec responsa potest consultus reddere uates. Et hæc sæpe causa præcipua iustitiam persequendi malis regibus fuit. Quum enim quidam nostrorum sacrificantibus dominis assisterent, imposito frontibus signo, deos eorum fugauerunt, ne possent in uisceribus hostiarum futura depingere. Quod quum intelligerent aruspices, instigantibus iisdem demonibus quibus prosecrarant, conquerentes profanos homines sacris interesse, adegerunt principes suos in furorem, ut expugnantur dei templum, sed uero sacrilegio contaminarent, quod grauissimis persequentium poenis expiaretur. Nec tamen ex hoc ipso cæci homines intelligere possunt, aut hanc esse ueram religionem, cui ad uincendum tanta uis inest: aut illam falsam, quæ subsistere, aut ingredi non potest. Sed aiunt, hoc deos non metu, uerum odio facere, quasi quisquam possit odisse nisi eum, qui aut noceat, aut possit nocere: imò uero congruens maiestati fuit, ut eos quos oderant, præsentibus poenis afficerent potius, quam fugerent. Sed quoniam nec accedere ad eos possunt, in quibus celestem notam uiderint, nec ijs nocere, quos signum immortale munierit tanquam inexpugnabilis murus, lacessunt eos per homines, & manibus persequuntur alienis, quos profecto si esse consententur, uicimus. Necessè est enim hanc esse ueram religionem, quæ & rationem demonum nouit, & astutiam intelligit, & uiam retundit: & eos spiritualibus armis domitos ac subactos, cedere sibi cogit. Si negant, testimonijs poetarum ac philosophorum refellentur. Quod si & malos esse inficias non eunt, quod superest, nisi ut alios dicant esse deos, alios demones: Exponant igitur nobis differentiam generis utriusque, ut sciamus quid colendum, quid execrandum sit. Habent ne inter se aliquod consortium, an uero inimici sunt? Si sunt aliqua necessitudine copulati, quatenus eos discernemus? Aut quomodo utriusque generis honorem cultumque miscebimus? Si autem sunt inimici, aut demones deos non timeant, aut dii demones fugare non possunt. Ecce aliquis instinctu demonis percussus, demencia effertur, insanit: ducamus istum in Iouis optimi maximi templum: uel quia sanare homines Iupiter nescit, in Aesculapij, uel Apollinis fanum, iubeat utriuslibet sacerdos dei

D
Que causa
principes in
Christianos
excitauerit.

A dei sui nomine, ut nocens ille spiritus excedat ex homine: nullo id pacto fieri potest. Quæ igitur deorū uis est, si subiectos sibi dæmones nō habent: At uero ijdem dæmones adiurati per nomē ueri dei, protinus fugiunt. Quæ ratio est, ut Christū timeāt, Iouem autē nō timeant: nisi quod ijdem sunt dæmones, quos uulgus deos esse opinat: Deniq; si cōstituatur in medio & is, quem constat incursum dæmonis perpeti, & Delphici Apollinis uates, eodē modo dei nomen horrebunt: & tam ce-
 leriter excedet de suo uate Apollo, quàm ex homine spiritus ille dæmoniacus: & adiurato fugatoq; deo suo, uates in perpetuum cōticecet. Ergo ijdem sunt dæmones, quos fatentur execrandos esse: ijdem dij quibus supplicant. Si nobis credendum esse non putant, credant Homero, qui summū illum Iouem dæmonibus aggregauit: sed & alijs poëtis ac philosophis, qui eosdē modò dæmonas, modò deos nuncupant: quorum alterum uerum, alterum falsum est. Illi enim nequissimi spiritus ubi adiurantur, ibi se dæmonas confitentur: ubi coluntur, ibi se deos mentiuntur: ut errores hominibus immittant, & auocent à ueri dei notione, per quam solum potest mors æterna uitari. Iidem sunt qui deiijcendi hominis causa, uarios sibi cultus peruersa religione condiderunt, mentitis tantū, assumptisq; nominibus, ut fallerent. Nam quia diuinitatem per seipso affectare nō poterant, ascuerunt sibi nomina potentium regum, sub quorum titulis honores sibi deorū uendicarent. Qui error discuti potest, & in lucē ueritatis protrahi. Nam si quis studet altius inquirere, congreget eos, quibus peritia est ciere ab inferis animas. Euocent Iouem, Neptunum, Vulcanum, Mercurium, Apollinem, patremq; omnium Saturnum. Respondebunt ab inferis omnes, & interrogati loquentur, & de se & de deo fatebuntur. Post hæc euocent Christum: non aderit, non apparebit, quia nō amplius
 B quàm bido apud inferos fuit. Quid hac probatione certius proferri potest: Ego uero nō dubito quin ad ueritatē Trismegistus hanc aliqua ratione peruenerit, qui de deo patre omnia & de filio locutus est multa, quæ diuinis cōtinentur arcanis.

Apollo Delphicus.

De uera & singulari religione, & unde dicatur religio, uel secundum Ciceronem, uel alios. Cap. XXVIII

Væ quū ita se habeant, ut ostendimus, apparet nullam aliam spem uitæ homini esse propositam, nisi ut abiectis uanitatibus, & errore miserabili, deum cognoscat, & deo seruiat: nisi huic tēporali renūciet uitæ, ac se rudimētis iustitiæ ad cultū ueræ religionis instituat. Hac enim cōditione gignimur, ut generati nos deo iusta & debita obsequia præbeamus, hunc solū nouerimus, hunc sequamur. Hoc uinculo pietatis obstricti deo, & religati sumus. Vnde ipsa religio nomen accepit, nō ut Cicero interpretatus est, à relegēdo, qui in libro de natura deorum secūdo dicit ita: Nō enim philosophi solum, uerum etiā maiores nostri superstitionē à religione separauerūt. Nam qui totos dies precabantur & immolabāt, ut sui sibi filij superstites essent, supersticiosi sunt appellati. Qui autem omnia, quæ ad cultum deorū pertinerent, retractarent, & tanq; relegerent, ij dicti sunt religiosi ex relegendo: tanq; ex eligendo eligentes, & ex deligendo deligentes, & ex intelligendo intelligentes. His enim omnibus inest uis legendi eadem, quæ in religioso: Ita factū est in superstizioso ac religioso, alterū uitij nomen, alterū laudis. Hac interpretatio quàm inepta sit, ex re ipsa licet cognoscere. Nam si in ijsdem dijs colendis & religio & superstitio uersatur, exigua, uel potius nulla distantia est. Quid enim mihi affert causæ, cur precari pro salute filiorū semel religiosi, & idem decies facere, supersticiosi esse hominis arbitretur: Si enim semel facere optimum est, quanto magis sæpius: Si hora prima, ergo & tota die. Si una hostia placabilis, placabiliores utique hostiæ plurimæ: quia multiplicata obsequia

Inter religionē & superstitio- nem differētia.

C merentur potius quam offendunt. Non enim nobis odiosi uidentur ij famuli, qui assidui ac frequentes ad obsequium fuerint, sed magis chari. Cur igitur sit in culpa & nomen reprehensibile accipiat, qui aut filios suos magis diligit, aut deos satis honorat: laudetur autem qui minus. Quod argumentum etiam e contrario ualeat. Si enim totos dies precari & immolare criminis est, ergo & semel. Si superstites filios subinde optare uitiosum est, superstitiosus est igitur ille, qui raro id optauerit. Aut cur uitij nomen sit ex eo tractum, quo nihil honestius, nihil iustius optari potest: Nam quod ait religiosos a religendo appellatos, qui ea retractent diligenter, quae ad cultum deorum pertineant: cur illi, qui hoc saepe in die faciunt, religiosorum nomen amittant: quum multo utique diligentius ex assiduitate ipsa religant ea, quibus dii coluntur. Quid ergo est. Nimirum religio ueri cultus, superstitio falsi. Et omnino quid colas interest, non quemadmodum colas, aut quid preceris: sed quia religiosos deorum cultores se putant, quum sint superstitiosi, nec religionem possunt a superstitione discernere, nec significantiam nominum exprimere. Diximus nomen religionis a uinculo pietatis esse deductum, quod hominem sibi deus religarit, & pietate constrinxerit: quia nos seruire ei ut domino, & obsequi ut patri necessesse est. Eo melius ergo id nomen Lucretius interpretatus est: qui ait, religionum se nodos exoluere. Superstitiosi autem uocantur, non qui filios suos superstites optant, omnes enim optamus: sed aut ij, qui superstitem memoriam defunctorum colunt: aut qui parentibus suis superstibus colebant imagines eorum domi tanquam deos penates. Nam qui nouos sibi ritus assumebant, ut in deorum uicem mortuos honorarent, quos ex hominibus in caelum receptos putabant, hos superstitiosos uocabant. Eos uero, qui publicos & antiquos deos colerent, religiosos nominabant. Vnde Virgilius:

Superstitiosi
qui dicantur.

Vana superstitio, ueterumque ignara deorum.
Sed quum ueteres quoque deos inueniamus eodem modo consecratos esse post obitum, superstitiosi ergo qui multos ac falsos deos colunt: Nos autem religiosi, qui uni & uero deo supplicamus.

De unitate patris & filij, ut liqueat quomodo unius dei possunt esse cultores, qui duos colunt, alterum patrem, alterum filium: patrem immortalem, filium mortalem, de quo superius dictum est. Cap. XXIX

Ortasse quærat aliquis, quomodo, quum deum unum nos colere dicamus, duos tamen asseueremus, deum patrem, & deum filium: quæ asseueratio plerisque in maximum impegit errorem. Quibus quum probabilia uideantur esse, quæ dicimus, in hoc uno labare nos arbitrantur, quod & alterum, & mortalem deum fateamur. De mortalitate iam diximus, nunc de unitate doceamus. Quum dicimus deum patrem, & deum filium, non diuersum dicimus, nec utrumque secernimus: quia nec pater sine filio esse potest, nec filius a patre secerni: siquidem nec pater sine filio nuncupari, nec filius potest sine patre generari. Quum igitur & pater filium faciat, & filius patrem, una utriusque mens, unus spiritus, una substantia est: sed ille quasi exuberans fons est, hic tanquam defluens ex eo riuus: ille tanquam sol, hic tanquam radius ex sole porrectus: qui quonia summo patri & fidelis & charus est, non separatur, sicut nec riuus a fonte, nec radius a sole: quia & aqua fontis in riuo est, & solis lumen in radio æque. Neque uox ab ore seiungi, nec uirtus, aut manus a corpore diuelli potest. Quum igitur a prophetis idem manus dei, & uirtus, & sermo dicatur, utique nulla discretio est: quia & lingua sermonis ministra est, & manus, in qua est uirtus, indiuidua sunt corporis portiones. Propiore exemplo uti liber: Quum quis habet filium, quem unice diligit, qui tamen sit in domo, & manu patris, licet ei nomen domini, potestatemque concedat, ciuili tamen iure & domus una, & unus

A & unus dominus nominatur. Sic hic mundus una dei domus: & filius & pater, qui unanimes incolunt mundum, deus unus: quia & unus est tanquam duo, & duo tanquam unus. Neque id mirum, quum & filius sit in patre, quia pater diligit filium, & pater in filio: quia uoluntati patris fideliter paret, nec unquam faciat aut fecerit, nisi quod pater aut uoluit aut iussit. Denique unum deum esse tam patrem quam filium, Esaias in illo exemplo, quod superius posuimus, ostendit, quum diceret: Adorabunt te, & in te precabuntur, quoniam in te deus est, & non est alius deus praeter te. Sed & alio loco similiter ait: Sic dicit dominus deus rex Israel, & qui eruit eum deus aeternus: ego primus, & ego nouissimus, & praeter me nemo est deus. Quum duas personas proposuisset, dei regis, id est Christi, & dei patris, qui eum post passionem ab inferis excitauit. Sic ostendisse diximus Oseam prophetam, qui ait: Et de manu inferiorum eruiam eum. Tamen ad utranque personam referens intulit: Et praeter me non est deus: quum posset dicere, praeter nos: sed fas non erat plurali numero separationem tantae necessitudinis fieri. Unus enim solus, liber deus, summus, carens origine: quia ipse est origo rerum, & in eo simul & filius & omnia continentur. Quapropter quum mens & uoluntas alterius in altero sit, uel potius in utroque una, merito unus deus uterque appellatur: quia quicquid est in patre, ad filium transfuit: & quicquid in filio, a patre descendit. Non potest igitur ille summus ac singularis deus, nisi per filium colitur: qui solum patrem se colere putat, sicut filium non colit, ita nec patrem quidem colit: qui autem filium suscipit, & nomen eius gerit, is uere cum filio simul & patrem colit: quoniam legatus, & nuncius, & sacerdos summi patris est filius. Hic templi maximi ianua est, hic lucis uia, hic dux salutis, hic ostium uitae.

De haeresibus, quas non modo prophetae, sed etiam Christus & apostoli praedixerunt emerfuras esse, & uitandas: Et quod illa sola ecclesia catholica est & uera, in qua est confessio, & medicina peccatorum per poenitentiam, & fidei sacramenta. Cap. XXX

B Ed quoniam multae haereses extiterunt, & instinctibus daemonum populus dei scissus est, determinanda est nobis breuiter ueritas, ac in suo proprio domicilio collocanda: ut si quis aquam uitae cupit haurire, non ad detritos lacus deferae, qui non habent uenam: sed uberrimum dei fontem nouerit, quo irrigatus perenni luce potiat. Ante omnia scire nos conuenit, & ipsum, & legatos eius praedixisse, quod plurimae sectae & haereses haberent existeret, quae concordiam sancti corporis rumperet: ac monuisse ut summa prudentia caueremus, ne quando in laqueos & fraudes illius aduersarij nostri, cum quo luctari deus nos uoluit, incideremus. Tum dedisse certa mandata, quae in perpetuum custodire deberemus. Quorum plerique immemores, deserto itinere coelesti, uias sibi de uias per anfractus & praecipitia condiderunt: per quam partem plebem incautam & simplicem ad tenebras mortemque deduceret. Quod quatenus acciderit, exponam. Fuerunt quidam nostrorum, uel minus stabilita fide, uel minus docti, uel minus cauti, qui dissidium facerent unitatis, & ecclesiam dissiparent. Sed ij, quorum fides lubrica fuit, quum deum nosse se, & colere simularent, augedis opibus & honori studentes, affectabant maximum sacerdotium: & a potioribus uicti secedere se cum suffragatoribus suis maluerunt, quam eos facere praepositos, quibus concupierant ipsi ante praeponi. Quidam uero non satis coelestibus literis eruditi, quum ueritatis accusatoribus respondere non possent, obijcientibus uel impossibile, uel incongruens esse, ut deus in utero se mulieris includeret, nec coelestem illam maiestatem ad tantam infirmitatem potuisse deduci, ut hominibus contemptui, derisui, contumeliae, & ludibrio esset: postremo etiam cruciameta perferret, atque execrabili patibulo figeret: quae omnia quum neque ingenio, nec doctrina defendere ac refutare possent (nec enim uim ra

Haeresion origo.

tionemq; penitus peruidebant) deprauati sunt ab itinere recto, & cœlestes literas corruerunt, ut nouam sibi doctrinam sine ulla radice ac stabilitate componerent. Nonnulli autem falsorum prophetarū uaticinio illecti, de quibus & ueri prophetae, & ipse prædixerat, exciderunt à doctrina dei, & traditionem ueram reliquerūt. Sed illi omnes dæmoniis fraudibus irretiti, quas prospicere & cauere debuerāt, diuinum nomen & cultum per imprudentiā perdiderunt. Quum enim Phryges, aut Nouatiani, aut Valētiniani, aut Marcionitæ, aut Anthropiani, aut Arriani, seu quilibet alij nominantur, Christiani esse desierūt, ij, qui Christi nomine amisso, humana & externa uocabula induerūt. Sola igitur catholica ecclesia est, quæ uerum cultum retinet. Hic est fons ueritatis, hoc est domicilium fidei, hoc templum dei: quò si quis nō intrauerit, uel à quo si quis exiuerit, à spe uitæ ac salutis æternæ alienus est. Neminem sibi oportet pertinaci concertatione blandiri: agitur enim de uita & salute: cui nisi caute & diligenter consulatur, amissa & extincta erit. Sed tamen quia singuli quicq; cœtus hæreticorum se potissimū Christianos, & suam esse catholicam ecclesiam putant, sciendum est illam esse ueram, in qua est religio, confessio, & pœnitentia: quæ peccata & uulnera, quibus est subiecta imbecillitas carnis, salubriter curat. Hæc interim paucis admonendi gratia retuli, ne quis errorē fugere cupiens, maiori implicetur errore, dum penetrabile ueritatis ignorat. Postea plenius & uerius contra omnes mendaciorū sectas proprio separatoq; opere pugnabimus. Sequitur ut quoniam satis de religione uera, & sapientia locuti sumus, in proximo libro de iustitia differamus.

Hæreticorum
sectæ.

LIBRI QVARTI FINIS.

D

L. COELII LACTANTII FIRMIANI
DIVINARVM INSTITVTIONVM ADVERSVS
GENTEIS LIBER QVINTVS DE IV-
STITIA, AD CONSTANTINVM
IMPERATOREM.

Quod iniquum & impiū est ante damnare uel personam uel causam, quàm de merito eius cognoscere: Et quare sapientia iungenda sit religioni: Et quare sapientia huius mundi literas sacras contempserit: Et quod eloquentia seruit seculo: & plerunq; ut amplius elucescat, ex industria impugnat ueritatem, quæ serè semper idoneis assertoribus indiget. Cap. I

NON est apud me dubiū, Constantine Imperator maxime, quoniam hoc opus nostrum, quo singularis ille rerum cōditor, & huius immensi operis rector asseritur, si quis attigerit ex istis inepte religiosi (ut sunt nimia superstitione impatientes) infectetur etiam maledictis: ut uix lecto fortasse principio, affligat, proijciat, excretur, seq; inexpiabili scelere contaminari atq; astringi putet, si hæc aut legat patienter, aut audiat. Ab hoc tamen si fieri potest, humanitatis iure postulamus, ut non prius damnet, quàm uniuersa cognouerit. Nam si sacrilegis, & proditoribus, & ueneficis potestas defendēdi sui datur, nec prædamnari quenquam incognita causa licet, nō iniuste petere uidemur, ut si quis erit ille, qui inciderit in hæc, si leget, perlegat: si audiet, sententiam differat in extremum. Sed noui hominū pertinaciam, nunquam impetrabimus. Timent enim

A enim ne à nobis reuicti, manus dare aliquando clamante ipsa ueritate cogantur. Obstreperunt igitur, & intercedunt, ne audiant: & oculos suos opprimunt, ne lumen uideant, quod offerimus. Quo planè ipsi diffidentiam suæ perditæ rationis ostendunt, quæ neq; cognoscere, neq; congregari audent: quia sciunt se facile superari. Et idcirco disceptatione sublata,

Pellitur è medio sapientia, uel geritur res.

Ut ait Ennius. Et quia studet damnare tanquam nocentes, quos utiq; sciunt innocentes, constare de ipsa innocentia nolunt: quasi uero maior iniquitas sit, probatam innocentiam damnasse, quam inauditam. Sed (ut dixi) uerentur, ne si audierint, damnare non possint: Et ideo cultores dei summi, hoc est iustos homines torquent, interficiunt, exterminant: nec causas odiorum ipsi reddere possunt, qui tam uehementer oderunt: quia ipsi errant, irascuntur ijs, qui uiam ueram sequuntur: & cum corrigere se possint, errores suos insuper crudelibus factis coaceruant, innocentium cruore maculantur, & dicatas deo mentes euisceratis corporibus detorquent. Cum talibus nunc congregari & disputare contendimus. Hos ad ueritatem ab inepta persuasionem traducere, qui sanguinem facilius hauserint, quam uerba iustorum. Quid igitur? Operam ne perdemus? Minime. Nam si lucrari hos à morte, ad quam concitatissime tendunt, non potuerimus, si ab illo itinere de morte ad uitam lucemq; reuocare, quoniam ipsi salutem suam repugnant: nostros tamen confirmabimus, quorum non est stabilis, ac solidis radicibus fundata & fixa sententia. Nutant enim plurimi, & maxime qui literarum aliquid attigerunt. Nam & in hoc philosophi, & oratores, & poetæ perniciosi sunt, quod incautos animos facile irretire possunt suauitate sermonis, & carminum dulci modulatione currentium. Ob eamq; causam uolui sapientiam cum religione coniungere, ne quid studiosis illa inanis doctrina possit officere: ut iam scientia literarum non modò nihil noceat religioni atq; iustitiæ, sed etiam prosit quamplurimum: si is, qui eas didicerit, sit uirtutibus instructior, & ueritate sapientior. Præterea etiam nulli alij, nobis certe proderit, delectabit se conscientia, gaudebitq; mens se in ueritatis luce uersari, quod est animæ pabulum incredibili quadam iucunditate perfusum. Verum non est desperandum, fortasse non canimus surdis. Nec enim tam in malo statu res est, ut desint sanæ mentes, quibus & ueritas placeat, & monstratum sibi rectum iter & uideant, & sequantur. Circumliniatur modò poculum cœlestis sapientiæ melle, ut possint ab imprudentibus amara remedia sine offensione potari, dum illiciens prima dulcedo, acerbiter saporis asperi sub prætextu suauitatis occultat. Nam hæc in primis causa est, cur apud sapientes, & doctores, & principes huius seculi scriptura sancta fide careat: quod prophetæ cõmuni ac simplici sermone, ut ad populum, sunt locuti. Contemnuntur itaq; ab ijs qui nihil audire, uel legere nisi expolitum ac disertum uolunt: nec quicquam inharere animis eorum potest, nisi quod aures blandiori sono permulcet. Illa uero, quæ sordida uidentur, anilia, inepta, uulgaria existimantur. Ideo nihil uerum putant, nisi quod auditu suaue est: nihil credibile, nisi quod potest incutere uoluptatem. Nemo rem ueritate ponderat, sed ornatu. Non ergo credunt diuinis, quia fucò carènt: sed ne illis quidè, qui eas interpretant: quia sunt & ipsi aut omnino rudes, aut certe parum docti. Nam ut plene sint eloquentes, perraro contingit: cuius rei causa in aperto est. Eloquentia enim seculo seruit, populo se iactare, & in rebus malis placere gestit. Siquidè ueritatem sapius expugnare conatur, ut uim suam monstret: opes expetit, honores concupiscit, summum deniq; gradum dignitatis exposcit. Ergo hæc quasi humilia despicit, arcana tanquam contraria sibi fugit: quippe quæ publico gaudeat, & multitudinem celebritatemq; desideret. Eo

*Cur scriptura
sacra apud
quosdam fide
caruerit.*

Tertullianus fit, ut sapientia & ueritas idoneis præconibus indigeat. Et si qui forte literatorum se ad eam cõtulerunt, defensionis eius nõ suffecerunt. Ex ijs qui mihi noti sunt, Minutius Felix non ignobilis inter causidicos loci fuit. Huius liber, cui Octauio titulus est, declarat quam idoneus ueritatis assertor esse potuisset, si se totum ad id studium contulisset. Septimius quoque Tertullianus fuit omni genere literarum peritus, sed in loquendo parum facilis, & minus comptus, & multum obscurus fuit. Ergo ne hic quidem satis celebritatis inuenit. Vnus igitur præcipuus & clarus extitit Cyprianus, qui magnam sibi gloriam ex artis oratoriam professione quaesierat, & admodum multa conscripsit in suo genere miranda: erat enim ingenio facilis, copioso, suauis, & (quæ sermonis maxima est uirtus) aperto: ut discernere nequeas, utrum ne orator in loquendo, an facilior in explicando, an potenter in persuadendo quisque fuerit. Hic tamen placere ultra uerba sacramentum ignorantibus nõ potest: quoniam mystica sunt, quæ locutus est, & ad id præparata, ut à solis fidelibus audiant. Denique à doctis huius seculi, quibus forte scripta eius innotuerunt, derideri solet. Audiui ego quendam hominem disertum sanè, qui eum immutata una litera Caprianum uocaret, quasi quod elegans ingenium, & melioribus rebus aptum, ad aniles fabulas contulisset. Quod si accidit hoc ei, cuius eloquentia nõ insuauis est, quid tandem putemus accidere illis, quorum sermo ieiunus est & ingratus: qui neque uim persuadendi, neque subtilitatem argumentandi, neque ullam prorsus acerbiter ad reuincendum habere potuerunt.

Quod ex defectu doctorum data est temerarijs hominibus audacia impugnandi ueritatem ignotam: hoc probat exemplo duorum philosophorum, quos uiderat in Bithynia. Cap. II

Lactantius in Bithynia oratoriam professus

Ergo quia defuerunt apud nostros idonei, peritique doctores, qui uehementer, qui acriter errores publicos redarguerent: qui causam omnem ueritatis ornate copioseque defenderent: prouocauit quosdam hæc ipsa penuria, ut auderent scribere contra ignotam sibi ueritatem. Omitto eos, qui prioribus eam temporibus nequicquam lacerauerunt. Ego quum in Bithynia literas oratorias accitus docerem, contigissetque eodem tempore, ut dei templum euerteretur: duo extiterunt ibidem, qui iacenti atque abiectæ ueritati, nescio utrum superbius, an importunius insultarent, quorum alter antistitem se philosophiam profitebatur, uerum ita uiciosus, ut continentiam magister nõ minus avaritia, quam libidinibus arderet: in uictu tam sumptuosus, ut in schola uirtutis assertor, parsimoniam, paupertatisque laudator, in palatio peius cœnaret, quam domi, tamē uitia sua capillis & palio, & (quod maximum est uelamentum) diuitijs prætegebat: quas ut auget, ad amicitias iudicum miro ambitu penetrabat, eosque sibi repente autoritate falsi nominis obligabat: nõ modò ut eorum sententias uenderet, uerum etiam ut cõfines suos, quos ædibus agrisque pellebat à suo repetendo, hac potentia retardaret. Hic uero, qui suas disputationes moribus destruebat, uel mores suos disputationibus arguebat, ipse aduersus se grauis censor, & accusator acerrimus, eodem ipso tempore, quo iustus populus nefarie lacerabatur, tres libros euomit contra religionem, nomenque Christianum: professus ante omnia, philosophi officium esse, erroribus hominum subuenire, atque illos ad ueram uiam reuocare, id est ad cultus deorum: quorum numine ac maiestate (ut ille dicebat) mundus gubernaret: nec pati, homines imperitos quorundam fraudibus illiciti: ne simplicitas eorum prædæ ac pabulo sit hominibus astutis. Itaque se suscepisse hoc munus philosophia dignum, ut præferret non uidentibus lumen sapientiam: non modò ut susceptis deorum cultibus refanescant, sed etiam ut pertinaci obstinatione deposita, corporis cruciamenta deuitent, nec sæuas membrorum lacerationes frustra perpeti uelint. Vt autem appareret cuius rei gratia opus

A opus illud elaborasset, effusus est in principum laudes: quorum pietas & prouidentia (ut quidem ipse dicebat) tum in cæteris rebus humanis, tum præcipue in defendendis deorum religionibus claruisset: consultum esse tandem rebus humanis, ut cohibita impia & anili superstitione, uniuersi homines legitimis sacris uacarent, ac propitios sibi deos experirentur. Vbi autem religionis eius, contra quam perorabat, infirmare uoluit rationem, ineptus, uanus, ridiculus apparuit, quia grauis ille consultor utilitatis alienæ, non modò quid oppugnaret, sed etiam quid loqueretur nesciebat. Nam si qui nostrorum affuerunt, quamuis temporis gratia conticescerent, animo tamen derisere: utpote quum uiderent hominem profitemem, se illuminaturum alios, quum ipse cæcus esset: reducturum alios ab errore, quum ipse ignoraret, ubi pedes suos poneret: eruditurum alios ad ueritatem, cuius ille ne scintillam quidem unam uidisset aliquando: quippe quum sapientiæ professor profligare sapientiã niteretur. Omnes tamen id arguebant, quod illo potissimum tempore id operis esset aggressus, quo furebat odiosa crudelitas. O philosophum adulatorem ac temporis seruientem. Verum hic pro sua inanitate contemptus est, qui & gratiam, quam sperauit, non est adeptus: & gloria, quam captauit, in culpam reprehensionemque conuersa est. Alius eandem materiam mordacius scripsit, qui erat tunc e numero iudicum, & qui autor in primis faciendæ persecutionis fuit: quo scelere non contentus, etiam scriptis eos quos affixerat, infectus est. Composuit enim libellos duos non contra Christianos, ne inimice insectari uideretur: sed ad Christianos, ut humane & benigne consulere putaretur: in quibus ita falsitatem scripturæ sacræ arguere conatus est, tanquam sibi esset tota cõtraria: nam quædam capita, quæ repugnare sibi uidebantur, exposuit, adeò multa, adeò intima enumerans, ut aliquando ex eadem disciplina fuisse uideat. Quod si fuit, quis eum Demosthenes poterit ab impietate defendere: qui religionis, cui fuerat assensus: & fidei, cuius nomen induerat: & sacramenti, quod acceperat, proditor factus est: nisi forte casu in manus eius diuinæ literæ inciderunt. Quæ igitur temeritas erit id audere dissoluere, quod illi nemo interpretatus est bene, quod aut nihil didicit, aut nihil intellexit: Tantum enim abest à diuinis literis repugnantia, quantum ille abfuit à ueritate & fide. Præcipue tamen Paulum Petrumque laecerauit, cæterosque discipulos, tanquam fallaciæ seminatores: quos eosdem tum rudes, & indoctos fuisse testatus est: nam quosdam eorum piscatorio officio quæstum fecisse: quasi ægre ferret, quod illam rem non Aristophanes aliquis, aut Aristarchus commentatus sit.

Quod discipulis Christi uoluntas mentiendi abfuit, qui uitam exercebant contrariam uitæ: Et quod respondendum fuit blasphemie eorum, qui Christum magum fuisse mentiti sunt, & sibi ipsi contraria docuerunt. Cap. III

Abfuit ergo ab his fingendi uoluntas & astutia: quoniam rudes fuerunt. Aut quis posset indoctus, apta inter se & cohærentia fingere, quum philosophorum doctissimi Plato, & Aristoteles, & Epicurus, & Zenon, ipsi sibi repugnantia & contraria dixerint: Hæc est enim mendaciorum natura, ut cohærere non possint. Illorum autem traditio, quia uera est, quadrat ubique, ac tota sibi consentit, & ideo persuadet, quia constanti ratione suffulta est. Non igitur quæstus & commodi gratia religionem istam commenti sunt: quippe qui & præceptis, & ipsa re eam uitam secuti sunt, quæ & uoluptatibus caret, & omnia quæ habentur in bonis, spernit: & qui non tantum mortem pro fide subierint, sed etiam morituros esse se & scierint, & prædixerint: & postea uniuersos, qui eorum disciplinam secuti essent, acerba & nefanda passuros. Ipsum

Apollonius
magus.

C autem Christum affirmavit à ludæis fugatum, collecta noningentorū hominum manu, latrocinia fecisse. Quis tantæ autoritati audeat repugnare? Credamus hoc planè: nam fortasse illi hoc in somnis Apollo aliquis nunciauit. Tot semper latrones perierunt, & quotidie pereunt, utiq; multos & ipse damnasti: quis eorū post crucem suam, non dicam deus, sed homo appellatus est? Verum tu forsitan ex eo credidisti: quia uos homicidā Martem consecrasti, ut deum: quod tamen non fecissetis, si illum Areopagitæ in crucē sustulissent. Item quū facta eius mirabilia destrueret, nec tamē negaret, uoluit ostendere Apollonium, uel paria, uel etiā maiora fecisse. Mirū quod Apuleium prætermisit, cuius solent & multa, & mira memorari. Cur igitur ô delirum caput, nemo Apollonium pro deo colit, nisi forte tu solus, illo scilicet deo dignus, cum quo te in sempiternū uerus deus puniet? Si magnus Christus, quia mirabilia fecit: peritior utiq; Apollonius, qui (ut describis) quū Domitianus eum punire uellet, repente in iudicio non comparuit, quā ille qui comprehensus est, & cruci affixus. At enim ex hoc ipso fortasse insolentiam Christi uoluit arguere, quod deum se cōstituerit, ut ille uerecundior fuisse uideat, qui quū maiora faceret, ut hic putat, tamen id sibi nō arrogauerit. Omitto nūc ipsa opera cōparare: quia in secūdo, & superiori libro de fraude ac præstigijs artis magicæ dixi. Nego esse quenquam, qui non optet in primis id sibi post mortem contingere, quod etiam reges maximī concupiscunt. Cur enim homines sibi sepulchra magnifica, cur statuas, cur imagines comparant? cur aliquibus factis præclaris, aut etiā morte pro ciuibus suscepta, student opiniones hominū promereri? Cur deniq; ipse ingenij tui monumentū hoc detestabili stultitia, tanquā cœno ædificatum, constituere uoluisti, nisi quod immortalitatē de memoria nominis speras? Stultū est igitur, id putare Apollonium noluisse, quod optaret utiq; si posset: quia nemo est, qui immortalitatē recuset, & maxime quū eum dicas & adoratū esse à quibusdā, sicut deū, & simulacrū eius sub Herculis Alexicaci nomine constitutū, ab Ephesijs etiam nunc honorari. Non potuit ergo post mortem deus credi, quia & hominē, & magū fuisse cōstabat: & ideo alieni nominis titulo affectauit diuinitatē, quia suo nec poterat, nec audebat. Noster uero & poterat deus credi, quia magus non fuit: & creditus est, quia uerus fuit. Non (inquit) hoc dico, idcirco Apolloniū nō haberi deū, quia noluerit: sed ut appareat nos sapientiores esse, qui mirabilibus factis non statim fidem diuinitatis adiunximus, quā uos, qui ob exigua portenta deum credidistis. Non est mirum si tu, qui à dei sapientia longe remotus es, nihil prorsus intelligis eorum, quæ legisti: quū ludæi, qui à principio prophetas lectitauerant, quibusq; sacramentū dei fuerat obsignatum, tamen quid legerent, ignorauerūt. Disce igitur, si quid tibi cordis est, non idcirco à nobis deū creditum Christum, quia mirabilia fecit: sed quia uidimus in eo facta esse omnia, quæ nobis annunciata sunt uaticinio prophetarum. Fecit mirabilia: magum putassemus, ut & uos nuncupatis, & ludæi tunc putauerunt, si non illa facturū Christum prophætæ omnes uno spiritu prædixissent. Itaq; deum credimus, non magis ex factis operibusq; mirandis, quā ex illa ipsa cruce, quam uos, sicut canes lambitis: quoniam simul & illa prædicta est. Non igitur suo testimonio (cui enim de se dicenti credi potest?) sed prophetarum testimonio, qui omnia quæ fecit ac passus est, multo ante cecinerunt, fidem diuinitatis accepit: quod neque Apollonio, neq; Apuleio, neq; cuiquam magorum potuit, aut potest aliquando contingere. Quū igitur talia ignorantia suæ deliramenta fudisset, quū ueritatem penitus excidere connixus esset, ausus est libros suos nefarios ac dei hostes *φιλανθεις*, id est ueritatis amatores annotare. O cæcum pectus, ô mentem cimmerijs (ut aiunt) tenebris

A nebris atriores. Discipulus hic fortasse Anaxagoræ fuit, cui niues atramentum fuerunt: atq; eadem cæcitas est, & uero falsitatis, & mendacio ueritatis nomen imponere. Videlicet homo subdolos uoluit lupum sub ouis pelle celare, ut fallaci titulo posset irretire lectorem. Verum esto inscitia hoc, nō malitia feceris. Quam tandem nobis attulisti ueritatem, nisi quod assertor deorū, eos ipsos ad ultimum prodidisti: Prosecutus enim summi dei laudes, quem regem, quē maximū, quem opificem rerum, quem fontem bonorū, quem parentem omniū, quem factorem autoremq; uiuentium confessus es, ademisti loui tuo regnum, eumq; summa potestate depulsum, in ministrorum numerum redegisti. Epilogus itaque te tuus arguit stultitiæ, uanitatis, erroris. Affirmas enim deos esse, & illos tamen subijcis, & mancipas ei deo, cuius religionem conaris euertere.

Quare hoc opus inceptum sit, & contra quos, & ad quid proficit.

Cap. IIII

I ergo, de quibus dixi, quum præsentem me ac dolente, sacrilegas suas literas explicassent: & illorū superba impietate stimulatus, & ueritatis ipsius cōscientia, & (ut arbitror) deo, suscepi hoc munus, ut omnibus ingenij mei uiribus accusatores iustitiæ refutarem: nō ut contra eos scriberem, qui paucis uerbis obteri poterāt, sed ut omnes, qui ubiq; idem operis efficiunt, aut effecerūt, uno simul impetu profligarem. Non dubito enim quin & alij plurimi, & multis in locis, & non modò græcis, sed etiam latinis literis, monumentum iniustitiæ suæ struxerunt: quibus singulis quoniam respondere non poteram, sic agendam mihi hanc causam putaui, ut etiam priores cum omnibus suis scriptis peruerterem, & futuris omnem facultatem scribendi aut respondendi amputarem: præbeant modò aures. Efficiam profectò, ut quicumq; ista cognouerit, aut suscipiat quod ante damnauit: aut, quod est proximum, deridere aliquando desistat. Quanquam Tertullianus eandem causam planè perorauerit in eo libro, cui Apologetico nomen est: tamen quoniam aliud est accusantibus respondere, quod in defensione, aut negatione sola positum est: aliud instituire, quod nos facimus, in quo necesse est doctrinæ totius substantiam contineri: non defugi hunc laborem, ut implerem materiam, quam Cyprianus non executus est in ea oratione, qua Demetrianū (sicut ipse ait) oblatrantē atq; obstrepentem ueritati redarguere conatur, qua materia non est usus, ut debuit. Non enim scripturæ testimonijs, quam ille utiq; uanam, fictam, cōmentitiā putabat, sed argumentis & ratione fuerat refellendus. Nam quū ageret contra hominem ueritatis ignarū, dilatis paulisper diuinis lectionibus, formare hunc à principio tanquā rudem debuit, eiq; paulatim lucis principia monstrare, ne toto lumine obiecto caligaret. Nam sicut infans solidi ac fortis cibi capere uim non potest, ob stomachi teneritudinem, sed liquore lactis ac mollitudine alitur, donec firmatis uiribus uesci fortioribus possit: ita & huic oportebat, quia nondum poterat capere diuina, prius humana testimonia offerri, id est philosophorum, & historicorum, ut suis potissimū refutaretur autoribus. Quod quia ille non fecit, raptus eximia eruditione diuinarum literarum, ut ijs solis contentus esset, quibus fides constat: accessi deo inspirante, ut ego facerem, & simul ut uiam cæteris ad imitandum parem. At si hortatu nostro docti homines ac disertis huc se conferre cœperint, & ingenia sua uimq; dicendi hoc ueritatis campo iactare maluerint, euanituras breui religiones falsas, & occasurā esse omnem philosophiam, nemo dubitauerit: si fuerit omnibus persuasum, tum hanc solam religionē, tum etiam & solam & ueram esse sapientiam. Sed euagatus sum longius, quam uolebam.

- C De iustitia, quam non modo philosophi, sed etiam poëtae, qui eos præcesserunt, totis quæsierunt uiribus: Et quomodo pro uero haberi debeat, non figmento poëtico, quod iustitia terras incolebat regnante Saturno, & aurea fuisse secula, sed Ioue regnante iustitiam esse fugatam. Cap. V

Vnc reddenda est de iustitia proposita disputatio: quæ aut ipsa summa est uirtus, aut fons est ipsa uirtutis: quam non modo philosophi quæsierunt, sed poëtae quoque, qui priores multo fuerunt, & ante natum philosophiæ nomen pro sapientibus habebantur. Hi planè intellexerunt abesse hanc à rebus humanis: eamque sinxerunt offensam uitij hominum cessisse è terra, in cœlumque migrasse: atque ut docerent quid sit iuste uiuere (solent enim præcepta per ambages dare) à Saturni temporibus, quæ illi uocant aurea, repetunt exempla iustitiæ: narrantque in quo statu fuerit uita humana, dum illa in terra moraretur. Quod quidem non pro poëtica fictione, sed pro uero habendum est. Saturno enim regnante, nondum deorum cultibus institutis, nec adhuc ulla gente ad diuinitatis opinionem consecrata, deus utique colebatur. Et ideo non erant neque dissensiones, neque inimicitia, neque bella:

Iustitia sub Saturno in terris uersata.

Nondum uesanos rabies nudauerat enses:

Vt Germanicus Cæsar in Arato loquitur carmine:

Nec consanguineis fuerat discordia nata.

Immo nec alienigenis quidem, neque ulli omnino gladij, qui nudarentur, fuerunt. Quis enim præsentem ac uigentem iustitiam, aut de tutela sui, quum nemo insidiaretur, aut de pernitiæ alterius cogitaret, quum nemo quicquam concupisceret?

Malebant tenui contenti uiuere cultu,

- D Vt Cic. in suo ait Arato, quod est proprium nostræ religionis.

Ne signare quidem, aut partiri limite campum

Fas erat, in mediū quærebant. Quippe quum deus cōmunem omnibus terram dedisset, ut cōmunem degerent uitam: non ut rabida & furens avaritia sibi omnia uendicaret, nec ulli deesset, quod omnibus nasceretur. Quod poëta dictum sic accipi oportet, non ut existimemus nihil omnino tunc fuisse priuati, sed more poëtico figuratum, ut intelligamus tam liberales fuisse homines, ut natas sibi fruges non includerent: nec soli absconditis incubarent, sed pauperes ad communio-

†soli

nem proprij laboris admitterent.

Flumina iam lactis, iam flumina nectaris ibant.

Nec mirum, quum promptuaría iustorum benigne paterent omnibus: nec avaritia intercipientes beneficia diuina, famem sitimque uulgo faceret, sed omnes æqualiter abundarent: quum habentes non habentibus large copioseque donarent. Sed postquam Saturnus à filio pulsus, in Latiumque delatus est,

Arma Iouis fugiens, & regnis exul ademptis:

Quum iam populus uel noui regis metu, uel quia sponte deprauatus deum colere desisset, regemque pro deo habere cœpisset, quum ipse propemodum paricida exemplo cæteris esset ad uiolandam pietatem,

Deseruit prope terras iustissima uirgo.

Sed non, ut ait Cicero,

Et Iouis in regno, cœlique in parte resedit.

Quomodo enim poterat in eius regno residere aut cōmorari, qui patrem regno expulit, bello persecutus est, exulem toto orbe iactauit?

Ille malum uirus serpentibus addidit atris,

Prædarique lupos iussit. id est odiū, & inuidiā, & dolum hominibus iniecit, ut essent

A essent tanquam serpentes uenenati, tam rapaces quam lupi. Quod quidem uere faciunt hi, qui iustos ac fideles deo persequuntur, dantque iudicibus sauiendi aduersus innoxios potestatem. Fortasse aliquid eiusmodi Iupiter fecerit ad expugnamdam tollendamque iustitiam, & ideo efferasse serpentes, ac lupos acuisse traditur.

Tum belli rabies, & amor successit habendi.

Nec immerito: sublata enim dei religione, boni quoque ac mali scientiam perdidderunt: sic hominibus intercidit communitas uitae, & direptum est foedus societatis humanae. Tum inter se manus inserere coeperunt, & insidiari, & gloriam sibi ex humano sanguine comparare.

Quod cupiditas fons malorum omnium expulsa iustitia, suas, id est iniquissimas promulgauit leges:

Et quomodo sub Iouenaturae consortes seruituti subiecerit auidax, auara, ambitiosa, superba,

Et crudelis impietas hominum, et aureum expulit seculum, quod sola facit puritas

uer. & religionis.

Cap. VI

Quorum omnium malorum fons cupiditas erat: quae scilicet ex contemptu uerae maiestatis erupit: non tantum enim non participabant alijs, quibus aliquid affluebat, sed aliena quoque rapiebant, in priuatum lucrum trahentes omnia: & quae antea in usus hominum etiam singuli laborabant, in paucorum domos conferebantur. Ut enim ceteros seruitio subiugarent, in primis necessaria uitae subducere & colligere coeperunt, eaque firmiter conclusa seruare, ut beneficia caelestia facerent sua: non propter humanitatem, quae nulla in ipsis erat, sed ut omnia cupiditatis & auaritia instrumenta contraherent. Leges etiam sibi iustitiae nomine munitas iniquissimas iniustissimasque sanxerunt, quibus rapinas & auaritiam suam contra uim multitudinis tuerentur. Tantum igitur autoritate, quantum uiribus, aut opibus, aut auaritia praeualebant. Et quoniam nullum in his iustitiae uestigium fuit, cuius officia sunt humanitas, aequitas, misericordia, iam superba & tumida inaequalitate gaudebant, altioresque ceteris hominibus satellitum comitatu, & ferro & insigni ueste fulgebant. Hinc honores sibi, & purpuras, & fasces inuenerunt: ut securium gladiatorumque terrore subnixi, quasi iure dominorum perculsis ac pauentibus imperarent. In hac conditione humanam uitam rex ille constituit, qui debellato ac fugato parente, non regnum, sed impiam tyrannidem uis, & hominibus armatis occupauit, & aureum Iouis regnum. illud iustumque seculum sustulit, coegitque homines malos & impios fieri: uel ex hoc ipso, quod ipsos auertit a uertit a deo ad se adorandum: quod error insolentissimae potestatis expresserat. Quis enim non metueret eum, quem arma cingebant, quem ferri & gladiatorum fulgor insuetus circumdabat: aut qui parceret alieno, qui ne patri suo quidem pepercerat: Quem uero metueret, qui Titanam robustam excellentemque uiribus gentem bello uicerat, occidione deleuerat: Quid mirum, si omnis multitudo insolito metu pressa, in unius adulationem concesserat: hunc uerebantur, huic honorem maximum deferebant. Et quoniam mores ac uicia regis imitari genus obsequij iudicabatur, abiecerunt omnes pietatem, ne exprobrare regi scelus uiderentur, si pie uiuerent. Sic assidua imitatione corrupti, diuinum fas reliquerunt, & paulatim male uiuendi consuetudo mos factus est. Nec iam quicquam ex antecedentis seculi pio atque optimo statu mansit: sed explosa iustitia, & ueritate secum trahens, reliquit hominibus errorem, ignorantiam, caecitatem. Imprudentes igitur poetae, qui eam ad coelum confugisse cecinerunt, id est ad Iouis regnum. Si enim seculo, quod uocatur aureum, iustitia in terra fuit, a Ioue utique pulsa est, qui aureum seculum commutauit. Seculi autem commutatio, & expulsio iustitiae, nihil aliud, ut dixi, quam desertio diuinae religionis putanda est: quae sola efficit, ut homo hominem

Charum habeat, eumque sibi fraternitatis uinculo sciat esse constrictum: siquidem pater idem & deus est omnibus, ut dei patris communis beneficia cum ijs, qui non habent, partiatur: nulli noceat, nullum premat, non fores claudat hospiti, non aurem precanti, sed sit largus, beneficus, liberalis, quas regias esse laudes Tullius existimauit. Hæc est profectio iustitia, & hoc aureum seculum, quod loue regnante primum corruptum, mox & ipso & omni eius progenie consecrata, deorumque multorum cultu suscepto, fuerat omne sublatum.

De aduentu Christi aureum seculum restituentis in electis, id est ueram reformantis religionem:

Et quod uirtus innotescat, & probetur exercitio uitiorum, ut liquidum sit, quare deus mala esse permiserit. Cap. VII

Ed deus, ut parens indulgentissimus, appropinquante ultimo tempore nuncium misit, qui uetus illud seculum, fugatamque iustitiam reduceret, ne humanum genus maximis & perpetuis ageretur erroribus.

Redijt ergo species illius aurei temporis, & reddita quidem terræ, sed assignata paucis iustitia est: quæ nihil aliud est, quam dei unici pia & religiosa cultura. Sed moueat fortasse aliquem, cur si hæc sit iustitia, non omni humano generi sit data, nec in ea multitudo uniuersa cõsenserit. Magnæ hoc disputationis est, cur à deo, quæ iustitiam terræ daret, sit retenta diuersitas: quod & alio loco declarauit, & ubicunque opportune inciderit, explicabitur. Nunc designare id breuissime satis est, ut tamen aut cerni non posse, nisi habeat uitia contraria: aut non esse perfectam, nisi exerceatur aduersis. Hanc enim deus bonorum & malorum uoluit esse distantiam, ut qualitatem boni ex malo sciamus, item mali ex bono: nec alterius ratio intelligi sublato altero potest. Deus ergo non exclusit malum, ut ratio uirtutis cõstare posset. Quomodo enim patientia uim suam, nomenque retineret, si nihil esset, quod pati cogeremur? Quomodo laudem mereretur deuota deo suo fides, nisi esset aliquis, qui à deo uellet auertere? Nam & ideo potentiores esse iniustos permittit, ut cogere ad malum possent: ideo plures, ut uirtus esset preciosa, quod rara est. Quod quidem ipsum Quintilianus egregie ac breuiter ostendit in capite obuoluto. Nam quæ, inquit, uirtus esset innocentia, nisi laudem raritas dedisset? Verum quia natura sic comparatum est, ut odium, cupiditas, ira, in id quod incubuerint agant cæcos, supra hominem uidetur culpa uacare. Alioqui si natura pares omnibus affectus dedisset, pietas nihil erat. Hoc quam uerum sit, doceat necessitas ipsa rationis. Si enim uirtus est, malis ac uitijs fortiter repugnare, apparet sine malo ac uitio nullam esse uirtutem: quam deus ut absolutam perfectamque redderet, retinuit illud, quod erat ei contrarium, cum quo depugnare posset. Agitata enim malis quatientibus, stabilitatem capit, & quanto frequentius impellitur, tanto firmius roboratur. Hæc nimirum causa effecit, ut quamuis sit hominibus missa iustitia, tamen aureum seculum non esse dicatur, quia malum non sustulit, ut retineret diuersitatem, quæ sacramentum diuinæ religionis continet sola.

Quare iustitia, quæ in propatulo est, non uideatur ab hominibus: & quod homo dei templum est, non aurum, nec lapides: Et quod deus uirtutibus colendus est, non corruptilibus donis: Et quod omnia mala ex eo proueniunt, quod plures dii coluntur: quia si unus solus uere coleretur, omnes iura fraternitatis agnoscerent, & exercerent. Cap. VIII

Vi ergo putant iustum esse neminem, ante oculos habent iustitiam, sed eam nolunt cernere. Quid est enim cur illam uel in carminibus, uel in omni sermone describant, cõquerentes eius absentiam, quæ sit facillimum bonos esse, si uelint? Quid uobis inanem iustitiã depingitis, & optatis

Virtus in aduersis perficitur. Bonum ex malo intelligitur.

D

A optatis cadere de cœlo tanquam in aliquo simulacro figuratam: Ecce in conspectu uestro est: suscipite, si potestis, eamq̄ in domicilio uestri pectoris constituite. Nec difficile, nec alienum à temporibus existimetis. Estote æqui ac boni, & sequetur uos sua sponte iustitia, quam quæritis. Deponite omnē malam cogitationem de cordibus uestris, & statim uobis illud tempus aureum reuertetur: quod aliter consequi non potestis, quàm si uerum deum colere cœperitis. Vos autem manente cultu deorū, iustitiam desideratis in terra, quod fieri nullo pacto potest: sed nentum quidem potuit, quū putatis: quia nondum natis dijs istis, quos impie colitis, necesse est unius dei cultum fuisse per terrā, eius scilicet qui execratur malitiam, exigitq̄ bonitatem: cuius templum est, non lapides, aut lutum, sed homo ipse, qui figuram dei gestat: Quod templum non auro, & gemmarum donis corruptibilibus, sed æternis uirtutum muneribus ornatur. Discite igitur (si quid uobis reliquæ mentis est) homines ideo malos & iniustos esse, quia dii coluntur: & ideo mala omnia rebus humanis quotidie ingrauescere, quia deus huius mundi effector & gubernator derelictus est: quia susceptæ sunt cōtra quàm fas est impiæ religiones. Postremo, quia ne colī quidem uel à paucis deum sinitis. Quod si solus deus coleretur, non essent dissensiones & bella, quum scirent homines se unius dei filios esse, ideoq̄ diuinæ necessitudinis sacro, & inuiolabili uinculo copulatos. Nullæ fierent insidiæ, quū scirent cuiusmodi pœnas deus animarum interfectoribus præparet, qui clandestina scelera, & ipsas etiam cogitationes præuidet. Non essent fraudes neq̄ rapinæ, si deo præcipiente didicissent, & suo & paruo esse contenti: ut fragilibus & caducis, solida & æterna præferrent. Non essent adulteria, & mulierū prostitutiones, & stupra, si esset notum omnibus damnari à deo, quicquid appetitur ultra generandi cupiditatem. Nec fœminā necessitas cogeret pudorem suum profanare, ut uictum sibi obscœnissimum quærat, quū & mares libidinem contemnerent, & habentium pia & religiosa collatio non habentibus subueniret. Non essent igitur (ut dixi) hæc omnia in terris mala, si ab hominibus in legem dei coniuraretur: si ab uniuersis fierent, quæ unus noster populus operatur: quàm beatus esset, quamq̄ aureus humanarum rerum status, si per totum orbem mansuetudo, & pietas, & pax, & innocentia, & æquitas, & tēperantia, & fides moraretur. Deniq̄ ad regendos homines non opus esset tam multis, & tam uarijs legibus, quū ad perfectā innocentiam dei lex una sufficeret: neq̄ carceribus, neq̄ gladijs præsidū, neq̄ terrore pœnarū, quū præceptorū cœlestiū salubritas humanis pectoribus infusa, ultro ad iustitiæ opera homines erudiret. Nunc autē mali homines sunt ignorantia recti ac boni: quod quidē Cicero uidit. Disputans enim de legibus: Sicut una, inquit, eademq̄ natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohæret ac nititur: sic omnes homines inter se natura confusi, prauitate dissentiant: nec se intelligunt esse consanguineos, & subiectos omnes sub unam eandemq̄ tutelam: quod si teneretur, deorum profectō uita homines uiuerent. Vniuersa igitur mala, quibus humanū genus seipsum inuicē conficit, iniustus atq̄ impius deorū cultus induxit. Nec enim poterant retinere pietatem, qui communem omnium patrem deum, tanquā prodigi ac rebelles liberi abnegassent.

Deorum cultus mala rebus humanis inuenxit.

C Quod iniqui iustitiam, quam sibi abesse sentiunt, omnibus abesse putant, & in eos qui iustiores & innocentissimi sunt, atrocius saeviunt, id est in seruos Christi, mensuram patrum implentes, qui caput omnium iustorum Christum occiderunt, eo quod dissimilitudo uitae criminosa sitiat sanguinem innocentium. Cap. IX

Onnunq̄ tamen sentiunt se malos esse, & ueterū seculorū statum laudant, & de moribus suis meritisq̄ coniectant abesse iustitiam, quam obuersantem oculis suis non tantum non suscipiunt, nec agnoscunt, uerumetiam uiolenter oderunt, & persequuntur, & exterminare contendunt. Fingamus hanc interim non esse iustitiam, quam nos sequimur, quomodo, si illa uenerit, quam ueram putant, eam recipient: qui laniant & occidunt eos, quos & ipsi fatentur imitatores esse iustorū, quia bona operantur & iusta: quum si tantummodo malos occiderent, digni essent, ad quos iustitia nō ueniret, cui nulla fuit alia causa linquendi terram, quam humani cruoris effusio. Quanto magis, quum pios interficiant, & ipsos iustitiae sectatores pro hostibus ducant: imō uero plus quam pro hostibus, quibus utiq̄ quā animas eorum, & opes, & liberos ferro & igni appetant, tamen parcitur uictis, & est locus inter arma clementiae. Aut si adeo saeuire placuit, nihil plus in eos fit, quam ut occidantur, uel in seruitutē adducantur. Hoc uero inenarrabile est, quod fit aduersus eos, qui malefacere nesciunt. Et nulli nocentiores habent, quam qui sunt ex omnibus innocentes. Audent igitur homines improbissimi iustitiae facere mentionē, qui feras immanitate uincunt: qui placidissimū dei gregē uastant, ceu lupi rapaces atra in nebula, quos improba uentris Exegit caecos rabies. Verum hos non uentris, sed cordis rabies efferauit: nec atra nebula, sed aperta praedatione grassantur: nec eos unquā conscientia scelerū reuocat, ne sanctum ac pium nomen iustitiae ore illo uiolent, quod cruore innocentium, tanquā rictus bestiarum madent. Huius tanti & tam pertinacis odij quam potissimum causam esse dicamus: Vtrum ne ueritas odium pariat, ut ait poeta, quasi diuino spiritu instructus: an erubescūt corā iustis & bonis esse nequā, an potius utrunq̄? Nam & ueritas ideo semper inuisa est, quod is qui peccat, uult habere liberū peccandi locū: nec aliter se putat malefactorū uoluptate securius perfrui posse, quam si nemo sit, cui delicta nō placeant. Ergo tanquā scelerum & malitiae suae testes extirpare funditus nituntur & tollere: grauesq̄ sibi putant, tanquam uita eorū coarguatur. Cur enim sint aliqui intempestiue boni, qui corruptis moribus publicis, conuiciū bene uiuendo faciunt? Cur non omnes sint aequae mali, rapaces, impudici, adulteri, periuri, cupidi, fraudulentī? quin potius auferantur, quos coram male uiuere pudet, qui peccantium fontem, & si non uerbis, quia tacent, tamen ipso genere uitae dissimili feriunt & uerberant? Castigare enim uidetur quicūq̄ dissentit. Nec est magnopere mirandū, si aduersus homines ista fiunt, quū aduersus ipsum deum propter eandē causam insurrexerit etiā populus in spe cōstitutus, nec dei nescius: sequiturq̄ iustos eadē necessitas, quae ipsum iustitiae uiolauit autorē. Vexāt ergo, & exquisitis poenarū generibus excruciant: parumq̄ habent interficere quos oderūt, nisi etiam crudelitas corporibus illudat. Si qui autē doloris, uel mortis metu, uel suapte perfidia caeleste sacramentū deseruerint, & ad funesta sacrificia consenserint, eos laudant, & honoribus maciant, ut eorum exemplo ceteros illiciant. Qui autem magni existimauerint fidem, cultoresq̄ se dei non abnegauerint, in eos uero totis carnificinae suae uiribus, ueluti sanguinem sitiant, incumbunt, & desperatos uocant: quia corpori suo minime parcūt, quasi quicquam desperatius esse possit, quam torquere ac dilaniare eum, quem scias innocentem. Adeo uero nec pudor ullus apud eos superest, à quibus abest

A abest omnis humanitas, & detorquent in homines iustos cōiūcia sibi congruentia. Impios enim uocant ipsi scilicet pij, & ab humano sanguine abhorrentes: quū si & actus suos considerent, & illorum quos tanquam impios damnant, iam intellegant quā mendaces sint, & ijs omnibus, quæ aduersus bonos aut dicunt aut faciunt, digniores. Non enim de nostro, sed de illorum numero semper existunt, qui uias obsideant armati, maria prædentur: uel si palām grassari non licuit, uenena clam temperent: qui uxores necent, ut dotes earum lucrentur: aut maritos, ut adulteris nubant: qui natos ex se pueros aut strangulēt, aut si nimum pij fuerint, exponant: qui libidines incestas nec à filia, nec à sorore, nec à matre, nec à sacerdote contineant: qui aduersus ciues suos patriamq; coniurent: qui neq; eculeum timeant: qui deniq; sacrilegia cōmittant, & deorū, quos colunt, templa dispolient: & ut quæ leuia sunt atq; usitata dicamus, qui hæreditates captent, testamenta supponant, iustos hæredes uel auferant, uel excludant: qui corpora sua libidinibus prostituāt: qui deniq; immemores quod nati sunt, cum sceminis patientia certent: qui sanctissimā quoq; corporis sui partē contra fas omne polluant, & profanent: qui uirilīa sua ferro metant: & quod est sceleratius, ut sint religionis antistites, qui nec uitæ quidem suæ parcant, sed extinguendas publice animas uendant: qui si iudices sedeant, aut immeritos perdant mercede corrupti, aut noxios impune dimittant: qui coelū quoq; ipsum ueneficijs appetant, tanq; eorum malitiā terra non capiat. Hæc inquā, & his plura scelera utiq; ab ijs fiunt, qui deos colunt. Quis inter hæc tot & tanta iustitiæ locus est? Et ego de multis pauca collegi: non ut arguerē, sed ut ostenderē. Qui uolēt scire omnia, Senecæ libros in manus sumāt, qui morū uitiorumq; publicorū & descriptor uerissimus, & accusator acerrimus fuit.

Nefaria gentium flagicia.

B Sed et Lucilius tenebrosam istā uitā circūscripter beuiterq; depinxit his uersibus:

Nunc uero à mane ad noctem, festo atq; profesto,
 Totus item pariterq; dies, populusq; patresq;
 lactare, inde foro omnes, & decedere nusquam.
 Vni se, atq; eidem studio omnes dedere, & arti,
 Verba dare, ut caute possint pugnare, dolose
 Blanditiā certare, bonum simulare uirum se,
 Insidias facere, ut si hostes sint omnibus omnes.

Nostro autem populo quid horū potest obijci, cuius omnis religio est sine scelere, ac sine macula uiuere? Quū igitur uideant se ac suos, ea quæ diximus gerere, nostros autem nihil aliud operari, nisi æquum & bonum, poterant (si quid scirent) ex hoc intelligere & illos, qui bonum faciunt, pios esse, & se impios, qui nefanda cōmittunt. Neq; enim fieri potest, ut qui in omnibus uitæ suæ actibus nō errant, in ipsa summa errent, hoc est in religione, quæ rerū omnium caput est. Impietas enim suscepta in eo quod est summum, per cætera uniuersa frequentat: eoq; fieri nō potest, ut ipsi qui errant in omni uita, nō etiam in religione fallantur: quoniam pietas in summo regulam tenens, tenorē suum seruat & in cæteris. Ita fit in utraq; parte, de conditione rerum, quæ geruntur, qualis sit summa ipsa noscatur.

De impia iniquorum, qui deum nesciunt, pietate: Et quid, & ubi sit uera pietas, quam deorum cultores assequi nequeunt propter subiectas causas. Cap. X

Per apæcium est cognoscere illorum pietatem, ut ex ijs, quæ clementer ac pie faciunt, possint intelligi qualia sint, quæ ab his contra iura pietatis geruntur. At ne quem uidear inclementer incessere, aliquam mihi personā poëticam sumā, quæ sit uel maximū pietatis exemplum,

c Apud Maronem rex ille, Quo iustior alter

Nec pietate fuit, nec bello maior & armis:

Quæ nobis documenta iustitiæ protulit:

Vinxerat & post terga manus, quos mitteret umbris,

Inferias caelo sparsuros sanguine flammæ.

Quid potest esse hac pietate dementius, quàm mortuis humanas uictimas immolare: & ignem cruore hominũ tanquam oleo pascere? Sed fortasse hoc non ipsius uitium fuerit, sed poëtæ, qui insignem pietate uirum, insigni scelere foedauit. Vbi est ergo, poëta, illa pietas, quam sæpissime laudas?

Ecce pius Aeneas, Sulmone creatos

Quatuor hic iuuenes, totidem quos educat Vfers,

Viuentes rapit inferias, quos imolet umbris,

Captiuoq; rogi perfundat sanguine flammæ.

Cur ergo dicebat eodem ipso tempore, quo uinctos ipsos homines ad immolationem mittebat, Equidem & uiuis concedere uellem: quũ quos uiuos habebat in potestate, uice pecudum iuberet occidi? Sed hæc (ut dixi) culpa non illius fuit, qui literas fortasse non didicerat, sed tua: qui quũ esses eruditus, ignorasti tamen quid esset pietas: & illud ipsum, quod nefarie, quod detestabiliter fecit, pietatis esse officium credisti: uidelicet ob hoc unum pius uocatur, quia patrem dilexit. Quid quod bonus Aeneas haud aspernanda precætes trucidauit: adiuratus enim per eundem patrem, & spem surgentis Iuli, nequaquam perpercit furij accensus & ira. Quisquam ne igitur putet hunc aliquid in se uirtutis habuisse, qui & furore tanquam stipula exarserit: & manium patris, per quem rogabatur, oblitus,

D iram frenare non quauerit? Nullo igitur modo pius, qui non tantum non repugnans, sed etiam precantes interemit. Dicit hic aliquis: Quæ igitur, aut ubi, aut qualis est pietas? Nimirum apud eos, qui bella nesciunt, qui concordiam cum omni ui seruant, qui amici sunt etiam inimicis, qui omnes homines pro fratribus diligunt, qui cohibere iram sciunt, omnemq; animi furorem tranquilla moderatione lenire. Quanta igitur caligo, quantã tenebrarũ & errorũ nubes hominum peccata obduxit: qui quũ se maxime pios putant, tum maxime fiunt impij. Quanto enim religiosius terrenis istis simulacris seruiunt, tanto magis scelerati aduersum nomen diuinitatis ueræ existunt. Itaq; pro merito impietatis suæ grauioribus malis sæpe uexantur: quorũ causam quia nesciunt, Fortunæ culpa omnis ascribitur: & locum inuenit Epicuri philosophia, nihil ad deos pertinere censentis: nec gratia eos tangi, nec ira moueri: quia & contemptores eorum sæpe uideant beatos, & cultores sæpe miseros. Quod eo fit, quia quũ religiosi uideantur, & natura boni, nihil tale creduntur mereri, quale sæpe patiuntur. Consolantur se tamen accusatione fortunæ: nec sentiunt, quod si esset ulla, cultoribus suis nunquam noceret. Merito igitur huiusmodi pietatem pœna consequitur: & offensa diuinitas scelere hominum prae religioforum, graui eos infortunio maculat: qui licet sanctis moribus uiuant summa fide atque innocentia, tamen quia deos colunt, quorum ritus impios ac profanos deus uerus odio habet, à iustitia, & à nomine ueræ pietatis alieni sunt. Nec est difficile docere, cur deorum cultores boni & iusti esse nõ possint. Quomodo enim sanguine abstinebunt, qui colunt cruentos deos, Martem, atq; Bellonam: Quomodo autem parentibus parcent, qui expulsorem patris sui Iouem: aut natis ex se infantibus, qui colunt Saturnũ? Quomodo pudicitiam tuebuntur, qui colunt deam nudam & adulteram, & quasi apud deos prostitutam? Quomodo se à rapinis & fraudibus abstinebunt, qui Mercurij furta nouerunt,

docentis

Apud quos sit
pietas uera.

A docentis non fraudis esse decipere, sed astutiæ: Quomodo libidines coëcebunt, qui Iouem, Herculem, Liberum, Apollinem, cæterosq; uenerantur, quorū adulteria & supra in mares & fœminas non tantum doctis nota sunt, sed exprimuntur etiam in theatris atq; cantantur, ut sint omnibus notiora: Possunt ne inter hæc iusti esse homines, qui etiam si natura sint boni, ab ipsis tamen dijs erudiantur ad iniustitiam: Ad placandū enim deum, quem colas, ijs rebus opus est, quibus illum gaudere ac delectari scias. Sic fit, ut uitam colentiū deus pro qualitate numinis sui formet: quoniam religiofissimum est cultus imitari.

Quod persecutores Christianorum non modo bestiae fuerint, sed ipsi bestijs brutiores & truciores. Quibus, & quare tormentis martyres afficiant. Cap. XI

Is igitur hominibus, qui deorum suorum moribus congruunt, quia grauis est & acerba iustitia, eandem impietate suam, qua in cæteris rebus utuntur, aduersus iustos uiolenter exercent. Nec immerito à prophetis bestiae nominantur. Præclare itaq; M. Tullius: Etenim si nemo est, inquit, qui mori malit, quam cōuertī in aliquam figuram bestiae, quamuis mentem hominis habiturus: quanto est miserius in hominis figura animo esse efferato: mihi quidē tanto uidetur, quanto est præstabilior animus corpore. Aspernantur itaque corpora belluarum, quibus sunt ipsi sæuiores: sibiq; adeo placent, quod homines sint nati, quorum nihil nisi lineamenta & summam figuram gerunt. Nam quis Caucasus, quæ India, quæ Hyrcania tam immanes, tam sanguinarias bestias unq; aluit: Quoniam ferarum omnium rabies usq; ad uentris satietatem furit, fameq; sedata protinus cōquiescit. Illa est uera bestia, cuius una iussione funditur ater ubiq; cruor, crudelis ubiq; luctus, ubique pauor, & plurima mortis imago. Nemo huius tantæ belluæ immanitate potest pro merito describere, quæ uno loco recubans tamen per totū orbem dentibus ferreis sæuit, & non tantū artus hominū dissipat, sed & ossa ipsa cōminuit & in cineres fundit, ne quis extet sepulturæ locus: quasi uero id affectent, qui deum cōfitentur, ut ad eorū sepulchra ueniatur, ac nō ut ipsi ad eum perueniant. Quænam illa feritas, quæ rabies, quæ insania est, lucē uiuis, terrā mortuis denegasse: Dico igitur nihil esse miserius ijs hominibus, quos ministros furoris alieni, quos satellites impiæ iussione necessitas aut inuenit aut fecit: Nō enim honor ille aut prouectio dignitatis fuit, sed hominis dānatio ad carnificinā, dei uero ad pœnam sempiternā. Quæ autem per totū orbem singuli gesserint, enarrare impossibile est. Quis enim uoluminū numerus capiet tam infinita, tam uaria genera crudelitatis: Accepta enim potestate, pro suis moribus quisq; sæuit: alij præ nimia tumiditate plus ausi sunt, q̄ iubebant: alij suo proprio aduersum iustos odio, quidam naturali mentis feritate, nōnulli ut placerent, & hoc officio uiam sibi ad altiora munirent: alij ad occidendū præcipites extiterunt, sicut unus in Phrygia, qui uniuersum populum cum ipso pariter conuenticulo concremauit. Sed hic quanto sæuior, tanto clementior inuenitur. Illud uero pessimum genus est, cui clementiæ species falsa blanditur: ille sæuior, ille grauior est carnifex, qui neminem statuit occidere. Itaq; dici non potest, huiusmodi iudices quanta & quā grauiā tormentorum genera excogitauerint, ut ad effectū propositi sui peruenirent. Hæc autem non tantum ideo faciunt, ut gloriari possint, nullum se innocentū peremisse (nam & ipse audiui aliquos gloriātes, quia administratio sua in hac parte fuerit incruenta) sed inuidiæ causa, ne aut ipsi uincantur, aut illi uirtutis suæ gloriā consequantur. Itaq; in excogitandis pœnarum generibus nihil aliud quam uictoriā cogitant. Sciunt enim certamen illud esse & pugnam. Vidi ego in Bithynia præsidem gaudio mirabiliter elatum, tanquam Barbarorū gentem aliquā subegisset, quod

Sæuitia tormentorum in Christianos.

Cunus qui per biennium magna uirtute restiterat, postremo cedere uisus est. Con- tendunt igitur ut uincant, & exquisitos dolores corporibus immittunt: & nihil aliud euitant, quam ut ne torti moriantur: quasi uero mors tantum nos beatos faciat, ac etiam non tormenta quanto fuerint grauiora, tanto maiorem uirtutis gloriam pa- riant. Illi autem pertinaci stultitia iubent curam tortis diligenter adhiberi, ut ad alios cruciatus membra renouentur, & reparetur nouus sanguis ad poenam. Quid tam pium, tam beneficum, tam humanum fieri potest: non curassent tam solícite quos ama- rent. Haec est deorum disciplina: ad haec opera cultores suos erudiunt, haec sacra desi- derant. Quinetiam sceleratissimi homicidae contra pios impia iura condiderunt: nam & constitutiones sacrilegae, & disputationes iuris peritorum leguntur iniustae. Domi- tius de officio proconsulis libro septimo, rescripta principum nefaria collegit, ut do- ceret quibus poenis affici oporteret eos, qui se cultores dei confiterentur.

Quomodo ipsi carnificibus grati facti sunt, qui diligunt inimicos: Et quod expetibilis est esse bo- num, & malum putari, quam malum esse & uideri bonum. Cap. XII

Videte facias, qui ius uocant carnificinas ueterum tyrannorum aduer- sus innocentes rabide saeuientium: Et quum sint iniustitiae crudelita- tisque doctores, iustos esse se tamen ac prudentes uideri uolunt, caeci, & hebetes, ac rerum & ueritatis ignari. Adeone uobis o perditae mentes in- uisa iustitia est, ut eam summis sceleribus adaequetis? Adeone apud uos perit inno- centia, ut ne morte quidem simplici dignam iudicetis? Sed supra omnia facinora ha- beatur, nullum facinus admittere, pectusque purum ab omni sceleris contagione praestare. Et quoniam communiter cum deorum cultoribus loquimur, liceat per uos benefacere nobiscum. Haec est enim lex nostra, hoc opus, haec religio. Si uobis sa- pientes uidemur, imitamini: si stulti, contempnite, aut etiam ridete, si libet: nobis enim stultitia nostra prodest. Quid laceratis? quid affligitis? non inuidemus sapientiae uestrae. Hanc stultitiam malumus, hanc amplectimur. Hoc nobis credimus expedi- re, ut uos diligamus: & in uos ipsos, qui odistis, omnia conferamus. Est apud Cicero- nem non abhorrens a uero locus in ea disputatione, quae habetur a Furio contra iu- stitiam: Quae, inquit, si duo sint, quorum alter optimus uir, acquissimus, summa iustitia, singulari fide: alter insigni scelere & audacia: & si in eo sit errore ciuitas, ut bonum illum uirum, sceleratum, facinorosum, nefarium putet: contra autem, qui sit improbissimus, existimet esse summa probitate ac fide: proque hac opinione omnium ciuium bonus ille uir uexetur, rapiatur, manus ei denique auferantur, effodiantur oculi, damnetur, uinciatur, uratur, exterminetur, egeat: postremo iure etiam opti- mo omnibus miserrimus esse uideatur: Contra autem ille improbus laudet, colat- tur, ab omnibus diligatur, omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes denique copiae conferantur, uir denique optimus omnium aestimatione, & di- gnissimus omni fortuna iudicetur. Quis tandem erit tam demens, qui dubitet utrum se esse malit? Profecto quasi diuinaret, quae nobis mala, & quomodo euentura es- sent propter iustitiam, hoc posuit exemplum. Haec enim populus noster patitur omnia, errantium prauitate. Ecce in eo est errore ciuitas, uel potius orbis ipse totus, ut bonos & iustos uiros tanquam malos & impios persequatur, excruciet, damnet, occidat. Nam quod ait neminem esse tam dementem, qui dubitet utrum se esse ma- lit: Ille quidem, ut is qui contra iustitiam diserebat, hoc sensit: malo sapientem malum esse cum bona aestimatione, quam bonum cum mala. A nobis autem absit haec amen- tia, ut falsum uero anteponamus. An boni nostri qualitas ex populi potius pende- bit erroribus, quam ex conscientia nostra, & iudicio dei? Aut aliqua nos felicitas illiciet unquam, ut non potius ueram bonitatem, cum omni malo, quam falsum, cum omni

A omni prosperitate malimus: Sua sibi habeant regna reges, suas diuitias diuites (ut loquitur Plautus) suam uero prudentiam prudentes: relinquunt nobis stultitiam nostram, quam uel ex hoc apparet esse sapientiam, quod eam nobis inuident. Quis enim stulto inuideat, nisi qui ipse sit stultissimus? Illi autem non adeo sunt stulti, ut stultis inuideant: sed ex eo quod accurate, quod solcite persequuntur, stultos non esse concedunt: cur enim tam crudeliter saeuunt, nisi quia metuunt, ne indies inualefcente iustitia, cum dijs suis (quos Narinosos appellant, quod odoribus thuris colantur) † Narinosos relinquuntur? Si ergo cultores deorum sapientes sunt, nos stulti, quid metuunt ne sapientes illiciantur a stultis?

† uaricosis

Quod ex eo patet iustitia Christianae religionis, & ueritas fidei, quod de cultoribus deorum crescit ecclesia: sed de ecclesia nec minis, nec tormentis compelli possint ad cultum deorum: licet quidam sacrificasse ex infirmitate legantur inuiti, qui tamen postea per poenitentiam, in quo Nouatiani confutantur, surrexerunt fortiores: Et quod patientia martyrum solidissimum est Christianae religionis fundamentum. Cap. XIII

QUum autem noster numerus semper de deorum cultoribus augeatur, nunquam uero, ne in ipsa quidem persecutione minuatur: quoniam peccare homines, & inquinari sacrificio possunt, auerti autem a deo non possunt (ualet enim uis sua ueritas) quis est tam excors, tamque caecus, qui non uideat, quae in utraque sit parte sapientia? Sed illi malitia & furore caecantur, ne uideant: stultosque arbitrantur esse, qui quum habeant in sua potestate supplicia uitare, cruciari tamen & mori malunt: quum possint ex eo ipso prouidere non esse stultitiam, in quam tanta hominum millia per orbem totum una & pari mente consentiunt. Si enim foeminae sexus infirmitate labuntur (nam interdum isti muliebrem & anilem superstitionem uocant) uiri certe sapiunt. Si pueri, si adolescentes improvidi sunt per aetatem, maturi certe ac senes habent stabile iudicium. Si una ciuitas desipit, caeterae utique innumerabiles stultae esse non possunt. Si una prouincia, una natio prouidentia caret, caeteras omnes habere intelligentiam recti necesse est. Quum uero ab ortu solis usque ad occasum lex diuina suscepta sit: & omnis sexus, omnis aetas, & gens, & regio unis ac paribus animis deo seruiant, eadem sit ubique patientia, idem contemptus mortis, intelligere debuerunt, aliquid in ea re esse rationis, quod non sine causa usque ad mortem defendatur: aliquid fundamenti ac soliditatis, quod eam religionem non tantum iniurijs ac uexatione non soluat, sed augeat semper & faciat firmiterem. Nam & in hoc quoque illorum malitia conuincitur, qui euerisse se funditus religionem dei opinantur, si homines inquinauerint, quum & deo satisfacere liceat, & nullus sit tam malus dei cultor, quin data facultate, ad placandum deum reuertatur, & quidem deuotione maiori. Peccati enim conscientia, & metus poenae religiosior rem facit: & semper multo firmiter fides, quam reponit poenitentia. Si ergo ipsi, quum deos arbitratur sibi iratos, tamen donis & sacrificijs & odoribus placare eos credunt: quid est tandem quod deum nostrum tam immitem, tam implacabilem putent, ut uideatur is iam Christianus esse non posse, qui dijs eorum coactus inuitusque libauerit? nisi forte contaminatos semel putant animos translaturus, ut sua sponte facere incipiant, quod per tormenta fecerunt. Quis id officium libens subeat, quod ab iniuria coepit? Quis quum uideat laterum suorum cicatrices, non magis oderit deos, propter quos aeterna poenarum insignia, & impressas uisceribus suis notas gestet? Ita fit, ut data diuinitus pace, & qui fuerunt uniuersi redeant: & alius propter miraculum uirtutis nouus populus accedat. Nam quum uideat uulgus dilacerari homines uarijs tormentorum generibus, & inter fatigatos carnifices inuictam tenere patientiam, existimant, id quod res est, nec consensum tam multorum, nec perseuerantiam

Fides ex poenitentia firmiter.

C morientium uanam esse, nec ipsam patientiam sine deo cruciatus tantos posse superare. Latrones & robusti corporis uiri eiusmodi lacerationes perferre nequeunt, exclamant, & gemitus edunt: uincuntur enim dolore, quia deest illis inspirata patientia. Nostri autem, ut de uiris taceam, pueri & mulierculæ tortores suos tacite uincunt, & exprimere illis gemitum nec ignis potest. Eant Romani, & Mutio gloriantur, & Regulo: quorum alter necandum se hostibus tradidit, quod captiuum puduit uiuere: alter ab hostibus deprehensus, quum uideret se mortem uitare non posse, manum foco iniecit, ut pro facinore suo satisfaceret hosti, quem uoluit occidere: eaque poena ueniam, quam non meruerat, accepit. Ecce sexus foemineus & fragilis aetas dilacerari se toto corpore, uirique perpetitur: non necessitate, quia licet uitare, si uellent: sed uoluntate, quia confidunt in deo.

De uera uirtute Christianorum, qui in culmine patientiæ constituti, philosophos laudatores patientiæ antecedunt uirtute patiendi: Et quod uanum & stultum est imaginatam terram, ut deum colere. Cap. XIII

Ed hæc est uera uirtus, quam philosophi quoque gloriabundi non re, sed uerbis inanibus iactant: differentes nihil esse tam congruens uiri sapientis grauitati atque constantiæ, quam nullis terroribus de sententiâ & proposito posse depelli: sed tantum esse cruciari & mori, ne fidem prodant, ne ab officio discedant, ne metu mortis, aut dolore acerbo subacti, aliquid faciat iniustum: nisi forte delirare illi uideatur Flaccus in Lyricis, quum dicit:

Iustum & tenacem propositi uirum,
Non ciuium ardor praua iubentium,
Non uultus instantis tyranni

D *Mente quatit solida.*

Quo nihil uerius dici potest, si hoc ad eos referat, qui nullos cruciatus, nullam mortem recusant, ne a fide iustitiæque declinent: qui non tyrannicas iussiones, non praesidium gladios tremunt, quo minus ueram & solidam libertatem constanti mente defendant, quæ in hoc solo tuenda sapientia est. Quis enim tam insolens, tam elatus est, qui me uetet oculos in caelum tollere? Quis imponat mihi necessitatem uel colendi quod nolim, uel quod uelim non colendi? Quid nobis iam ulterius relinquatur, si etiam hoc quod uoluntate fieri oportet, libido extorqueat aliena? Nemo istud efficiet, si quid nobis ad contemnendam mortem doloremque uirtutis est. Quam constantiam si tenemus, cur stulti iudicamur, facientes ea quæ philosophi laudant? Recte igitur Seneca incongruentiam hominibus obiectans ait: Summa uirtus illis uideatur magnus animus. Et idem: Eum, qui contemnit mortem, pro furioso habent: quod est utique summæ peruersitatis. Sed isti uanarum religionum cultores eadem stultitia id obijciunt: quia uerum deum non intelligunt, quos Sibylla Erythræa *κωφὸς ἢ ἀνοῦγος* uocat, surdos scilicet & excordes: qui nec audiant diuina, nec sentiant, sed terram digitis suis imaginatam metuunt & adorent.

Quare sapientes habentur pro stultis: & quomodo in duabus præcipue uirtutibus, pietate scilicet & æquitate, iustitia constet: & quid pietas secundum Trimegistum, & quid æquitas secundum Ciceronem: quarum neutram assequi potuerunt Romani, uel Græci, nec aliqui, nisi Christiani. Cap. XV

Væ uero causa sit, ut eos, qui sapientes sunt, stultos putent, magna ratio est: nec enim frustra falluntur: quæ nobis diligenter est explicanda, ut errores suos tandem (si fieri potest) agnoscant. Iustitia suapte natura speciem quædam stultitiæ habet: quod ego & diuinis & humanis testimonijs confirmare possum. Sed nihil fortasse apud istos agemus, nisi eos de suis doceamus

A ceamus autoribus, non posse iustū quēquē esse, quod est coniunctū cum uera religione aut sapientia, nisi stultus esse uideat. Carneades Academicæ sectæ philosophus, cuius in differēdo quæ uis fuerit, quæ eloquētia, quod acumen, qui nescit, is ex prædicatione Ciceronis intelliget, aut Lucillij: apud quem differens Neptunus de re difficilima, ostēdit nō posse id explicari, nec si Carneadē ipsum Orcus remittat. Is quum legatus ab Atheniensibus Romā missus esset, disputauit de iustitia copiose, audiente Galba, & Catone censoribus, maximis tunc oratoribus. Sed disputationem suam postridie cōtraria disputatione subuertit, & iustitiam, quam pridie laudauerat, sustulit: nō quidem philosophi grauitate, cuius firma & stabilis debet esse sententia, sed quasi oratorio exercitij genere in utranq; partē differēdi. Quod ille facere solebat, ut alios quodlibet asserentes posset refutare. Eam disputationē, qua iustitia subuertitur, apud Ciceronem L. Furius recordatur. Credo quoniā de Rep. differēbat, ut defensionē laudationemq; eius induceret, sine qua putabat regi nō posse Remp. Carneades autem, ut Aristotelē refelleret ac Platonē, iustitiæ patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quæ pro iustitia dicebātur, ut posset illa, sicut fecit, euertere. Erat enim facilimū iustitiā radices non habentem labefactari, ut diceret inaniter laborari: quia tum nulla in terra fuit, ut quid esset, aut qualis, à philosophis terneret. Atq; utinā tot ac tales uiri quantū eloquentiæ, quantum animi, tantū etiā scientiæ ad implendam defensionem summæ uirtutis habuissent: cuius origo in religionē, ratio in æquitate est. Sed ij, qui primam illam partem nescierūt, ne secundā quidem tenere potuerunt. Volo autem prius circumscripte ac breuiter quid sit ostendere, ut intelligat philosophos ignorasse iustitiā: nec id, quod minime nouerant, potuisse defendere. Iustitia quamuis omnes simul

B uirtutes amplectatur, tamen duæ sunt omniū principales, quæ ab illa diuelli separariq; nō possunt, pietas, & æquitas. Nam fides, temperantia, probitas, innocentia, integritas, & cæteræ huiusmodi, uel natura uel institutis parentum possunt inesse iisdem hominibus, qui iustitiā nesciūt, sicuti semper fuerunt. Nam Romani ueteres, qui iustitia gloriari solebant, ijs utiq; uirtutibus gloriabant, quæ (ut dixi) proficisci à iustitia possunt, & ab ipso fonte secerni. Pietas uero & æquitas quasi uenæ sunt eius: his enim duobus fontibus cōstat tota iustitia. Sed caput eius & origo in illo primo est: in secūdo uis omnis ac ratio. Pietas autē nihil aliud est quàm dei nōtio, sicut Trismegistus uerissime definiuit, ut alio loco diximus. Si ergo pietas est cognoscere deum, cuius cognitionis summa est, ut eum colas: ignorat utiq; iustitiam, qui religionē dei non tenet. Quomodo enim potest eam ipsam nosse, qui unde oriatur ignorat? Plato quidem multa de uno deo locutus est, à quo ait constitutum esse mundū: sed nihil de religione: somniauerat enim deum, non cognouerat: quod si iustitiæ defensionem uel ipse, uel quilibet alius implere uoluisset, in primis deorū religiones euertere debuit: quia cōtrariæ sunt pietati. Quod quidem Socrates quia facere tentauit, in carcerem cōiectus est: ut iam tunc appareret, quid esset futurū ijs hominibus, qui iustitiam ueram defendere, deoq; singulari seruire cœpissent. Altera igitur iustitiæ pars est æquitas: æquitatē nō dico utiq; bene iudicādi, quod & ipsum laudabile est in homine iusto: sed se cū cæteris coæquādi, quā Cicerō æqualitatē uocat. Deus enim, qui homines generat, & inspirat, omnes æquos, id est pares esse uoluit. Eandē conditionē uiuendi omnibus posuit, omnes ad sapientiā genuit, omnibus immortalitatē spopondit. Nemo enim à beneficijs eius cœlestibus segregat. Nam sicut omnibus unicū suum lumen æqualiter diuidit, emitit omnibus fontes, uictum subministrat, quietem somni dulcissimam tribuit, sic omnibus æquitatē uirtutemq; largitur. Nemo apud eum seruus est, nemo domi-

Carneadis philosophi eloquentia.

dicere

Iustitiæ partes.

Pietas.

Æquitas.

Cnus. Si enim cūctis idem pater est, æquo iure omnes liberi sumus. Nemo deo pauper est, nisi qui iustitiā indiget: nemo diues, nisi qui uirtutibus plenus est: nemo deniq; egregius, nisi qui bonus & innocēs fuerit: nemo clarissimus, nisi qui opera misericordiæ largiter fecerit: nemo perfectissimus, nisi qui omnes gradus uirtutis impleuerit. Quare neq; Romani, neq; Græci iustitiā tenere potuerūt: quia disparēs multis gradibus homines habuerūt, à pauperibus ad diuites, ab humilibus ad potentes, à priuatis deniq; usq; ad regum sublimissimas potestates. Vbi enim non sunt uniuersi pares, æquitas nō est, & excludit inæqualitas ipsa iustitiā, cuius uis omnis in eo est, ut pares faciat eos, qui ad huius uitæ cōditionē pari sorte uenerūt.

De æquitate Christianorū, quā philosophi nō habentes nec inuenire, nec defendere potuerūt. Cap. XVI

Dvobus igitur illis iustitiæ fontibus immutatis, omnis uirtus, & omnis ueritas tollitur, & ipsa iustitiā remigrat in cœlum. Ideo nō est uerum illud bonum à philosophis reperiūt: quia ignorabāt, uel unde oriretur, uel quid efficeret: quod nullis alijs, præterquam nostro populo reuelatum est. Dicit aliquis: Nōne sunt apud uos alij pauperes, alij diuites, alij serui, alij domini, nōne aliquid inter singulos interest? Nihil: nec alia causa est, cur nobis inuicem fratrū nomē impertiamur, nisi quia pares esse nos credimus: nam quum omnia humana nō corpore, sed spiritu metiamur, tamen si corporū sit diuersa cōditio, nobis tamen serui non sunt, sed eos & habemus, & dicimus spiritu fratres, religione cōseruos. Diuitiæ quoq; non faciūt insignes, nisi quos possunt bonis operibus facere clariores. Diuites sunt enim, nō qui diuitias habēt, sed qui utunt illis ad opera iustitiæ. Et qui pauperes uident, eo tamen diuites sunt, quia & egent, & concupiscunt nihil. Quū igitur & liberi seruis, & diuites pauperibus, humilitate animi pares simus, apud deum tamen uirtute discernimur. Tanto quisque sublimior est, quanto iustior. Si enim iustitiā est, quasi parem se etiam minoribus facere, quanq; hoc ipso præcellat, quod se inferioribus cœquauit: tamen si nō tantū quasi parem, sed etiam quasi mino rē se gesserit, utiq; multo altiore dignitatis gradū deo iudice consequetur. Nam profectō in hac seculari uita, quoniam breuia & caduca sunt omnia, & præferunt se alteris homines, & de dignitate contendunt: quo nihil foediū, nihil arrogātius, & nihil à sapientis ratione semotius: rebus enim cœlestibus contraria sunt ista uniuersa terrena. Sicut enim sapientia hominum summa stultitia est apud deū, stultitia autē (ut docui) summa sapientia est: sic deo humilis & abiectus est, qui fuerit cōspiciuus & sublimis in terra. Nam ut taceam, quod hæc præsentia terræ bona, quibus magnus honor tribuitur, uirtuti contraria sunt, & uigorem mentis eneruāt: quæ tandē potest firma esse nobilitas, quæ opes, quæ potētia, quū possit deus reges quoq; ipsos inferiores infimis facere? Et ideo consulens nobis deus, inter diuina præcepta illud præcipue posuit: Qui se extollit, humiliabit: & qui se humiliat, exaltabitur. Cuius præcepti salubritas docet, quod qui se apud homines planum fecerit, humilem q; præbuerit, hic apud deum præcellens & insignis habeat. Nec enim falsa est illa sentētia, quæ apud Euripidem fertur in hunc modum: Quæ hic mala putantur, hæc sunt in cœlo bona.

Quomodo Carneades, & iura pro utilitate sancita, & ueram in hominibus iustitiā, nisi forte stultis collegerit, inueniri nō posse: Et quod ciuilis iustitiā sapientiā quidem habeat, sed iniustā: naturalis autem iusta sit utiq;, sed sapientiam omnino non habeat. Cap. XVII

Xposui causam, cur philosophi nec inuenire iustitiā, nec defendere potuerunt. Nunc redeo ad illud, quod intenderam. Carneades ergo, quoniā erant infirma quæ à philosophis asserbant, sumpsit audaciam refellendi, quia refelli posse intellexit. Eius disputationis summa hæc fuit

A fuit: iura sibi homines pro utilitate sanxiffe, scilicet uaria pro moribus, & apud eosdem pro temporibus saepe mutata: ius autem naturale esse nullum. Omnes & homines, & animantes alias ad utilitates suas natura ducente ferri: proinde aut nullam esse iustitiam, aut si sit aliqua, summam esse stultitiam: quoniam sibi noceret, alienis comodis consulens. Et inferebat haec argumeta: Omnibus populis, qui florerent imperio, & Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur dominio, si iusti uelint esse, hoc est si aliena restituat, ad casus esse redeundum, & in necessitate ac miseris iacendum. Tum omissis communibus ad propria ueniebat: Bonus uir, inquit, si habeat seruum fugitiuum, uel domum insalubrem ac pestilentem, quae uicia solus sciat, & ideo proscribat, ut uendat: utrum ne profitebitur fugitiuum seruum, ac pestilentem domum se uendere, an celabit emptorem? Si profitebitur emptori fugitiuum esse, bonus quidem, quia non fallat: sed tamen stultus iudicabitur, quia uel paruo uendet, uel omnino non uendet. Si celauerit, erit quidem sapiens, quia rei consulit: sed idem malus, quia fallat. Rursus, si reperiat aliquem, qui aurichalcum se putet uendere, quum sit illud aurum: aut plumbum, quum sit argentum: tacebit ne, ut id paruo emat, an id indicabit, ut magno? Stultum plane uidetur emere malle magno. Unde intelligi uolebat, & eum qui sit iustus ac bonus, stultum esse: & eum qui sapiens, malum. Et tamen sine pernicie fieri posse, ut sint homines paupertate contenti. Transibat ergo ad maiora, in quibus nemo potest sine periculo uitae iustus esse. Dicebat enim: Nempe iustitia est hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo iustus faciet, si forte naufragium fecerit, & aliquis imbecillior uiribus tabulam ceperit, nonne illum a tabula deturbabit, ut ipse conscendat, eaque nixus euadat? Quum maxime sit nullus medio mari testis: si sapiens est, faciet: Ipsi enim pereundum est, nisi fecerit. Si autem mori maluerit, quam manus inferre alteri, iam uero iustus est, sed stultus: qui uitae suae non parcat, dum parcat alienae. Item si acie suorum fusa, hostes insequi coeperint, & iustus ille nactus fuerit aliquem faucium equo insidentem, eum parcat, ut ipse occidatur, an deiciet ex equo, ut ipse possit hostem effugere? Quod si fecerit, sapiens, sed idem malus: Si non fecerit, iustus, sed idem stultus sit necesse est. Ita ergo iustitiam quum in duas partes diuisisset, alteram ciuilem esse dicens, alteram naturalem, utranque subuertit: quod illa ciuilis, sapientia sit quidem, sed iustitia non sit. Naturalis autem, iustitia sit quidem, sed non sit sapientia. Arguta haec plane & uenenata sunt, & quae M. Tullius non potuerit refellere. Nam quum facit Laelium Furio respondentem, proque iustitia dicentem, irrefutata haec tanquam foueam praetergressus est: ut uideatur idem Laelius non naturalem, quae in stultitiae crimen uenerat, sed illam ciuilem defendisse iustitiam: quam Furio sapientiam quidem esse concesserat, sed iniustam.

Carnecadis de
iustitia argu-
menta.

Contra Carnecadem, quod nec stultus potest esse iustus, nec sapiens iniustus: & quod innocetibus & iustis deus semper optime consulit, & necessaria prouidet: quae patent ex definitione stultitiae, & sapientiae: & quae sit cognatio hominis & dei. Cap. XVIII

Quod ad praesentem disputationem pertinebat, ostendi, quomodo iustitia similitudinem stultitiae gerat, ut appareat non sine causa decipi eos, qui putant nostrae religionis homines stultos esse: qui talia uideantur facere, qualia ille proposuit. Nunc maius a me exigere sentio, ut ostendam, quare iustitiam deus stultitiae specie conuolutam ex oculis hominum uoluerit auferre, si prius Furio respondero: quia parum plene respondit Laelius, qui profectio licet sapiens fuerit (ut uocabatur) patrocinari tamen uerae iustitiae nullo modo poterat: quia caput ipsum fontemque iustitiae non tenebat. Nobis autem facilior est ipsa defensio, quibus caelesti beneficio familiaris est, ac penitus nota iustitia, quicquid illam non

C nomine, sed re nouimus. Nam Plato & Aristoteles honesta quidem uoluntate iustitiam defendere cupierunt: effecissentque aliquid, si conatus eorum bonus, si eloquentiam, si uirtutem ingenij, diuinarum quoque rerum doctrina inuisset. Itaque opus illorum inane atque inutile iacuit, nec cuiquam hominum persuadere potuerunt, ut eorum prescriptio uiueret: quia fundamentum à caelo disciplina illa non habuit. Nostrum opus certius sit necesse est, quod deus docuit. Illi enim depingebant uerbis, & imaginabantur iustitiam, quae in conspectu non erat: nec praesentibus exemplis confirmare poterant, quae asserebant. Responderi enim posset ab audientibus, non posse ita uiui, sicut illi sua disputatione prescripserunt, adeo ut nulli adhuc extiterint, qui id genus uitae sequerentur. Nos autem non uerbis modo, sed etiam exemplis ex uero petitis, uera esse, quae à nobis dicuntur, ostendamus. Sensit igitur Carneades quae sit natura iustitiae, nisi quod parum alte prospexit, stultitiam non esse: quantum intelligere mihi uidear, qua mente id fecerit. Non enim uere existimauit eum stultum esse, quia iustus est: sed quum sciret non esse, & rationem tamen, cur ita uideretur, non comprehenderet, uoluit ostendere latere in abdito ueritatem, ut decretum disciplinae suae ueretur: cuius summa sententia est, nihil percipi posse. Videamus ergo utrum ne iustitia foedus aliquod habere cum stultitia possit. Iustus, inquit, si aut equum saucio, aut tabulam naufrago non ademerit, ut ipse animam suam liberet, stultus est. Primum omnium nego ullo modo fieri posse, ut homini, qui quidem uere iustus sit, eiusmodi casus eueniat: quia iustus neque cuiquam irato inimicus, nec quicquam omnino appetit alienum. Cur enim nauiget, aut quid petat ex aliena terra, cui sufficit sua? Cur autem belligeret, aut se alienis furoribus misceat, in cuius animo pax cum hominibus perpetua uersetur? Scilicet peregrinis mercibus, aut humano sanguine delectabitur, qui neque lucrum sciat appetere, cui sufficit uictus, & non modo ipse caedem facere, sed interesse facientibus, ac spectare ducat nefas? Sed omitto ista, quoniam fieri potest, ut uel inuitus ad haec subeunda cogatur. A deo ergo iustitiam o Furi, uel potius o Carneade, cuius est illa omnis ratio, tam inanem, tam superuacuum, tamque contemptam deo putas, ut nihil possit, nihilque habeat in sese, quod ad custodiam sui ualeat? Sed uidelicet, qui sacramentum hominis ignorant, ideoque ad hanc uitam temporalem referunt omnia, quanta sit uis iustitiae scire non possunt. Nam & quum de uirtute disputant, quamuis intelligant aerumnis ac miseris esse plenissimam, tamen expetendam esse aiunt sua causa: eius enim praemia, quae sunt aeterna & immortalia, nullo modo uident. Sic rebus omnibus ad hanc praesentem uitam relatis, uirtutem plane ad stultitiam redigunt. Siquidem tantos huius uitae labores frustra & inaniter suscipit. Sed haec alio loco plenius. Interim de iustitia (ut coepimus) cuius tanta uis est, ut quum oculos in caelum sustulerit, à deo mereatur omnia. Recte igitur Flaccus tantam esse dixit innocentiae uim, ut ad tutelam sui non egeat nec armis, nec uiribus, quacumque iter fecerit:

Integer uitae, scelerisque purus
 Non eget Mauri iaculis, nec arcu,
 Nec uenenatis grauida sagittis,
 Fulce, pharetra.
 Siue per Syrteis iter aestuosas,
 Siue facturus per inhospitalem
 Caucasum, uel quae loca fabulosus
 Lambit Hydaspes.

Non potest ergo fieri, quin hominem iustum inter discrimina tempestatum atque bellorum, caelestis tutela custodiat, ac non etiam, si cum paricidis & nocentibus nauiget,

Iustitia nihil
 habet cum stul-
 titia commu-
 ne.

A uiget, aut malis quoque parcat, ut una iusta & innocens anima liberetur, aut certe pereuntibus ceteris, sola seruetur. Sed concedamus posse fieri, quod proponit philosophus: quid ergo iustus faciet, si nactus fuerit aut in equo saucium, aut in tabula naufragum? non inuitus confiteor, morietur potius quam occidet: nec ideo tamen iustitia, quod est singulare hominis bonum, stultitiae nomen accipiet. Quid enim melius, quid charius homini esset debet, quam innocentia? quae utique tanto perfectior sit necesse est, quanto illam produxeris ad extremum, morique malueris, ne quid de innocentiae ratione minuatur. Stultitia est, inquit, alienae animae parcere cum pernicie sua. Num etiam pro amicitia perire, stultum iudicabitur? Quid ergo familiares illi Pythagorae laudantur a uobis, quorum alter se tyranno uadem mortis pro altero dedit, alter ad praestitutum tempus, quum iam sponsor eius duceretur, praesentiam sui fecit, eumque interuentu suo liberauit: quorum uirtus in tanta gloria non haberetur, quum alter pro amico, alter etiam pro fide mori uoluit, si stulti putarentur. Denique ob hanc ipsam uirtutem tyrannus his gratiam retulit, utrumque seruando, & hominis crudelissimi natura mutata est. Quinetiam deprecatus esse dicit, ut se tertium in amicitiam reciperent, non utique tanquam stultos, sed tanquam bonos, & sapientes uiros. Itaque non uideo, quare quum pro amicitia & fide mori summa gloria computetur, non etiam pro innocentia perire sit homini gloriosum. Ergo stultissimi sunt, qui nobis crimini dant, mori uelle pro deo: quum ipsi eum, qui pro homine uoluit mori, in caelum summis laudibus tollant. Denique ut concludam disputationem, non posse eundem stultum esse, ac iustum, & eundem sapientem, & iniustum docet ipsa ratio. Qui enim stultus est, quid sit bonum ac iustum nescit, & ideo semper peccat: ducit enim quasi captiuus a uitijs, nec resistere ullo modo potest: quia caret uirtute, quam nescit. Iustus autem ab omni peccato se abstinet: quod aliter facere non potest, quam si habeat recti prauisque notitiam. Rectum autem discernere a prauo quis potest nisi sapiens? Ita fit, ut nunquam possit iustus esse, qui stultus est: neque sapiens, qui fuerit iniustus. Quod si est uerissimum, manifestum est eum, qui aut naufrago tabulam, aut equum saucio non ademerit, stultum non esse: quia hoc facere peccatum est, a quo se sapiens abstinet. Videri tamen & ipse profiteor, per hominum errorem ignorantium cuiusque rei proprietatem. Itaque omnis haec quaestio non tam argumentis, quam definitione dissoluit. Stultitia igitur est, in factis dictisque per ignorantiam recti ac boni erratio. Ergo stultus non est, qui ne sibi quidem parcat, dummodo alteri non noceat, quod est malum. Quod quidem nobis & ratio & ueritas ipsa praescribit. In omnibus enim uidemus animalibus, quia sapientia carent, conciliatricem sui esse naturam. Nocent igitur alijs, ut sibi prosint: nesciunt enim, quia malum est nocere. Homo uero, qui scientiam boni ac mali habet, abstinet se a nocendo, etiam cum incommodo suo: quod animal irrationale facere non potest. Et ideo inter summas hominum uirtutes innocentia numeratur. Quibus rebus apparet sapientissimum esse, qui maluit perire, ne noceat, ut id officium, quo a mutis discernitur, seruet. Nam qui uendentis errorem non redarguit, ut aurum paruo emat: aut qui non profitetur seruum fugitiuum, uel pestilentem se domum uendere, lucro & commodo suo consulens, non est ille sapiens, ut Carneades uideri uolebat, sed callidus & astutus. Calliditas & astutia in mutis quoque animalibus sunt: uel quum insidiantur alijs, & dolo capiunt, ut deuorent: uel quum insidias aliorum uario genere deludunt. Sapientia uero in hominem solum cadit. Sapientia enim est intelligentia, uel ad bonum rectumque faciendum, uel abstinentia dictorum, factorumque improborum. Lucro autem nunquam sapiens studet, quia bona haec terrena continent: nec quenquam falli patitur, quia boni uiri officium est, errores hominum corrigere,

Pythias & Damon Pythagorae rici.

Centum
Sed
Annua

C eosq̄ in uiam reducere. Siquidem socialis hominis est ac benefica natura, qua sola cognitionem cum deo habet.

Quod ignorantia immortalitatis & dei ueri, prædictorū errorum causa est, & mortem meretur æternā: Et quod homo non sit hominis genitor, sed minister generationis: Et quare deus ueram sapientiam uoluit sub specie stultitiæ occultari. Cap. XIX

Ed nimirū hæc causa efficit, ut stultus esse uideatur, qui egere aut mori malit, q̄; noceat, uel eripiat aliquid alteri: quod hominē morte deleri putant: ex eaq̄; persuasione omnes tum uulgi, tum etiam philosophorum nascūtūr errores. Si enim post mortem nihil sumus, profectō stultissimi est hominis, non huic uitæ cōsulere, ut sit quamdiutina, & cōmodis omnibus plena: quod qui faciet, à iustitiæ regula discedat necesse est. Si autem superest homini uita melior & longior: quod & philosophorū magnorū argumentis, & uatum responsis & prophetarū diuinis uocibus discimus, hanc præsentem cum suis bonis cōtemnere sapientis est, cuius omnis iactura immortalitate pensatur. Apud Ciceronem idem ipse iustitiæ defensor Lælius: Vult, inquit, planē uirtus honorē, nec est uirtutis ulla alia merces. Est planē & quidem uirtute dignissima, quam tu Læli nequaq̄; poteras suspicari: nihil enim diuinarū noueras literarū: Quā tamen illa, inquit, accipit, facile exigit, non acerbe. Erras uehementer, si putas ab homine præmiū solui posse uirtuti: quum ipse alio loco uerissime differas, Huic uero quas diuitias obijcies: quæ imperia: quæ regna: qui ista putat humana, sua bona diuina iudicat. Quis ergo te sapientem Læli putet, quum ipse tibi loquere contraria: & paulò post adimīs uirtuti, quæ dedisti. Sed uidelicet ignorantia ueri facit incertam labantemq̄; sententiā. Deinde quod adiungis: Sed si aut ingrati uniuersi, aut inuidi multi, aut inimici potentes, suis uirtutē præmijs spoliant. O quam fragilem, quam inanem uirtutē induxisti, si spoliari potest suo præmio. Quæ si bona sua diuina iudicas, ut aiebas, qui possunt existere tam ingrati, tam inuidi, tam potentes, qui uirtutem spoliare ualeant ijs bonis, quæ fuerint in eam collata diuinitus: Nec illa se, inquit, multis solatijs oblectat, maximeq̄; suo decore se ipsam sustentat. Quibus solatijs, quo decore, quū in crimen sæpe ueniat, & in pœnam decor ille uertatur: Quid enim si (ut Furius dicebat) rapiatur, uexetur, exterminetur, egeat, auferantur ei manus, effodiantur ei oculi, damnetur, uinciatur, uratur, miseris etiam modis necetur, perdet ne suum præmiū uirtus: An potius peribit ipsa: Minime: sed & mercedē suā deo iudice accipiet, & uiuet, & semper uigebit. Quæ si tollas, nihil potest in uita hominū tam inutile, tam stultū uideri esse, quam uirtus, cuius naturalis bonitas & honestas docere nos potest, animā non esse mortalem, diuinumq̄; illi à deo præmiū constitutū. Sed idcirco uirtutem ipsam deus sub persona stultitiæ uoluit esse celatam, ut mysterium ueritatis ac religionis suæ esset arcanū: ut has religiones sapientiamq̄; terrenam extollentem se altius, sibiq̄; multum placentem, uanitatis errorisq̄; damnaret: ut proposita deniq̄; difficultate per angustissimos tramites ad immortalitatis præmiū sublime perduceret. Docui, ut opinor, cur populus noster apud stultos stultus habeatur: Nam cruciari atque interficī malle, quam thura tribus digitis comprehensa in focum iactare, tam ineptū uidetur, quam in periculo uitæ, alterius animā magis curare quam suam. Nesciunt enim quantū sit nefas adorare alium præterquam deum, qui cōdidit cœlum ac terram, qui humanum genus finxit, inspirauit, luce donauit. Quod si seruatorum nequissimus habetur, qui dominū suum fuga deserit, isq̄; uerberibus, uinculis, ergastulo, & cruce, & omni malo dignissimus iudicatur: & si filius eodē modo perditus atq̄; impius existimat, qui patrē suum dereliquerit, ne illi obsequatur: ob eamq̄;

Cur deus uirtutem sub persona stultitiæ occultauerit.

A ob eamq̄ causam dignus putatur, quod sit exhæres, & cuius nomen de familia in perpetuum deleatur: quanto magis qui deum deserit, in quem duo uocabula, domini & patris æque ueneranda conueniunt: Nam ille qui seruum precio comparat, quid in eum beneficij confert, præterquam alimenta, quæ illi utilitatis suæ gratia subministrat: Et qui filium generat, non habet potestatem ut cõcipiatur, ut nascatur & uiuat. Vnde apparet nõ esse illum patrẽ, sed tantummodo generandi ministrum. Quibus ergo supplicijs dignus est desertor eius, qui dominus uerus & pater est, nisi quæ deus ipse constituit: qui spiritibus iniustis æternũ parauit ignem, quod ipse per uates suos impijs ac rebellibus comminatur.

De insania eorum, qui deos colunt, & non audent ratione contendere cum fidelibus: & quare sacramentorũ suorum silentium indicant: Et quod religio per patientiam defendenda est, & ratione potius quàm seuitia, ferro, uel igne: Et quãtum, & in quibus differunt religionis ueræ cultus & falsæ. Cap. XX

Iscant igitur & suarum & alienarũ interfectores animarũ, quàm inexpiabile facinus admittant. Primũ, quod seipsos iugulant perditissimis dæmonibus seruiendo, quos deus in æterna supplicia damnauit. Deinde, quod nec ab alijs deum coli patiuntur, sed auertere homines ad mortifera sacra cõtendunt: nitunturq̄ summa diligẽtia, ne qua sit anima incolumis in terra, quæ saluo statu suo spectet in cœlum. Quid aliud dicam q̄ miseros, qui prædonum suorũ instigationibus parent, quos deos esse opinantur, quorum neq; conditionem, neq; originem, neq; nomina, neq; rationẽ sciunt: Sed inhærentes persuasioni uulgarĩ libenter errant, & stultitiæ suæ fauent. A quibus si persuasionis eius rationẽ requiras, nullam possunt reddere: sed ad maiorũ iudicia confugiunt, quod **B** illi sapientes fuerint, illi probauerint, illi sciuerint quid esset optimũ: seq̄ ipsos sensibus spoliant, ratione abdicant, dum alienis erroribus credunt. Sic impliciti rerum ignorãtia, nec se, nec deos suos norunt. Atq; utinã soli errare, soli desipere uellent. Alios etiã in confortiũ mali sui rapiunt, quasi habituri solatium de perditione multorum. Sed hæc ipsa ignorantia efficit, ut in persecũdis sapientibus tam mali sint. Fingunt se illis cõsulere, illos ad bonam mentem uelle reuocare. Num igitur hoc sermone, aut aliqua ratione reddita facere nituntur? Minime: sed ui atque tormentis. O mira & cæca dementia. In ijs putatur mala mens esse, qui fidem seruare conantur, in carnificibus autem bona: In ijs ne mala mens est, qui contra ius humanitatis, contra fas omne lacerantur: An potius in ijs, qui ea faciunt in corporibus innocentũ, quæ nec sæuissimi latrones, nec iratissimi hostes, nec immaniissimi barbari aliquando fecerunt: Adeone etiam sibi mentiuntur, ut uicissim boni ac mali nomina transferant & immutent: Quid ergo non diem noctem uocant, solem tenebras? Alioquin eadem imprudentia est, bonis malorum nomen imponere, sapientibus stultorum, iustis impiorũ: quinimmo, si qua illis fiducia est uel in philosophia, uel in eloquentia, arment se ac refellant hæc nostra, si possunt: congregiantur cõminus, & singula quæque discutiant. Decet eos suscipere defensionem deorum suorum, ne si nostra inualuerint (ut quotidie inualescunt) cum delubris suis ac ludibrijs deserantur. Et quoniã ui nihil possunt (augetur enim religio dei quanto magis premitur) ratione magis & hortamentis agant. Procedant in medium pontifices, seu minores, seu maximi flamines, augures, item reges, sacrificuli, quique sunt sacerdotes & antistites religionum. Conuocent nos ad concionem, cohortentur nos ad suscipiẽdos cultus deorum: persuadeant multos esse, quorum numine ac prouidentia regantur omnia: ostendant origines & initia sacrorũ ac deorum, quomodo sint mortalibus tradita: qui fons, quæ ratio sit, explicent: proferant

C quæ merces in cultu, quæ pœna in cōtemptu maneat: quare ab hominibus se colī uelint: quid illis si beati sunt, humana pietas cōferat. Quæ omnia non asseueratione propria (nec enim ualet quicquā mortalis hominis autoritas) sed diuinis aliquibus testimonijs confirmet, sicuti nos facimus. Nō est opus ui & iniuria: quia religio cogi non potest. Verbis potius quā uerberibus res agenda est, ut sit uoluntas: distringant aciem ingeniorum suorum: si ratio eorum uera est, afferatur: parati sumus audire, si doceāt: tacentibus certe nihil credimus, sicut ne sc̄uentibus quidem cedimus. Imitentur nos, aut rationem totius rei exponāt. Nos enim non illicitus (ut ipsi obiectant) sed docemus, probamus, ostendimus. Itaq; nemo à nobis retinetur inuitus: inutilis est enim deo qui fide ac deuotione caret. Et tamen nemo discedit, ipsa ueritate retinente. Doceant isti hoc modo: si qua illis fiducia ueritatis est, loquantur, discant: audeant inquam disputare nobiscū aliquid eiusmodi: iam profectō ab aniculis, quas contemnunt, & à pueris nostratibus error illorum ac stultitiā ridebitur. Quum enim sint peritissimi, deorumq; progeniem, & res gestas, & imperia, & interitus, & sepulchra de libris nouerint, ipsosq; ritus quibus sunt initiati, uel ex rebus gestis hominū, uel ex casibus, uel etiā ex moribus natos sciant: incredibilis dementia est deos putare, quos fuisse mortales negare non audeant: uel si tam impudentes fuerint, ut negent, suā illos ac illorū literæ coarguet: ipsa deniq; illos sacrorum initia conuincet. Sciant igitur ex hoc ipso quātum inter sit inter uerum & falsum, quando ipsi qui sunt eloquentes, persuadere nō possunt: imperiti ac rudes possunt, quia res ipsa & ueritas loquit̄. Quid ergo sc̄uunt, ut stultitiā suam dum minuire uolunt, augeant: longe diuersa sunt carnificina & pietas: nec potest aut ueritas cum ui, aut iustitia cum crudelitate cōiungi. Sed merito nō audent de rebus quicquā docere diuinis, ne à nostris derideantur, & à suis deserantur. Nam forte uulgus, cui simplex incorruptumq; iudicium est, si mysteria illa cognoscat in memoria mortuorū cōstitutata, damnabit: aliudq; uerius quod colat, quæret. Hinc fida silētia sacris instituta sunt ab hominibus callidis, ut nesciat populus quid colat. Quū autem nos in eorū doctrinis uerseremur, cur nobis aut nostris nō credunt, qui utrunq; nouimus: aut inuident, quia falsis uera prætulimus. Sed defendenda sunt, inquit, publice suscepta sacra. O quā inhonesta uoluntate miseri errant. Sentiūt enim nihil esse in rebus humanis religione præstantius, eamq; summa ui oportere defendi: sed ut in ipsa religione, sic in defensionis genere falluntur. Defendenda enim religio est, nō occidendo, sed † moriendo: nō sc̄uitia, sed patientia: nō scelere, sed fide. Illa enim malorum sunt, hæc bonorum. Et necesse quidem est bonum in religione uersari, non malum. Nam si sanguine, si tormentis, si malo religionem defendere uelis, iam non defendetur illa, sed polluetur & uiolabitur. Nihil est enim tam uoluntarium, quā religio: in qua si animus sacrificantis auersus est, iam sublata, iam nulla est. Recta igitur ratio est, ut religionē patientia uel morte defendas: in qua fides cōsecrata, & ipsi deo grata est, & religioni addit autoritatē. Nam si is qui in hac terrestri militia regi suo fidē seruat in aliquo egregio facinore, si postea uixerit, acceptior fit & charior: si perierit, summam consequitur gloriam, quod pro duce suo mortem occubuerit: quāto magis imperatori omnium deo fides seruanda est, qui nō tantum uiuentibus, sed & mortuis præmium potest uirtutis exoluere: Igitur dei cultus, quoniam militiæ cœlestis est, deuotionem maximā fidemq; desiderat. Quomodo enim deus aut amabit colentē, si ipse nō ametur ab eo: aut præstabit precanti quicquid orauerit, quum ad precandum neq; ex animo neq; obseruanter accedat: Isti autem quum ad sacrificandum ueniunt, nihil intimum, nihil propriū dijs suis offerunt, non integritatem mentis,

† monendo
Religio quomodo defendenda.

non

A non reuerentiam, non timorē. Peractis itaq; sacrificijs inanibus, omnem religionē in templo, & cum templo, sicut inuenerāt, relinquunt: nihilq; secum ex ea neque afferunt, neq; referunt. Inde est, quod eiusmodi religiones nec bonos facere possunt, neq; firmæ ac immutabiles esse. Traducuntur itaq; ab his homines facile: quia nihil ibi ad uitam, nihil ad sapientiam, nihil ad fidem discitur. Quæ est enim superstitio illorū deorum? quæ uis? quæ disciplina? quæ origo? quæ ratio? quod fundamentum? quæ substantia? quō tendit? aut quid pollicetur, ut ab homine possit fideliter seruari, fortiterq; defendi? In qua nihil aliud uideo, quàm ritum ad solos digitos pertinentē. Nostra uero religio eo firma est, & solida & immutabilis, quia iustitiam docet, quia nobiscū semper est, quia tota in animo colentis est, quia mentem ipsam pro sacrificio habet. Illic nihil exigitur aliud, q̄ sanguis pecudum, & furus, & inepta libatio: Hic bona mens, hic purū pectus, innocens uita. Illuc ueniūt sine delectu adulteræ, impudicæ lenæ, procaces & obscenæ meretrices: ueniunt gladiatores, latrones, fures, uenefici: & precatur nihil aliud, quàm ut scelera impune cōmittant. Quid enim latro sacrificās, aut gladiator roget, nisi ut occidat? Quid uenenarius, nisi ut fallat? Quid meretrix, nisi ut plurimū peccet? Quid adultera, nisi ut mortem uiri optet, aut ut sua impudicitia celetur? Quid lena, nisi ut multos bonis exuat? Quid fur, nisi ut plura cōpilet? Hic uero etiam leui cōmuniq; peccato locus nullus est. Et si quis ad sacrificiū non integra cōscientia uenerit, audit quæ illi deus cōminetur, ille qui latebras cordis uidet, qui peccatis semper infestus est, & exigit iustitiā, qui fidem poscit. Quis hic malæ menti, aut malæ preci locus est? At illi infelices, nec ex sceleribus suis intelligunt, q̄ malum sit quod colunt: quandoquidem flagitijs omnibus inquinati ueniunt ad precandum: & se pie sacrificare opinantur, si cutem lauerint: tanq; libidinem intra pectus inclusam ulli amnes abluant, aut ulla maria purificēt. Quanto satius est mentem potius eluere, quæ malis cupiditatibus sordidatur, & uno uirtutis ac fidei lauacro uniuersa uitia depellere. Quod qui fecerit, quamlibet inquinatū ac sordidum corpus gerat, satis purus est.

†foenerarius

Quod hostes suos adorat stulta gentilitas, quorum cultus non modo Christiani, sed & philosophi, & domestici cultores deorum destruunt. Cap. XXI

Isti autem, quia nesciunt quid, uel quo modo sit colendum, cæci & imprudentes in cōtrarium cadunt. Adorant itaq; hostes suos, latrones & interfectores suos uictimis placant, & animas suas cum thure ipso cremandas aris detestabilibus imponūt. Irascuntur etiam miseri, quod non similes alij pereant incredibili mentiū cæcitate. Quid enim uideant, qui solem non uident? quasi uero si dii essent, indigerent hominū auxilio aduersus cōtemptores suos. Quid ergo nobis irascuntur, si illi nihil possunt, nisi quod ipsi deos suos destruūt, de quorū potestate diffidūt? magis irreligiosi, q̄ qui omnino nō colunt. Cicerō in suis legibus, quū caste ad sacrificia præciperet accedere: Pietatem, inquit, adhibeto, opes amoueto: qui secus faxit, deus ipse uindex erit. Recte hoc quidē: neq; enim fas est desperare de deo, quem ideo colas, quia potentem putes. Nam quomodo uindicare colentis iniuriā potest, qui suā non potest? Libet igitur ex his quærere, cui potissimum præstare se putent, cogendo inuitos ad sacrificiū. Iis ne quos cogunt? at non est beneficiū, quod ingeritur recusanti. Sed cōsulendum est etiam nolentibus, quando quod bonum sit, nesciunt. Cur ergo tam crudeliter uexant, debilitāt, cruciant, si saluos esse uolunt? Aut unde pietas tam impia, ut eos miseris modis aut perdant, aut inuitiles faciant, quibus uelint esse consultū? An uero dijs præstant? at nō est sacrificiū, quod exprimitur ab inuito: nisi enim sponte atq; ex animo fiat, execratio est: quū homines prosc̄ptione, iniurijs, carcere, tormen-

C tis adacti faciūt. Si dij sunt isti, qui sic coluntur: uel propter hoc solum colendi non sunt, quod sic colī uolunt: digni scilicet detestatione hominū, quibus cum lachrymis, cum gemitu, cum sanguine de membrīs omnibus fluente libatur. At nos contra, non expetimus ut deum nostrū, qui est omnīū creator, uelit nolit colat aliquis inuitus: nec si non coluerit, irascimur: confidimus enim maiestati eius, qui tam contemptum sui possit ulcisci, quā seruatorū suorū labores & iniurias. Et ideo quum tam nefanda perpetimur, ne uerbo quidē reluctamur: sed deo remittimus ultionem: non ut hi faciūt, qui defensores se esse deorū suorū uideri uolunt, & sæuiunt efferate aduersus non colentes. Ex quo intelligi datur, q̄ non sit bonū deos colere: quoniā bono potius adducendi homines ad bonū fuerant, non malo. Sed quia illud malum est, etiā officiū eius bono caret. At enim puniendi sunt, qui destruūt religiones. Num peius nos destruimus, q̄ natio Aegyptiorū, qui turpissimas bestiarū ac pecudū figuras colunt: quaedam etiā pudenda dictu tanq̄ deos adorāt? Num peius q̄ ijdem ipsi, qui, quū deos se colere dicāt, tamē eos publice turpiterq̄ deridēt: de quibus etiā per mimos agi, cum risu & uoluptate patiuntur? Qualis hæc religio, aut quanta maiestas putanda est, quæ adoratur in templis, illuditur in theatris? & qui hæc fecerint, nō pœnas uiolati numinis pendūt, sed honorati etiā laudatiq̄ discedūt. Num peius nos destruimus, quā quidā philosophi, qui omnino nullos deos esse aiunt, sed omnia sua sponte esse nata, omnia fortuitu fieri, quæ gerūtur? Num peius q̄ Epicurei, qui esse quidem deos, sed curare quicq̄ negant, neq̄ irasci eos, neq̄ gratia commoueri? Quibus dictis utiq̄ persuadent, colendos omnino nō esse: siquidē nec colentes respiciūt, neq̄ nō colentibus irascūtur. Præterea quum cōtra metus differunt, nihil aliud efficere conantur, q̄ ut nemo deos timeat. Et hæc tamen ab hominibus & audiuntur libenter, & differuntur impune.

Quare maligni spiritus instigunt cultores suos in persecutionem fidelium: & quare uera religio uideatur inanis. Cap. XXII

On ergo ideo aduersus nos insaniunt, quia dij non coluntur à nobis (à multis enim nō colūtur) sed quia ueritas penes nos est, quæ (ut est uerissime dictū) odiū parit. Quid igitur existimabimus, nisi nescire illos, qui patiuntur? Pergitur enim cæco & irrationabili furore, quē nos uidemus, illi nesciunt: non enim ipsi homines persequuntur, qui causam, cur irascantur innocentibus, non habent: sed illi spiritus cōtaminati ac perditī, quibus ueritas & nota est & inuisa, insinuant se mentibus eorū, & instigant nescios in furorē. Hi enim quandiu pax est in populo dei, iustos fugitant & pauent. Et quū corpora hominum occupant, animasq̄ diu uexant, adiurantur ab his, & nomine ueri dei fungantur. Quo audito & tremunt, & exclamant, & uri uerberariq̄ se testant: & interrogati qui sint, quando uenerint, quomodo in hominē irrepserint, confitentur. Sic extorti & excruciatī uirtute diuini nominis, exulāt: propter hæc uerbera & minas, sanctos & iustos uiros semper oderūt. Et quia per se nocere his nihil possunt, publicis eos odijs persequuntur, quos sibi graues sentiunt: exercentq̄ sæuitiam quam uiolentissime possunt, ut aut eorū fidem minuant per dolorem: aut si id efficere non quiuerint, auferant omnino de terra: ne sint, qui possint eorū nequitiam coërcere. Non me fugit quid responderi ē cōtrario possit. Cur ergo deus ille singularis, ille magnus, quem rerum potentē, quem dominū omnium cōfiteris, hæc fieri patitur, nec cultores suos aut uindicat, aut tuetur? Cur deniq̄ qui eum non colunt, opulenti, & potentes, & beati sunt, & honoribus regnoq̄ potiuntur, eosq̄ ipsos ditioni suæ ac potestati subiectos habent? Reddenda & huius ratio est rei, ne quid remaneat erroris. Nam in primis hæc causa est, cur existimef religio dei uiui

*Aegyptiorum
superstitio.*

*Dæmonum in
Christianos
odium.*

A uiui uim nō habere, quod inducant homines spe terrenorū ac præsentiū honorū, quæ ad curā mentis nullo modo pertinet: quibus quia carere iustos uidet, & affluere iniustos, & dei cultū inanem arbitrant, in quo inesse illa nō cernunt, & deorū ritus existimant ueros, quoniam cultores eorū & diuitijs, & honoribus, & regnis fruuntur. Verū ij qui sunt in hac existimatione, nō perspiciūt altius uim rationēq; hominis, quæ tota nō in corpore, sed in mente est. Nihil enim uident amplius, quàm corpus scilicet: quod quia uidetur oculis, manuq; tractabile est, imbecillū, fragile, mortale est: cuius sunt illa omnia bona, quæ cupiditati ac miraculo sunt, opes, honores, imperia, quoniam corpori afferunt uoluptates: & ideo tam caduca sunt, q̄ corpus ipsum. Animus uero, in quo solo est homo, quoniam subiectus oculis nō est, nec bona eius inspicere possunt, quæ in sola uirtute sunt posita: & ideo tam stabilis, & constans, & perpetuus sit necesse est, sicut ipsa uirtus, in qua est animi bonū.

Quare deus electos suos tradita impijs potestate uexari patiatur. Cap. XXIII

Iongum est uniuersas uirtutū species promere, ut de singulis doceam quàm necesse sit, sapientē ac iustum uirum longe ab illis bonis abhorere, quibus quia fruuntur iniusti, deorum cultus ueri & efficaces esse creduntur. Quod ad præsentem pertinet quæstionē, satis est, si ex una

uirtute id probemus, quod intendimus. Nempe magna & præcipua uirtus est patientia: quā pariter & uulgi publicæ uoces, & philosophi, & oratores summis laudibus celebrant. Quod si negari nō potest, quin summa sit uirtus, necesse est iustū & sapientem uirum in potestate esse hominis iniusti, ut capiat patientiā. Patientia est enim malorū, quæ aut inferuntur, aut accidunt, cum æquanimitate perlatio. Ergo iustus ac sapiens, quia uirtutē capit, habet in se patientiā: qua carebit omnino, si nihil patietur aduersi. Contrā, qui in rebus prosperis agit, impatientis est, & uirtute maxima caret. Impatientem dico, quia nihil patitur. Innocentiā quoq; seruare non potest, quæ & ipsa iusto & sapienti uiro propria est uirtus: sed & nocet sæpe, & concupiscit aliena, & rapit quæ cupierit per iniuriā: quia uirtutis expers, uitio peccatoq; subiectus est, & fragilitatis oblitus, animo insolenter elato tumet. Inde iniusti ac deum nescientes, & diuitijs, & potentia, & honoribus florent. Hæc enim cuncta iniustitiæ præmia sunt: quia & perpetua esse non possunt, & per cupiditatem uiolentiāq; quærunt. Iustus uero ac sapiens, quia illa omnia humana sunt (ut est à Lælio dictum) sua bona diuina iudicat: nec alienum quicq; concupiscit, ne quem contra ius humanitatis lædat omnino: nec ullam potentiam honorem uel desiderat, ne cui faciat iniuriā: Scit enim cunctos ab eodem deo, & eadem conditione generatos, iure fraternitatis esse coniunctos: Sed & suo contentus, & paruo: quia fragilitatis suæ memor, non amplius quærīt, quàm unde uitam sustentet: & ex eo ipso quod habuerit, impartitur etiam nō habenti, quia pius est. Pietas etiam summa uirtus est, & accidit ex eo quod uoluptates caducas uitiosasq; contemnit, quarum causa opes appetuntur: quoniam continens est ac libidinū uictor, & nihil timoris ac insolentiæ gerens, non extollit se altius, nec erigit superbū caput: sed placidus, & concors, & planus, & comis est, quia conditionem suam nouit. Quum ergo iniuriā nulli faciat, nec aliena cupiat, nec sua quoque, si ui auferantur, defendat, quum sciat etiam illatam iniuriā moderate ferre, quia uirtute præditus est: necesse est iustum hominem subiectum esse iniusto, & contumelijs ab insipiente affici sapientem: ut & ille peccet, quia iniustus est, & hic in † seruitutem abeat, quia iustus est. Si quis autem uolet scire plenius, cur malos & iniustos deus potentes, beatos, & diuites fieri sinat: pios contrā humiles, miseros, inopes esse patiatur: sumat eum Senecæ librum, cui titulus est, Quare bonis uiris multa mala accidant, quum

Patientia.

Pietas.

† se uirtutem habeat.

Cur boni à deo
castigentur.

C sit prouidentia: in quo ille multa non plane imperitia seculari, sed sapienter ac pene diuinitus elocutus est: Deus, inquit, homines pro liberis habet: sed corruptos & uitiosos luxuriose ac delicate patitur uiuere: quia non putat emendatione sua dignos: Bonos autem, quos diligit, castigat sapius: & assiduus laboribus ad usum uirtutis exercet: nec eos caducis ac mortalibus bonis corrumpi ac depruari sinit. Vnde nemini debet mirum uideri, si pro nostris saepe delictis castigamur à deo. Imò uero, quum uexamur ac premimur, tum maxime gratias agimus indulgentissimo patri: quod corruptelam nostram non patitur longius procedere, sed plagis ac uerberibus emendat. Ex quo intelligimus, nos esse deo curae: quoniam quum peccamus, irascitur. Nam quum posset populo suo & opes, & regna largiri, sicut dederat ante Iudaeis, quorum nos successores ac posterum sumus, idcirco tamen uoluit sub aliena ditione atque imperio degere, ne rerum prosperarum felicitate corruptus, in luxuriam laberetur, ac dei praecepta contemneret: sicut illi maiores nostri, qui saepe terrenis ac fragilibus istis bonis eneruati, aberrauerunt à disciplina legis, uinculaque ruperunt. Prouidit ergo quatenus cultoribus suis praestaret quietem, si mandata seruassent: & tamen eos emendaret, si praeceptis non obtemperassent. Itaque ne tam corrumperentur otio, quam patres eorum licentia, premi eos ab istis uoluit, in quorum manibus collocauit, ut & labantes confirmet, & corruptos ad fortitudinem reparet, & fidos experiatur ac tentet. Quomodo enim potest imperator militum suorum probare uirtutem, nisi habuerit hostem? Et illi tamen aduersarius exurgit inuito: quia mortalis est, & uinci potest. Deo autem quia repugnari non potest, ipse aduersario nomini suo excitat: non qui contra ipsum deum pugnent, sed contra milites eius, ut deuotionem ac fidem suorum uel probet, uel corroboret, donec pressurae uerberibus defluentem corrigat disciplinam. Est & alia causa, cur aduersus nos persecutiones fieri sinat, ut dei populus augeatur. Nec est difficile monstrare, cur, aut quomodo illud fiat. Primum fugatur à deorum cultoribus plurimi, odio crudelitatis. Qui enim talia sacrificia non horreant? Deinde placet quibusdam uirtus ac fides ipsa: Nonnulli suspicantur deorum cultum non sine causa malum putari à tam multis hominibus, ut emori malint, quam id facere, quod alij faciunt, ut uiuant. Aliqui cupiunt scire, quidnam sit illud bonum, quod ad mortem usque defendit: quod omnibus, quae in hac uita iucunda & chara sunt, praefertur: à quo nec bonorum, nec lucis amissio, nec dolor corporis, nec uiscerum cruciameta deterrent. Valent haec plurimum: sed illae maximae causae nostrorum numerum semper auxerunt. Audit circustans populus inter ipsa tormenta dicentes, nolle se sacrificare lapidibus humana manu factis, sed deo uiuo, qui sit in caelo. Multi hoc uerum esse intelligunt, & in peccatis admittunt. Deinde, ut fieri solet in rebus incertis, dum inter se inuicem quaerunt, quae sit huius perseuerantiae causa, multa quae ad religionem pertinent, diuulgata ac per rumorem uicissim aucupata discuntur: quae quia bona sunt, placeant necesse est. Praeterea ultio secuta, sicut semper accidit, ad credendum uehementer impellit. Ne haec quidem leuis causa est, quod immundi daemonum spiritus accepta licentia multorum se corporibus immergunt: quibus postea reiectis, omnes qui resanati fuerint, adhæreant religioni, cuius potentiam senserunt. Haec tot causae in unum collatae, magnam deo multitudinem mirabiliter acquirunt.

Quod honorum tortores torquebuntur: & malas bestias de terra auferet deus. Cap. XXIII

Quid ergo aduersum nos mali principes moluntur, fieri ipse permittit. Et tamen iniustissimi persecutores, quibus dei nomen contumeliae ac ludibrio fuit, non se putent impune laturos: quia indignationis aduersus nos eius quasi ministri fuerunt. Punientur enim iudicio dei, qui

A qui accepta potestate supra humanū modum fuerint abusi, & insultauerint etiam deo superbius, eiusq; nomen æternū uestigijs suis subiecerint impie nefarieq; caldandum. Propterea uindicaturū se in eos celeriter pollicetur, & exterminaturum bestias malas de terra. Sed idem quamuis populi sui uexationes, & hic in præsen- ti solet uindicare, tamen iubet nos expectare paciēter illum cœlestis iudicij diem, quo ipse pro suis quenc; meritis aut honoret, aut puniat. Quapropter nō sperent sacrilegæ animæ, contemptos & inultos fore, quos sic obterūt. Veniet rabiosis & uoracibus lupis merces sua, qui iustas & simplices animas nullis facinoribus ad- missis excruciauerunt. Nos tantummodo laboremus, ut ab hominibus nihil aliud in nobis, nisi sola iustitia puniat. Demus operam totis uiribus, ut mereamur à deo simul & ultionem passionis, & præmium.

LIBRI QVINTI FINIS.

L COELII LACTANTII FIRMIANI
DIVINARVM INSTITVTIONVM ADVERSVS
GENTEIS LIBER SEXTVS DE VERO
CVLTV, AD CONSTANTINVM
IMPERATOREM.

Quod innocentia uerissimus dei cultus est, quam rem homo corpori deditus nescit. Cap. I

B VODERAT officiū suscepti muneris, diuino spiritu instruente, ac suffragante ipsa ueritate, compleuimus: cuius asserēdæ atq; illustrādæ causa, mihi & scientiam & fidem ipse dominus noster imposuit, sine quo nec sciri quicquam potest, nec expli- cari. Venio nunc ad id, quod est summū operis huius & ma- ximum: ut doceam quo ritu, quoue sacrificio deum coli oporteat. Id enim est hominis officiū, in eoq; solo summa rerum, & omnis beatæ uitæ ratio consistit: quandoquidem propterea facti & inspirati ab eo sumus: non ut cœlum uideremus, & solem, quod Anaxagoras putauit: sed ut artificem solis & cœli deum, pura & integra mente coleremus. Quamuis autem præcedentibus libris pro ingenij mediocritate defenderim ueritatem, tamen ex ri- tu quoq; ipso elucere uel maxime potest. Nihil enim sancta & singularis illa maie- stas aliud ab homine desiderat, quam solam innocentia: quā si quis obtulerit deo, satis pie religiosēq; litauit. Homines autem neglecta iustitia, quū sint omnibus fla- gitijs ac sceleribus inquinati, religiosos se putant, si templa ac aras hostiarum san- guine cruentauerint: si focos adoleuerint, ac ueteris uini perfusione madefecerint. Quinetiam sacras dapes apparant, & exquisitas epulas, quasi aliquid inde libaturi offerunt. Quicquid aspectu rarum, quicquid opere aut odore preciosum est, hæc grata esse dijs suis, non ex aliqua diuinitatis ratione, quam nesciunt, sed ex suis cu- piditatibus iudicant: nec intelligunt terrenis operibus deum non indigere. Nihil enim sapiūt nisi terram: bonaq; & mala solius corporis sensu & uoluptate perpen- dunt. Huius arbitrio ut religionem ponderant, sic totius uitæ suæ acta disponunt. Et quoniā se semel à cœli contemplatione auertunt, sensumq; illum cœlestem cor- pori mancipauerunt, libidinibus frena permittunt, tanquam secum ablaturi uolu- ptatem, quam momentis omnibus capere festinant: quum animus ministerio cor- poris, non corpus ministerio animi uti debeat, lidem maximum bonum iudicant

Sacrificiorū ue-
terum ritus.

opes: quas si bonis artibus assequi non possunt, malis assequuntur: fraudant, rapiunt, spoliant, insidiantur, abiurāt: nihil deniq; moderati aut pensī habent, dummodo auro coruscēt, argento, gemmis, uestibus fulgeant, auidissimo uentri opes ingerant, stipati familiarium gregibus per domitum populum semper incedant. Sic addicti & seruiētes uoluptatibus, uim uigoremq; mentis extinguunt: & quū uiuere se maxime putant, ad mortem concitatissime properāt. Nam sicut in secundo libro docuimus, cœli ratio in animo, terræ autē in corpore est: qui bona negligunt animi & corporis appetūt, in tenebris ac morte uerfantur, quæ sunt terræ atque corporis: quia uita & lumen de cœlo est: cuius quoniam expertes sunt corpori seruiendo, longe absunt ab intellectu rerum diuinarū. Eadem miseros ubiq; cæcitas premit: sicut enim qui sit uerus deus, ita qui sit uerus cultus ignorant.

Quod deus nec esurit, nec sitit, nec in tenebris est, ut ei oporteat hostias immolari, aut uina offerri, uel lumina: Et quare hæc offerantur dijs gentiū, quæ fidem rectam, & ueram innocentiam offerre nesciunt, in quibus consistit dei cultus: Et quod inter omnia quæ ad cultū dei pertinent, præstantissimum est, homines ad ueritatem & iustitiam erudire: Et quare nolit ab elementis incipere. Cap. II

Actant igitur opimas & pingues hostias deo, quasi esurienti: profundunt uina tanquam sitiēti: accendunt lumina uelut in tenebris agenti. Quod si suspicari aut percipere animo possent, quæ sint bona illa cœlestia, quorū magnitudinē terreno adhuc corpore obuoluti, sensu capere nō possumus, iam se cum his officijs inanibus stultissimos esse cognoscāt. Vel si cœleste lumen, quod dicimus solem, cōtemplari uelint, iam sentiant, quod nō indigeat lucernis eorū deus, qui in usum hominis tam candidā lucem dedit: & tamen quū in tam paruo circulo, qui propter longinquitatem non ampliū q̄ humani capitis uidet habere mensuram, tantū sit fulgoris, ut eum mortaliū luminum acies nō queat contueri: & si paulisper intenderis, hebetatos oculos caligo ac tenebræ cōsequantur: quid tandem luminis, quid claritatis apud deū, penes quē nulla nox est, esse arbitremur? qui hanc ipsam lucē sic moderatus est, ut neq; nimio fulgore, neq; calore uehementi noceret animatibus: tantumq; istarū rerum dedit ei, quantū aut mortalia corpora pati possunt, aut frugum maturitas postularēt. Num igitur mentis suæ compos putandus est, qui auctori & datori luminis, candelarū ac cerarum lumen offert pro munere? Aliud uero ille à nobis exigit lumen, & quidem non fumidū, sed (ut ait poëta) liquidū atq; clarū, mentis scilicet: propter quod à poëtis φῶς nuncupatur: quod exhibere nō potest, nisi qui deum agnouerit. Illorum autem dij, quia terreni sunt, egent luminibus, ne in tenebris sint: quorum cultores, quia cœleste nihil sapiunt, etiam religiones, quibus deseruiunt, ad terram reuocant. In ea enim lumine opus est: quia ratio eius, & natura tenebrosa est. Itaque dijs non cœlestem sensum, sed humanum potius attribuunt. Ideoq; illis necessaria & grata credunt esse, quæ nobis, quibus aut esurientibus opus est cibo, aut sitiētibis potu, aut ueste algentibus, aut quum sol decesserit, lumine, ut uidere possimus. Nullis igitur ex rebus tam probari & intelligi potest, deos ipsos, quum aliquando uixerint, mortuos esse, quā ex ipso ritu, qui est totus ē terra. Quid enim cœlestis in se boni potest habere pecudū sanguis effusus, quo aras inquinant: nisi forte deos existimant eo uesci, quod homines aspernantur attingere. Et quisquis hanc saginā præstiterit, quamuis ille grassator, adulter, ueneficus, paricida sit, beatus ac felix erit. Hunc diligunt, hunc tuentur, huic omnia quæ optauerit, præstāt. Meritò ergo Persius huiuscemodi superstitiones suo more deridet:

Qua tu, inquit, mercede deorum

A Emeris aurículas: pulmone & lactibus unctis:

Sentiebat uidelicet non carne opus esse ad placandā cœlestē maiestatem, sed mente sancta, & iusto animo, & pectore (ut ipse ait) quod naturali sit honestate generosum. Hæc est religio cœlestis, non quæ cōstat ex rebus corruptis, sed quæ uirtutibus animi, qui oritur cœlo. Hic uerus cultus est, in quo mens colentis seipsam deo immaculatam uictimam sistit. Id autem ipsum quomodo consequendū, quomodo præstandum sit, docebit huius libri disputatio. Nihil enim tam præclarū, hominibus cōueniens potest esse, quàm erudire homines ad iustitiam. Apud Ciceronem Catulus in Hortensio philosophiā rebus omnibus præferēs, malle se dicit uel unum paruum de officio libellum, quàm longam orationem pro seditioso homine Cornelio. Quæ sententiā non utiq; Catuli, qui fortasse illud nō dixit, sed Ciceronis est putanda, qui scripsit. Credo ut libellos, quos de officijs erat scripturus, commendaret: in quibus ipsis nihil esse testatur in omni philosophiā melius, & fructuosius, quàm præcepta uitæ dare. Quod si hoc illi faciunt, quibus non est ueritas cognita, quanto magis nos facere debemus, qui à deo eruditi & illuminati, possumus uera præcipere: Nec tamen sic docebimus, ut quasi prima uirtutis elementa tradamus, quod est infinitum: sed tanquam docendū susceperimus eum, qui apud illos iam perfectus esse uideatur. Manentibus enim præceptis eorum, quæ solent ad probitatem recte dari, ignota illis superstruemus ad perficiendam cōsummandamq; iustitiam, quā nō tenent. Ea uero, quæ possunt cum illis esse cōmunia, prætermittā: ne quid ab ijs uidear mutuari, quorū errores coarguere atq; aperire decreuerim.

De duabus uijs, quarum altera uirtutum, altera uitiorum est, quæ in litera Pythagorica figurantur: & fidelius tractantur à Christianis, quàm à philosophis: & de duobus ducibus uiarum. Cap. III

B

Væ sunt uia per quas humanā uitā progredi necesse est: scilicet una, quæ in cœlum ferat: altera quæ ad inferos deprimat, quas & poëtæ in carminibus, & philosophi in disputationibus suis induxerunt. Et quidam philosophi alteram uirtutū esse uoluerunt: alteram uitiorū: eamq; quæ sit assignata uirtutibus, primo aditu esse arduam & cōfragosam: in qua si quis difficultate superata in summum eius euaserit, habere eum de cætero planum iter, lucidum amœnumq; campum, & omnes laborum suorum capere fructus uberes atq; iucundos. Quos autem primi aditus difficultas deterruerit, eos in eam uitiorū uiam labi atque deflectere, quæ primo ingressu sit quasi amœna, multoq; tritior. Deinde quū in eam paulò ulterius processerint, amœnitatis eius speciem repente subduci: exoriri autē uiam præcipitem, nunc saxis asperā, nunc obductā sentibus, nunc gurgitibus intercisam, uel torrentibus rapidā, ut laborare, hære, labi, cadere sit necesse. Quæ omnia eo proferuntur, ut appareat in uirtutibus capiendis labores esse maximos: in perceptis autē maximos fructus & solidas atq; incorruptas uoluptates. Vitia uero quibusdam delinimentis naturalibus illicere animas hominū, & inanum iucunditatū specie captos, ad acerbis amaritudines miseriasq; perducere. Sapiens prorsus disputatio, si uirtutū ipsarū formas atq; terminos scirent. Nō enim didicerāt, uel quæ sint, uel quid eas mercedis à deo maneat: quod nos his duobus libris docebimus. Hi uero, quia ignorabāt, aut dubitabāt, animas hominū immortales esse, & uirtutes & uitia terrenis honoribus aut pœnis æstimarūt. Omnis ergo hæc de duabus uijs disputatio ad frugalitatē ac luxuriā spectat. Dicunt enim humanæ uitæ cursum y literæ esse similem: quod unusquisq; hominū quum primū adolescentiæ limen attigerit, & in eum locū uenerit, ubi se uia findit in ambas, hæreat nutabundus, ac nesciat in quam se partem potius inclinet. Si ducem

Veræ religio
ex quibus cō
sistit.

No fa: ~

Virtutis iter
arduum.

Humanæ uitæ
cursus y lite
ræ similis.

C nactus fuerit, qui dirigat ad meliora titubantem: hoc est, si aut philosophiam didi-
 cerit, aut eloquentiam, aut aliquid honestæ artis, quo euadat ad bonam frugem,
 quod fieri sine labore maximo non potest, honestam ac copiosam uitam disputant
 peracturū. Si uero doctorē frugalitatis non inuenerit, ad sinistram uiam, quæ me-
 lioris speciem mentiatur incedere, id est desidiæ, luxuriæ, inertiaq; se tradere: quæ
 suauia quidem uidentur ad tempus uera bona ignorantibus: post autem amissa omni
 dignitate ac re familiari, in omnibus miseris ignominiaq; uicturū. Ad corpus er-
 go, & ad hanc uitam, quam in terra ducimus, fines earum uiarum retulerunt poë-
 tæ: fortasse melius, qui biuium hoc apud inferos esse uoluerunt. Sed in eo fallun-
 tur, quod eas uias mortuis proposuerunt. Vtriq; ergo uere, sed tamen utriq; non
 recte: quia oportuit uias ipsas ad uitam, fines earum ad mortem referri. Nos igitur
 melius & uerius, qui duas istas uias cœli & inferorum esse dicimus: quia iustis im-
 mortalitas, iniustis pœna æterna proposita est. Quomodo autē uia istæ, uel in cœ-
 lum tollant, uel ad inferna præcipitēt, explicabo: & aperiā, quæ sint uirtutes, quas
 philosophi nescierunt: tum etiam quæ sint præmia earum, simul etiam quæ sint ui-
 tia, quæ ue eorum supplicia, monstrabo. Nam fortasse aliquis expectet, ut separa-
 tim de uitijs ac uirtutibus dicam: quū de bono ac malo differentibus nobis, etiam
 quod est contrariū possit intelligi. Siue enim uirtutes inferas, uitia sua sponte de-
 cedent: siue uitia eximas, uirtutes ultrò subibunt: sic bonorum ac malorum consti-
 tuta natura est, ut se inuicem semper oppugnent, semper expellant. Ita fit, ut neq;
 uitia retrahi sine uirtutibus possint, nec uirtutes inferri sine detractioe uitiorum.
 Has igitur uias longe aliter inducimus, quàm à philosophis induci solent. Primū,
 D quod utrique propositum esse dicimus ducem utrunq; immortalem. Sed alterum
 honoratum, qui uirtutibus ac bonis præsit: alterum damnatū, qui uitijs ac malis.
 Illi autem in dexteriore tantum uia ducem ponunt, neq; unum, neq; perpetuum.
 Siquidem quemlibet doctorē bonæ artis inducunt, qui à desidia reuocet homi-
 nes, & frugi esse doceat. Sed neq; ingredi faciunt in eam uiam, nisi pueros & ado-
 lescentes: uidelicet quod artes discantur in his ætatibus. Nos autem omnis sexus,
 & generis, & ætatis in hoc cœleste iter inducimus: quia deus qui eius uia dux est,
 immortalitatem nulli homini nato negat. Forma quoque uiarum ipsarum non ita
 est, ut illi putauerunt. Quid enim opus est v in rebus contrarijs atq; diuersis: Sed
 altera illa melior conuersa est ad solis ortum, altera illa deterior ad occasum: quo-
 niam qui ueritatem ac iustitiam sequitur, is accepto immortalitatis præmio, peren-
 ni luce potiet: qui autē ab illo malo duce illectus, prætulit uitia uirtutibus, men-
 daciū ueritati, necesse est ad occasum & tenebras deferatur. Describā igitur utran-
 que, & earum proprietates, habitusq; monstrabo.

De uia uirtutis, quæ in Elysios campos deducere dicitur: & uitiorum, quæ ad
 impia tartara ducit: & ducibus utriusq;. Cap. IIII

Na est igitur uirtutis ac bonorum uia, quæ fert non in Elysios campos
 (ut poëtæ loquuntur) sed ad ipsam mundi arcem:

At leua malorum

Exercet pœnas, & ad impia tartara mittit.

Est enim criminatoris illius, qui prauis religionibus institutis, auertit homines ab
 itinere cœlesti, & in uiam pditionis inducit. Cuius uia species & figura sic est com-
 posita in aspectu, ut plana & patens omni genere florum atq; fructuū delectabilis
 esse uideatur. In ea enim posuit deus omnia, quæ pro bonis habentur in terra: opu-
 lentiam dico, honorem, quietem, uoluptatem, illecebras omnes: sed cum his pari-
 ter iniustitiam, crudelitatem, superbiam, perfidiam, libidinem, cupiditatem, discor-
 diam,

A diam, ignorantiam, mendacium, stultitiam, ceteraq; uitia. Exitus autem huius uitae talis est: Quum uentum fuerit ad extremū, unde iam regredi non licet, cum omni sua pulchritudine tam subito praeciditur, ut nō ante quis fraudem prospicere possit, quā praecipitatus in altitudinem profundam cadat. Quisquis enim praesentium bonorum specie captus, & in his consequendis ac fruendis occupatus, non prauidet ea, quae post mortē secutura sunt, seq; a deo auerterit, is ad inferos deiectus, in aeternam damnabitur poenam. Via ergo illa coelestis difficilis & cluosa proposita est, uel spinis horrentibus aspera, uel saxis extantibus impedita, ut cum summo labore ac pedum tritu, cumq; magna cadendi sollicitudine sit cuiq; gradiendum. In hac posuit iustitiam, temperantiam, patientiam, fidem, castitatem, abstinentiā, concordiam, scientiam, ueritatem, sapientiā, ceterasq; uirtutes: sed simul cum his paupertatem, ignominiam, laborem, dolorem, amaritudines omnes. Quisquis enim spem suam porrexerit longius, & meliora maluerit, carebit his terrae bonis, ut expeditus ac leuis difficultatem uitae superet. Nec enim potest, qui se apparatus regio circumdederit, aut diuitijs onerauerit, angustias illas uel ingredi, uel tenere. Unde intelligitur, idcirco malis & iniustis facilius prouenire, quae cupiant: quia prona & decliuis est eorū uia. Bonis autem quae optent, difficile procedere: quia difficili & arduo itinere gradiuntur. Iustus ergo, quoniam durum asperumq; iter ingressus est, contemptui, derisui, odio sit necesse est. Omnes enim quos cupiditas, aut uoluptas praecipites trahit, inuident ei, qui uirtutem capere potuit: & iniue sunt id habere aliquem, quod ipsi non habent. Erit itaque pauper, humilis, ignobilis, subiectus iniuriae, & tandem omnia quae amara sunt, perferens. Et si patientiam iugem ad summum illum gradum, sinemq; perduxerit, dabitur ei corona uirtutis, & a deo pro laboribus, quos in uita propter iustitiam pertulit, immortalitate donabitur. Hae sunt uitae, quas deus humanae uitae assignauit, in quibus singulis & bona ostendit & mala, sed ordine praeposito atque conuerso. In una enim monstrauit temporalia prius mala, cum aeternis bonis, qui est ordo melior: in altera temporalia prius bona, cum aeternis malis, qui est ordo deterior: ut quicumq; praesentia mala cum iustitia delegerit, maiora & certiora bona consequatur, quam fuerunt illa, quae spreuit. Quisquis autē praesentia bona praeposuerit iustitiae, in maiora & longiora incidet mala, quam fuerunt illa, quae fugit. Haec enim uita temporalis, quia breuis est, idcirco & bona eius & mala breuia sint necesse est. Illa uero spiritalis, quae huic terrenae contraria est, quia sempiterna est, idcirco & bona eius & mala sempiterna sunt. Ita fit, ut & bonis breuib; mala aeterna, & malis breuib; bona aeterna succedant. Itaque quum simul proposita sint homini bona & mala, considerare unumquēq; secum decet, quanto fatius sit pro perpetuis bonis mala breuia pensare, q̄ pro breuib; & caducis bonis mala perpetua sustinere. Nam sicut in hoc seculo, quum est propositū cum hoste certamen, prius laborandum est, ut sis postmodum in otio: esuriendum, sitiendū, aestus, frigora perferenda, humi quiescendum, uigilandum, periclitandum est, ut saluis pignoribus, & domo, & re familiarī, & omnibus pacis ac uictoriae bonis perfrui possis: Sin autem praesens otium malueris, quā laborem, malum tibi maximum facias necesse est: praecipitabit enim aduersarius nō resistentem: uastabuntur agri, diripietur domus, in praedam uxor ac liberi ueniēt, & tu ipse interficere ac capere: Quae omnia ne accidāt, praesens commodum differendum est, ut maius longiusq; pariat: Sic in omni hac uita, quia nobis aduersariū deus reseruauit, ut possemus capere uirtutē, omittenda est praesens uoluptas, ne hostis opprimat: uigilandū, stationes agēdā, militares expeditiones obeūdā, fundendus ad ultimū cruor: omnia deniq; amara & graui

*Via coelestis
difficilis.*

Quibus arti-
bus homines
captentur.

patienter ferenda: eo quidē promptius, quo nobis imperator noster deus præmia pro laboribus æterna cōstituit. Et quum in hac terrena militiā tantum homines laboris exhauriāt, ut ea sibi pariāt, quæ possunt eodem modo perire, quo parta sunt: certe nobis nullus labor est recusandus, quo id acquiratur, quod nullo modo possit amitti. Voluit enim deus, qui homines ad hanc militiā genuit, expeditos in acie stare, & intentis acriter animis ad inuisibilis hostis insidias, uel apertos impetus uigilare: qui nos, sicut periti & exercitati duces solent, uarijs artibus captat, pro cuiusq; natura & moribus fauiens. Alijs enim cupiditatem insatiabilem immitit, ut opibus suis tanquam compedibus illigatos à uia ueritatis excutiat: Alios inflamat iræ stimulis, ut ad nocendū potius intentos, à dei cōtemplatione detorqueat: Alios immoderatis libidinibus immergit, ut uoluptati & corpori seruiētes, ad uirtutem respicere non possint: Alijs uero inspirat inuidiam, ut suis ipsi tormentis occupati, nihil aliud cogitent, nisi eorum quos oderint, felicitatem: Alios inflamat ambitionibus: ij sunt, qui ad gerendos magistratus omnem uitæ suæ operam curamq; cōuertunt, ut fastos signent, & annis nomen imponant. Quorundā cupiditas tendit altius: non ut prouincias temporali gladio regant, sed ut infinita & perpetua potestate dominos se dici uelint uniuersi generis humani. Quos autē pios uiderit, inanibus implicat religionibus, ut impios faciat: his uero qui sapientiā quærunt, philosophiā in oculos impingit, ut specie lucis excæcet, ne quis comprehendat, aut teneat ueritatem. Sic hominibus obstruxit aditus omnes, & obsepsit omnes uias publicis latas erroribus: quos ut discutere possemus, ipsumq; autorem malorum uincere, illuminauit nos deus, & armauit uera cœlestiq; uirtute, de qua nonnihil nunc differendum est.

D

De falsa definitione uirtutis, quam autore Lucillio posuerunt philosophi:
& uera differentia scientiæ & uirtutis. Cap. V

Ed prius quàm singulas uirtutes exponere incipiam, determināda est ipsa uirtus: quā philosophi nō recte definierūt quid esset, aut in quibus rebus, quid operis, quid habeat officij. Nomen itaq; solum retinuerūt, uim uero & effectū & rationē perdiderūt. Quæcunq; autem in definitione uirtutis solent dicere, paucis uersibus colligit & enarrat Lucillius: quos malo equidem ponere, ne dum multorū sententiās refello, sim longior, q̄ necesse est:

Virtutis des-
criptio.

Virtus Albine est, precium persoluere uerum,
Queis inuersamur, queis uiuimus rebus adesse.
Virtus est homini scire id, quod quæq; habeat res.
Virtus scire homini rectum, utile, quid sit honestum:
Quæ bona, quæ mala item quid inutile, turpe, inhonestum.
Virtus quærendæ rei finem scire, modumq;.
Virtus diuitijs precium persoluere posse.
Virtus id dare, quod re ipsa debetur honori.
Hostem esse atq; inimicum hominum, morumq; malorum,
Contrà defensorem hominum, morumq; bonorum.
Magnificare hos, his bene uelle, his uiuere amicam.
Commoda præterea patriæ sibi prima putare,
Deinde parentum, tertiā iam postremaq; nostra.

Ab ijs definitionibus, quas poëta breuiter comprehēdit, M. Tullius traxit officia uiuendi, Panætium Stoicū secutus, eaq; tribus uoluminibus inclusit. Hæc autem quàm falsa sint, mox uidebimus: ut appareat quantum in nos dignatio diuina contulerit, quæ nobis aperuit ueritatem. Virtutē esse dixit, scire quid sit bonū & malū, quid

A quid turpe, quid honestū, quid utile. Quid minus breuiusq; facere potuit, si tantū bonum ac malum diceret: quia nihil potest esse utile uel honestū, quod non idem bonū sit: Nihil inutile ac turpe, quod nō idem malum sit. Quod & philosophis uideatur, & idem Cicero in tertio supradicti operis libro ostendit. Verū scientia non potest esse uirtus: quia non est intus in nobis, sed ad nos extrinsecus uenit. Quod autē transire ab altero ad alterū potest, uirtus nō est: quia uirtus sua cuiq; est. Scientia igitur alieni beneficij est, quia posita est in audiēdo. Virtus tota nostra est, quia posita est in uoluntate faciēdi bona. Sicut ergo in itinere celerando nihil prodest uiam nosse, nisi conatus ac uires suppetant ambulandi: ita uero scientia nihil prodest, si uirtus propria deficiat. Nam ferē etiam ij, qui peccant, etsi non perfectē, tamen quid sit bonum & malum sentiunt: & quoties aliquid improbe faciūt, peccare se sciunt, & ideo celare nituntur. Sed quum eos boni & mali natura non fallat, cupiditate mala uincunt, ut peccent: quia deest illis uirtus, id est cupiditas recta & honesta faciēdi. Ex hoc igitur apparet, aliud esse scientiā boni maliq;, aliud uirtutem: quia potest esse scientia sine uirtute, sicut in plurimis philosophorū fuit. In quo quoniam ad culpam pertinet, non fecisse quæ scieris recte, uoluntas praua & uiciosus animus, quē excusare ignoratio non potest, punietur. Ergo sicut uirtus non est, bonum ac malum scire, ita uirtus est bonū facere, malum non facere. Et tamen scientia sic cum uirtute coniuncta est, ut scientia præcedat uirtutē, uirtus sequatur scientiā: quia nihil prodest cognitio, nisi & actio subsequat. Horatius ergo paulo melius definiuit:

Virtus est uitium fugere, & sapientia prima.

sed inepte, quia eam contrariō terminauit: ut si diceret, Bonum est, quod malum non est. Quum enim quid sit uirtus nescio, ne uitium quidē quid sit scio. Vtrunq; igitur indiget definitione: quia natura rei talis est, ut utrunque aut intelligi, aut non intelligi sit necesse. Verum nos faciamus, quod ille debuit. Virtus est iram cohibere, cupiditatem cōpescere, libidinem refrenare: id est enim uitium fugere. Nam ferē omnia, quæ fiunt iniuste atq; improbe, ab his oriūtur affectibus. Si enim commotionis huius, quæ ira dicitur, impetus retundatur, omnes hominum cōtentiones malæ sopientur, nemo insidiabitur, nemo profiliet ad nocendū. Item si cupiditas temperetur, nemo terra maricq; grassabitur, nemo exercitū ducet, ut rapiat & uastet aliena. Item si ardor libidinum comprimatur, omnis atas & sexus retinebit suam sanctitatem: nemo quicquam pudendū aut patietur aut faciet. Ergo uniuersa scelera & flagitia, his cōmotionibus uirtute sedatis, ex hominū uita moribusq; tollentur. Quæ sedatio cōmotionum & affectuum hanc habet rationem, ut omnia recta faciamus. Omne igitur uirtutis officium est, nō peccare: quo profectō fungi non potest, qui deum nescit: quoniam ignoratio eius, à quo bona oriuntur, imprudentem impingat in uitia necesse est. Itaque ut breuius & significantius utriusque rei summa officia determinemus, scientia est deum nosse, uirtus colere. In illo sapientia, in hoc iustitia continetur.

Affectuum sedatio quid homini præstet.

Quod philosophi nesciuerunt quid esset bonum aut malum, quia fontem boni lucidum nesciebant: nec intellexerunt quis debeat rerum & operum finis esse: & quomodo constet

Lucilium falso definiuisse uirtutis officia. Cap. VI

Dixi quod erat primum, scientiam boni non esse uirtutē: deinde quid sit uirtus, & in quo sit: sequitur ut id quoq; ipsum, quid sit bonum & malum nescisse philosophos, breuiter ostendam: quod penē declaratū est libro tertio, quum de summo bono disputarem. Qui autem, quid esset summum bonum nesciuerunt, & in cæteris bonis malis uel, quæ summa nō sunt, errauerint necesse est: quod nō potest uero iudicio examinare, qui fontē ipsum nō

C tenet, unde illa descendūt. Fons autem bonorum deus est, malorū uero ille scilicet diuini nominis semper inimicus, de quo sæpe diximus. Ab his duobus principijs bona malaq; oriuntur. Quæ ueniunt à deo, hanc habent rationem, ut immortalitatem parent, quod est summum bonū. Quæ autem ab illo altero, id habent officium, ut à cœlestibus auocatū, terrenisq; demersum, ad pœnam interficiāt sempiternā, quod est summum malum. Non igitur dubium est, quin omnes illi, quid esset bonum & malum ignorauerint, qui nec deum, nec aduersarium eius scierint. Itaq; finem bonorum ad corpus, & ad hanc breuem uitam retulerunt, quam solui & occidere necesse est. Nō sunt progressi longius, sed omnia eorū præcepta, & omnia quæ inducūt bona, terræ inhaerent, & humi iacent: quoniam simul cum corpore, quod est terra, moriuntur. Pertinent enim non ad uitam homini cōparandam, sed ad quærendas uel augendas opes, honores, gloriam, potentiā, quæ sunt uniuersa mortalia: tam scilicet quā ille, qui, ut ea sibi cōtingerent, laborauit. Hinc est illud:

Virtus quærendæ rei finem scire, modumq;.

Præcipiunt enim quibus modis, & quibus artibus res familiaris quærenda sit: quia uident male quæri solere. Sed huiusmodi uirtus nō est proposita sapiēti: nec enim est uirtus opes quærere, quarum neq; inuentio, neq; possessio in nostra potestate est. Itaq; & quæstu & obtentu faciliores sunt malis, quā bonis. Non potest ergo uirtus esse in his rebus quærendis, in quarū contemptu uis ac ratio uirtutis apparet: nec ad ea ipsa trās fugiet, quæ magno ac excelso animo calcare ac proterere gestit: neq; fas est animam cœlestibus intentam bonis, ut hæc fragilia sibi cōparet, ab immortalibus suis operibus auocari. Sed potissimū in ijs rebus comparandis uirtutis ratio cōsistit, quas nobis nec homo ullus, nec mors ipsa possit auferre. Quum

D hæc ita se habeant, illud quod sequitur uerum est:

Virtus diuitijs precium persoluere posse.

Qui uersus idem ferè significat, quod primi duo: sed neq; ipse, neq; quisquam philosophorum scire potuit precium ipsum, uel quale, uel quod sit. Idem enim poëta, & illi omnes quos secutus est, putauerunt, recte opibus uti, hoc est frugi esse, non instruere cōuiuia sumptuose, nec largire temere, nō effundere in res superuacuas aut turpes rem familiarem. Dicit aliquis fortasse: Quid tu negas ne hanc esse uirtutem? non equidem nego: contraria enim uidear probare, si negem: sed ueram nego, quia nō sit illa cœlestis, sed tota terrena: quandoquidē nihil efficit, nisi quod remaneat in terra. Quid sit autem recte opibus uti, & quis sit ex diuitijs fructus petendus, declarabo apertius, quū de pietatis officio loqui cœpero. Iam cætera quæ sequuntur, nullo modo uera sunt. Nam improbis inimicitias indicere, aut bonorum defensionem suscipere, potest cum malis esse cōmune. Quidam enim probitate ficta, uiam sibi ad potentiā muniunt, faciuntq; multa, quæ boni solent: eo quidem promptius, quod fallendi gratia faciūt. Vtinamq; tam facile esset præstare, q̄ facile est simulare bonitatē. Sed ij, quum esse cœperint propositi ac uoti sui compotes, & summum potentiæ gradum ceperint, tum uero simulatione deposita, mores suos detegunt, rapiūt omnia & uexant: eosq; ipsos bonos, quorū causam susceperant, insequūtur: & gradus per quos ascenderunt, amputant, ne quis illos cōtra ipsos possit imitari. Veruntamen putemus hoc officium non nisi boni esse, ut bonos defendat. At id suscipere facile est, implere difficile: quia quum te certaminis congressioniq; commiseris, in arbitrio dei, non tuo, uictoria posita est: & plerunq; improbi & numero & conspiratione sunt potentiores, quā boni, ut ad eos superados, nō tam uirtus, quā felicitas necessaria sit. An aliquis ignorat, quoties melior iustiorq; pars uicta sit? Hinc semper dominationes acerbæ in ciues extiterūt.

Plena

A Plena est exemplis omnis historia, sed nos contenti erimus uno. Cn. enim Pompeius bonorū uoluit esse defensor: siquidē pro republica, pro senatu, pro libertate arma suscepit. Is tamē uictus cum ipsa libertate occidit, et à spadonibus Aegyptijs detruncatus, insepultus abiectus est. Non est igitur uirtus, aut hostē malorū, aut defensorem bonorū esse: quia uirtus incertis casibus non potest esse subiecta.

Commoda præterea patriæ sibi prima putare.

Sublata hominū cōcordia, uirtus nulla est omnino. Quæ sunt enim patriæ commoda, nisi alterius ciuitatis aut gentis incōmoda? Id est fines propagare alijs uolenter ereptos, augere imperium, uectigalia facere meliora. Quæ omnia nō utiq; uirtutes, sed uirtutum sunt euerfiones. In primis enim tollitur humanæ societatis coniunctio, tollitur innocentia, tollitur alieni abstinentia, tollitur deniq; ipsa iustitia, quæ dissidium generis humani ferre non potest: & ubicunq; arma fulserint, hinc eam fugari & exterminari necesse est. Verū est Ciceronis illud: Qui autem ciuium rationem dicunt habendam, externorū negant: dirimunt hi communem generis humani societate, qua sublata, beneficētia, liberalitas, iustitia funditus tollitur. Nam quomodo potest iustus esse qui nocet, qui odit, qui spoliat, qui occidit? Quæ omnia faciunt, qui patriæ prodesse nituntur. Id enim ipsum prodesse quid sit, ignorant, qui nihil putant utile, nihil cōmodum, nisi quod teneri manu potest: quod solum teneri non potest, quia eripi potest. Hæc itaq; (ut ipsi appellant) bona, quisquis patriæ acquisierit, hoc est qui euerfis ciuitatibus, gentibusq; deletis, ærarium pecunia referferit, agros cœperit, ciues suos locupletiores fecerit, hic laudibus fertur in cœlum, in hoc putatur summa & perfecta esse uirtus. Qui error nō modo populū & imperitorū, sed etiam philosophorū est, qui præcepta quoq; dant ad iniustitiam, ne stultitiæ ac militiæ disciplina & autoritas desit. Itaq; quū de officijs ad rem militarem pertinētibus disputent, neq; ad iustitiam, neq; ad ueram uirtutem cōmodatur illa omnis ratio, sed ad hanc uitā, moremq; ciuilem, quem non esse iustitiam & res indicat, & ipse Cicero testatus est. Sed nos, inquit, ueri iuris, germanæq; iustitiæ solidam & expressam effigiem nullam tenemus: Umbra & imaginibus utimur, easq; ipsas utinam sequeremur. Ferūtur enim ab optimis naturæ, ac ueritatis exemplis. Umbra est igitur, & imago iustitiæ, quā illi iustitiam putauerūt. Quid sapientiam? nōne idem confitetur in philosophis esse nullam? At quū Fabritius, inquit, fortis, aut Aristides iustus nominantur, aut ab illo fortitudinis, aut ab hoc iustitiæ petitur, tanquam à sapiente, exemplum. Nemo enim horum sic sapiens, ut sapientē uolumus intelligi. Nec ij qui sapientes habiti & nominati, M. Cato, & C. Lælius, sapientes fuerūt. Nec illi quidē septem, sed ex mediōrū officiorum frequentia similitudinē quandam gerebāt, speciemq; sapientiæ. Si ergo & philosophis, ipsorum confessione, adempta sapientia est, & ijs qui iusti habiti sunt, adempta iustitia est: omnes igitur illæ uirtutis descriptiones falsæ sint necesse est: quia quæ sit uera uirtus scire non potest, nisi iustus ac sapiens. Iustus aut ac sapiens nemo est, nisi quem deus præceptis cœlestibus erudiuit.

Quod in uia erroris est species sapientiæ, & uirtutis: Et quod uia ueritatis & sapientiæ est simplex, & angusta, & ardua, & deum habet ducem. Cap. VII

Am illi omnes qui per aliorum cōfessam stultitiā sapientes existimantur, specie uirtutis inducti, umbras & imagines apprehendunt, nihil uerum. Quod ea sit ratio, quoniam uia illa mendax, quæ fert ad occasum, multos tramites habet, propter studiorum & disciplinarū uarietates, quæ sunt in uita hominum dissimiles atque diuersæ. Nam sicut illa uia sapientiæ, habet aliquid simile stultitiæ, quod libro præcedente monstrauius: ita

Externorū nō minus habenda ratio quam ciuium.

toratio

C hæc, quæ sit tota stultitiæ, habet aliquid simile sapientiæ, quod arripiunt ijs, qui stultitiam publicam intelligunt. Et ut habet uitia manifesta, sic habet aliquid, quod simile esse uideatur uirtuti: ut habet apertū scelus, sic imaginē quandam speciemq; iustitiæ. Quomodo enim præcursor eius uia, cuius uis & potestas omnis in fallendo est, uniuersos in fraudem posset inducere, nisi uerisimilia hominibus ostentaret? Deus enim ut immortale illud arcanū eius in aperto esset, posuit in uia sua quæ homines pro malis & turpibus aspernarentur: ut auersi à sapientiæ & ueritate, quam sine duce ullo requirebant, in idipsum inciderent, quod uitare ac fugere cupiebant. Itaq; illam perditionis ac mortis uiam multiplicem ostendit: uel quod multa sunt genera uitæ, uel quod dijs multi qui coluntur. Huius dux præuaricator ac subdolos, ut uideat esse discrimen aliquod falsi et ueri, mali ac boni, alia ducit luxuriosos, alia eos, qui frugi appellantur, alia imperitos, alia doctos, alia inertes, alia strenuos, alia stultos, alia philosophos. Et eos quidem non uno tramite. Illos enim qui aut uoluptates, aut diuitias non refugiunt, ab hac publica & celebri uia modice segregat. Eos autem, qui aut uirtutem sequi uolunt, aut contemptum rerum profitentur, per confragosa quædam præcipitia trahit. Sed tamen illa omnia itinera, quæ speciem bonorum ostentant, non sunt aliæ uia: sed diuerticula & semitæ, quæ uidentur quidem ab illa cõmuni dextrouersum separari, ad eandem tamen, & ad unum omnes exitum sub ipso fine referuntur. Ibi enim dux ille coniungit omnes, ubi opus fuerat bonos à malis, fortes ab inertibus, sapientes à stultis separari: in deorum scilicet cultu, in quo ille uniuersos (quia sine ullo discrimine stulti fuerunt) uno mucrone iugulat, & præcipitat in mortem. Hæc aut uia, quæ est ueritatis, & sapientiæ, & uirtutis, & iustitiæ, quorum omnium fons unus est, una uis, una sedes, & simplex est, quod paribus animis summaq; concordia unum sequamur, & colamus deum: & angusta, quoniam paucioribus uirtus data est: et ardua, quoniam ad bonum, quod summum ac sublime est, nisi cum summa difficultate & labore non potest perueniri.

*Via perditionis
multiplex.*

*Via iustitiæ
simplex.*

Quare à philosophis ueritas inueniri non poterat, nec ab ijs, qui terrenis dediti sunt, sed ab electis inuenitur per legem dei: cui potest Ciceronis definitio adaptari. Cap. VIII

Nec est uia, quam philosophi quærunt: sed ideo non inuenierunt, quia in terra potius, ubi apparere non potest, quærunt. Errant ergo uelut in mari magno, nec quò ferantur intelligunt, quia nec uiam cernunt, nec ducem sequuntur ullum. Eadem namq; ratione hanc uitæ uiam quærari oportet, qua in alto iter nauibus quæritur. Quæ nisi aliquod cœli lumen obseruent, incertis cursibus uagantur. Quisquis autem rectum iter uitæ tenere nititur, non terram debet aspicere, sed cœlum: & (ut apertius loquar) non hominem sequi debet, sed deum: non his terrestribus simulacris, sed deo seruire cœlesti: non ad corpus referre omnia, sed ad mentem: non huic uitæ dare operam, sed æternæ. Itaq; si oculos in cœlū semper intendas, & solem, quæ oritur obserues, eumq; habeas uitæ quasi nauigij ducem, sua sponte in uiam pedes dirigentur: & illud cœleste lumen, quod sanis mentibus multo clarius sole est, quàm hic quem in carne mortali uidemus, sic reget, sic gubernabit, ut ad summū sapientiæ uirtutisq; portum sine ullo errore perducatur. Suscipienda igitur dei lex est, quæ nos ad hoc iter dirigat: illa sancta, illa cœlestis, quam Marcus Tullius in libro de Rep. tertio penè diuina uoce depinxit. Cuius ego, ne plura dicerem, uerba subieci: Est quidem uera lex, recta ratio naturæ congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quæ uocet ad officium iubendo, uetando, à fraude deterreat: quæ tamen neq; probos frustra iubet, aut uetat, nec improbos iubendo, aut uetando mouet. Huic legi nec propa

Lex naturæ.

A propagari fas est, neque derogari ex hac aliquid licet, neque tota abrogari potest. Nec uero aut per Senatū, aut per populum solui hac lege possumus. Neque est quærendus explanator, aut interpret eius alius. Nec erit alia lex Romæ, alia Athenis, alia nunc, alia posthac: sed & omnes gentes, & omni tempore una lex, & sempiterna, & immutabilis continebit: Vnusque erit communis quasi magister & imperator omnium deus: ille legis huius inuentor, disceptator, lator: cui qui non parebit, ipse se fugiet, ac naturam hominis aspernabitur: hoc ipso luet maximas pœnas, etiam si cætera supplicia, quæ putantur, effugerit. Quis sacramentum dei sciens, tam significanter enarrare legem dei posset, quam illam homo longe à ueritatis notitia remotus expressit? Ego uero eos, qui uera imprudentes loquuntur, sic habendos puto, tanquam diuino spiritu aliquo instructos. Quod si ut legis sanctæ uim, rationemque peruidit, ita illud quoque scisset, aut explicasset, in quibus præceptis lex ipsa consisteret, non philosophi functus esset officio, sed propheta. Quod quia facere ille non poterat, nobis faciendum est: quibus ipsa lex tradita est ab illo uno magistro, & imperatore omnium deo.

Quod caput religionis, & uia ueritatis est deum fideliter noscere, & fideliter colere: Et quare diuærse leges sint à gentibus institutæ: Et quis sensuum integritate uigeat, quam gratia largitur potius, quam natura. Cap. IX

Huius legis caput est primū, ipsum deū nosse, solī obtemperare, solum colere. Non potest enim rationē hominis obtinere, qui parentem animæ suæ deum nescit, quod est summū nefas. Quæ ignoratio facit, ut dijs alienis seruiat, quo nihil sceleratius committi potest. Hinc iam procliuis est ad malitiā gradus per ignorantiam ueri ac singularis boni: quia deus, quē nosse refugit, fons est ipse bonitatis. Vel si iustitiā sequi uolet dei, diuini tamen iuris ignarus, gentis suæ leges tanquam uerum ius amplectitur: quas non utique iustitiā, sed utilitas reperit. Cur enim per omnes populos diuersa & uaria iura sunt cōdita, nisi quod unaquæque gens id sibi sanxit, quod putauit rebus suis utile? Quantum autem à iustitiā recedat utilitas, populus ipse Romanus docet: qui per fœciales bella indicendo, & legitime iniurias inferendo, semperque aliena cupiendo atque rapiendo, possessionē sibi totius orbis cōparauit. Verū hi se iustos putant, si contra leges suas nihil faciant: quod etiā timori ascribi potest, si præsentium pœnarū metu sceleribus abstineant. Sed cōcedamus sanè ut id natura, uel (ut ait philosophus) sua sponte faciant, quod legibus facere coguntur: Num idcirco iusti erunt, qui parent institutis hominū, qui & ipsi aut errare aut iniusti esse potuerunt? Sicut illi duo decim tabularū cōditores, qui publicæ utilitati pro cōditione temporū seruiuerunt. Aliud est igitur ciuile ius, quod pro moribus ubique uariat. Aliud est uera iustitiā, quā uniformē ac simplicē proposuit omnibus deus: quē qui ignorat, & ipsam iustitiā ignoret necesse est. Sed putemus fieri posse, ut aliquis naturali & ingenito bono ueras uirtutes capiat: qualem fuisse Cimonem Athenis accepimus, qui &

Iura ex utilitate nata.

Cimon Atheniensis.

ria est quasi caput, & omnes uirtutes quasi corpus. Ita fiet homo perfectus ac uirtuosus, sed tamen summa omnis in capite est, quod quauis consistere non possit sine omnibus, sine quibusdam tamen potest. Et erit quidem animal uitiosum ac debile, sed tamen uiuet: sicut & is qui deum nouit, & in aliqua re peccat. Dat enim ueniam peccatis deus. Itaque sine membris aliquibus uiui potest, sine capite nullo modo. Hæc res efficit, ut philosophi, etiam si natura boni sunt, tamen nihil sciunt, nihil sapiant. Omnis doctrina & uirtus eorum sine capite est: quia deum nesciunt, qui est uirtutis ac doctrinae caput: quem qui non agnoscit, licet uideat, cæcus est: licet audiat, surdus: licet loquat, elinguis est. Quum uero conditor rerum parentem cognouerit, tunc & uidebit, & audiet, & loquetur: Habere enim caput coepit, in quo sunt sensus omnes collocati, hoc est oculi, aures, & lingua. Nam profectio is uidet qui ueritatem, in qua deus est, uel deum, in quo ueritas est, oculis cordis aspexerit: is audit, qui diuinas uoces, ac præcepta uitalia pectori suo affigit: is loquitur, qui cœlestia differens, uirtutem ac maiestatem dei singularis enarrat. Quare non est dubium, quin impius sit, quisquis deum non agnouerit: omnesque uirtutes eius, quas habere, aut tenere se putat, in illa mortifera uia reperiunt, quæ est tota tenebrarum. Quapropter nihil est, quod aliquis sibi gratuletur, si has inanes uirtutes adeptus est: quia non tantum miser, qui bonis presentibus careat, sed etiam stultus sit necesse est, qui labores in uita sua maximos suscipiat incassum. Nam adempta spe immortalitatis, quæ deus pollicetur in sua religione uersantibus, cuius assequenda gratia uirtus appetenda est, & quicquid malorum acciderit, perferendum est: maxima erit profectio uanitas obsequi uelle uirtutibus, quæ frustra homini calamitates afferunt, & labores. Nam si uirtus est, egestatem, exilium, dolorem, mortemque, quæ timentur à cæteris, pati fortiter ac subire: quid tandem boni in se habet, cur eam philosophi propter seipsam dicant expetendam? Nimirum superuacuis, & inanibus pœnis delectantur quibus licet agere tranquille. Si enim mortales sunt animæ, si uirtus dissoluto corpore nihil futura est: quid fugimus attributa nobis bona, quasi aut ingrati, aut indigni, qui diuinis muneribus perfruamur? Quæ bona ut habeamus, scelerate impieque uiuendum est: quia uirtutem, id est iustitiam, paupertas sequitur. Sanus igitur non est, qui nulla spe maiori proposita, his bonis quibus cæteri utuntur in uita, labores, & cruciatus, & miserias anteponat. Si autem uirtus (ut ab his rectissime dicitur) capeffenda est, quia constat ad eam nasci hominem, subesse debet spes aliqua maior: quæ malorum & laborum, quos perferre uirtutis est, magnam afferat præclarumque solatiū. Nec aliter uirtus, quam per se dura sit, haberi pro bono potest, quam si acerbiter suam maximo bono penset. Aequè non aliter his bonis presentibus abstinendum est, quam si sint aliqua maiora, propter quæ tanti sit & uoluptates ommittere, & mala omnia sustinere. Ea uero nulla sunt bona alia (ut in tertio docui) nisi perpetuæ uitæ. Hanc autem præstare quis potest, nisi deus, qui uirtutem ipsam proposuit? Ergo in dei agnitione & cultu, rerum summa uersatur: in hoc est spes omnis, & salus hominis: hic est sapientiæ gradus primus, ut sciamus quis sit nobis uerus pater, eumque solum pietate debita prosequamur, huic pareamus, huic deuotissime seruiamus: in eo promerendo actus omnis, & cura, & opera collocet.

Quod religio deo, misericordia homini debetur: Et quas causas ædificandi ciuitates, & conueniendi socialiter, & inuentionis uerborum falso commenti sunt. Cap. X

Dixi quid debeatur deo, dicam nunc quid homini tribuendum sit: quam id ipsum, quod homini tribueris, deo tribuitur: quia homo dei simulacrum est. Sed tamen primum officium iustitiæ est coniungi cum deo: secundum cum homine. Sed illud primum religio dicitur, hoc secundum misericordia, uel humanitas nominatur. Quæ uirtus propria est iustorum,

A rum, & cultorum dei: quod ea sola uitæ communis in se continet rationem. Deus enim, qui cæteris animalibus sapientiam non dedit, naturalibus ea munimentis ab incurfu & periculo tutiora generauit. Homine uero quia nudum fragilemque formauit, ut eum sapientia potius instrueret, dedit ei præter cætera hunc pietatis affectum, ut homo hominem tueatur, diligat, foueat, contraque omnia pericula & accipiat, & præstet auxilium. Summum igitur inter se hominum uinculum est humanitas: quod qui diruperit, nefarius & paricida existimandus est. Nam si ab uno homine, quem deus finxit, omnes orimur, certe consanguinei sumus: & ideo maximum scelus putandum est odisse hominē, uel nocentem. Propterea deus præcepit, inimicitias per nos nunquam faciendas, semper esse tollendas: scilicet ut eos qui sint nobis inimici, necessitudinis admonitos, mitigemus. Item si ab uno deo inspirati sumus omnes & animati, quid aliud, quam fratres sumus: & quidē coniuñctiores, qui animis, quam qui corporibus. Itaque non errat Lucretius, quū dicit: Denique cœlesti sumus omnes semine oriundi:

Omnibus ille idem pater est.

Ergo pro belluis immanibus sunt habendi, qui hominibus nocent, qui contra ius humanitatis, & fas omne spoliant, cruciant, occidunt, exterminant. Ob hanc necessitudinem germanitatis docet nos deus, mala nunquam facere, bonum autem semper. Id autem ipsum benefacere quid sit, idem ipse præscribit: Præstare auxiliū depressis & laborantibus, impertiri uictū non habentibus. Deus enim, quoniam pius est, animal nos uoluit esse sociale. Itaque in alijs hominibus nos ipsos cogitare debemus: non meremur in periculo liberari, si non succurrimus: nō meremur auxilium, si negamus. Ad hanc partem philosophorū nulla præcepta sunt: quippe qui falsa uirtutis specie capti, misericordiā de homine sustulerunt: & dum uolunt sanare uitia, auxerūt. Et quū iidem plerumque fateantur, societatis humanæ cōmunionem esse retinendam, ab ea planē se ipsos inhumanae uirtutis suæ rigore discociant. Conuincendus ergo etiam hic error illorū est, qui nihil cuiquam impertient dum putant. Urbis cōdendæ originem atque causam nō unam intulerunt: sed alij *Vrbium cōden-* eos homines, qui sint ex terra primitus nati, quum per syluas & cāpos erraticam *darum origo se-* degerent uitam, nec ullo inter se sermonis aut iuris uinculo cohærent, sed frondes *cundum philo-* & herbam pro cubilibus, speluncas & antra pro domibus haberent, bestijs *sophos.* & fortioribus animalibus prædæ fuisse commemorant: Tum eos, qui aut laniati effugerant, aut laniari proximos uiderant, admonitos periculi sui, ad alios homines decurrisse, præsidium implorasse, & primo nutibus uoluntatē suam significasse, deinde sermonis initia tentasse, ac singulis quibusque rebus nomina imponendo, paulatim loquendi perfecisse rationem: Quū autē nec multitudinē ipsam uiderent contra bestias esse tutā, oppida etiā cœpisse munire, uel ut quietem noctis tutam sibi facerent, uel ut incursionem atque impetum bestiarū non pugnando, sed obiectis aggeribus arcerent. O ingenia hominibus indigna, quæ has ineptias protulerūt: miseros atque miserabiles, qui stultitiā suam literis memoriæque mandauerunt. Qui quū uiderent mutis quoque animalibus ingenitā esse rationem uel conueniendi, uel inuicem appetendi, uel periculi fugiendi, uel mali cauendi, uel cubacula sibi & latibula parandi: homines autē ipsos existimauerint non nisi exemplis admone ri ac discere potuisse, quid metuere sibi, quid cauere, quid facere deberēt: aut nunquā cōuenturos inter se fuisse, nec loquendi rationē reperiuros, nisi eos bestia comedissent. Hæc alijs delira uisa sunt (ut fuerunt) dixeruntque, non ferarū laniatus causam fuisse cōeūdi, sed ipsam potius humanitatē: Itaque inter se cōgregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens, communionis ac societatis appetens esset.

C Nō magna inter eos disceptatio est. Siquidē causā dispares sunt, res eadē est. Posuit utrunq; igitur, quia non repugnat: sed tamen utrunq; nullo modo uerum est: quia non per omnē terram nati sunt homines ē terra, tanquā ex draconis alicuius dentibus seminati (ut poētæ ferunt) sed unus homo à deo factus est, ab eoq; uno omnis terra humano genere cōpleta est, eadem scilicet ratione, qua rursus post diluuium: quod certe negare nō possunt. Nulla igitur in principio facta est eiusmodi cōgregatio, nec unq; fuisse homines in terra, qui propter infantia nō loquerentur, intelligit cui ratio nō deest. Fingamus tamē illa uera esse, quæ ociosi & inepti senes fabulant, ut eos potissimū sensibus, & suis rationibus refellamus. Si hac de causa sunt homines cōgregati, ut mutuis auxilijs imbecillitatē suam tuerent, succurrendū est igitur hominī, qui eget auxilio. Quū enim præsidij causa homines societate cum hominibus inierint & sanxerint, foedus illud à principio sus ortus inter homines inītū aut uiolare, aut nō cōseruare summū nefas putandū est. Nam qui se à præstando auxilio remouet, etiam ab accipiēdo se remoueat necesse est: quia nullius ope indigere se putat, qui alteri suā denegat. Huic uero qui se ipse dis sociat ac secernit à corpore, non ritu hominis, sed ferarū more uiuendū est. Quod si fieri nō potest, retinendū est igitur omnino uinculū societatis humanæ: quia homo sine homine nullo modo potest uiuere. Retētio autē societatis est cōmunitas, id est auxiliū præstare, ut possimus accipere. Sin uero (ut illi alij disputāt) humanitatis ipsius causa facta est hominū cōgregatio, homo certe hominē debet agnosce re. Quod si fecerūt illi rudes, & adhuc feri homines, & fecerūt nondū cōstituta loquēdi ratione, quid putemus hominib. expolitīs, et sermone rerūq; omniū cōmer cio inter se copulatis esse faciendū, q̄ assueti hominib. solitudinē ferre nō possunt?

D In quos præcipue sit humanitas exercenda: & in quibus liberalitatibus imaginarijs pereant opera & impensa præstantis. Cap. XI

Onseruanda est igitur humanitas, si homines recte dici uelimus. Id autē ipsum cōseruare humanitatē, quid aliud est, quā diligere hominē quia homo sit, & idem quod nos sumus. Discordia igitur atq; dissensio, non est secundū hominis rationem. Verumq; est illud Ciceronis, quod ait, hominē naturæ obedientem, hominī nocere non posse. Ergo si nocere hominī contra naturam est, prodesse igitur hominī secundum naturam sit necesse est. Quod qui non facit, hominis se appellatione dispoliat: quia humanitatis officium est, necessitati hominis ac periculo subuenire. Quæro igitur ab ijs, qui fleēt ac misereri nō putāt esse sapiētis, si homo ab aliqua bestia cōprehensus, auxiliū sibi armati hominis imploret, utrū ne succurrendū putent, an minime? Non sunt tam imprudētes, ut negent fieri oportere, qd flagitat, quod exposcit humanitas. Item si aliquis circumueniat igni, ruina opprimat, mergat mari, flumine rapiatur, num putent hominis esse, non auxiliari? Non sunt ipsi homines, si putent: nemo enim potest eiusmodi periculis nō esse subiectus: immo uero & hominis, & fortis uiri esse dicent, seruare periturū. Si ergo in eiusmodi casibus, qui periculū uitæ hominī afferūt, succurrere humanitatis esse cōcedūt, quid causæ est, si homo esuriat, sitiāt, algeat, cur succurrendū esse non putēt? Quæ quū sint paria natura cum illis casibus fortuitis, & unā eandemq; humanitatē desiderent, tamen illa discernunt, quia nō re ipsa uera, sed utilitate præsentī omnia metiunt: illos em̄, quos periculo surripit, sperāt sibi gratiā relatuos: Egentes autē, quia nō sperāt, perire arbitrant quicquid eiusmodi hominibus impertiant. Hinc est illa Plauti detestāda sententiā:

Male meretur, qui mendico dat, quod edat:
Nam & illud quod dat, perit:

Humanitatis
officia.

A Et illi producit uitam ad miseriam.

At enim poeta fortasse pro persona locutus est. Quid Marcus Tullius in suis officialibus libris, nonne hoc idem suadet, non esse omnino largiendum? Sic enim dixit: Largitio quæ fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit, ita benignitas benignitate tollitur: qua quo in plures usus *is*, eo minus in multos uti possis. Et idem paulò post: Quid autem est stultius, quàm quod libenter facias, curare ut id diutius facere non possis? Videlicet professor sapientiæ refrenat homines ab humanitate, monetq; ut rem familiarem diligenter custodiant, malintq; arcam, quàm iustitiam conseruare. Quod cum intelligeret inhumanum esse ac nefarium, mox alio capite, quasi actus pœnitentiæ, sic ait: Nonnunquam tamen est largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum, & sæpe idoneis hominibus egentibus de re familiari impertiendum. Quid est idoneis; nempe ijs, qui restituere, ac referre gratiam possint. Si nunc Cicero uiueret, exclamationem profecto: Hic hic M. Tulli aberrasti à uera iustitia, eamq; uno uerbo sustulisti, quò pietatis & humanitatis officia, utilitate metitus es. Non enim idoneis hominibus largiendū est, sed quantū potest nō idoneis: Id enim iuste, id pie, id humane fit, qd sine spe recipiendi feceris. Hæc est uera illa & genuina iustitia, cuius solidā & expressam effigiē nullā tenere uos dicitis. Ipse pluribus locis clamas, mercenariā nō esse uirtutē: faterisq; in libris legū tuarū liberalitē gratuitā esse, his uerbis: Nec est dubiū, quin is, qui liberalis benignusq; dicit, officiū, nō fructū sequat. Cur ergo idoneis potius largiris, nisi ut postea mercedē recipias? Te ergo autore, ac præceptore iustitiæ, quisquis idoneus nō erit, nuditate, siti, fameq; conficiet: nec homines copiosi, & usq; ad delitias abūdantes, subuenient ultimæ necessitati. Si uirtus

B mercedē non exigit, si propter se (ut dicitis) expetēda est: ergo iustitiā principem matremq; uirtutū suo precio, nō tuo cōmodo æstima: eiq; potissimū tribue, à quo nihil speres. Quid personas eligis? quid mēbra inspicias? Pro homine tibi habendus est quisquis precatur, ideo quia te hominē putet. Abijce umbras illas imaginēsq; iustitiæ, atq; ipsam uerā & expressam tene: largire cæcis, debilibus, claudis, destitutis, quibus nisi largiari, moriendum est: inutiles sunt hominibus, sed utiles deo, qui eos retinet in uita, q̄ spiritu donat, qui luce dignat: foue quantū in te est, & animas hominū, ne extinguant, humanitate sustenta. Qui succurrere perituro potest, si non succurrerit, occidit. Verum isti, quia neq; naturā retinent, neq; præmium in eo qd sit, sciunt, dum perdere timent, perdunt: & in id, quod maxime cauent, incidūt: ut quicquid largiunt, aut pereat omnino, aut ad tempus breuissimū, proficit: nam qui exiguā stipem miseris negant, qui conseruare humanitatē sine damno suo nolūt, patrimonia sua effundūt, ut aut peritura & fragilia sibi cōparent, aut certe suis maximis damnis nihil cōsequant. Quid enim dicendū est de ijs, qui populari leuitate ducti, uel magnis urbibus suffecturas opes exhibendis muneribus impendūt: nisi eos dementes atq; furiosos, qui præstent id populo, qd & ipsi perdant, & nemo eorū, quibus præstat, accipiat. Itaq; ut est omnis uoluptas caduca & breuis, oculorū maxime, & aurium, aut obliuiscuntur homines, & alterius damna pro ingratu habent: aut etiam offenduntur, si non est libidini uulgi satisfactum: ut etiam homines stultissimi malum sibi malo comparauerint: aut si adeo placuerint, nihil amplius quàm inanem fauorem, paucorumq; dierum fabulas assequuntur. Sic quotidie leuissimorum hominum patrimonia in res superuacuas prodiguntur. Num ergo illi sapientius, qui utiliora & diuturniora ciuibus suis exhibent munera? si scilicet, qui publicis operibus extructis, memoriā nomini suo quarunt. Ne isti quidem recte bona sua in terram sepeliunt: quia

† germana

Egentibus sine respectu largiendum.

C nec memoria quicquid mortuis confert, nec opera eorum sempiterna sunt: siquidem aut uno tremore terrae dissipantur & corruunt, aut fortuito consumuntur incendio, aut hostili aliquo impetu diruuntur, aut certe uetustate ipsa dissoluta labuntur. Nihil est enim (ut ait orator) opere & manu factum, quod non conficiat & consumat uetustas. Ad haec iustitia & lenitas florescit quotidie magis. Illi ergo melius, qui tribulibus suis, aut clientibus largiuntur: aliquid enim praestant hominibus & profunt: sed non est illa uera & iusta largitio. Beneficentia enim nulla est, ubicumque necessitas non est. Perit ergo quicquid gratiae causa tribuitur non indigentibus: aut cum faenore redit, & beneficentia non erit. Quod etsi gratum est ijs, quibus datur, iustum tamen non est: quia si non fiat, nihil mali sequitur. Vnum igitur certum & uerum liberalitatis officium est, egentes atque inuites alere.

A quo sit speranda & expetenda, & quae, & quanta sit uera liberalitatis merces: & quam inanis & nulla falsa: & qui sunt gradus humanitatis. Cap. XII

Maec est illa perfecta iustitia, quae custodit humanam, de qua philosophi loquuntur, societatem. Hic diuitiarum maximus & uerissimus fructus est, non uti opibus ad propriam unius uoluptatem, sed ad multorum salutem: non ad praesentem suum fructum, sed ad iustitiam, quae sola non interit. Tenendum est igitur omnino, ut ab officio misericordiae spes recipienda absit omnino. Huius enim operis & officij merces a deo expetenda est solo: nam si ab homine expetes, iam non humanitas erit illa, sed beneficii faenore: nec potest uideri bene meruisse, qui quod fecit, non alteri, sed sibi praestat: & tamen eodem redit, ut quod alteri quisque praestiterit, nihil ab eo commodi speras, uere sibi praestet: quia mercedem capiet a deo. Item deus praecipit, ut si quando coenam parauerimus, eos in conuictum adhibeamus, qui reuocare non possint, & uicem reddere, ut omnis actus uirtutis nostrae non careat misericordiae munere. Nec tamen quisquam interdictam sibi putet aut communionem cum amicis, aut charitatem cum proximis: sed notum nobis deus fecit, quod sit uerum & iustum opus, ita nos oportere cum proximis uiuere, dummodo sciamus, illud ad hominem, hoc ad deum pertinere. Praecipua igitur uirtus est hospitalitas, quod philosophi quoque aiunt: sed eam detorquent a uera iustitia, & ad commodum rapiunt. Recte, inquit Cicero, a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim (ut mihi quidem uidetur) ualde decorum, patere domos hominum illustrium hospitibus illustribus. Eodem modo rursus errauit, qui tum quum idoneis esse diceret largiendum: Non enim iusti & sapientis uiri domus illustribus debet patere, sed humilibus & abiectis: nam illustres illi ac potentes nulla re possunt indigere, quos opulentia sua & munit & honorat. Nihil autem a uiro iusto faciendum est, nisi quod sit beneficium. Beneficium autem si referat, interit atque finit: nec enim possumus id habere integrum, cuius precium nobis persolutum est. In his itaque beneficijs iustitiae ratio uersat, quae salua & incorrupta permanerint. Permanet autem non aliter, quam si praestentur ijs hominibus, qui prodesse nullo modo possunt. At ille in recipiendis illustribus, nihil spectauit aliud, nisi utilitatem: nec dissimulauit homo ingeniosus, quid ex eo commodi speraret. Ait enim, quid faciat potentem apud externos futurum per gratiam principum, quos sibi hospitij & amicitiae iure constrinxerit. O quam multis argumentis Ciceronis inconstantia, si id agere, redargui posset: nec tam nostris, quam suis uerbis refelleret. Idem quippe ait, ut quisque maxime ad suum commodum referat quaecumque agit, ita minime esse uirum bonum. Idem etiam negat simplicis & aperti hominis esse, ambire, simulare aliquid & praetendere: aliud agere uideri, quum aliud agat: praestare se alteri fingere, quod sibi praestet: sed malitiosum potius, & astutum, et fallacem, & subdolum. Quomodo ergo defenderet, quo minus ambitiosa illa hospitalitas malitia esset? Tu mihi

Praecipua uirtus hospitalitas

per

A per omnes portas circuncurses, ut aduenientes populorū atq; urbium principes domum tuam inuities, ut per eos apud ciues eorū potentiam consequare, uelisq; te iustum & humanū, & hospitem uideri, quū studeas utilitati tuæ. Verum hoc ille non potius incaute. Quid enim minus in Ciceronem conuenit? Sed ignorantia ueri iuris prudens ac sciens in hos se laqueos induxit. Quod ut ei possit ignoscere, testificatus est, non ad ueram iustitiam, quam nō teneat, præcepta se dare, sed ad umbram imaginemq; iustitiæ. Ignoscendū est igitur umbratico & imaginario præceptorī: nec ab eo ueritas exigenda est, qui se nescire fateatur. Captiuorū redemptio magnum atq; præclarū iustitiæ munus est: quod idem ipse Tullius approbavit. Atq; hæc benignitas (inquit) etiā reipublicæ est utilis, redimi à seruitute captos, locupletari tenuiores. Hanc ego consuetudinē benignitatis largitioni munerū longe antepono. Hæc est grauium hominū atq; magnorū. Proprium igitur iustorū opus est, alere pauperes, ac redimere captiuos: quū apud iniustos si qui hæc faciāt, graues, & magni appellent. Iis enim maxime laudis est benefacere, quos nemo sperauit esse facturos. Nam qui bonum facit uel consanguineo, uel proximo, uel amico, aut nullam, uel certe nō magnā laudem meretur, quia facere debet: sitq; impius ac detestabilis, nisi fecerit id, quod ab eo & natura ipsa, & necessitudo exigit: & si facit, non tam gloriæ assequendæ, q̄ reprehensionis uitandæ causa facit. Qui autē facit alieno & ignoto, is uere dignus est laude: quoniā ut faceret sola ductus est humanitate. Ibi ergo iustitia est, ubi ad bene faciendū necessitatis uinculū nullū est. Hoc igitur benignitatis officiū nō antepone quidem largitioni munerū debuit, quod est cōparantis, & è duobus bonis id, quod sit melius, eligentis. Illa uero largitio hominū patrimonia sua in mare abijcientiū, inanis & leuis, & ab omni iustitia remotissima est. Itaq; ne dici quidē munera oportet, in quibus nemo accipit, nisi qui accipere nō mereat. Nō minus magnū iustitiæ opus est, pupillos & uiduas destitutos, & auxilio indigentes tueri atq; defendere, quod adeo uniuersis diuina illa lex præscribit: quando quidē boni quicq; iudices ad officium suū iudicāt pertinere, ut eos humanitate naturali foueant, ac ipsidem professe nitantur. Verū hæc opera propria nostra sunt, qui legē, qui uerba ipsius dei præcipientis accepimus. Nam illi quidē sentiunt natura esse iustū, tueri eos qui tutela carent, sed cur ita sit non perspicunt. Deus enim, cuius perpetua clementia est, idcirco uiduas pupillosq; defendi ac tueri iubet, ne quis respectu ac miseratione pignorum suorū retardetur, quo minus mortē pro iustitiā fideq; suscipiat, sed incunctanter ac fortiter subeat: quum sciat se charos suos deo relinquere, nec his unquā præsidium defuturum. Aegros quoq; quibus defuerint qui assistant, curandos fouendosq; suscipere, summæ humanitatis, & magnæ operationis est. Quod qui fecerit, hic uiuam hostiam deo acquirat: & quod alteri dederit ad tempus, ipse à deo accipiet in æternū. Vltimū illud, & maximū pietatis officium est, peregrinorum, & pauperū sepultura: quod illi uirtutis iustitiæq; doctores prorsus nō attigerunt. Nec enim poterant id uidere, qui utilitate omnia officia sua metiebantur. In cæteris enim, quæ supradicta sunt, quāuis uerū litem nō tenuerint, tamen quoniam cōmodi aliquid in his deprehenderūt, quasi odore quodam ueritatis retenti, propius aberrauerūt. Hoc autē, quia nihil uidere in eo cōmodi poterant, reliquerunt. Quinetiam non defuerunt, qui superuacaneam facerent sepulturam: nihilq; dicerent esse malū, iacere inhumatum atq; abiectum: quorum impiam sapientiam cum omne humanū genus respuit, tum diuinæ uoces, quæ id fieri iubent. Verū illi non audent dicere, id nō esse faciendū: sed si forte non fiat, nihil esse incōmodū. Itaq; in ea re nō tam præcipientium, q̄ consolantium funguntur officio: ut si forte

Captiuorum
redemptio.

Pupillarum
defensio.

Aegros curare

Sepultura.

id sapienti euenerit, ne se ob hoc miserum putet: nos autem non quid sapienti ferendum sit dicimus, sed quid facere ipse debeat. Itaque non quaerimus nunc, utrum ne tota sepeliendi ratio sit utilis, nec ne: licet haec etiam si sit inanis (ut illi aestimant) tamen facienda est, uel ob hoc solum, quod apud homines bene & humane fieri uideatur: animus enim quaeritur, & propositum ponderatur. Non enim patiemur figuram & figmentum dei feris ac uolucris in praedam iacere, sed reddamus id terrae, unde ortum est. Et quauis in homine ignoto necessarium sepulturam nulli negandum munus implebimus, in quorum locum, quia desunt, succedat humanitas: & ubicumque homo desiderabitur, ibi exigi officium nostrum putabimus. In quo autem magis iustitiae ratio consistit, quam in eo, ut quod praestamus nostris per affectum, praestemus alienis per humanitatem, quae est multo certior iustiorque? Quam iam non homini praestatur, qui nihil sentit, sed deo: cui charissimum sacrificium est opus iustum. Dicit aliquis fortasse: Si haec omnia fecero, nihil habebō. Quid enim si magnus hominum numerus egebit, algebit, capietur, morietur, ut haec facientem uel uno die patrimonio exui sit necesse: perdam ne rem familiarē meo, aut meorum labore quaesitam, ut iam ipse mihi aliena misericordia uiuendum sit? Quid tu tam pusillo animo paupertatem times, quam etiam uestri philosophi laudant? nihil hac turpius, nihilque hac tranquillius esse testantur. Hoc quod times, solitudinum portus est. An ignoras quot periculis, quot casibus cum his malis opibus subiaceas? Quae tecum bene agēt, si sine tuo cruore transferant. Tu uero praeda onustus incedis, & spolia geris, quae iritent animos etiam tuorum. Quid ergo dubitas, bene collocare id, quod tibi forsitan eripiet, aut unum latrocinium, aut existēs repente proscriptio, aut hostilis aliqua direptio? Quid uerere fluxum ac fragile bonum facere sempiternum: aut thesauros tuos custodi deo credere, ubi non furem praedonemque timeas, non rubiginem, non tyrannum? Qui apud deum diues est, pauper esse nunquam poterit. Si iustitiam tanti putas, sequere abiectis oneribus, quae te premunt. Libera te ipsum cōpedibus & catenis, ut expeditus ad deum curras. Magni & excelsi animi est despicere & calcare mortalia. Sed si hanc uirtutem non capis, ut diuitias tuas in arcam dei conferas, ut fragilibus tibi compares firmiora, liberabo te à metu. Omnia ista pracepta non soli tibi dantur, sed omni populo, qui tibi mente coniunctus est & cohaeret, sicut unus homo. Si solus magnis operibus non sufficis, pro uiriliter parte operare iustitiam: sic tamen, ut quantum diuitijs inter ceteros, tantum opere praecelas. Neque nunc suaderi tibi putes, ut rem familiarem tuam minuas, uel exhaurias: sed quae in superuacua fueras impensurus, ad meliora conuertas: unde bestias emis, hinc captos redime: unde feras pascis, hinc pauperes ale: unde homines ad gladium comparas, hinc innocentes mortuos sepeli. Quid prodest perdita nequitiae bestiarios facere locupletes, & instruere ad flagitia? Transfer ad magnum sacrificium male peritura, ut pro his ueris muneribus habeas à deo munus aeternum. Magna est misericordiae merces, cui deus pollicetur, peccata se omnia remissurum. Si audieris (inquit) preces supplicis tui, & audiam ego tuas: si misertus laborantium fueris, & ego in tuo labore miserebor. Si autem non respexeris, nec adiuueris, & ego animum contra te geram, tuisque te legibus iudicabo.

De premio, & quod in necessitate, & precibus pauperum quisque tentatur à deo: & tribus gradibus uirtutis. Cap. XIII

Voties igitur rogaris, tentari te à deo crede, an sis dignus exaudiri. Circumspice conscientiam tuam, & quantum potes, medere uulneribus: nec tamen quia peccata largitione tolluntur, dari tibi licentiam peccandi putes. Abolentur enim, si deo largiare, quia peccaueras.

Nam

Diuitiae in opera pietatis impendende.

D

A Nam si fiducia largiendi pecces, non abolerentur. Deus enim purgari homines à peccatis maxime cupit: ideoq; agi pœnitentiam iubet. Agere autē pœnitentiam nihil aliud est, quàm profiteri & affirmare, se ulterius non peccaturum. Ignoscitur itaq; ijs, qui ad peccatum ignoranter, imprudenter, incauteq; labuntur: ueniam non habet, qui sciens peccat. Nec tamen si aliquis purificatus fuerit ab omni labe peccati, temperandū sibi ab opere largitionis existimet, quia non habeat peccata, quæ deleat. Immo uero tum magis iustitiam debet operari, quū factus est iustus: ut quod ante in medelam uulnerū fecerat, postmodū faciat in gloriam laudemq; uirtutis. Eò accedit, quod nemo esse sine delicto potest, quandiu indumēto carnis oneratus est. Cuius infirmitas triplici modo subiacet dominio peccati: factis, dictis, cogitationibus. Per hos gradus ad summū culmē iustitia procedit. Primus est uirtutis gradus, malis operibus abstinere: secundus, etiam malis uerbis: tertius, etiā cogitatione rerū malarū. Qui primū gradum ascendit, satis iustus est: qui secundū, iam perfectæ uirtutis, siquidem neq; sermone, neq; factis delinquat: qui tertium, is uere similitudinē dei allecutus uidetur. Est enim penē supra humanū modum, nec cogitatione quidem admittere, quod sit uel factu malum, uel improbū dictu. Itaq; etiam iusti homines, qui frenare se possunt ab omni opere iniusto, nonnunq; tamen ipsa fragilitate uincuntur: ut uel in ira malum dicant, uel aspectu rerū delectabiliū, tacita cogitatione concupiscant. Quod si mortalis conditio nō patitur hominem esse ab omni macula purum, debent ergo perpetua largitione peccata carnis aboleri. Vnū est enim sapientis, & iusti, & uitalis uiri opus, diuitias suas in sola iustitia collocare: qua profecto q; eget, licet ille Croesum, ac Crassum diuitijs superet, hic pauper, hic nudus, hic mēdicus putāndus est. Danda igitur opera est, ut indumēto iustitiæ pietatisq; uelemur: quo nos nemo exuat, quod nobis sempiternū prabet ornatū. Nam si deorū cultores simulacra insensibilia excolunt, & quicquid preciosi habēt, in ea conferūt: quibus nec uti possunt, nec gratias agere, qui acceperint: quanto iustius est & uerius, uiuentia dei simulacra excolere, ut promere ea re inuenire uiuentē? Quæ sicut usui habēt quicquid acceperint, & gratias agunt, ita deus, in cuius cōspectu bonū feceris, & probabit, & mercedē pietatis exoluet.

Agere pœnitentiam, quid sit.

Virtutis tres gradus.

Quod philosophi uera caruerunt humanitate, qui cum Stoicis eam inter morbos animi posuerunt. Cap. XIII

I ergo in homine præclarū & excellens bonum est misericordia, idq; diuinis testimonijs, & bonorū malorumq; cōsensu optimū iudicatur, apparet philosophos longe abfuisse ab humano bono: qui neq; præceperunt eiusmodi quicquam, neq; fecerunt: sed hanc uirtutem, quæ propemodum in homine est singularis, pro uitio semper habuerunt. Libet hic interponere unū de philosophia locum, ut illorū plenius coarguamus errores, qui misericordiā, cupiditatē, metū, morbos animi appellant. Conantur illi quidē uirtutes à uitijs distingere, quod est sanē facilimū. Quis enim nō posset liberalē à prodigo separare, ut illi faciūt, aut parcū à sordido, aut quietū ab inertī, aut cautū à timido: quod hæc quæ sunt bona, fines suos habeant: quos si excesserint, in uitia labuntur. Ita & cōstantia, nisi pro ueritate sit suscepta, fit imprudētia. Item fortitudo, si nulla necessitate cogēte, aut nō pro causa honesta certū periculū subierit, in temeritatē conuertit. Libertas quoq; si alios infectetur potius q; infectantibus resistat, cōtumacia est. Seueritas etiā, nisi se intra cōgruentes nocentiū pœnas coërceat, fit fæua crudelitas. Itaq; dicunt eos, qui mali uideantur, non sua sponte peccare, nec mala potius eligere: sed bonorū specie lapsos incidere in mala, dum bonorum ac malorū discrimen ignorāt. Hæc quidē falsa nō sunt, sed ad corpus cūcta referunt.

C Nam paruum esse, aut constantē, aut cautum, aut quietum, aut fortem, aut seuerū, uirtutes sunt quidem, sed huius temporariæ uitæ. Nos autem, qui hanc uitam cōtemnimus, alias nobis uirtutes propositas habemus, de quibus philosophi ne suspicari quidem ulla ratione potuerunt. Itaq; & uirtutes quasdam pro uitijs, & uitiã quasdam pro uirtutibus habuerunt. Nam Stoici affectus omnes, quorum impulsu animus cōmouetur, ex homine tollunt, cupiditatem, atq; lætitiã, metum, mœstitiã: quorum duo priora ex bonis sunt aut futuris, aut præsentibus: posteriora ex malis. Eodem modo hæc quatuor morbos (ut dixi) uocant, non tam natura insitos, quàm praua opinione susceptos: & idcirco censent eos extirpari posse radicitus, si bonorum malorumq; opinio falsa tollatur. Si enim nihil censeat sapiens bonum, nihilq; malum, nec cupiditate ardescet, nec lætitiã gestiet, nec metu terribitur, nec ægritudine contrahetur. Mox uidebimus, an efficiant, quod uelint, aut quid efficiant: interim propositum arrogans ac penè furiosum, qui se putent mederi, & eniti posse contra uim, rationemq; naturæ.

Quomodo Peripatetici uincant Stoicos, & doceant affectuum naturalium stimulos euelli non posse, sed mitigari: Et quod ea, quæ brutis animalibus data sunt, singulis hominibus insita sunt uniuersa: Et quomodo Stoici mentis affectiones definiat. Cap. XV

Affectus detrahi non posse.

Hæc enim naturalia esse, non uoluntaria, omnium uiuentium ratio demonstrat: quæ eisdem omnibus quatitur affectibus. Peripatetici ergo rectius, qui hæc omnia detrahi posse negant: quia nobiscum simul nata sunt: & conatur ostendere quàm prouidenter, & quàm necessarie deus siue natura (sic enim dicunt) his nos armauerit affectibus: quos tamen quia plerunq; uitiosi fiunt, si nimij sint, posse ab homine adhibito modo salubriter temperari, ut tantum homini, quantum naturæ satis est relinquatur. Non insipiens disputationis, si (ut dixi) omnia non ad hanc uitam referrentur. Stoici ergo furiosi, qui ea non temperant, sed abscindunt: rebusq; à natura insitis, castrare hominē quodammodo uolūt. Quod tale est, quale si uelint aut metum detrahere ceruis, aut uenenum anguibus, aut iram feris, aut placiditatem pecudibus. Nam quæ singula mutis animalibus data sunt, ea uero uniuersa homini simul. Quod si, ut medici dicunt, lætitiæ affectus in splene est, iræ in felle, libidinis in iecore, timoris in corde, facilius est interficere animal ipsum, quàm ex corpore aliquid euellere, quod est animantis naturam uelle mutare. Sed homines prudentes nō intelligunt, cum uitiã ex homine tollunt, etiam uirtutem se tollere, cui soli locum faciunt. Nam si uirtus est, in medio iræ impetu seipsum cohibere & reprimere, quod negare nō possunt: caret ergo uirtute quisquis ira caret. Si uirtus est libidinem corporis continere, uirtute careat necesse est, qui libidinem, quam temperet, non habet. Si uirtus est cupiditatem ab alieni appetitione refrenare, nullam certe uirtutē potest habere, qui caret eo, ad quod cohibendum uirtutis usus adhibetur. Vbi ergo uitiã non sunt, nec uirtuti locus est quidem: sicut nec uictoriæ quidem, ubi aduersarius nullus est. Ita sit, ut bonum sine malo esse in hac uita non possit. Affectus igitur, quasi ubertas animorum est naturalis. Nam sicut in sentes ager, qui est natura fecundus, exuberat: sic animus incultus, uitijs sua sponte inualescens, uelut spinis obducitur. Sed quū uerus cultor accesserit, statim cedentibus uitijs, fruges uirtutis oriuntur. Deus itaq; quū hominem primū fingeret, mirabili prouidentia ingerauit ei prius istas animi cōmotiones, ut posset capere uirtutem, sicut terra culturam: posuitq; materiã uitiōrū in affectibus, uirtutis in uitijs. Quæ profectio aut nulla erit, aut in usu esse non poterit, si desint ea, per quæ uis eius aut appareat, aut constet. Videamus nunc, idem illi, qui uitiã penitus excidunt, quid effecerint.

In quibus corporis partibus sunt affectus.

Quæ

A Quatuor illos affectus, quos ex opinione bonorū, malorumq; nasci putant, quibus euulsis sanandum esse animū sapientis existimant: quoniam intelligunt & natura insitos esse, & sine his nihil moueri, nihil agi posse, alia quædam in eorum locum uicemq; supponunt. Pro cupiditate substituunt uoluntatem, quasi uero non multo sit præstabilius bonum cupere, quàm malum uelle. Item pro lætitiâ gaudiū, pro metu cautionem. At in illo quarto immutandi nominis eius ratio deficit. Itaq; ægritudinē penitus, id est mœstitiam doloremq; animi sustulerunt: quod fieri nequaquam potest. Quis enim potest non dolere, si patriam aut pestilentia exhausta, aut hostis inuaserit, aut tyrannus oppresserit? Potest aliquis non dolere, si sublata uiderit libertatē, si proximos, si amicos, si bonos uiros aut exterminatos, aut crudelissime trucidatos: nisi cuius mens ita obstupuerit, ut sit ei sensus omnis ereptus? Quare aut omnia tollere debuerunt, aut implenda fuerat curta hæc & debilis disputatio: id est etiam pro ægritudine aliquid reponendū: quoniam superioribus ita ordinatis, hoc cōsequens erat. Vt enim præsentibus lætamur bonis, sic malis angimur ac dolemus. Si ergo lætitiâ, quam uitiosam putabāt, nomen aliud indiderunt: sic ægritudinē, quoniam & ipsam uitiosam putabant, aliud uocabulum tribui congruebat. Vnde apparet, non illis rem defuisse, sed uerbum: cuius indigentia eum totum affectum, qui est uel maximus, contra quàm natura pateretur, auferre uoluerunt. Nam illas nominum cōmutationes poteram coarguere pluribus: & ostendere, aut sermonis ornādī augendæq; copiæ gratia, multa nomina eisdem rebus imposita, aut nihil, aut certe non multum inter se illa distare. Nam & cupiditas à uolūtate incipit, & cautio à metu oritur: & lætitiâ nihil aliud est, quàm profusum gaudium. Sed putemus, ut ipsi uolunt, esse diuersa. Nempe igitur cupiditatē esse dicent perseverantem ac perpetuam uoluntatem: lætitiâ uero, insolenter se effrens gaudium: metum autem, nimiam & excedentem modum cautionem. Ita fit, ut ea quæ tollenda esse censent, non tollant, sed temperent: siquidem nomina ipsa tantūmodo immutant, res ipsæ manent. Eò igitur imprudentes reuoluuntur, quò Peripatetici ratione perueniunt: ut uitia, quoniam tolli non possunt, medio temperanda sint. Errant ergo, quoniam non efficiūt quod uolunt, & longo asperocq; circuitu in eandem uiam redeunt.

Affectuum nomina Stoicis cōmutata.

Quomodo Peripatetici errauerūt: & quod bonus usus affectuum uirtus est, malus uitium:

Et quod usus ipse ex causa pensandus est. Cap. XVI

T ego ne Peripateticos quidem accessisse ad ueritatē puto, quia uitia esse concedunt, sed ea mediocriter temperant. Carendum est enim uitij etiam mediocribus: quin potius efficiendum fuit primū, ne uitia essent: nec enim quicquam uitiosum nasci potest: sed uitia fieri, si male utamur affectibus: uirtutes, si bene. Deinde monstrandum est, non ipsos affectus, sed eorum causas esse moderandas. Non est, inquiunt, nimia lætitiâ gestiendū, sed modice ac temperate. Hoc uero tale est, quale si dicerent, non esse currendū concitate, sed gradiendum moderate. At potest & qui graditur errare: & qui currit, rectam uiam tenere. Quid si ostendero esse aliquid, ubi non tantum modicū, sed uel punctum gaudere uitiosum sit: & aliud contrā, in quo uel exultare lætitiâ minime criminofum? Quid tandem nobis ista mediocritas proderit? Quæro utrum ne sapienti lætandū putent, si quid inimico suo mali uident accidere: aut utrum ne lætitiâ refrenare debeāt, si uictis hostibus, aut oppresso tyranno libertas & salus ciuibus parta sit? Nemo dubitat, quin & in illo exiguum lætari, & in hoc parum lætari sit maximum crimen. Eadem de cæteris affectibus licet dicere. Sed, ut dixi, nō in his moderādis sapientiæ ratio uersatur, sed in causis eorū: quoniam extrinsecus

Cōmouentur: nec his potissimū frena imponi oportuit: quoniam & exigui possunt esse in maximo crimine, & maximi possunt esse sine crimine. Sed assignādi fuerūt certis temporibus, & rebus, & locis, ne uitia sint, quibus uti recte licet. Sicut enim recte ambulare bonum est, errare autem malum: sic moueri affectibus in rectum, bonum est: in prauum, malum. Nam libido si extra legitimū torum non euagetur, licet sit uehemens, tamen culpa caret: Sin uero appetit alienum, licet sit mediocris, uitium tamen maximū est. Non est itaq; morbus irasci, nec cupere, nec libidine comoueri: sed iracundum esse morbus est, cupidum, libidinosum. Qui enim iracundus est, etiam cui non debet, aut cui nō oportet, irascitur. Qui cupidus, etiā quod non opus est, concupiscit. Qui libidinosus, etiam quod legibus ueratur, affectat. Omnis ergo ratio in eo uersari debuit, ut quoniam earum rerum impetus inhiberi non potest, nec debet, quia necessariū est insitus ad tuenda officia uitae, dirigeretur potius in uiam rectam, ubi etiam cursus offensione ac periculo caret.

Quod ea, quae philosophi uitia putant, uirtutes sunt, si tamen reuertantur ad finem debitum, id est ad deum: Et quod insani sunt, qui humanam naturam ingenitis affectibus spoliare nituntur. Cap. XVII

Ed euectus sum coarguendi studio longius, quum sit mihi propositū ea, quae uitia philosophi putauerunt, ostendere non tantum uitia non esse, uerum etiam magnas esse uirtutes. Ex alijs docēdi gratia sumam, quae pertinere ad rem maxime puto. Metum seu timorem in maximo uitio ponunt, summamq; imbecillitatē esse animi putant, cui sit cōtraria fortitudo: quae si sit in homine, locū timori esse nullum. Credit ergōne aliquis fieri posse, ut idem metus summa sit fortitudo? Minime: neq; enim uidetur capere natura, ut aliquid in contrariū recidat.

D quid in contrariū recidat. Atqui ego nō arguta aliqua cōclusionē, ut apud Platonem Socrates facit: qui eos, quos cōtra disputat, cogit ea, quae negauerāt, cōfiteri: sed simpliciter ostendam, summū metum summā esse uirtutē. Nemo dubitat, quin timidi & imbecilli sit animi, aut dolorē metuere, aut egestatē, aut exilium, aut carcerem, aut mortem: quae omnia quisquis non exhorruerit, fortissimus iudicatur.

Qui deū metuit nihil exhorrescit.

Qui autem deum metuit, illa uniuersa non metuit. Ad quod probandū argumentis opus nō est, spectatae sunt enim semper, spectanturq; adhuc per orbem poenae cultorum dei: in quibus excruciantis noua & inuisitata tormenta excogitata sunt. Nam de mortis generibus horret animus recordari, quum immanium bestiarum ultra ipsam mortem carnificina saeuierit. Has tamen execrabiles corporum lacerationes felix atq; inuicta patientia sine ullo gemitu pertulit. Haec uirtus omnibus populis, atq; prouincijs, & ipsis tortoribus miraculū maximū praebuit, quum patientia crudelitas uinceretur. Atqui hanc uirtutem nihil aliud, quam metus dei fecit. Itaq; ut dicebam, non euellendus, ut Stoici: neq; temperandus timor, ut Peripatetici uolunt: sed in ueram uiam dirigendus est, auferendiq; sunt metus, sed ita, ut is solus relinquatur, qui quoniam legitimus ac uerus est, solus efficit, ut possint caetera non timeri. Cupiditas quoq; inter uitia numeratur. Sed si haec, quae terrena sunt, concupiscit, uitium est: uirtus autē, si coelestia. Qui enim iustitiam, qui deum, qui uitam perpetuam, qui lucem sempiternā, eaq; omnia quae deus homini pollicetur, cōsequi cupit, opes istas, & honores, & potentatus, & regna ipsa cōtemnet. Dicit fortasse Stoicus: Voluntate opus est ad haec consequenda, non cupiditate: imò uero parū est uelle: multi enim uolunt, sed quum dolor uisceribus accesserit, uoluntas cedit, cupiditas perseverat: quae si efficit, ut contemptui sint omnia, quae à caeteris appetuntur, summa uirtus est: siquidem continentiae mater est. Ideoq; potius illud efficere debemus, ut affectus, quibus praeue uti uitium est, dirigamus in rectum

A rectum. Nam istæ cōcitationes animorum iuncto currui similes sunt, in quo recte moderando, summum rectoris officium est, ut uiam nouerit: quam si tenebit, licet cōcitate ierit, non offendet. Si autem errauerit, licet placide ac leniter eat, aut per confragosa uexabitur, aut per præcipitia labetur: aut certe, quò non opus est deferetur. Sic cursus ille uitæ, qui affectibus uelut equis pernicipibus ducitur, si rectam uiam teneat, fungetur officio. Metus igitur & cupiditas, si proijciantur in terram, uitia fient: uirtutes autem, si ad diuina referantur. Parsimoniam contrà uirtutis loco habent, quæ si studium est habendi, non potest esse uirtus: quia in augendis uel tuendis terrestribus bonis tota uersatur. Nos autem summum bonum non referimus ad corpus, sed omne officium solius animæ cōseruatione metimur. Quod si ut supra docui) patrimonio minime parcendum est, ut humanitatem iustitiamq; teneamus, non est uirtus frugi esse: quod nomen uirtutis specie sefellit ac deceptit. Est enim frugalitas abstinentia quidem uoluptatum: sed eo uitium, quia ex habendi amore descendit: quum sit & uoluptatibus abstinenti, & pecuniæ minime temperandum. Nam parcere, id est mediocriter uti pecuniâ, quasi quædam pusillitas est animi, aut pertimentis, ne sibi desit: aut desperantis, posse se illam reparare: aut contemptum terrestriū non capientis. Sed illi rursus eum qui rei familiari suæ nō parcat, prodigum uocant. Nam ita liberalem distinguunt à prodigo: quod is liberalis sit, qui cibum & benemeritis, & quum oportet, & quantum satis est largiatur: Prodigus uero, qui & non meritis, & quum opus non est, & sine respectu rei familiaris effundat. Quid ergo? prodigum ne dicemus eum, qui misericordiæ causa tribuit egentibus uictum? Atqui multū refert utrum ne scortis propter libidinem largiare, an miseris propter humanitatē: Vtrum pecuniâ tuam perductores, aleatores, lenonesq; diripiāt: an illam pietati ac deo præstes: Vtrum ne illam uentri ac gulæ ingeras: an in thesauro iustitiæ reponas. Ut ergo uitium est effundere in malam partem, sic in bonam uirtus. Si uirtus est non parcere opibus, quæ possunt reparari, ut hominis uitam sustentantes, quæ reparari non potest, uitium igitur parsimonia est. Quare nihil aliud dixerim, quàm insanos, qui hominem mite ac sociale animal orbant suo nomine: qui euulsis affectibus, quibus omnis constat humanitas, ad immobilem stuporem mentis perducere uolunt, dum student animū à perturbationibus liberare, & (ut ipsi dicunt) quietū tranquillūq; reddere. Quod fieri non tantum non potest, quia uis & ratio eius in motu est: sed ne oportet quidem: quia sicut aqua quidem semper iacens & quieta, insalubris & magis turbida est: sic animus immotus ac torpens, inutilis est etiam sibi: nec uitam ipsam tueri poterit, quia nec faciet quicquam, nec cogitabit, quum cogitatio ipsa nihil aliud sit, quàm mentis agitatio. Deniq; qui hanc immutabilitatem animi asserunt, priuare animum uitam uolunt: quia uita actiuosa est, mors quieta. Quædā etiam recte pro uirtutibus habent, sed earum modū non tenent. Virtus est constantia: non ut inferentibus iniuriam resistamus: his enim cedendum est, quod cur fieri debeat, mox docebo: sed ut iubentibus facere nos contra dei legem, cōtraq; iustitiā, nullis minis, aut supplicijs terreamur, quo minus dei iussione, hominis iussioni præferamus. Item uirtus est mortem contemnere: non ut appetamus, eamq; ultro nobis inferamus, sicut philosophorum plurimi & maximi sæpe fecerūt, quod est sceleratum ac nefarium: sed ut coacti deum relinquere, ac fidem prodere, mortem suscipere malimus: libertatemq; defendamus aduersus impotentiam stultam, uecordemq; uolentiam: ut omnes seculi minas atq; terrores fortitudine animi prouocemus. Sic ea quæ alij timent, excelsa & insuperabili mente, dolorem mortemq; calcamus. Hæc est uirtus, hæc uera constantia, in hoc tuenda & conseruanda solo, ut nullus nos terror, nulla uis

Frugalitas:

Mors contemenda.

C à deo possit auertere. Vera igitur Ciceronis illa sententia est: Nemo, inquit, iustus potest esse, qui mortem, qui dolorem, qui exilium, qui egestatem timet. Item Senecæ in libris moralis philosophiæ, dicentis: Hic est ille homo honestus, non apice purpuræ, non lictorum insignis ministerio: sed nulla re minor, qui quum mortem in uicinia uideat, non sic perturbatur, tanquã rem nouam uiderit: qui siue toto corpore tormenta patienda sunt, siue flamma ore recipienda est, siue extendenda per patibulum manus, nõ quærit quid patiatur, sed quã bene. Qui autem deum colit, nec patitur, nec timet. Ergo iustus. His rebus efficitur, ut neque uirtutes, neque uirtutum exactissimos limites nosse, aut tenere possit omnino, quisquis est à religione dei singularis alienus.

Quomodo præcepta dei, quibus insistendum est, à philosophicis dissideant institutis: & quis sit patientiæ titulus. Cap. XVIII

Ed omittamus philosophos, qui aut omnino nihil sciunt, id quod ipsum pro summa scientia præ se ferunt: aut qui non percipiunt etiam quæ sciunt: aut qui, quoniam se putant scire quæ nesciunt, inepte arroganterque desipiunt. Nos ergo (ut ad propositum reuertamur) quibus solis à deo ueritas reuelata, & coelitus missa sapientia est, faciamus quæ iubet illuminator noster deus: sustineamus inuicem, & labores huius uitæ mutuis adiuuentis perferamus. Nec tamen, si quid boni operis fecerimus, gloriam captemus ex eo: monet enim deus, operatorem iustitiæ nõ oportere esse iactantem: ne non tam mandatis coelestibus obsequendi, quàm studio placendi humanitatis officio functus esse uideatur, habeatque iam præciũ gloriæ, quod captauit, nec præmiũ coelestis illius ac diuinæ mercedis accipiat. Cetera quæ obseruare cultor dei debet, facilia sunt, illis uirtutibus cõprehensibiles, ut non mentiatur unquam decipiendi aut nocendi causa. Est enim nefas eum, qui ueritati studeat, in aliqua re esse fallacem, atque ab ipsa, quam sequitur, ueritate discedere. In hac iustitiæ uirtutumque omnium uia, nullus mendacior locus est. Itaque uiator ille uerus ac iustus, non dicet illud Lucilianum:

Mendacis abstinendum.

Homini amico ac familiari non est mentiri meum.

Sed etiam inimico atque ignoto, existimabit non esse mentiri suum. Nec aliquando committet, ut lingua interpretis animi, à sensu & cogitatione discordet. Pecuniam si quam crediderit, non accipiat usuram: ut & beneficiũ incolume sit, quod succurrit necessitati, & abstineat se prorsus alieno. In hoc enim genere officij debet suo esse cõtentus, quem oportet aliàs ne proprio quidem parcere, ut bonũ faciat: plus autem accipere quàm dederit, iniustum est. Quod qui facit, insidiatur quodammodo, ut ex alterius necessitate prædetur. At iustus nunquam prætermittet, quo minus aliquid misericorditer faciat: nec inquinabit se huiusmodi quæstu: sed efficiet, ut sine ullo suo damno id ipsum quod cõmodat, inter bona opera numeretur. Munus non accipiet à paupere, ut si quid ipse præstiterit, eo bonum sit, quo fuerit gratuitum. Male dicenti benedictio respondeat: nunquam ipse male dicat: nec uerbũ malum procedat ex ore hominis, qui colit uerbum bonũ. Quinetiam caueat diligenter, nequãdo inimicũ sua culpa faciat: & si quis extiterit tam proteruus, qui bono & iusto faciat iniuriã, clementer ac moderate ferat, & ultionem suam sibi non assumat, sed dei iudicio reseruet, innocentiam semper & ubique custodiat: quod præceptum nõ ad hoc tantũ ualeat, ut ipse iniuriã nõ inferat, sed ut illatam sibi nõ uindicta deo reseruanda. dicet. Sedet enim maximus & æquissimus iudex speculator, ac testis omnium: hunc homini præferat, hunc malit de sua causa pronunciar e, cuius sententiã nemo effugere potest, nec defensione cuiusquã, nec gratia: Ita fit, ut homo iustus cõtemptus sit omnibus, & quia putabitur semetipsum defendere nõ posse, habebit pro segni & inertia.

Usura non accipienda.

Vindicta deo reseruanda.

A & inertl. Qui autem fuerit ultus inimicum, hic fortis, hic strenuus iudicatur: hunc colunt, hunc omnes uerentur. Bonus uero ille tametsi prodesse omnibus uel pluribus possit, illum tamen suspiciunt qui nocere, quam qui prodesse possit: sed iustum prauitas hominum deprauare non poterit, quo minus deo studeat obtemperare, malitiam contemni, dummodo semper boni fungatur officio, mali nunquam. Cicero in iisdem illis officialibus libris: At uero si quis uoluerit, inquit, sui animi complicatam notionem euoluere, iam se ipse doceat, eum uirum bonum esse, qui profit quibus *Vir bonus.* possit, noceat nemini, nisi lacessitus iniuria. O quam simplicem ueramque sententiam duorum uerborum adiectione corruptit. Quid enim opus fuerat adiungere, nisi lacessitus iniuria: ut uitium bono uiro quasi causam turpissimam apponeret, patientiamque, quae omnium uirtutum maxima est, facere expertem: Nociturum esse dixit bonum uirum, si fuerit lacessitus: iam ex hoc ipso boni uiri nomen amittat necesse est, si nocebit. Non minus enim mali est referre iniuriam, quam inferre. Nam unde certamina inter homines, unde pugnae contentionesque nascuntur, nisi quod improbitati apposta impatientia, magnas saepe concitat tempestates: Quod si patientiam, qua *Patientia.* uirtute nihil uerius, nihil homine dignius inueniri potest, improbitati opposueris, extinguetur protinus, tanquam si igni aquam superfuderis. Sin autem prouocatrix illa improbitas, impatientiam sibi comparem nata est, tanquam perfusa oleo, tantum excitabit incendium, ut id non flumen aliquod, sed effusio cruoris extinguat. Magna itaque patientiae ratio est, quam sapiens homo ademit bono uiro: ut enim nihil malorum fiat, haec sola efficit: quae si detur omnibus, nullum scelus, nulla fraus in rebus humanis erit. Quid ergo bono uiro potest esse tam calamitosum, tamque contrarium, quam irae frena permittere: quae illum non modo boni, sed etiam hominis *B* appellatione dispoliet: Siquidem nocere alteri, ut ipse ait uerissime, non est secundum hominis naturam: Nam & pecudes, si lacessas, aut calce aut cornu repugnant: Et serpentes ac ferae, nisi persequaris, ut occidas, negocium non exhibent. Et (ut ad hominum exempla redeamus) imperiti quoque & insipientes, si quando accipiunt iniurias, caeco & irrationabili furore ducuntur: & ipsi, qui sibi nocent, uicem tribuere conantur. In quo igitur sapiens ac bonus uir a malis & insipientibus differt: nisi quod habet inuictam patientiam, qua stulti carent: nisi quod regere se, ac mitigare iram suam nouit: quae illi, quia uirtute indigent, frenare non possunt. Sed uidelicet haec illum res fefellit: quia quum de uirtute quaeritur, in quacunque contentione uincere, putauit esse uirtutis. Nec uidere ullo modo potuit, hominem dolori & irae succumbentem, & ipsi affectibus indulgentem, quibus debet potius reluctari, & ruentem quancunque in partem prouocauerit improbitas, uirtutis officium non tenere. Qui enim referre iniuriam nititur, eum ipsum, a quo laesus est, gestit imitari: ita qui malum imitatur, bonus esse nullo pacto potest. Duobus igitur uerbis duas uirtutes maximas bono & sapienti uiro, innocentiam, patientiamque detraxit. Sed quia ipse *Canina facundia.* caninam illam facundiam (sicut Sallustius ab Appio dictum refert) exercuit, uoluit quoque hominem canino modo uiuere, ut remordeat lacessitus. Quae retributio contumeliae, quam perniciofa sit, & quas edere soleat strages, unde opportunius petetur exemplum, quam ex ipsius doctoris tristissimo casu: qui dum his philosophorum praeceptis obtemperare gestit, ipse se perdidit: Qui si lacessitus iniuria, patientiam tenuisset, si dissimulare, si ferre contumeliam boni uiri esse didicisset, nec illas nobiles orationes alieno titulo inscriptas, impatientia, & leuitate, & insaniam profudisset: nunquam capite suo rostra, in quibus ante floruerat, cruentasset: nec Rempublicam funditus proscriptio illa deleisset. Sapientis ergo ac boni uiri non est, uelle certare, ac se periculo committere: quoniam & uincere non est in nostra pote-

state: & est anceps omne certamen, sed est sapientis & optimi uiri, non aduersariū uelle tollere, quod fieri sine scelere ac periculo nō potest, sed certamē ipsum, quod fieri & utiliter, & iuste potest. Summa igitur uirtus habenda patientia est: quam ut caperet homo iustus, uoluit illum deus (ut suprā dictum est) pro inerte cōtemni. Nisi enim contumelijs fuerit affectus, quantum habeat fortitudinis in seipso cohibendo ignorabitur. Si autem laceratus iniuria ludentem persequi cōperit, uictus est. Si uero motum illum ratione compresserit, hic planē imperat sibi, & hic regere se potest. Quæ sustentatio sui, recte patientia nominatur: quæ una uirtus omnibus est opposita uitijs & affectibus. Hæc perturbatum animum ac fluctuātem, ad tranquillitatem suam reuocat: hæc mitigat, hæc hominem sibi reddit. Ergo quoniam naturæ repugnare impossibile est, & inutile, ut non commoueamur omnino, prius tamen quā cōmotio illa profiliat ad nocendum, quoad fieri potest, maturius sopiatur. Præcepit deus nō occidere solem super iram nostrā, ne furoris nostri testis abscedat. Deniq; M. Tullius contra suum præceptum, de quo paulò ante dixi, obliuionē iniuriarū in magnis laudibus posuit. Spero (inquit) Cæsar, qui obliuisci nihil soles, nisi iniurias. Quod si hoc ille faciebat homo, non à cœlesti tantum, sed à publica quoq; ciuiliq; iustitia remotissimus, quanto magis id nos facere debemus, qui immortalitatis uelamine candidati sumus.

Quod Peripatetici Stoicis obuiant in defensione affectionū: Et quæ sunt tres furie, quas poëta finxerunt: Et quis earum usus sit, uel abusus. Cap. XIX

D

Toici quum affectus ex homine, tanquam morbos conantur euellere, Peripatetici se opponunt, eosq; nō modò retinent, sed etiā defendunt: nihilq; in homine esse dicunt, quod non magna ratione ac prouidentia sit innatum. Recte id quidem, si singularum rerum ueros terminos scirent. Itaq; hanc ipsam iram fomitem dicunt esse uirtutis: tanquam nemo possit aduersus hostes fortiter dimicare, nisi fuerit ira cōcitatus. Quo planē ostendunt, nec quid sit uirtus scire se, nec cur homini attribuerit iram deus. Quæ si nobis ideo data est, ut ea utamur ad occidendos homines, quid immanius homine, quid similius feris belluis existimandum est, quā id animal quod ad cōmunionem & innocentiam deus fecit? Tres sunt igitur affectus, qui homines in omnia facinora præcipites agant: ira, cupiditas, libido. Propterea poëta tres furias esse dixerūt, quæ mentes hominum exagitent: ira ultionem desiderat, cupiditas opes, libido uoluptates. Sed his omnibus deus certos limites statuit, quos si transcenderint maioresq; esse cōperint, necesse est naturam suam deprauēt, & in morbos ac uitia uertant. Qui autem sint isti limites, nō est magni laboris ostendere. Cupiditas ad ea cōparanda nobis data est, quæ sunt ad uitam necessaria: libido ad sobolem propagandam: iræ affectus ad coercenda peccata eorū, quæ sunt in nostra potestate: id est, ut arctiore disciplina minor ætas ad probitatē iustitiāq; formetur: quæ nisi in metu cohibeatur, licentia pariet audaciam, quæ ad omne flagitium & facinus euadet. Itaq; ut ira uti aduersum minores & iustum est, & necessariū, sic & aduersum pares & perniciosum est, & impiū: Impium, quod uiolatur humanitas: perniciosum, quod illis repugnātibus aut perdere necesse est, aut perire. Hanc autem, quam dixi esse rationem, cur homini sit iræ affectus datus, ex ipsius dei præceptis intelligi potest: qui iubet uti maledictis, & ludentibus nō irascamur. Manus autē nostras supra minores semper habeamus: hoc est, ut peccantes eos assiduis uerberibus corrigamus: ne amore inutili, & indulgentia nimia educentur ad malum, & ad uitia nutriātur. Sed rerum imperiti & rationis ignari, eos affectus qui sunt homini ad usus bonos dati, exterminauerunt, & latius quā ratio postulat, euagantur. Inde iniuste atq;

impie

*Tres furie qd
significant.*

A impie uiuunt. Vtuntur ira contra pares: hinc dissidia, hinc expulsionones, hinc bella contra iustitiam nata sunt. Vtuntur cupiditate ad congregandas opes: hinc fraudes, hinc latrocinia, hinc omnia scelerum genera orta sunt. Vtuntur libidine ad capiendas tantum uoluptates: hinc stupra, hinc adulteria, hinc corruptelae omnes exiuerunt. Quicumque igitur illos affectus intra fines suos redegerit, quod ignorantes deum facere non possunt, hic patiens, hic fortis, hic iustus est.

De quinque sensuum uoluptatibus: Et quare plus uoluptatis datum sit homini a natura, quam ceteris animantibus: Et primum de uoluptate uisus, et de spectaculis euitandis:

Et de ludorum et spectaculorum autoribus. Cap. XX

Est ut contra quinque sensuum uoluptates dicam breuiter. Nam & ipsius libri mensura iam modum flagitat: quae omnes, quoniam uitiosae ac mortiferae sunt, uirtute superari atque opprimi debent: uel (quod paulo ante dicebam) de affectibus ad rationem suam reuocari. Caeterae animatae, praeter unam uoluptatem, quae ad generandum pertinet, nullam sentiunt. Vtuntur ergo sensibus ad naturae suae necessitatem. Vident ut appetant ea, quibus opus est ad uitam tuendam: audiunt inuicem, seque dignoscunt, ut possint congregari. Quae utilia sunt ad uictum, aut ex odore inueniunt, aut ex sapore percipiunt: inutilia respiciunt aut recusant. Edendi & bibendi officium uentris plenitudine metiuntur. Homini uere solertissimi artificis providentia dedit uoluptatem infinitam, & in uitium cadentem: quia proposuit ei uirtutem, quae cum uoluptate semper, tanquam cum domestico hoste pugnaret. Cicero in Catone maiore: Stupra uero, inquit, & adulteria, & omne flagitium, nullis excitari alijs illecebris, nisi uoluptatis. Quumque homini siue natura, siue quis deus, nihil mente praestabilius dedisset, huic diuino muneris ac dono nihil tam inimicum quam uoluptatem. Nec enim libidine dominante temperantiae locum esse: neque in uoluptatis regno uirtutem posse consistere: sed e contrario deus idcirco uirtutem dedit, ut expugnaret & uinceret uoluptatem: eamque egredientem fines sibi datos, infra praescriptum coerceret: ne hominem suauitatibus deliniret atque captum, ditioni suae subiceret, ac sempiterna morte multaret. Voluptas oculorum uaria & multiplex est: quae capitur ex aspectu rerum, quae sunt in uisu hominum, uel natura, uel opere delectabiles. Hanc philosophi rectissime sustulerunt. Aiunt enim multo esse praeclearius, & homine dignius, caelum potius quam caelata intueri: Et hoc pulcherrimum opus, intermicantibus astrorum luminibus tanquam floribus adornatum, quam picta, & ficta, & gemmis distincta mirari. Sed quum diserte ad contemptum terrestrium nos exhortati sunt, & ad caeli spectaculum excitauerunt, tamen spectacula haec publica non contemnunt. Itaque his & delectantur, & libenter intersunt: quae, quoniam maxima sunt irritamenta uitiorum, & ad corripuendos animos potissime ualent, tollenda sunt nobis: quia non modo ad beatam uitam nihil conferunt, sed etiam nocent plurimum. Nam qui hominem, quamuis ob merita damnatum, in conspectu suo iugulari pro uoluptate computat, conscientiam suam polluit, tam scilicet quam si homicidium, quod sit occulte, spectator & particeps fiat. Hos tamen ludos uocant, in quibus humanus sanguis effunditur. A deo longe ab hominibus secessit humanitas, ut quum animas hominum interficiant, ludere se opinentur: nocentiores his omnibus, quorum sanguinem uoluptati habent. Quaero nunc an possint pii & iusti homines esse, qui constitutos sub ictu mortis, ac misericordiam deprecantes, non tantum patiuntur occidi, sed efflagitant, feruntque ad mortem crudelia & inhumana suffragia: nec uulneribus satiati, nec cruore contenti, quin etiam percussos iacentesque repeti iubent, & cadauera ictibus dissipari, ne quis illos simulata morte deludat. Irascuntur etiam pugnantibus, nisi celeriter alter e duobus occisus

Oculorum uoluptas.

Spectacula uitiorum irritamenta.

C est, & tanquam humanum sanguinem sitiunt, oderunt moras, alios illis compares dari poscunt recentiores, ut quamprimū oculos suos satient. Hac cōsuetudine imbuti humanitatē perdiderūt. Itaq; non parcunt etiam innocentibus, sed exercent in omnes, quod in malorum trucidatione didicerunt. Huius igitur publici homicidij socios & participes esse non conuenit eos, qui iustitiā uiam tenere nitūtur. Nō enim quum occidere deus uetat, latrocinari nos tantum prohibet, quod ne per leges quidem publicas licet: sed ea quoq; ne fiant monet, quæ apud homines pro licitis habent. Itaq; nec militare iusto licebit, cuius militia est in ipsa iustitia: nec uero accusare quenq; crimine capitali: quia nihil distat, utrum ne ferro an uerbo potius occidas: quoniam occisio ipsa prohibetur. Itaq; quod in hoc dei præcepto nullam prorsus exceptionem fieri oportet, quin occidere hominē sit semper nefas, quem deus sanctum animal esse uoluit: ergo ne illud quidem concedi aliquis existimet, ut recentes natos liceat oblidere, quæ uel maxima est impietas. Ad uitam enim deus inspirat animas, nō ad mortem. Verū homines, ne quod sit facinus, quo manus suas non polluant, rudibus adhuc & simplicibus animis abnegant lucem nō à se datam. Expectet uero aliquis, ut alieno sanguini parcant, qui nō suo: sed hi sine ulla controuersia scelerati & iniusti. Quid illi, quos falsa pietas cogit exponere? Non possunt innocentes existimari, qui uiscera sua in prædam canibus obijciunt: & quantum in ipsis est, crudelius necant, quàm si strangulassent. Quis dubitet, quin impius sit, qui alienæ misericordiæ locum non tribuit: quinetiam si cōtingat ei, quod uoluit, aut alatur, addixit certe sanguinem suum uel ad seruitutem, uel ad lupanar. Quæ autem possunt, uel soleant accidere in utroque sexu, uel per errorem, quis non intelligit? quis ignorat? Quod uel unius Oedipodis declarat ex-

D emplum, duplici scelere confusum. Tam igitur nefarium est exponere, quàm necare. At enim paricidæ facultatum angustias conqueruntur, nec se pluribus liberis educandis sufficere posse prætendūt: quasi uero aut facultates in potestate sint possidentium, aut non quotidie deus ex diuitibus pauperes, & ex pauperibus diuites faciat. Quare si quis liberos ob paupertatem non poterit educare, fatius est, ut se ab uxoris cōgressione contineat, quàm sceleratis manibus dei opera corrumpat. Ergo si homicidium facere nullo modo licet, nec interesse omnino conceditur, ne conscientiam perfundat ullus cruor: Siquidem populo sanguis ille præstat. In Scenis quoq; nescio an sit corruptela uitiosior. Nam & Comicæ fabulæ de stupris uirginū loquuntur, aut amoribus meretricum: & quo magis sunt eloquentes, qui flagitia illa sinxerūt, eo magis sententiā elegantia persuadent, & facilius inhaerent audientium memoriæ uersus numerosi & ornatī. Item Tragicæ historiæ subijciunt oculis paricidia, & incesta regum malorū, & cothurnata scelera demonstrant. Histriionum quoq; impudicissimi motus, quid aliud nisi libidines docent & instigant? quorum eneruata corpora, & in muliebrem incessum habitumq; molita, impudicas scēminas inhonestis gestibus mentiuntur. Quid de Mimis loquar corruptelarum præferentibus disciplinam: qui docent adulteria, dum fingunt, & simulatis erudiunt ad uera? Quid iuuenes aut uirgines faciant: quum & fieri sine pudore, & spectari libenter ab omnibus cernunt? Admonentur utiq; quid facere possint, & inflāmantur libidine, quæ aspectu maxime concitat: ac se quisq; pro sexu in illis imaginibus præfiguratur, probantq; illa dum rident, & adhærētibus uitij corruptiores ad cubacula reuertunt: nec pueri modò, quod præmaturis uitij imbuti non oportet: sed etiam senes, quos peccare iam non decet, in talem uitiorū semitam dilabuntur. Circensium quoq; ludorum ratio quid aliud habet, nisi leuitatem, uanitatem, insaniam? Tanto nanq; impetu concitantur animi in furorē, quanto illic

Militare Christiano nō licet.

Fabula scenicæ

Spectacula uitiorum causam ministrant.

A illic impetu curritur, ut iam plus spectaculi exhibeāt, qui spectandi gratia ueniūt, quum exclamare, & efferrī, & exilire cōperint. Vitanda ergo spectacula omnia: nō solum ne quid uitiorū pectoribus insideat, quæ sedata & pacifica esse debēt: sed ne cuius nos uoluptatis consuetudo delinuat, & à deo atq; à bonis operibus auertat. Nam ludorum celebrationes, deorū festa sunt: siquidem ob natales eorum, uel templorum nouorū dedicationes sunt constituti: & primitus quidem uenationes, quæ uocantur munera, Saturno attributæ sunt, Ludi autem Scenici Libero, Circenses Neptuno. Paulatim uero & cæteris dijs idem honos tribui cōcepit, singuliq; ludi numinibus eorum consecrati sunt, sicut Sisinnius Capito in libris spectaculorum docet. Si quis igitur spectaculis interest, ad quæ religionis gratia conuenitur, discessit à dei cultu, & ad deos se contulit, quorum natales & festa celebrauit.

De uoluptate aurium: Et quid sibi uelit diuinorum eloquiorū simplicitas, quæ omnibus carminibus, & floribus, pompisq; uerborum præferenda. Cap. XXI

Vrium uoluptas ex uocum & cantuum suauitate percipitur: quæ scilicet tam uitiosa est, q̄ oblectatio illa, de qua diximus, oculorum. Quis enim non luxuriosum ac nequam putet eum, qui Scenicæ artes domi habeat? Atqui nihil refert utrum ne luxuriā solus domi, an cum populo exerceas in theatro. Sed iam de spectaculis dictū est: restat unum, quod est nobis expugnandum, ne capiamur ijs, quæ ad sensum intimum penetrant. Nam illa omnia, quæ uerbis carent, id est aëris & neruorū suauis soni, possunt facile contemni: quia nō adhærent, nec scribi possunt. Carmen autem cōpositū, & oratio cum suauitate decipiens capit mentes, & quō uoluerit impellit. Inde homines literati quum ad dei religionē accesserint, ab aliquo imperito doctore fundati minus credunt. Assueti enim dulcibus & politis sine orationibus, siue carminibus, diuinarū literarum simplicem communemq; sermonem pro sordido aspernantur. Id enim quærunt, quod sensum demulceat. Persuadet autem quicquid est suaue, & animo penitus, dum delectat, insidet. Num igit̄ deus & mentis, & uocis, & linguæ artifex diserte loqui non potest? Imò uero summa prouidentia carere uoluit ea, quæ diuina sunt: ut omnes intelligerēt, quæ ipse omnibus loquebat̄. Ergo qui ueritati studet, qui nō uult ipse se decipere, abijciat inimicas & noxias uoluptates: quæ animam sibi uinciāt, ut corpus tibi dulces: præferant̄ uera falsis, æterna breuibus, utilia iucundis. Nihil aspectu gratū sit, nisi quod pie, quod iuste fieri uideas: nihil auditu suaue, nisi quod alit animam, melioremq; te reddit: maximeq; hic sensus nō est ad uitium detorquendus: qui nobis ideo datus est, ut doctrinā dei percipere possemus. Itaq; si uoluptas est, audire cantus & carmina: dei laudes canere & audire iucundum sit. Hæc est uoluptas uera, quæ comes & socia uirtutis est. Hæc est nō ca duca & breuis, ut illæ, quas appetunt qui corpori, ut pecudes, seruiunt: sed perpetua, & sine ulla intermissione delectans. Cuius terminos si quis excesserit, nihilq; aliud ex uoluptate petierit, nisi ipsam uoluptatē, hic mortem meditatur: quia sicut uita perpetua in uirtute est, ita mors in uoluptate. Qui enim temporalia maluerit, carebit æternis: qui terrena prætulerit, cœlestia non habebit.

De uoluptate olfactus & gustus, quam uir prudens euitare debet, ut laqueos & tendiculas mortis. Cap. XXII

D uoluptates autē saporis & odoris, qui duo sensus ad solum corpus pertinet, nihil est aliud, quod à nobis disputetur, nisi forte quis exigit, ut dicamus. Turpe est sapienti ac bono, si uentri & gulæ seruiat: si uigentis oblitus, ac floribus coronatus incedat: quod qui facit, utique insipiens, ineptus, & nihili est, & quem ne odor quidem uirtutis attigerit. Fortasse

Carminū suauitas sensus demulcet.

c quispiā dixerit, Cur ergo illa facta sunt, nisi ut illis fruamur? At enim iam saepe dictum est, uirtutē fuisse futurā nullā, nisi haberet quæ opprimeret. Itaq; fecit omnia deus ad instruēdum certamen rerum duarū. Ergo illecebræ istæ uoluptatū arma sunt illius, cuius opus unum est expugnare uirtutē, iustitiāq; ab omnibus excludere. His blandimentis & suauitatibus titillat animas. Scit enim quia mortis est fabricatrix uoluptas. Nam sicut deus hominē ad uitam non nisi per uirtutē ac laborem uocat, ita ille ad mortē per delitias ac uoluptates; & sicut ad uerū bonum per fallaciā mala, sic ad uerū malum per bona fallaciā peruenitur. Cauenda sunt igitur oblectamenta ista tanquam laquei & plagæ: ne suauitudinū mollitiē capti, sub ditionem mortis cum ipso corpore redigamur, cui nos mancipauimus.

De uoluptate tactus, & quare sit in homine uehementior, quā in cæteris animalibus: & quantas per eum diabolus turpitudines ingerat, & pericula gehennæ: Et de licito coitu & illicito: Et quare inter omnia animantia, sola mulier post conceptū sit patiens uiri: Et quis sit continentie uel incontinentie fructus. Cap. XXIII

Menio nunc ad eam, quæ percipitur ex tactu, uoluptatem: qui sensus est quidem totius corporis. Sed ego non de ornamentis, aut uestibus, sed de sola libidine dicendum mihi puto: quæ maxime coercēda est, quia maxime nocet. Quum excogitasset deus duorum sexuum rationem, attribuit ipsis, ut se inuicem appeterent, & cōiunctione gauderent. Itaq; ardentissimam cupiditatē cunctorum animantium admiscuit corporibus, ut in hos affectus auidissime ruerēt, eaq; ratione propagari & multiplicari genera possent. Quæ cupiditas & appetentia in homine uehementior & acrior inuenitur: uel quia hominum multitudinem uoluit esse maiorem: uel quoniam uirtutem soli homini dedit, ut esset laus & gloria in coercendis uoluptatibus, & sui abstinentia. Scit ergo aduersarius ille noster, quanta sit uis huius cupiditatis, quam quidā necessitatē dicere maluerūt: eamq; à recto & bono ad malum & prauū transfert. Illicita enim desideria immittit, ut aliena cōtaminent, quibus habere propria sine delicto licet. Obijcit quippe oculis irritabiles formas, suggeritq; fomenta, & uitij pabulum subministrat: tum intimis uisceribus stimulos omnes cōturbat & commouet, & naturalem illum incitat atq; inflammat ardorē, donec irretitū hominē, implicatumq; decipiat. At ne quis esset, qui pœnarum metu abstineret alieno, lupanaria quoq; constituit, & pudorem infeliciū mulierū publicauit: ut ludibrio haberet tam eos qui faciunt, quā quas pati necesse est. His obscœnitatibus animas ad sanctitatem genitas, uelut in cœni gurgite demersit, pudorem extinxit, pudicitiam profligauit. Idem etiam mares admiscuit maribus, & nefandos coitus contra naturam, contraq; institutū dei machinatus est: sic imbuuit homines, & armauit ad nefas omne. Quid enim potest esse sanctum ijs, qui ætatem imbecillam, & præsidio indigentem, libidini suæ depopulandam scēdandamq; substrauerint? Non potest hæc res pro magnitudine sceleris enarrari. Nihil amplius istos appellare possum, quā impios & paricidas: quibus nō sufficiat sexus à deo datus, nisi & suum sexū profane ac petulanter illudant. Hæc tamen apud illos leuia, & quasi honesta sunt. Quid dicam de ijs, qui abominandam non libidinem, sed insaniam potius exercent? Piget dicere. Sed quid his fore credamus, quos non piget facere? & tamen dicendum est, quia fit. De istis loquor, quorum teterrima libido & execrabilis furor, nec capiti quidem parcit. Quibus hoc uerbis, aut qua indignatione tantum nefas prosequar? Vicit officiū linguæ, sceleris magnitudo. Quum igitur libido hæc edat opera, & hæc facinora designet, armandi aduersus eam uirtute maxima sumus. Quisquis affectus illos frenare non potest, cohibeat eos intra præscriptum legitimum

Quibus modis homines ad prauam uoluptatē allicantur.

Libidinis affectus quo modo coercēdi.

A gitimi tori: ut & illud quod auide expetit, assequatur, & tamen in peccatum nō incidat. Nam quid sibi homines perditū uolunt? Nempe honesta opera uoluptas sequitur: si ipsam per se appetunt, iusta & legitima frui licet. Quod si aliqua necessitas prohibet, tum uero maxima adhibenda uirtus erit, ut cupiditati continentia reluctetur. Nec tantū alienis toris, quæ attingere nō licet, uerum etiam publicis uulgatisq; corporibus abstinentū deus præcepit: docetq; nos, quum duo inter se corpora fuerint copulata, unum corpus efficere. Itaq; qui se cœno immerferit, cœno sit oblitus necesse est: & corpus quidem cito abluī potest, mens autem cōtagione impudici corporis inquinata non potest, nisi ex longo tēpore & multis bonis operibus, ab ea quæ inhæserit colluione purgari. Oportet ergo sibi quencq; præponere, duorū sexuū coniunctionem generandi causa datam esse uiuentibus: eamq; legem his affectibus positam, ut successionē parent. Sicut autem dedit nobis oculos deus, nō ut spectemus, uoluptatemq; capiamus, sed ut uideamus propter eos actus, qui pertinent ad uitæ necessitatem: ita genitalem corporis partem, quod nomen ipsum docet, nulla alia causa, nisi efficiendæ sobolis accepimus. Huic diuinæ legi summa deuotione parendum est: sint omnes, qui dei discipulos se profitebuntur, ita morari & instituti, ut imperare sibi possint. Nam qui uoluptatibus indulgent, qui libidini obsequuntur, ij animam suam corpori mancipant, ad mortemq; condemnant: quia se corpori addixerunt, in quo mors habet potestatem. Vnusquisq; igitur quantum potest formet se ad uerecundiam, pudoremq; colat, castitatem mente & conscientia tueatur: nec tantum legibus publicis pareat, sed sit supra omnes leges, qui legem dei sequitur. Quibus bonis si assueuerit, iam pudebit cum in deteriora descendere: modò placeant recta & honesta, quæ melioribus iucundiora sunt, quàm praua & inhonesta peioribus. Nondum omnia castitatis officia executus sum, quàm non modo deus intra priuatos parietes, sed etiam præscriptio lectuli terminat: ut quum quis habeat uxore, neq; seruam, neq; liberam habere insuper uelit, sed matrimonio fidem seruet. Non enim, sicuti iuris publici ratio est, sola mulier adultera est, quæ habet alium: maritus autē etiam si plures habeat, à crimine adulterij solutus est: Sed diuina lex ita duos in matrimoniū, quod est in corpus unum, pari iure cōiungit, ut adulter habeatur quisquis compagem corporis in diuersa distraxerit. Nec ob aliam causam deus quum cæteras animantes suscepto fœtu maribus repugnare uoluisset, solam omnium mulierem patientem uiri fecit: scilicet ne fœminis repugnantibus libido cogeret uiros aliud appetere: eoque facto, castitatis gloriam non tenerent. Sed neque mulier uirtutem pudicitiae caperet, si peccare non posset. Nam quis mutum animal pudicum esse dixerit, quod suscepto fœtu mari repugnat? Quod ideo facit, quia necesse est in dolorē, atq; in periculum ueniat, si admisserit. Nulla igitur laus est non facere, quod non possis facere. Ideo autem pudicitia in homine laudatur, quia non naturalis est, sed uoluntaria. Seruanda igitur fides ab utroque alteri est: imò exemplo continentiae docenda uxor, ut se caste gerat. Iniquū est enim, ut id exigas quod ipse præstare non possis. Quæ iniquitas id effecit profectò, ut essent adulteria, fœminis a gre ferentibus præstare se fidem non exhibentibus mutuam charitatē. Deniq; nulla est tam perditū pudoris adultera, quæ non hanc causam uitij suis prætendat, iniuriam se peccando nō facere, sed referre. Quod optime Quintilianus expressit: Homo, inquit, neq; alieni matrimonij abstinent, neq; sui cultos, quæ inter se natura cōnexa sunt. Nam neque maritus circa corrupendas aliorum coniuges occupatus, potest uacare domesticæ sanctitati: & uxor, quum in tale incidit matrimoniū, exemplo incitata, aut imitari se putat, aut uindicare. Cauēdum igitur ne occasionē uitij nostra

Matrimonia
nij fides.

C intemperantia demus: sed assuefcant inuicem mores duorū, & iugum paribus animis ferant. Nos ipsos in altero cogitemus. Nam ferē in hoc iustitiā summa cōsistit, ut non facias alteri, quicquid ipse ab altero pati nolis. Hæc sunt, quæ ad continentiam præcipiuntur à deo. Sed tamen ne quis diuina præcepta circūscribere se putet posse, addatur illa, ut omnis calumniā & occasio fraudis remoueatur: adulterū esse, qui à marito dimissam duxerit, & eum qui præter crimen adulteri uxore dimiserit, ut alteram ducat: dissociari enim corpus & distrahi deus noluit. Præterea non tantum adulterium esse uitandum, sed etiam cogitationē: ne quis aspiciat aliam, & animo concupiscat. Adulteram enim fieri mentem, si uel imaginem uoluptatis ipsa sibi depinxerit. Mens est enim profectō quæ peccat, quæ immoderata libidinis fructum cogitatione cōplectitur: in hac crimen est, in hac omne delictū, Nam etsi corpus nulla sit labe maculatum, non cōstat tamen pudicitiae ratio, si animus incestus est: nec illibata castitas uideri potest, ubi cōscientiam cupiditas inquit nauit. Nec uero aliquis existimet difficile esse imponere frenos uoluptati, eamq; uagam & errantem castitatis pudicitiaeq; limitibus includere: quum propositū sit hominibus omnibus etiam uincere, ac plurimi beatam atq; incorruptam corporis integritatem retinuerunt, multiq; sint qui hoc cœlesti genere uitæ felicissime perfruantur. Quod quidem non ita deus fieri præcepit, tanquam astringat, quia generari homines oportet: sed tanquam sinat: scit enim quantam his affectibus imponi necessitatem. Si quis hoc, inquit, facere potuerit, habebit eximiam incomparabilemque mercedē. Quod continentiae genus quasi fastigium est, omniumq; cōsummatio uirtutum: Ad quam si quis eniti atq; eluctari potuerit, hunc seruum dominus, hunc discipulum magister agnoscat: hic terram triumphabit, hic erit cōsimilis deo, qui uirtutē dei ceperit. Hæc quidem difficilia uidentur: sed de eo loquimur, cui calcatis omnibus terrenis, iter in cœlum paratur. Nam quia uirtus in delatione consistit, omnia grauiora sunt, dum ignores: ubi cognoueris, facilia. Per ipsas difficultates nobis exeundum est, qui ad summum bonum tendimus.

De pœnitentia, & fructu eius, & conscientiae stimulis, & districto dei iudicio: & quibus sacrificijs, & in qua ara possit placari. Cap. XXIII

N Ec tamē deficiat aliquis, aut de se desperet, si aut cupiditate uictus, aut libidine impulsus, aut errore deceptus, aut ui coactus ad iniustitiā uiam lapsus est. Potest enim reduci ac liberari, si eum pœniteat actorum, & ad meliora conuersus, satis deo faciat: quod fieri posse Cicero nō putauit: cuius hæc in Academico tertio uerba sunt: Quod si liceret ijs, qui in itinere deerrassent, sic uiam deuiam secutos corrigere errorem pœnitendo, facilior esset emendatio temeritatis. Licet planē. Nam si liberos nostros, quum delictorum suorum cernimus pœnitere, correptos esse arbitramur: & abdicatos, abiectosq; rursus tamen suscipimus, fouemus, amplectimur: cur desperemus, clementiā dei patris pœnitendo posse placari? Ergo idem dominus ac parens indulgentissimus, remissurū se pœnitentibus peccata promittit: & obliteraturū omnes iniquitates nostras, si iustitiā denuo cœperimus operari. Sicut enim nihil prodest male uiuenti antea actæ uitæ probitas, quia superueniens nequitia iustitiæ opera deleuit: ita nihil officiūt peccata uetera correcto: quia superueniens iustitia labem uitæ prioris aboleuit. Quem enim facti sui pœnitet, errorē suum pristinū intelligit: ideoq; Græci *μετάνοια* melius & significantius *μετάνοια* dicunt: quam nos latine possumus dicere resipiscitiam. Resipiscit enim, quasi suam mentem ab insaniam receperit, quem errati piget: castigatq; seipsum dementiæ, & cōfirmat animum suum ad rectius uiuendū, quū id ipsum maxime cauet, ne rursus in eisdem laqueos inducatur. Deniq; muta quocq;

A quoque animalia cum fraude capiuntur: si aliquo se modo in fugam extricauerint, fiunt postmodum cautiore: uitantque semper ea omnia, in quibus dolos insidiasque senserunt. Sic hominem poenitentia cautum ac diligentem facit ad euitanda peccata, in qua semel fraude deciderit: nemo enim potest esse tam prudens, tam circumspectus, ut non aliquando labatur. Et idcirco deus imbecillitatem nostram sciens, pro sua pietate aperuit nobis portum salutis: ut huic necessitati, cui fragilitas carnis subiecta est, medicina poenitentiae subueniret. Ergo quicumque aberrauerit, referat pedem, seque quamprimum recipiat ac reformet.

Sed reuocare gradum, superasque euadere ad auras,
Hoc opus, hic labor est.

Degustatis enim male iucundis uoluptatibus, uix diuelli ab his possunt: facilius recta sequerentur, si earum suauitates non attigissent. Sed si eripiant se malae seruituti, condonabitur his omnibus error, si errorem suum uita meliore correxerint. Nec lucrari se quisquam putet, si delicti conscius non habebit: scit enim ille omnia, in cuius conspectu uiuimus: nec si uniuersos homines celare possumus, deum possumus, cui nihil absconditum, nihil potest esse secretum. Quod in exhortationibus suis Seneca mirabili sententia terminauit: Magnam, inquit, nescio quid, maiusque quam cogitari potest, numen est, cui uiuendo operam damus: huic nos approbemus: nam nihil prodest inclusam esse conscientiam: patemur deo. Quid uerius dici potest ab eo, qui deum nosset, quam dictum est ab homine uerae religionis ignaro? Nam & maiestatem dei expressit, maiorem esse dicendo, quam ut eam cogitatio mentis humana capere posset: & ipsum ueritatis attigit fontem, sentiendo uitam hominum superuacuum non esse (ut Epicurei uolunt) sed deo ab his operam uiuendo dari, si quidem iuste ac pie uixerint. Potuit esse uerus dei cultor, si quis illi monstrasset: & contempsisset profecto Zenonem & magistrum suum Socionem, si uerae sapientiae ducem nactus esset. Huic nos, inquit, approbemus. Coelestis profus oratio, nisi antecederet ignorantiae confessio: Nihil prodest inclusam habere conscientiam: patemur deo. Nullus ergo mendacio, nullus dissimulationi locus est: quia parietibus oculi hominum submouentur: dei autem diuinitas nec uisceribus submoueri potest, quo minus totum hominem perspiciat & norit. Idem in eiusdem operis primo: Quid ais? inquit, quid machinaris? quid abscondis? custos te tuus sequitur. Alium tibi peregrinatio subduxit, alium mors, alium ualetudo. Haeret hic, quo carere nunquam potes. Quid locum abditum legis, & arbitros remoues? Putas tibi contigisse, ut oculos omnium effugas demens? Quid tibi prodest non habere conscientiam, habenti conscientiam? Non minus mirabiliter de conscientia, & de deo Tullius: Meminerit, inquit, deum se habere testem, id est (ut ego arbitror) mentem suam, qua nihil homini dedit ipse diuinius. Item quum de bono & iusto uiro loqueretur: Itaque talis uir, inquit, non modo facere, sed ne cogitare quidem quicquam audebit, quod non audeat praedicare. Purgemus igitur conscientiam, quae oculis dei est peruia: & (ut idem ait) semper ita uiuamus, ut rationem nobis reddendam arbitremur: putemusque nos momentis omnibus non in aliquo (ut ille dixit) orbis terrae teatro ab hominibus, sed desuper spectari ab eo, qui & iudex & testis ipse futurus est: cui rationem uitae reposcenti, actus suos inficiari non licebit. Ergo satius est aut effugere conscientiam, aut nos ipsos ultro aperire animum, & perniciem rescissis uulneribus effundere: quibus nemo alius mederi potest, nisi solus ille, qui gressum claudis, uisum caecis reddidit, maculata purgauit membra, mortuos excitauit. Ille ardorem cupiditatis extinguet, extirpabit libidines, inuidiam distrahet, iram mitigabit. Ille reddet ueram & perpetuam sanitatem. Appetenda est haec omnibus medicina: quoniam

*Qua conscientia
uiuendum sit.*

C maiori periculo uexatur anima, quam corpus: & quam primū latentibus morbis adhibenda est curatio. Neq; enim si utatur aliquis oculorū acie clara, mēbris omnibus integris, corporis totius fortissima ualetudine: tamen cum dixerim sanum, si efferatur ira, superbia tumidus infletur, libidini seruiat, cupiditatibus inardescat: sed eum potius, qui ad alienam felicitatem non attollat oculos, opes non admiret, alienā mulierē sancte uideat, nihil omnino appetat, non cōcupiscat alienū, non inuideat ulli, non fastidiat quenq;: sit humilis, misericors, beneficus, mitis, humanus, pax in animo eius perpetua uersetur. Ille homo sanus, ille iustus, ille perfectus est. Quisquis igitur his omnibus praeceptis cōlestibus obtēperauerit, hic est ueri dei cultor: cuius sacrificia sunt māuetudo animi, & uita innocēs, & actus boni. Quae omnia qui exhibet, toties sacrificat, quoties bonum aliquid ac pium fecerit. Deus enim nō desiderat uictimā, neq; muti animalis, neq; mortis ac sanguinis, sed hominis uitam. Ad quod sacrificiū neq; uerbenis opus est, neq; fibris, neq; cespitibus, quae sunt utiq; uanissima: sed ijs quae de intimo corde proferuntur. Itaq; in aram dei, quae uere maxima est, & quae in corde hominis collocata, coingnari non potest sanguine, iustitia imponit, patientia, fides, innocētia, castitas, abstinentia. Hic est uerissimus ritus: haec illa lex dei (ut à Cicerone est dictū) praecleara & diuina, semperq; recta & honesta iubet, uetatq; praua & turpia, cui parentē sanctissimae ac ceruissimae legi iuste ac legitime necesse est uiuere. Cuius legis pauca equidem capita posui, quod sum pollicitus, ea me tantummodo esse dicturum, quae summū fastigium uirtuti & iustitiae imponerent. Si quis uolet caetera omnia comprehendere, ex fonte ipso petat, unde ad nos riuus iste manauit.

Sacrificiū deo gratum.

De differentia doni, & sacrificij diuini, & forma laudandi deum: & orationis forma & fructu. Cap. XXV

D

Nunc de sacrificio ipso dicamus pauca. Ebur, inquit Plato, non castum donum deo. Quid ergo? Picta scilicet, & textu preciosa: imò uero nō castum donum deo, quicquid surripi, quicquid corrumpi potest. Sed sicut hoc uidit, non oportere uiuenti offerre aliquid, quod sit ex mortuo corpore: cur illud non uidit, nō debere incorporali corporale munus offerri? Quanto melius & uerius Seneca: Vultis ne uos, inquit, deum cogitare magnū, & placidum, & maiestate leni uerendum amicum: & semper in proximo, non in molationibus & sanguine multo colendū? Quae enim ex trucidatione immerentium uoluptas est? Sed mente pura, bono honestoq; proposito: nō templa illi congestis in altitudinem faxis struenda sunt: in suo cuiq; cōsecrandus est pectore. Vestes igitur, gemmas, & caetera quae habentur in precio, si quis putet deo chara, is plane quid sit deus nescit: cui putat uoluptati esse eas res, quas etiam homo si quis cōtempserit, iure laudabitur. Quid ergo castum, quid deo dignum, nisi quod ipse in illa diuina lege sua poposcit? Duo sunt, quae offerri debeant, donū & sacrificiū: donum in perpetuum, sacrificium ad tempus. Verum apud istos, qui nullo modo rationē diuinitatis intelligunt, donum est quicquid auro argētoq; fabricatur: Item quicquid serico & purpura textitur sacrificium est & uictima, & quaecunque in ara crematur. Sed utriq; non utitur deus: quia & ipse incorruptus est, & illud totum corruptibile. Itaq; deo utriq; incorporale offerendum est, quo utitur. Donū est integritas animi: sacrificium, laus & hymnus. Si enim deus nō uidetur, ergo his rebus coli debet, quae nō uidentur. Nulla igitur alia religio est uera, nisi quae uirtute ac iustitia constat. Quomodo autem deus iustitia hominis utatur, intellectu facile est. Si enim iustus fuerit homo, accepta immortalitate in aeternum deo seruiet. Homines autem non nisi ad iustitiā nasci, cum philosophi ueteres, tum etiam Cicero suspicatur,

Donum & sacrificiū deo offerenda.

A suspicatur. Differens enim de legibus: Sed omnium, inquit, quæ in hominū doctōrum disputatione uersantur, nihil est profectō præstabilius, quæ planè intelligi nos ad iustitiā esse natos. Id ergo solum deo exhibere atq; offerre debemus, ad quod capiendū nos ipse generauit. Hoc autem duplex sacrificij genus quàm sit uerissimū, Trismegistus Hermes idoneus testis est: qui nobiscum, id est cum prophetis, quos sequimur, tam uerbis, quæ re congruit, sicquæ de iustitia locutus est: Hoc uerbum o fili adora & cole. Cultus autē dei unus est, malum nō esse. Item in illo sermone perfecto, quū exaudisset Asclepiū quærentē à suo filio, utrum placeret patri eius offerri thus, & alios odores ad sacrificiū dei, exclamauit: Bene bene o mi nate, o Asclepi. Est enim maxima impietas tale quid de illo uno ac singulari bono in animū inducere. Hæc & his similia huic nō conueniūt. Omnium enim quæcūq; sunt, plenus est, & omnium minime indigens. Nos uero gratias agentes, adoremus. Huius enim sacrificiū sola benedictio. Et recte: Verbo enim sacrificari oportet deo: siquidē deus uerbum est, ut ipse cōfessus est. Summus igitur colendi ritus est, ex ore iusti hominis ad deum directā laudatio: quæ tamen ipsa, ut deo sit accepta, & humilitate, & timore, & deuotione maxima opus est: ne quis forte integritatis & innocentiae fiduciam gerens, tumoris & arrogatiæ crimen incurrat, eoquæ factō gratiā uirtutis amittat. Sed ut sit deo charus, omniq; macula careat, misericordiā dei semper imploret, nihilq; aliud precetur, nisi peccatis suis ueniā, licet nulla sint: Si quid aliud desiderauerit, nō est opus dicto scienti quid uelimus: si quid ei boni euenierit, gratias agat: si quid mali, satisfaciatur: & illud sibi ob peccata sua fateatur euenisse: nihilominus in malis gratias agat, & in bonis satisfaciatur, ut idem sit semper, & stabilis, & immutabilis, & inconcussus. Nec tantū hoc in templo putet sibi esse faciendū, sed & domi, & in ipso etiam cubili suo. Secum deniq; habeat deum semper in corde suo consecratū: quoniā ipse est dei templū. Quod si deo patri ac domino hac assiduitate, hoc obsequio, hac deuotione seruerit, consummata & perfecta iustitia est: quam qui tenuerit, hic (ut ante testati sumus) deo paruit, hic religioni atq; suo officio satisfecit.

*Summus colendi
dei ritus.*

LIBRI SEXTI FINIS.

LACTANTII FIRMIANI

DIVINARVM INSTITVTIONVM ADVERSVS GEN-
TEIS LIBER SEPTIMVS ET VLTIMVS, DE DI-
VINO PRAEMIO ET VLTIMO FUTURO
IUDICIO, AD CONSTANT. IMP.

*Quid sit dictum in precedentibus libris: quid restat dicendum in ultimo: qui sint
creditori ueritati, & qui non. Cap. I*

BENE habet: iacta sunt fundamenta, ut ait eximius orator. Verum nos non tantū fundamenta iecimus, quæ firma & idonea essent operi perferendo: sed magnis robustisq; molibus ædificium totū penè usque ad summā perduximus. Restat id quod est multo facilius, uel tegere, uel ornare: sine quo tamē priora opera inutilia sunt, & ingrata. Nam quid prodest, aut falsis religionibus liberari, aut intelligere uerā? quid aut uanitatē falsæ sapientiæ peruidere, aut quæ sit uera cognoscere? quid inquam prodest cœlestem illam iustitiā defendere? quid cum magnis difficultatibus cultum dei tenere, quæ est summa uirtus, nisi quū diuinū præmiū beatitudinis perpetuæ subsequatur?

C De qua nobis est in hoc libro differendum, ne priora omnia irrita & infructuosa uideantur, si hoc, cuius causa illa suscepta sunt, in incertum relinquamus: ne quis forte arbitretur tantos labores incassum suscipi, dum eorum coelesti mercede diffidit: quam deus statuit ei, qui haec suauia terrae bona, pro sola nudaque uirtute contempserit. Satis & huic parti faciamus, tum testimonijs diuinarum literarum, tum etiam probabilibus argumentis, ut aequae clarum sit, & futura praesentibus, & diuina terrenis, & perpetua breuibus esse anteponenda: quoniam temporalia sunt praemia uitiorum, sempiterna uirtutum. Exponam igitur rationem mundi, ut facile possit intelligi, quando, & quare sit effectus a deo: quod Pato, qui de mundi fabricatione disseruit, nec scire potuit, nec explicare: quippe qui coeleste mysterium, quod non nisi prophetis, ac deo docete discitur, ignorabat: ideoque in perpetuum dixit esse fabricatum: quod longe secus est: quoniam quicquid est solido ac graui corpore, ut initium coepit aliquando, ita finem capiat necesse est. Nam Aristoteles quum non uideret, quemadmodum posset tanta rerum magnitudo interire, & hanc praescriptionem uellet effugere: semper ait fuisse mundum, ac semper futurum. Prorsus nihil uidit, quia quicquid est, aliquando habuerit principium necesse est: nec omnino quicquam potest esse, nisi coeperit. Nam quum terram, & aquam, & ignem disperire, consumi, extinguique uideamus, quae sunt utique mundi partes, intelligitur totum esse mortale, cuius membra sunt mortalia. Ita sit, ut natum sit, quicquid potest interire: sed & omne quod sub uisum oculorum uenit, & corporale (ut ait Plato) & solubile sit necesse est. Unus igitur Epicurus, autore Democrito, ueridicus in hac re fuit: qui ait, & ortum aliquando, & aliquando esse periturum. Nec tamen rationem ullam reddere potuit, scilicet aut quibus de causis hoc tantum opus, aut quo tempore resoluatur. Quod quoniam nobis deus reuelauit, nec coniecturis id assequimur, sed traditione coelesti: docebimus sedulo, ut tandem studiosis ueritas appareat, nec uidisse, nec comprehendisse philosophos ueritatem: sed ita leuiter odoratos, ut tamen unde eos ille odor sapientiae tam suauis, tam iucundus afflarit, nullo modo senserint. Interim necessarium puto admonere lecturos, quod haec nostra quae tradimus, prauae uitiosaeque mentes aut omnino non intelligent (hebetatae enim acies eorum terrenis cupiditatibus, quae sensus omnes grauatae, imbecillesque reddunt) aut etiam si intelligent, dissimulabunt tamen, & esse haec uera nolent: quia trahuntur a uitijs, & scientes malis suis fauent, quorum suauitate capiunt: & uirtutis uiam deserunt, cuius acerbitate offendunt. Nam qui auaritia & opum inexplebili quadam siti flagrant, quia non possunt uenditis, aut elargitis, quae amant, tenui cultu uitam degere, sine dubio malunt id esse fictum, quo desiderijs suis renunciare coguntur. Item qui libidinum stimulis incitati (ut ait poeta) in furias ignemque ruunt, utique incredibilia nos afferre dicunt: quia uulnerant aures eorum praecipua continentiae: quae illos a uoluptatibus suis prohibet, quibus animam suam cum corpore adiudicauerunt. Qui uero ambitione inflati, aut amore potentiae inflammati, omne studium suum ad honores acquirendos contulerunt: ne si solem quidem ipsum gestemus in manibus, si dem commodabunt ei doctrinae, quae illos iubet, omni potentia & honore contempto, humiles uiuere: atque ita humiles, ut & accipere iniuriam possint, & referre nolint, si acceperint. Ii sunt homines, qui contra ueritatem clausis oculis quoquo modo latrant. Qui autem sani sunt, uel erunt, id est non ita uitijs immersi, ut sanabiles non sint, & credent his, & libenter accedent, & quaecumque dicimus, aperta, & plana, & simplicia, & quod maxime opus est, uera & inexpugnabilia illis uidebuntur. Nemo uirtuti fauet, nisi qui sequi potest: sequi autem non facile est omnibus. Ii possunt, quos paupertas & rerum indigentia exercuit, & capaces uirtutis effecit. Nam si uirtus est tolerantia malorum, non capiunt ergo uirtutem, qui semper in bonis fuerunt: quia mala

neque

Epicuri de mundo
do sententia.

Veritas a quibus
non possit intelligi.

A necque experti sunt, necque ferre possunt assuetudine ac desiderio bonorum, quae sola non uerunt. Eo fit, ut pauperes & humiles deo credant facilius, qui sunt expediti, quam diuites, qui sunt impedimentis pluribus implicati: imò catenati & cōpediti seruiunt ad nutū dominæ cupiditati, quae illos inextricabilibus uinculis irretiuu: nec possunt in cœlum aspicere, quoniã mens eorū in terram prona humiq; defixa est. Virtutis autem uia non capit magna onera portantes: angustus admodū trames est, per quē iustitia hominē deducit in cœlum: hunc tenere non potest, nisi qui fuerit expeditus & nudus. Nam isti locupletes multis & ingentibus sarcinis onerati, per uiam mortis incedūt, quae latissima est: quoniã late perditio dominatur. His acerbata sunt, his uenena, quae deus ad iustitiã præcepit, quaeque nos dei magisterio de uirtute ac ueritate differimus: Quibus si repugnare audebunt, necesse est hostes se esse uirtutis iustitiæque fateantur. Aggrediar nunc quod superest, ut finis operi possit imponi. Id autem superest, ut de iudicio dei differamus: quod tunc constituetur, quū dominus noster redierit in terram, ut unicuique pro merito aut præmium perfoluat, aut poenā. Itaque ut in quarto libro de primo aduentu eius diximus, sic in hoc, secundum referamus aduentum, quem Iudaei quoque confitentur & sperant, sed frustrat quoniã necesse est ad eos consolandos reuertatur, ad quos cōuocandos prius uenerat: nam qui uiolauerunt impiè humilem, sentient in potestate uictorem. Eaque omnia quae legunt, & non intelligūt, deo cōpensante patientur: quippe qui peccatis omnibus inquinati, & in super sancto cruore perfusi, ab illo ipso, cui nefandas manus intulerunt, sint ad æterna supplicia destinati. Sed erit nobis contra Iudæos separata materia, in qua illos erroris & sceleris conuincemus.

Virtutis uia.

Quod aureū seculū, id est felicissimus status futurus est post iudiciū: Et quare ratio mūdi non potest ab homine cōprehendi: Et quod ueram sapientiã non assequitur quis beneficio naturæ, sed gratiæ. Cap. II

B unc ignaros ueritatis instruamus. Dispositione summī dei sic ordinatum, ut iniustū hoc seculū, decurso temporū spacio terminū sumat: extinctaque protinus omni malitia, & piorū animis ad beatā uitam reuocatis, quietū, tranquillū, pacificū, aureū denique (ut poëtæ uocant) seculū, deo ipso regnante floreat. In primis causa errorū omnium philosophis hæc fuit, quod rationē mūdi, quae totam sapientiã cōtinet, non cōprehenderunt. Ea uero sensu proprio & interna intelligentiã non potest cōprehendi: quod illi sine doctore per se ipsos facere uoluerūt. Itaque in uarias, sibi que saepe contrarias sententias inciderunt, ex quibus exitū non haberēt, & in eodē luto (sicut Comicus ait) hæsitauerūt, scilicet assumptionibus eorū non respondente ratione: quū assumpsissent quidem uera, sed quae affirmari probarique non possent sine scientia ueritatis, rerumque cœlestium: quae (ut saepe iam dixi) non potest esse in homine, nisi deo docente, percepta. Nam si potest homo intelligere diuina, potest & facere: Nam intelligere est quasi euestigio subsequi. Non potest autē facere, quae deus: quia mortali corpore indutus est. Ergo nec intelligere quidem potest, quae fecit deus. Quod autem fieri non possit, ex immensitate rerum atque operū diuinorū facile est unicuique metiri. Nam si mundū cum omnibus quae sunt in eo, cōtemplari uelis, intelliges profectò, quantum dei opus humanis operibus antestet. Ita quantum inter opera diuina & humana interest, tantū distare inter dei hominisque sapientiã necesse est. Nam quia deus incorruptus atque immortalis, & ideo perfectus, quia sempiternus est, sapientiã quoque eius perinde ut ipse perfecta est. Nec obstare illi quicquā potest: quia nulli rei deus ipse subiectus est. Homo autem quia subiectus est passioni, subiecta est & sapientia eius errori: & sicut hominis uitam multae res impediunt, quo minus possit esse perpetua, ita sapientiã quoque eius multis rebus impediiri necesse est, quo mi-

Hominis non potest esse perfecta sapientia.

C nus in perspicienda penitus ueritate perfecta sit. Ergo nulla est humana sapientia, si per se ad notionem ueri scientiamque nitatur: quoniam mens hominis cum fragili corpore illigata, & in tenebroso domicilio inclusa, neque liberius euagari, neque clarius perspicere ueritatem potest, cuius notio diuinæ conditionis est. Deo enim soli opera sua nota sunt: homo autem non cogitando aut disputando assequi eam potest, sed discendo & audiendo ab eo, qui scire solus potest, & docere. Ideo M. Tullius sententiam Socratis de Platone transferens, dicentis, uenisse tempus, ut ipse migraret e uita: illos autem, apud quos causam suam perorabat, agere uitam. Vtrum melius sit, inquit, dii immortales sciunt, hominem autem arbitror scire neminem. Quare necesse est, omnes philosophiæ sectas alienas esse à ueritate: quia homines erant, qui eas constituerunt: nec ullum fundamentum aut firmitatem possunt habere, quæ nullis diuinarum uocum fulciuntur oraculis.

Quantum errauerint Stoici de ratione mundi, & autore omnium deo & homine, per quem factus est mundus: Et quàm manifeste contra Epicurum rationibus doceatur, mundum, & omnia quæ in eo sunt, dei prouidentia gubernari. Cap. III

T quoniam de philosophorum erroribus loquimur, Stoici naturam in duas diuidunt partes: unam, quæ efficiat: alteram, quæ se ad faciendum tractabilem præbeat. In illa prima esse uim sentiendi, in hac materiam: nec alterum sine altero esse posse. Quomodo idem esse potest, quod tractat, & quod tractatur? Si quis dicat idem esse figulum, quod lutum: aut lutum idem esse quod figulum: nonne aperte insanire uideatur? At isti uno naturæ nomine duas res diuersissimas comprehenderunt, deum & mundum, artificem & opus: dicuntque alterum sine altero nihil posse, tanquam natura sit deus mundo permixtus: nam interdum sic confundunt, ut sit deus ipse mens mundi, & mundus sit corpus dei: quasi uero simul esse cœperint mundus, & deus, ac non ipse mundum fecerit: quod & ipsi fatentur aliàs, quum hominum causa prædicant esse fabricatum, & esse sine mundo, si uelint possit. Siquidem deus est diuina mens & æterna, à corpore soluta, & libera: cuius uim maiestatemque quoniam intelligere non poterant, miscuerunt eum mundo, id est operi suo. Vnde est illud Virgilianum:

Totamque infusa per artus

Mens agitat molem, & magno se corpore miscet.

Vbi est ergo illud, quod iidem ipsi aiunt, & factum esse diuina prouidentia, & regit? Si enim fecit mundum, fuit ergo sine mundo. Si regit, non utique sicut mens corpus regit, sed tanquam dominus domum, nauimque gubernator, auriga currum: nec tamen mixti sunt istis rebus, quas regunt. Nam si hæc omnia, quæ uidemus, dei membra sunt, iam insensibilis ab his constituitur deus, quoniam membra sensu carent: & mortalis est, quoniam uidemus membra esse mortalia. Possum enumerare, quoties repentinis quassata motibus uel hauerint terræ, uel descenderint in abruptum: quoties demersæ fluctibus & urbes & insulæ abierint in profundum: frugiferos campos paludes inundauerint, flumina & stagna siccauerint: montes etiam uel deciderint abrupti, uel planis fuerint adæquati: plurimas regiones, & multorum fundamenta montium latens & internus ignis absument. Et hoc parum est, si membris suis non parcit deus, nisi etiam homini liceat aliquid in dei corpus. Maria extruuntur, montes exciduntur, & ad eruendas opes interiora terræ uiscera effodiuntur. Quid quod ne arari quidem sine laceratione diuini corporis potest: ut iam scelerati & impij simus, qui dei membra uiolemus: Patitur ne ergo uexari corpus suum deus, & debilem se uel ipse facere, uel ab homine fieri sinit: nisi forte diuinus ille sensus, qui mundo, & omnibus mundi partibus permixtus est, primam terræ faciem reliquit, ac se in ima demersit.

*Terrarum uari
rij casus.*

A sit, ne quid doloris de assidua laceratione sentiret. Quod si hoc uanum & absurdum est, tam igitur ipsi egerunt, quae haec indigent sensu: qui non perspexerunt, diuinum quidem spiritum esse ubique diffusum, eoque omnia contineri. Nec tamen ita, ut deus ipse, qui est incorruptus, grauibus & corruptibilibus elementis misceatur. Illud ergo rectius, quod a Platone sumpserunt, a deo factum esse mundum, & eius prouidentia gubernari. Oportebat igitur & Platonem, & eos qui idem senserunt, docere atque explicare, quae causa, quae ratio fuerit tanti operis fabricandi, quare hoc, aut cuius gratia fecerit. At iidem Stoici, hominum (inquiunt) causa mundus effectus est. Audio. Sed Epicurus ignorat, ipsos homines quare, aut quis effecerit. Nam Lucretius, quum diceret mundum non esse a dijs constitutum, sic ait:

Dicere porro hominum causa uoluisse parare
Præclaram mundi naturam,

Deinde intulit:

Desipere est. Quid enim immortalibus atque beatis
Gratia nostra queat largiri emolumentum,
Ut nostra quicquam causa gerere aggrediantur?

B Et merito. Illi enim nullam rationem afferebant cur humanum genus uel creatum, uel institutum esset a deo. Nostrum hoc officium est, sacramentum mundi, & hominis exponere: cuius illi expertes sacrarium ueritatis nec attingere, nec uidere potuerunt. Ergo (ut paulo ante dicebam) quum assumpsissent id, quod erat uerum, id est mundum a deo, & hominum causa esse factum: tamen, quoniam eos in consequentibus ratio defecit, non potuerunt defendere id, quod assumpserant. Denique Plato, ne dei opus imbecillum & ruinosum faceret, in aeternum dixit esse mansurum. Si hominum causa factus est, & ita factus est, ut esset aeternus: cur ergo ipsi, quorum causa factus est, non sunt sempiterni? Si mortales, propter quos factus est, ergo & ipse mortalis atque solubilis. Neque enim plurius est ipse, quam ij, quorum gratia factus est. Quod si ei ratio quadraret, intelligeret periturum esse, quia factus est: nec posse in aeternum manere, nisi quod tangi non potest. Qui autem negat hominum causa factum, hic nullam rationem tenet. Si enim dicit ipsum fabricatorem sua causa tantum, hac opera esse molitum, cur ergo nos nati sumus? Cur mundo ipso fruimur? Quid sibi uult humani generis, ceterorumque animantium fictio? Cur aliena comoda intercipimus? Cur denique augemur, minuimur, interimus? Quid habet rationis ipsa generatio? quid perpetua successio? Nimirum uidere deus uoluit, & suis uarijs imaginibus tanquam sigilla cōfingere, quibus se oblectaret: & nihilominus tamen, si ita esset, curae haberet animantes, praecipueque hominem, cuius imperio cuncta subiecit. Qui autem dicunt semper fuisse mundum: omitto illud, quod esse ipse *Mundus an sit aeternus.* sine aliquo principio non potest, unde extricare se nequeunt: sed hoc dico, si semper mundus fuit, nullam potest habere rationem. Quomodo enim potuit in eo ratio moliri, quod nunquam sumpsit exordium? Nam prius quam fiat aliquid, aut struatur, opus est consilio, ut disponi possit quemadmodum fiat: nec incipi quicquam potest, sine prouisione rationis. Itaque omne opus ratio praecedit: non habet ergo rationem, quod factum non est. Atqui mundus habet rationem, qua & constat, & regitur. Ergo factus est, & si factus est, resoluetur. Reddat ergo isti rationem, si possunt, cur aut factus in principio sit, aut postea resoluatur. Quod quia docere non poterat Epicurus, siue Democritus, sua sponte natum esse dixit, seminibus inter se passim coeuntibus: quibus iterum resolutis, dissidiū atque interitum secuturum. Corripit ergo quod recte uiderat, & totam rationem penitus ignorantia rationis euertit, rededitque mundum, & omnia, quae in eo geruntur, ad similitudinem cuiusdam somni uanissimi: siquidem

Qua ratione mundus cōstet
C rebus humanis nulla ratio subsistat. Quum uero mūdum, omnesq; partes eius, ut uideamus, mirabilis ratio gubernet: quum cœli temperantia, & æqualis in ipsa uarietate cursus astrorū luminumq; cœlestium, temporū cōstans ac mira descriptio, terrarū uaria fœcunditas, plana camporū, munimēta & aggeres montiū, uiriditas ubertasq; sylvarum, fontium saluberrima eruptio, fluminū opportuna inundatio, maris opulenta & copiosa interfusio, uentorū diuersa & utilis aspiratio, cæteraq; omnia ratione summa cōstent: quis tam cæcus est, ut existimet sine causa esse facta, in quibus mira dispositio prouidētissimæ rationis elucet: Si ergo sine causa nec est, nec fit quicq; omnino: si & prouidētia summi dei ex dispositione rerū, & uirtus ex magnitudine, & potestas ex gubernatione manifesta est: hebetes ergo & insani, qui prouidentia non esse dixerūt. Nō improbarē, si deos idcirco nō esse dicerent, ut unum dicerent: Quū autē ideo, ut nullū: qui eos delirasse nō putat, ipse delirat.

Quod omnis res ad aliquē usum facta est, etiam illa que omnino uidentur esse mala: Et quare homo creatus sit corpore fragili & capax rationis. Cap. IIII

Ed de prouidentia satis in primo libro diximus: quia si est, ut apparet ex mirabilitate operum suorum, necesse est etiam hominem cæterasq; animantes eadem prouidentia creauerit. Videamus ergo, quæ ratio fuerit fingendi generis humani: quoniam constat, id quod Stoici dicunt, hominum causa mundum esse fabricatum: quanquam in hoc ipso nō mediocriter peccent, quod non hominis causa dicunt, sed hominū. Vnius enim singularis appellatio totum comprehendit humanum genus. Sed hoc ideo, quoniam ignorant unum hominem à deo esse formatū: putantq; homines in omnibus terris & agris, tanquam fungos esse generatos. At Hermes non ignorauit hominem & à deo, & ad dei similitudinem factum. Sed redeo ad propositū. Nihil est, ut opinor, quod sit propter seipsum factū: sed quicquid omnino fit, ad usum aliquem fieri necesse est. Quis est enim uel tam ineptus, uel tam ociosus, ut aggrediatur facere aliquid frustra, ex quo nullam utilitatem, nullum cōmodū speret? Qui domum ædificat, non idcirco ædificat, ut tantūmodo domus sit: sed ut in ea possit habitari. Qui nauem fabricat, non ideo assumit operam, ut tantum nauis appareat: sed ut in ea nauigetur. Item qui uas aliquod instruit, aut format, nō propterea id facit, ut tantum fecisse uideatur: sed ut uas illud effectū, capiat aliquid necessariū. Similiter cætera, quæcūq; fiunt, non utiq; in superuacuum, sed ad usus aliquos laborantur. Mūdus igitur à deo factus est, non utiq; propter ipsum mundū: neq; enim aut calore solis, aut lumine, aut aspiratione uentorū, aut humore imbrum, aut alimonia frugum, quum sensu careat, indiget. Sed ne illud quidem dici potest, quod deus propter seipsum fecerit mundum: quoniam potest esse sine mundo, sicut fuit antea: & ijs omnibus, quæ in eo sunt, quæq; generantur, deus ipse non utitur. Apparet ergo animantium causa mundū esse constructum: quoniam ijs rebus, quibus cōstat, animantes fruuntur: quæ ut uiuere, ut constare possint, omnia his necessaria tēporibus certis subministrantur. Rursus cæteras animantes hominis causa esse factas ex eo clarū est, quod homini seruiunt, & tutelæ eius, atq; usibus data sunt: quoniā siue terrenæ sunt, siue aquatiles, nō sentiunt mundi rationē, sicut homo. Respondendū est hoc loco philosophis, maximeq; Ciceroni, qui ait: Cur omnia nostri causa quū faceret, tantam uim natricū, uiperarumq; fecerit? cur tam multa pestifera terra mariq; disperferit? Ingēs ad disputandū locus est: sed ut in trāscursu, breuiter stringēdus est. Quoniā homo ex rebus diuersis ac repugnātibus cōfiguratus est, animo & corpore, id est cœlo atq; terra, tenui & comprehensibili, æterno ac temporali, sensibili atq; brutto, luce prædito atque tenebroso: ipsa ratio ac necessitas exigebat, & bona homini proponi,

A proponi, & mala: bona, quibus utatur: mala, quæ uitet & caueat. Idcirco enim data est illi sapientia, ut cognita bonorū malorūq; natura, in appetendis bonis, & malis declinādis uim suæ rationis exerceat. Nam cæteris animātibus, quibus sapiētia data nō est, munita indumentis naturalibus, & armata sunt. Homini autē pro his omnibus, quod erat præcipuū, rationē dedit solam. Itaq; nudum formauit & inermem, ut eum sapiētia & muniret & † regeret. Munimēta & ornamenta eius nō foris, sed intus: nō in corpore, sed in corde cōstituit. Nisi ergo essent mala, quæ caueret, quæ à bonis utilibusq; distingueret, nō esset ei sapientia necessaria. Sciat ergo M. Tullius, aut ideo homini datā esse rationē, ut & pisces caperet usus sui gratia, & natrices uiperasq; uitaret salutis suæ causa: Aut idcirco bona ei malaq; proposita, quia sapientiam acceperat, cuius uis omnis in discernēdis bonis malisq; uersatur. Magna igitur, & recta, & admirabilis est uis, & ratio, & potestas hominis, propter quem mundū ipsum, & uniuersa quæcunq; sunt, deus fecit: tantumq; illi honoris habuit, ut eum præficeret uniuersis: quoniam solus poterat dei opera mirari. Optime igitur Asclepiades noster de prouidentia summī dei differens, in eo libro, quē

regeret

Asclepiades ad
Lactantium de
prouidentia scri
psit.

Quare homo creatus sit, & quare ex cōtrarijs constet: & quod ei domicilium constitutū sit in medio: Et uita duplex proponitur, quarū alteram ministrat natura, alteram largitur gratia: Et quid significet, quod homo primum quadrupedibus conformatur, & postea erigitur, & tandē utitur exercitio rationis Cap. V

B

Eddamus nūc rationē, quare hominē ipsum fecerit deus. Quod si philosophi fecissent, aut defendissent illa, quæ uera inuenerant, aut in maximos errores non incidissent. Hæc est summa, hic cardo rerū est, quē qui non tenuerit, ueritas illi omnis elabatur. Hoc est deniq; quod efficit illis non quadrare rationem: quæ illis si effulisset, si sacramentū hominis omne cognouissent, nunquam disputationes eorū, & omnem philosophiam de transuerso Academia iugulasset. Sicut ergo mundū non propter se deus fecit, quia cōmodis eius nō indiget: sed propter hominem, qui eo utitur: ita ipsum hominem propter se. Quæ utilitas deo in homine, inquit Epicurus, ut eum propter se faceret? Scilicet ut esset qui opera eius intelligeret, qui prouidentia disponendi, rationē faciendi, uirtutem cōsummandi, & sensu admirari, & uoce proloqui posset. Quorū omnīū summa hæc est, ut deum colat. Is enim colit, qui hæc intelligit: is artificē rerum omnīū, is uerū patrē suum debita ueneratione prosequitur, qui uirtutē maiestatis eius de suorum operū inuentione, inceptione, perfectione metitur. Quod planius argumentum proferri potest, & mundum hominis, & hominē sui causa deum fecisse: quā quod ex omnibus animantibus solus ita formatus est, ut oculi eius ad cælum erecti, facies ad deū spectans, uultus cum suo parente cōmunis sit: ut uideatur hominē deus, quasi porrecta manu alleuatū ex humo, ad cōtemplationem sui excitasse? Quid ergo, inquit, deo cultus hominis cōfert beato, & nulla re indigentī: uel si tantū honoris homini habuit, ut ipsius causa mundū fabricaret, & instrueret eum sapientia, ut dominū uiuentiū faceret, eumq; diligeret tanquam filium, cur mortalē fragilemq; constituit? cur omnibus malis, quem diligebat, obiecit: quum oporteret & beatū esse hominem, tanquam coniunctū, & proximū deo,

c & perpetuum, sicut ipse est, ad quem colendum & cōtemplandum figuratus est: Quāquam hæc ferè in prioribus libris sparsim docuimus, tamen quoniā proprie id materia nunc exigit, quia de uita beata differere propositū est, explicanda sunt ista diligentius & plenius, ut dispositio dei, & opus, uoluntasq; noscat. Quū posset semper spiritibus suis immortalibus innumerabiles animas procreare, sicut angelos genuit, quibus immortalitas sine ullo malorū periculo, & metu constat: excogitauit tamen inenarrabile opus, quemadmodū infinitam multitudinem crearet animarum, quas primo imbecilibus fragilibusq; corporibus illigatas, cōstitueret inter bonum malumq; medias, ut cōstantibus ex utriusq; naturis uirtutem proponeret: ne immortalitatē delicate assequerent, ac molliter: sed ad illud æternæ uitæ ineloquibile præmiū, summa cū difficultate ac magnis laboribus peruenirent. Ergo ut eas grauibus & uexabilibus membris indueret, quoniā cōsistere in medio inani non poterāt, ponderibus & grauitate corporis deorsum premente, sedē illis ac domiciliū primo condendū esse decreuit. Itaq; ineffabili uirtute ac potētia, præclara mundi opera molitus est, suspensis in altitudinē leuibus elementis, & grauibus in imis depressis, & cœlestia firmauit, & terrena cōstituit. Nō est necesse nunc exequi singula, quoniā in secundo libro uniuersa executi sumus. Lumina igitur posuit in cœlo, quorum moderatio & claritas & motus aptissimus ad utilitates uiuentium temperatus est. Terræ autē, quam sedem uoluit esse, fœcunditatē uariam gignendi ac proferendi dedit, ut ubertas frugū, & herbarū, & uirentium, pro natura & usu cuiusq; generis alimoniā ministraret. Tum perfectis omnibus, quæ ad conditionem mūdi pertinebant, hominē finxit ex ipsa terra, quam illi à principio in habitaculū præparauit: id est spiritū suū terreno corpore induit & inuoluit, ut compactus ex rebus diuersis ac repugnantibus, bonū ac malum caperet: & sicut terra ipsa fœcūda est ad fruges pariendas, ita corpus hominis, quod assumptum est e terra, generādi copiam, facultatemq; procreandæ sobolis accepit: ut quoniam fragili materia formatus, in æternū manere non poterat, peractō tēporalis uitæ spacio cederet, & illud quod fragile atq; imbecillum gerebat, perpetua successione renouaret. Cur igitur eum mortalē finxit atq; fragilem, quū illius causa mūdum ædificasset: Primū ut infinita uis animarū gigneretur, omnemq; terrā multitudine oppleret. Deinde ut proponeret hominī uirtutē, id est tolerātiā malorū ac bonorum, per quam posset præmiū immortalitatis adipisci. Nam quia homo ex duabus rebus cōstat, corpore atq; anima, quorum alterū terrenum est, alterum cœleste, duæ uitæ hominī attributæ sunt: una tēporalis, quæ corpori assignatur: altera sempiterna, quæ animæ subiacet: Illam nascēdo accepimus, hanc assequimur laborādo, ne immortalitas hominī (ut ante diximus) sine ulla difficultate constaret: Illa terrena est, sicut corpus, & ideo finitur: hæc uero cœlestis, sicut anima, & ideo terminū nō habet. Illam primā nesciētes accepimus, hanc secundā scientes. Virtuti enim, non naturæ datur: quia uoluit nos deus uitam nobis in uita cōparare. Idcirco hanc nobis præsentem dedit, ut illam ueram & perpetuā, aut uitijs amittamus, aut uirtute mereamur. In hac corporali nō est summū bonum: quoniā sicut necessitate diuina nobis data est, ita rursum diuina necessitate soluetur. Ita quod finem habet, summū bonum non habet. In illa uero spiritali, quam per nos ipsi acquirimus, summū bonum cōtinetur: quia nec malum potest habere, nec finem: cuius rei argumentum natura & ratio corporis præbet. Cætera nanq; animalia in humum uergunt, quia terrena sunt, nec capiunt immortalitatem, quæ de cœlo est. Homo autem rectus in cœlum spectat: quia proposita est illi immortalitas, nec tamen uenit, nisi tribuatur hominī a deo. Nam nihil interesset inter iustum & iniustum, siquidem omnis homo

Rerum natura
lium dispositio.

Duplex uita
hominī attri-
buta.

A homo natus, immortalis fieret: ergo immortalitas non sequela naturæ, sed merces præmiūq; uirtutis est. Deniq; homo non statim quando natus est, rectus ingreditur, sed quadrupes primo: quia ratio corporis, & huius præsentis uitæ, cōmunis est nobis cum mutis animalibus. Post deinde cōfirmatis uiribus erigitur, & lingua eius in eloquiū soluitur, & mutū animal esse desinit. Quæ ratio docet, mortalem nasci hominem: postea uero immortalem fieri, quum cœperit ex deo uiuere, id est iustitiā sequi, quæ continetur in dei cultu: quum excitauerit hominē deus ad aspectum cœli, ac sui. Quod tunc fit, quum homo cœlesti lauacro purificatus, exponit infantiam cum omni labe uitæ prioris: & incremento diuini uigoris accepto, fit homo perfectus & plenus. Ergo quia uirtutē proposuit homini deus, licet anima & corpus cōsociata sint, tamen contraria sunt, & impugnant inuicem. Animi bona, mala sunt corporis: id est opum fuga, uoluptatū interdictio, doloris mortisq; contemptus. Item corporis bona, mala sunt animi: hoc est cupiditas & libido, quibus & opes appetuntur: & suauitas uariarum uoluptatum, quibus eneruatus animus extinguitur. Ideo necesse est iustum & sapiētem in omnibus malis esse, quoniam malorū uictrix est fortitudo: iniustos autē in diuitijs, in honore, in potestate. Hæc enim bona corporalia & terrena sunt. Illi autem, qui terrenā uitam agunt, nec assequi immortalitatem queunt: quia se uoluptatibus dediderūt, quæ sunt uirtutis inimicæ. Itaque uita hæc temporalis illi æternæ debet esse subiecta, sicut corpus animæ. Quisquis ergo animæ uitam maluerit, uitam corporis contemnat necesse est: nec aliter enī ad summum poterit, nisi quæ sunt ima, despexerit. Qui autem corporis uitā fuerit amplexus, & cupiditates suas in terram deiecerit, illam superiorem uitam consequi non potest. Sed qui mauult bene uiuere in æternum, male uiuet ad tempus, & afficietur omnibus molestijs & laboribus, quandiu fuerit in terra, ut habeat diuinū ac cœleste solatium. Et qui maluerit bene uiuere ad tempus, male uiuet in æternum: quia damnabitur dei sententiā ad pœnam, qui cœlestibus bonis terrena præposuit. Propterea igitur colit se deus expetit, & honorari ab homine tanquam pater, ut uirtutem & sapientiam teneat, quæ sola immortalitatem parit. Nam quia nullus alius præter ipsum donare eam potest, quia solus possidet pietatem hominis, qui deum honorauerit: hoc afficietur præmio, ut sit in æternū beatus, sitq; apud deum & cum deo semper.

Item quare mundus creatus sit, quare homo, quam inanis sit cultus deorum. Cap. VI

Nunc totam rationem breui circūscriptione signemus: Idcirco mundus factus est, ut nascamur. Ideo nascimur, ut agnoscamus factorem mūdi, ac nostri deū. Ideo agnoscamus, ut colamus. Ideo colimus, ut immortalitatem pro mercede laborum capiamus: quoniam maximis laboribus cultus dei constat. Ideo præmio immortalitatis afficimur, ut similes angelis effecti, summo patri ac deo in perpetuum seruiamus, & simus æternum deo regnū. Hæc summa rerum est, hoc arcanum dei, hoc mysterium dei, hoc mysteriū mūdi: à quo sunt alieni, qui sequentes præsentem uoluptatem, terrestribus ac fragilibus bonis se addixerunt: & animas ad cœlestia genitas, suauitatibus mortiferis, tanquam luto cœnōue demerserūt. Quæramus nunc uicissim, an in cultu deorū ratio ulla subsistat: qui si multi sunt, si ideo tantū ab hominibus coluntur, ut præstent illis opes, honores, uictorias, & quæq; alia, quæ nō nisi ad præsens ualent: si sine causa gignimur, si in hominibus procreādis prouidentia nulla uersatur, si casu nobismetipsis, ac uoluptatis nostræ gratia nascimur, si nihil post mortem sumus: quid potest esse tam supertacū, tam inane, tam uanum, quam humana res, & quam mūdus iste: qui quū sit incredibili magnitudine, tam mirabili ratione constitutus, tamen rebus

C ineptis uacet. Cur enim uentorum spiritus citent nubes? Cur emicent fulgura? tonitrua mugiant? imbres cadant? ut fruges terra producat, ut uarios foetus alat? Cur denique omnis natura rerum laboret, ne quid desit earum rerum, quibus uita hominum sustinetur, si est inanis, si ad nihilum interimus, si nihil est in nobis maioris emolumenti deo? Quod si est dictu nefas, nec putandum est fieri posse, ut non ob aliquam maximam rationem fuerit constitutum, quod uideamus maxima ratione constare: quae potest esse ratio in his erroribus prauarum religionum, & in hac persuasione philosophorum, qua putant animas interire? Profecto nulla: quid enim habent dicere, cur dii hominibus tam diligenter suis quaeque temporibus exhibeant? An ut illis far, & merum demus, & odorem thuris, & sanguinem pecudum? quae neque immortalibus grata esse possunt, quia sunt fragilia: neque usui esse expertibus corporum, quia haec ad usum corporaliu data sunt. Et tamen si ea desiderarent, sibi ipsi possent exhibere, quum uellent. Siue igitur intereunt animae, siue in aeternum manent, quam ratione continet cultus deorum? aut a quo mundus factus est? Cur, aut quando, aut quousque, quatenus homines, aut quamobrem procreati? Cur nascuntur, intereunt, succedunt, renouantur? Quid ex cultibus deorum assequuntur, qui post mortem nihil futuri sunt? Quid praestant? Quid pollicentur? Quid minantur aut hominibus, aut dijs dignum? Vel si manent animae post obitu, quid de his faciunt, facturique sunt? Quid illis opus est thesauro animarum? Ipsi illi ex quo fonte oriuntur? Quomodo, aut quare, aut unde multi sunt? Ita fit, ut si ab illa rerum summa, quam superius comprehendimus, aberraueris, omnis ratio intereat, & ad nihilum omnia reuoluantur.

D *Quare philosophi nequieverint comprehendere ueritatem integre: quam tamen, sicut exempla declarant, particulatim comprehenderunt totam, sed defendere nequieverunt. Cap. VII*

Quam summam quia philosophi non comprehendunt, nec ueritatem comprehendere potuerunt: quamuis ea ferere, quibus summa ipsa constat, & uiderint & explicauerint: sed diuersi ac diuerse omnia illa protulerunt, non annectentes nec causas rerum, nec consequentias, nec rationes, ut summam illam, quae continet uniuersa, & cōpingerent & implerent. Facile est autem docere, penes uniuersam ueritatem per philosophos & sectas esse diuisam. Non enim sic philosophiam nos euertimus, ut Academici solent, quibus ad omnia respondere propositum est: quod est potius calumniari & illudere. Sed docemus nullam sectam fuisse tam deuiam, neque philosophorum quenquam tam inanem, qui non uiderit aliquid ex uero. Sed dum contradicendi studio insaniunt, dum sua etiam falsa defendunt, aliorum etiam uera subuertunt, non tantum illis ueritas elapsa est, quam se quaerere simulabant, sed ipsi etiam potissimum suo uitio perdidit. Quod si extitisset aliquis, qui ueritatem sparsam per singulos, per sectasque diffusam colligeret in unum, ac redigeret in corpus, is profecto non dissentiret a nobis. Sed hoc nemo facere, nisi ueri peritus ac sciens potest. Verum autem scire non nisi eius est, qui sit doctus a deo. Nemo enim potest aliter repudiare quae falsa sunt: eligere ac probare quae uera: sed si uel casu id efficeret, certissime philosopharetur. Et quamuis non posset diuinis testimonijs illa defendere, tamen seipsam ueritas illustraret suo lumine. Quare incredibilis est error illorum, qui, quum aliquam sectam probauerint, eique se addixerint, caeteras damnant tanquam falsas & inanes: armantque se ad praeliandum, nec quid defendere debeant scientes, nec quid refutare: incurfantque passim sine delectu omnia, quae afferunt quicumque dissentiunt. Ob has eorum pertinacissimas contentiones nulla extitit philosophia, quae ad uerum propius accederet: Nam particulatim ueritas ab his tota comprehensa est. Factum esse mundum

A dum à deo dixit Plato: idem prophetae loquuntur: idemque ex Sibyllae carminibus apparet. Errant ergo qui omnia uel sua sponte nata esse dixerunt, uel minutis sessionibus conglobatis: quoniam tanta res, tam ornata, tam magna neque fieri, neque disponi & ordinari sine aliquo prudentissimo autore potuit: & eadem ratio, qua consistere ac regi omnia sentiuntur, solertissima mentis artificem confitetur. Hominum causa mundum, & omnia quae in eo sunt, esse facta Stoici loquuntur: idem nos diuinae literae docent. Errauit ergo Democritus, qui uermiculorum modo putauit effusos esse de terra nullo autore, nullaque ratione. Cur enim formatus sit homo, diuini sacramenti est: quod quia ille scire non poterat, humanam uitam deduxit ad nihilum. Ad uirtutem capeffendam nasci homines Ariston differuit: idem nos monemur ac discimus à prophetis. Igitur falsus Aristippus, qui hominem uoluptati, id est malo, tanquam pecudem subiugauit. Immortales esse animas Pherecydes & Plato disputauerunt. Haec uero propria est in nostra religione doctrina. Ergo Dicaearchus cum Democrito errauit, qui perire cum corpore, ac dissolui argumentatus est. Esse inferos Zenon Stoicus docuit, & sedes piorum ab impijs esse discretas: & illos quidem quietas ac delectabiles incolere regiones: hos uero luere poenas in tenebrosis locis, atque in coeni uoraginibus horrendis. Idem nobis prophetae palam faciunt. Ergo Epicurus errauit, qui poetarum id esse figmentum putauit, & illas inferorum poenas, quae feruntur, in hac esse uita interpretatus est. Totam igitur ueritatem, & omne diuinae religionis arcanum philosophi attigerunt. Sed alijs refellentibus, defendere id quod inuenerant nequiuertunt: quia singulis ratio non quadrat: nec ea, quae uera senserant, in summam redigere poterunt, sicut superius nos fecimus.

*Philosophorum
uariæ opinio-
nes.*

B De immortalitate animae, & quibus eam argumentis Plato sit conatus astruere. Cap. VIII

Num est igitur summum bonum immortalitas, ad quam capiendam, & formati à principio, et nati sumus. Ad hanc tendimus, hanc spectat humana natura, ad hanc nos prouehit uirtus. Quod bonum quia comprehendimus, superest ut etiam de ipsa immortalitate dicamus. Platonis argumenta, quamuis ad rem conferant multum, tamen parum habent firmitatis ad probandam & implendam ueritatem: quoniam nec rationem mysterio tuis magni consummauerat, in unumque collegerat, nec summum bonum comprehenderat: Nam licet uerum de immortalitate animae sentiret, tamen non ita de illa, tanquam de summo bono diserebat. Nos igitur certioribus signis eligere possumus ueritatem, qui eam non ancipiti suspitione collegimus, sed diuina traditione cognouimus. Plato autem sic argumentatus est: Immortale esse quicquid per seipsum & sentit, & semper mouetur. Quod enim principium motus non habet, nec finem habiturum: quia deserere à semetipso non potest. Quod argumentum etiam mutis animalibus aternitatem daret, nisi adiectione sapientiae discreuisset. Addidit igitur, ut effugeret hanc communitatem, fieri non posse, quin sit immortalis animus humanus: cuius miranda solertia inueniendi, & celeritas cogitandi, & facilitas percipiendi atque discendi, & memoria praeteritorum, & prouidentia futurorum, & artium plerumque innumerabilium scientia, qua caeterae careant animantes, diuina & caelestis appareat: quia origo animi, qui tanta capiat, & tanta contineat, nulla reperitur in terra: siquidem ex concretionem terrena nihil habeat admixtum: sed necesse est in terram resolui, quod est in homine ponderosum & dissolubile: quod autem tenue, ac subtile, id uero esse indiuiduum, ac domicilio corporis uelut carcere liberatum, ad caelum & naturam suam peruolare. Haec ferè Platonis collecta breuiter, quae apud ipsum late copioseque explicantur. In eadem sententia fuit etiam Pythagoras

*Platonis de immortali-
tate ani-
mae argumēta.*

† discernendi

C antea, eiusdemq; præceptor Pherecydes: quem Cicero tradit primum de æternitate animarū disputasse. Qui omnes, licet eloquētia excellerent, tamen in hac duntaxat cōtentione, non minus autoritatis habuerunt, qui contra hanc sententiam differebant: Dicæarchus primo, deinde Democritus, postremo Epicurus: adeo ut res ipsa, de qua inter se pugnabant, in dubium uocaretur: deniq; & Tullius expositis horum omnium de immortalitate ac morte sententijs, nescire se quid sit uerum pronunciauit. Harū, inquit, sententiarū quæ uera sit, deus aliquis uiderit. Et rursus alibi: Quoniam utraq; inquit, earum sententiarū doctissimos habuit autores, nec quid certi sit diuinari potest. Verum opus nobis diuinatione non est, qui bus ueritatem diuinitas ipsa patefecit.

Quæ sit de immortalitate animæ fidelis assertio. Et quod laborum uirtutumq; finis beata æternitas est. Cap. IX

Is itaq; argumentis, quæ nec Plato, nec ullus alius inuenit, animarum æternitas probari ac perspicui potest, quæ nos breuiter collegimus: quoniam properat oratio ad narrandum iudicium dei maximū, quod in terra propinquante seculorum fine celebrabitur. Ante omnia, quoniam deus ab homine uideri non potest, ne quis tamen ex eo ipso putaret deum non esse, quia mortalibus oculis non uideretur, inter cætera institutorū suorū miracula, fecit etiam multa, quorum uis quidē apparet, substantia tamen non uideretur: sicut est uox, odor, uentus: ut harum rerum argumento & exemplo, etiam deū, licet sub oculos non ueniret, de sua tamen uis, & effectū, & operibus cerneremus. Quid uoce clarius? aut uēto fortius? aut odore uiolentius? Hæc tamen, quæ per aërem feruntur, ad sensusq; nostros ueniunt, & eos potentia sua impellunt, non cernuntur acie luminum, sed alijs corporis partibus sentiuntur. Similiter deus non aspectu nobis, alioue fragili sensu cōprehendendus est, sed mentis oculis intuentus, quæ opera eius præclara, & miranda uideamus. Nam illos, qui nullum omnino deum esse dixerūt, non modò philosophos, sed ne homines quidem esse dixerim: qui mutis similibi ex solo corpore constiterunt, nihil omnino cernentes animo, & ad sensum corporis cuncta referētes, qui nihil putabant esse, nisi quod oculis cōtuebantur. Et quia uidebant aut bonis accidere aduersa, aut malis prospera, fortuitu geri omnia crediderunt: & natura mundum, non prouidentia constitutū. Hinc iam prolapsi sunt ad deliramenta, quæ talem sententiā necessariò sequebantur. Quod si est deus & incorporalis, & inuisibilis, & æternus, ergo non idcirco intueri animam credibile est, quia non uidetur, postquam recessit à corpore: quoniam constat esse aliquid sentiens ac uigens, quod non ueniat sub aspectum. At enim difficile est animo comprehendere, quemadmodū possit anima retinere sensum sine ijs partibus corporis, in quibus inest officium sentiēdi. Quid de deo? Num facile est cōprehēdere, quemadmodū uigeat sine corpore? Quod si deos esse credūt, quæ si sunt, utiq; sunt expertes corporū, necesse est humanas animas eadē ratione subsistere: quoniā ex ipsa ratione ac prouidentia intelligit esse quædam in homine ac deo similitudo. Deniq; illud argumentū, quod M. Tul. uidit, satis firmū est, ex eo æternitatē animæ posse dignosci, quia nullum sit aliud animal, quod habeat notitiā dei aliquā: religioq; sit penè sola, quæ hominē discernat à mutis: quæ quæ in hominē solum cadat, profectò testatur id affectare nos, id desiderare, id colere, quod nobis familiare, quod proximū sit futurū. An aliquis, cum cæterarū animantium naturā considerauerit, quas pronis corporibus abiectas in terrāq; prostratas summi dei prouidentia effecit, ut ex hoc intelligi possit, nihil eas rationis habere cum cælo, potest non intelligere solum ex omnibus cœleste, ac diuinū animal esse hominem;

Immortalitas animæ.

- A hominem: cuius corpus ab humo excitatum, uultus sublimis, status erectus, originem suam quaerit, & quasi contempta humilitate terrae, ad altum nititur: quia sentit summum bonum in summo sibi esse quaerendum: memorque conditionis suae, qua deus illum fecit eximium, ad artificem suum spectat. Quam spectationem Trismegistus *theophrastus* rectissime nominauit, quae in mutis animalibus nulla est. Quam autem sapientia, quae soli homini data est, nihil aliud sit, quam dei notitia, apparet animam non interire neque dissolui, sed manere in sempiternum: quia deum, qui sempiternus est, & quaerit & diligit ipsa cogente natura, sentiens uel unde orta sit, uel quo reditura. Praeterea non exiguum immortalitatis argumentum est, quod homo solus caelesti elemento utatur. Nam quum rerum natura his duobus elementis, quae repugnantia sibi & inimica sunt, constet, igne & aqua, quorum alterum caelo, alterum terrae adscribitur: caetera animantes, quia terrenae mortalesque sunt, terreno grauique utuntur elemento: homo solus ignem in usu habet, quod est elementum leue, sublime, caeleste. Ea uero quae ponderosa sunt, ad mortem deprimunt: & quae leuia sunt, ad uitam subleuant: quia uita in summo est, mors in imo. Et ut lux esse sine igne non potest, sic uita sine luce. Igitur ignis elementum est lucis ac uitae: unde apparet hominem, qui eo utitur, immortalem sortitum esse conditionem: quia id illi familiare est, quod facit uitam. Virtus quoque homini soli data, magno argumento est, immortales esse animas, quod non erit secundum naturam, si anima extinguitur. Huic enim praesenti uitae nocet: nam uita ista terrena, quam communem cum mutis animalibus ducimus, & uoluptatem expetit, cuius uarijs fructibus ac suauitatibus delectatur: & dolorem fugit, cuius asperitas naturam uiuentium acerbis sensibus ledit, & ad mortem perducere nititur, quae dissoluit animantes. Si ergo uirtus & prohibet ijs bonis hominem, quae naturaliter appetuntur: & ad sustinenda mala impellit, quae naturaliter fugiuntur: ergo malum est uirtus, & inimica naturae, stultumque iudicari necesse est, qui eam sequitur: quoniam se ipse laedit, & fugiendo bona praesentia, & appetendo aequae mala sine spe fructus amplioris. Nam quum liceat nobis iucundissimis frui uoluptatibus, nonne sensu carere uideamur, si malimus in humilitate, in egestate, in contemptu, in ignominia uiuere, aut ne uiuere quidem, sed dolere, cruciari, & mori? Ex quibus malis nihil amplius assequamur, quo possit uoluptas omissa pensari. Si autem uirtus malum non est: facitque honeste, quod uoluptates uitiosas turpesque contemnit: & fortiter, quod nec dolorem nec mortem timet, ut officium seruet: ergo maius aliquod bonum assequatur, necesse est, quam sunt illa, quae spernit. At uero morte suscepta, quod ulterius bonum sperari potest, nisi aeternitas?
- B quae naturaliter appetuntur: & ad sustinenda mala impellit, quae naturaliter fugiuntur: ergo malum est uirtus, & inimica naturae, stultumque iudicari necesse est, qui eam sequitur: quoniam se ipse laedit, & fugiendo bona praesentia, & appetendo aequae mala sine spe fructus amplioris. Nam quum liceat nobis iucundissimis frui uoluptatibus, nonne sensu carere uideamur, si malimus in humilitate, in egestate, in contemptu, in ignominia uiuere, aut ne uiuere quidem, sed dolere, cruciari, & mori? Ex quibus malis nihil amplius assequamur, quo possit uoluptas omissa pensari. Si autem uirtus malum non est: facitque honeste, quod uoluptates uitiosas turpesque contemnit: & fortiter, quod nec dolorem nec mortem timet, ut officium seruet: ergo maius aliquod bonum assequatur, necesse est, quam sunt illa, quae spernit. At uero morte suscepta, quod ulterius bonum sperari potest, nisi aeternitas?

Item de immortalitate animae: Et quod uirtus semel habita perpetuatur, & amitti non potest: Et quod uita duplex est: & item mortes duae homini praeponuntur. Cap. X

Transeamus nunc uicissim ad ea, quae uirtuti repugnant, ut etiam ex his immortalitas animae colligatur. Vitia omnia temporalia sunt: ad praesens enim mouetur irae impetus, recepta ultione sedatur: libidinis uoluptas, corporis finis est: cupiditatem autem satietas earum rerum, quas expetit, aut aliorum affectuum commotiones interimunt: ambitio postquam honores, quos uoluit, adeptam est, confenescit. Item caetera uitia consistere ac permanere non possunt, sed ipso fructu, quem expetunt, finiuntur. Recedunt ergo, & redeunt. Virtus autem sine ulla intermissione perpetua est: nec discedere ab eo potest, qui eam semel cepit. Nam si habeat interuallum, si aliquando ea carere possumus, redibunt protinus uitia, quae uirtutem semper impugnant. Non est igitur comprehensa, si deserit, si aliquando secedit. Quum uero sibi domiciliu stabile collocauit, in omni actu uersari eam necesse est: Nec potest fideliter depel-

Virtus amitti non potest.

clere uitia & fugare, nisi peccatus, quod insedit, perpetua statione munierit. Ipsa ergo uirtutis perpetuitas indicat, humanum animum, si uirtutem ceperit, permanere: quia & uirtus perpetua est, & solus animus humanus uirtutē capit. Quoniam igitur contraria sunt uitia uirtuti, omnis ratio diuersa & contraria sit, necesse est: quia uitia cōmōtiones & perturbationes animi sunt: uirtus ē contrario lenitudo & tranquillitas animi est. Quia uitia temporalia & breuia sunt, uirtus perpetua, & constans, & par sibi semper. Quia uitiorū fructus, id est uoluptates, æque ut ipsa, breues tēporalesq; sunt. Virtutis ergo fructus, ac præmiū sempiternū est: quia uitiorū cōmodum in præsentī est, uirtutis igitur in futuro. Ita fit ut in hac uita uirtutis præmiū nullū sit: quia uirtus adhuc ipsa est. Nam sicut uitia, quū in actu suo finiūtur, uoluptas & præmia eorū sequuntur: ita uirtus, quū finita est, merces eius insequitur. Virtus autem nunq; nisi morte finitur, quoniā & in morte suscipienda summū eius officium est. Ergo præmiū uirtutis est post mortem. Deniq; Cicero in Tusculanis, quamuis dubitanter, tamen sensit, summū hominī bonum non nisi post mortem contingere. Fidenti animo, inquit, si ita res feret, gradietur ad mortem, in qua aut summum bonum, aut nullum malum esse cognouimus. Mors igitur non extinguit hominē, sed ad præmiū uirtutis admittit. Qui autem se (ut ait idem) uitij ac sceleribus contaminauerit, uoluptatiq; seruerit, is uero damnatus æternam luet pœnam: quam diuinæ literæ secūdam mortem nominant, quæ est perpetua, & grauissimis cruciatibus plena. Nam sicut duæ uitæ propositæ sunt hominī, quarum altera est animæ, altera corporis, ita & mortes duæ propositæ sunt: una pertinens ad corpus, qua cunctos secundum naturam fungī necesse est: altera pertinens ad animam, quæ scelere acquiritur, uirtute uitatur. Et ut hæc uita temporalis est, certosq; terminos habet, quia corporis est: sic & mors æque tēporalis est, certumq; habet finem, quia corpus attingit.

De resurrectione corporum mortuorum, & morte, & animarum perpetuitate. Cap. XI

Impletis ergo tēporibus, quæ deus morti statuit, terminabit ipsa mors. Et quia temporalem uitam temporalis mors sequitur, consequens est, ut resurgant animæ ad uitam perennem: quia finem mors temporalis accipit. Rursus, sicut uita animi sempiterna est, in qua diuinos, & ineliquibiles immortalitatis suæ fructus capit: ita & mors eius perpetua sit necesse est, in qua perennes pœnas, & infinita tormenta pro peccatis suis pendet. Ergo in eā cōditione res posita est, ut q; beati sunt in hac uita t; corporali atq; terrena, semper miseri sint futuri: quia iam bonis, quæ maluerunt, potiti sunt: quod ijs euenit, qui deos adorant, deum negligūt. Deinde qui iustitiā sequentes in hac uita miseri fuerint, & contempti, & inopes, & ob ipsam iustitiā contumelijs & iniurijs sæpe uexati, quia nec aliter uirtus teneri potest, semper beati sunt futuri: ut quia mala iam pertulerunt, etiā bonis fruantur. Quod his utiq; contingit, qui contemptis terrestribus dijs, & fragilibus bonis, cœlestem religionem dei sequuntur: cuius bona, sicut ipse qui tribuit, sempiterna sunt. Quid opera corporis atq; animi? nōne indicant esse animā mortis expertem? Nam corpus, quia ipsum fragile est, atq; mortale, quæcunq; opera molitur, æque caduca sunt. Nihil enim Tullius ait esse, quod sit manibus humanis laboratum, quod non aliquando ad interitum redigatur: uel iniuria hominum, uel ipsa confectrice rerum omnium uetustate. At uero animi opera uidemus æterna. Nam quicunq; cōtemptui præsentium studentes, in memoriā monumenta ingeniorum factorumq; magnorū reliquerūt, ij planē mentis suæ, ac uirtutis nomen indelebile quæsterunt. Ergo si opera corporis ideo mortalia sunt, quia

temporalis

A quia ipsum mortale est: sequitur ex eo, ut anima immortalis appareat, quia uidemus opera eius non esse mortalia. Eodem modo desideria quoque corporis animique declarant, alterum esse mortale, alterum sempiternum. Corpus enim nihil, nisi temporale desiderat: id est cibum, potum, indumentum, quietem, uoluptatem: & tamen haec ipsa sine uisus & adminiculo animi nec cupere, nec assequi potest. Animus autem per se multa desiderat, quae ad officium fructum uel corporis redundant: eaque non fragilia, sed aeterna sunt, ut fama uirtutis, ut memoria nominis. Nam cultum dei, qui constat abstinentia cupiditatum ac libidinum, patientia doloris, ac contemptu mortis, etiam contra corpus anima concupiscit. Unde credibile est non interire animam, sed dissociari a corpore: quia corpus sine anima nihil potest: animus autem potest multa & magna sine corpore. Quid, quod ea quae uisibilia sunt oculis, & tangibilia manu, quia aeternam uim pati possunt, aeterna esse non possunt? Ea uero quae neque sub tactum, neque sub uisum ueniunt, sed tantummodo uis eorum, & ratio, & effectus apparet, aeterna sunt: quia nullam uim patiuntur extrinsecus. Corpus autem si ideo mortale est, quia uisui pariter ac tactui subiaceret: ergo & anima idcirco immortalis est, quia nec tangi potest, nec uideri.

Item de immortalitate animae contra Lucretium & Epicurum: Et de differentia mentis, & animae: & corporum resurrectione. Cap. XII

Nunc argumenta eorum, qui contradixerunt, refellamus, quae Lucretius tertio libro executus est: quoniam cum corpore, inquit, anima nascitur, cum corpore intereat necesse est. At non est par utriusque ratio: Solidum enim & comprehensibile corpus est & oculis, & manu: anima uero tenuis, & tactum uisumque fugiens. Corpus ex terra fictum atque solidatum est: anima in se nihil concreti, nihil terreni ponderis habet, ut Plato differebat. Nec enim tantam posset habere solertiam, tantam uim, tantam celeritatem, nisi originem traheret a caelo. Corpus igitur quoniam fictum ex ponderoso & corruptibili elemento, & tangibile est, & uisibile, corrumpitur atque occidit, nec uim repellere potest: quia sub aspectum & sub tactum uenit: Anima autem, quia tenuitate sua omnem tactum fugit, nullo ictu dissolui potest. Ergo quamuis inter se coniuncta & sociata nascantur, & alterum, quod est de terrena concretione formatum, quasi uasculum sit alterius, quod est a caelesti subtilitate deductum: quum uis aliqua utrumque discreuerit, quae discretio mors uocatur: tum utrumque in naturam suam recedit: quod ex terra fuit, id in terram resoluitur: quod ex caelesti spiritu, id constat ac uiget semper: quoniam diuinus spiritus sempiternus est. Deinde idem Lucretius oblitus quid assereret, & quod dogma defenderet, hos uersus posuit:

Cedit item retro, de terra quod fuit ante,

In terras: & quod missum est ex aetheris oris,

Id rursus caeli fulgentia templa receptant.

Quod eius non erat dicere, qui perire animas cum corporibus differebat: sed uisus eius est ueritate, & imprudenti ratio uera surrepsit. Praeterea id ipsum, quod colligit, dissolui animam, hoc est simul cum corpore interire, quoniam simul nascatur, & falsum est, & in contrarium conuerti potest. Non enim simul interit, sed anima discedente integrum per multos dies manet: & plerumque medicatum diutissime durat. Nam si ut simul nascuntur, simul interirent: non discederet repente anima, corpusque deferret: sed uno temporis puncto utrumque pariter dissiparetur: & tam celeriter etiam corpus, adhuc spiritu in eo manente, deliquesceret ac periret, quam celeriter anima discedit. Imo uero dissoluto corpore anima uanesceret, uelut humor fracto uase diffusus. Nam si terrenum & fragile corpus post secessum animae non statim defluit, in terramque tabescit, ex qua illi origo est: ergo anima, quae fragilis non est, in

C æternum manet: quoniam origo eius æterna est. Quoniã crescit, inquit, sensus in pueris, & in iuuenibus uiget, & in senibus diminuitur, apparet esse mortalem. Primum, non est idem mens & anima: Aliud est enim quo uiuimus, aliud quo cogitamus. Nam dormientium mens, nõ anima sopitur: & in furiosis mens extinguitur, anima manet: & ideo nõ examines, sed dementes uocantur. Mens ergo, id est intelligentia, uel auget, uel minuitur pro ætate. Anima in statu suo semper est: & ex quo tempore spirandi accepit facultatẽ, eadem usq; ad ultimũ durat, donec emissã corporis claustro, ad sedem suam reuolet. Deinde, quod anima quãuis à deo sit inspirata, tamen quia tenebroso domicilio terrenæ carnis inclusa est, scientiam nõ habet, quæ est diuinitatis. Audit ergo, ac discit omnia, & sapientiam discendo & audiendo capit: & senectus nõ minuit sapientiam, sed auget, si tamen iuuenilis ætas uirtute decursa est: Et si nimia senectus fregerit membra, non est animæ uitium, si uisus euauit, si lingua torpuit, si auditus obsurduit, sed corporis. At enim memoria defecit: quid mirũ si labentis domiciliũ ruina premitur mens, & præterita obliuiscitur, non aliter futura diuina, quàm si carcerem quo cohibetur, effugerit. Verum eadem, inquit, dolori ac luctui obnoxia est, & ebrietate dementit, unde fragilis & mortalis apparet. Idcirco igitur uirtus & sapientia necessaria est, ut & moeror, qui contrahitur indigna patiẽdo ac uidẽdo, fortitudine repellatur: & uoluptas nõ modò potandi, sed etiã cæterarũ rerum abstinentia superetur. Nam si careat uirtute, si uoluptatibus dedita molliatur, morti fiet obnoxia: quoniã & uirtus (ut docuimus) immortalitatis est fabricatrix, & uoluptas mortis. Mors autẽ (sicut ostendi) non funditus perimit ac delet, sed æternis afficit cruciatibus. Nam interire prorsus anima nõ potest, quoniã ex dei spiritu, qui æternus est, originem cepit.

D Anima etiã, inquit, morbũ corporis sentit, & obliuionẽ sui patitur. Et sicut ægrescit, sic etiã sæpe sanat. Hoc est ergo cur maxima uirtus adhibẽda sit, ne ullo corporis dolore frangatur, & obliuionẽ sui non anima, sed mens patiatur. Quæ quoniam certa corporis regione consistit, quũ eam partem uis aliqua morbi uitiauerit, mouet loco, & quasi conuulsata de sede sua migrat, reditura scilicet quũ medela, & quũ sanitas domiciliũ suum reformauerit. Nam quia anima est iuncta cum corpore, si uirtute careat, contagio eius ægrescit: & imbecillitas de societate fragilitatis redundat ad mentem. Quum autem dissociata fuerit à corpore, uigebit ipsa per se, nec ulla iam fragilitatis conditione tentabitur: quia indumentũ fragile proiecit. Sicut oculus, inquit, euulsus à corpore ac separatus, nihil potest uidere, ita & anima separata nihil sentire: quia & ipsa pars est corporis. Falsum hoc & dissimile est. Anima enim non pars corporis, sed in corpore est. Sicut id quod uase continetur, uasis pars non est: nec ea quæ in domo sunt, partes domus esse dicuntur: ita nec anima pars est corporis, quia corpus uel uas animæ est, uel receptaculũ. Iam illud argumentum multo magis inane est, quo ait animã, quia nõ citius emittatur è corpore, mortalem uideri, sed paulatim se ex omnibus membris explicet, à summis pedibus incipiens: quæ si esset æterna, uno temporis momẽto eruperet: quod fit in ijs, qui ferro intereunt. Quos autẽ morbus interimit, spiritũ diutius exhalant, ut paulatim frigescentibus mēbris anima effletur: quæ quum materia sanguinis contineat, sicut lumẽ oleo, ea materia febrĩũ calore cõsumpta, necesse est membrorũ summa quæq; frigescere: quoniã uenæ exiliores in extrema corporis porriguntur: & extremi ac tenuiores riuĩ deficiẽte uena fontis arescunt. Nec tamen, quia sensus corporis deficit, animæ sensum extingui & occidere putandũ est. Nõ enim anima corpore deficiente, sed corpus anima decidẽte putrescit: quia sensum omnem trahit secum. Quũ autẽ præsens anima sensum tribuat corpori, & uiuere id efficiat, fieri non potest,

A test, ut non ipsa per se uiuat & sentiat: quoniā ipsa est & sensus & uita. Nam qd ait:
 Quod si immortalis nostra foret mens,
 Non tam se moriens dissolui conquereretur,
 Sed magis ire foras, uestemq; relinquere, ut anguis,
 Gauderet.

Equidem nunquam uidi qui quereretur, se morte dissolui: sed ille fortasse Epicu-
 reum aliquē uiderat, etiam dum moritur, philosophātem, ac de sua dissolutione in
 extremo spiritu differētē. Quomodo sciri potest, utrum dissolui se sentiat, an cor-
 pore liberari, quū in exitu lingua mutescat? Nam dum sentit, & loqui potest, non-
 dum dissolutus est: ubi dissolutus est, nec sentire iam, nec loqui potest. Ita queri de
 dissolutione aut nondum potest, aut iam non potest. At enim priusq; dissoluatur,
 intelligit se dissolutum iri. Quid, quod uidemus plerosq; morientium, nec dissolui
 cōquerentes (ut ait) sed exire se, & proficisci, & ambulare testantes: idq; aut gestu
 significant, aut, si adhuc possunt, & uoce pronunciant? Vnde apparet non dissolu-
 tionem fieri, sed separationē, quæ declarat animā permanere. Cætera Epicurei do-
 gmatis argumenta Pythagoræ repugnant differenti, migrare animas de corpori-
 bus uetustate ac morte confectis, & insinuare se nouis & recens natis: & easdē sem-
 per renasci, modò in homine, modò in pecude, modò in bestia, modò in uolucres:
 & hac ratione immortales esse, quod sæpe uariorū ac dissimilium corporū domici-
 lia commutent. Quæ sententia deliri hominis, quoniā ridicula, & mimo dignior,
 quā † schola fuit, nec refelli quidem serio debuit. Quod qui facit, uidetur uereri
 ne quis id credat. Prætereūda sunt igitur nobis ea, quæ pro falso cōtra falsum disse-
 rebantur: satis est ea refutasse, quæ contra uerum disputata sunt.

*Animas migrā
 re de corpori-
 bus in noua cor-
 pora.*

† scholastico

B Quibus testimonijs immortalitas animæ approbatur, & futurum iudicium dei:
 Et quantum Aristoxenus alios uicerit in errore. Cap. XIII

Declarauī (ut opinor) animam non esse solubilem: superest citare testes,
 quorum autoritate argumenta firmentur. Neq; nunc prophetas in tes-
 timonium uocabo, quorum ratio & diuinitio in hoc solo posita est, ut
 ad cultum dei, & ad immortalitatē ab eo accipiendam creari hominem
 doceant: sed eos potius, quibus istos qui respuunt ueritatem, credere sit necesse.
 Hermes naturam hominis describens, ut doceret quemadmodum esset à deo fa-
 ctus, hæc intulit: καὶ τὸ αὐτὸ δὲ ἀμφοτέρων φύσεων ἢ τε ἀθανάτου ἢ ἢ θνητῆς μίαν ἐποίησε
 φύσιν ἀνθρώπου, τὸν αὐτὸν πῆ μὲν ἀθανάτου, πῆ ἢ θνητὸν ποιήσας, καὶ τὸ τὸν φέρων, ἢ μείω
 θείας καὶ ἀθανάτου φύσεως, καὶ τῆς θνητῆς καὶ μεταβλητῆ κατεσχόσατο, ἵνα ὁρῶν ἅπαντα,
 ἅπαντα ἢ θαυμάσει. Sed hunc fortasse aliquis in numero philosophorum compu-
 tet: quamuis in deos relatus, Mercurij nomine ab Aegyptijs honoretur: nec plus
 ei autoritatis tribuat, quā Platoni aut Pythagoræ. Maius igitur testimonium re-
 quiramus. Polytes quidam consuluit Apollinem Milesium, utrum 'ne maneat ani-
 ma post mortem, an resoluatur: espondit his uersibus:

*Animæ eter-
 nitas.*

Ψυχὴ μὲν μέχρι δὲ δεσμοῖς πρὸς σῶμα κρατεῖται,
 φθαρτὰ νοῦσα πᾶν θνητῆς ἀλγυδ' ὄσιν ἔεικε.
 ἵνικα δ' ἀάλυσιν βροτέλω μετὰ σῶμα μαρναθῆν,
 ὠκίστω εὐρητοῖ ἐς αἰθέρα πᾶσα φορεῖται,
 αἰγὴ ἀγύραθ' ὄσα, μένει δ' εἰς πάμπαν ἀτειρής.
 πρῶτόγονος γὰρ τὸ το θεῶ δλιέταξε πρόνοια.

Quid carmina Sibyllina: Nōne ita esse declarant, quū fore aliquādo denunciant,
 ut à deo de uiuis ac mortuis iudicetur? quorū exēpla paulò post inferemus. Falsa
 est igitur Democriti, & Epicuri, & Dicaarchi de animæ dissolutione sententia, qui

C profectio nō auferent de interitu animarum mago aliquo praesente differere, qui sciret certis carminibus ciere ab inferis animas, & adesse, & praebere se humanis oculis uidentas, & loqui, & futura praedicere. Et si auferent, re ipsa, & documentis praesentibus uincerentur. Sed quia nō peruidebant animae rationem, quae tam subtilis est, ut oculos humanae mentis effugiat, interire dixerunt. Quid Aristoxenus, qui negauit omnino ullam esse animam, etiam quum uiuit in corpore: sed sicut in fidibus ex intentione neruorū effici concordem sonum atq; cantum, quem Musici harmoniam uocant, ita in corporibus ex compage uiscerū, ac uigore membrorū uim sentiendi existere: quo nihil dici delirius potest. Verū ille oculos quidem habuit incolumes, cor tamen caecum: quia uiuere se & habere mentem, quae idipsum cogitauerat, non uidebat. Sed plerisque hoc philosophis accidit, ut putaret omnino nō esse, quicquid oculis non apparet: quū mentis acies, multo clarior esse debeat, q̄ corporis, ad ea perspicienda, quorū uis ac ratio sentit potius q̄ uidetur.

Aristoxeni de
anima sententia.

De fine mundi, & errore Chaldaeorum: De aetate mundi, & quod post sex aetates, id est sex mille annorum status mundi mutabitur & renouabitur: Et quod mille anni sunt unus dies dei: & quod mille annos regnabunt electi dei in terra post iudicium. Cap. XIII

Quonia de immortalitate diximus animae, sequitur, ut doceamus quatenus homini, & quando tribuatur: ut in hoc quoque prauitatis & stultitiae suae perspiciant errores, qui mortales quosdam decretis placitisq; mortalium deos esse factos opinantur: uel quod artes inuenerant, uel quod usum quarundam frugū docuerant, uel quod utilia uitae hominum prodiderant, uel quod immanes bestias interemerāt. Quae merita q̄ longe ab immortalitate semota sint, & docuimus in prioribus libris, & nunc docebimus: ut appareat solum esse iustitiam, quae uitam homini pariat aeternā: & solum deū, qui aeternae uitae praemium largiatur. Nam illi qui suis meritis immortales facti esse dicuntur, quia nec iustitia, nec ulla in his uera uirtus fuit: nō immortalitatem sibi, sed mortem peccatis ac libidinibus quaesierunt: nec coeleste praemium, sed inferna supplicia meruerunt: quae pendunt simul cum ijs omnibus, qui eos coluerunt. Cuius iudicij propinquare tempus ostendam: ut & iustis merces digna soluatur, & poena merita impijs irroget. Plato, & multi alij philosophorū, quum ignorarent originem rerū, supremumq; illud tempus, quo mūdus esset effectus, multa millia seculorū fluxisse dixerunt, ex quo hic pulcherrimus mūdi ornatus extiterit: sicuti fortasse Chaldaei, qui (ut Cicero tradidit in lib. de diuinatione primo) quadringenta septuaginta millia annorū mentis cōprehensa, se habere delirant: in quo se, quia posse argui nō putabāt, liberum sibi crediderunt esse mentiri. Nos autē, quos diuinæ literae ad scientiā ueritatis erudiūt, principium mundi, finemq; cognouimus: de quo nunc in fine operis disseremus: quonia de principio in secūdo lib. explicauimus. Sciant igitur philosophi, qui ab exordio mundi seculorū millia enumerant, nondū sextū millesimū annum esse cōclusum: quo numero expleto, consummationem fieri necesse est, & humanarum rerū statum in melius reformari: cuius rei argumentū prius est enarrandū, ut ratio elucescat. Mundum deus, & hoc naturae admirabile opus (sicut arcanis sacrae scripturae cōtinetur) sex dierū spacio consummauit, diemq; septimū, quo ab operibus requieuit, sanxit. Hic est autē dies sabbati, qui in lingua Hebraeorū a numero nomē accepit: unde septenarius numerus legitimus & plenus est. Nam & dies septem sunt, quibus per uicem reuolutis, orbis conficiuntur annorū: & septem stellae, quae nō occidunt: & septem sydera, quae uocantur errantia: quorū dispares cursus, & inaequales motus, rerum ac temporū uarietates efficere creduntur. Ergo quonia sex diebus cuncta dei opera perfecta sunt, per secula sex, id est sex millia annorū manere

Septenarius
numerus perfectus.

A nere in hoc statu mundū necesse est. Dies enim magnus dei mille annorum circulo terminatur, sicut indicat Propheta dicens: Ante oculos tuos domine mille anni tanquam dies unus. Et sicut deus sex illos dies in tantis rebus faciendis laboravit, ita & religio eius, & ueritas in his sex millibus annorum laborare necesse est, malitia praeualente ac dominante. Et rursus, quoniā perfectis operibus requieuit die septimo, eumq̄ benedixit, necesse est, ut in fine sexti millesimi anni malitia omnis aboleatur ē terra, & regnet per annos mille iustitia, sitq̄ tranquillitas & requies a laboribus, quos mundus iandiu perfert. Verum quatenus id eueniat, explicabo suo ordine. Sape diximus, minora & exigua magnorū figuras & praeemonstratio- nes esse: & hunc diem nostrum, qui ortu solis & occasu finitur, diei magni speciem gerere, quem circuitus annorum mille determinat. Eodem modo etiam figuratio terreni hominis, caelestis populi praeferbat in posterū fictionem. Nam sicut perfectis omnibus, quae in usum hominis molitus est deus, ipsum hominē sexto die ultimū fecit, eumq̄ induxit in hunc mundū, tanquam in domum iam diligenter instructam: ita nunc sexto die magno uerus homo uerbo dei fingitur: id est sanctus populus doctrina & praeceptis dei ad iustitiā figuratur. Et sicut tunc mortalis atq̄ imperfectus ē terra fictus est, ut mille annis in hoc mūdo uiueret: ita nunc ex hoc terrestri seculo fingitur homo perfectus, ut uiuificatus a deo, in hoc eodem mūdo per annos mille dominetur. Quomodo autem cōsummatio futura sit, & qualis exitus humanis rebus impēdeat, si quis diuinas literas fuerit scrutatus, inueniet. Sed & seculariū prophetarū cōgruentes cum caelestibus uoces, finem rerum, & occasum post breue tēpus annunciant: describentes quasi fatigati, & dislabentis mūdi ultimam senectutē. Quae uero a prophetis & uatibus futura esse dicantur, prius q̄ superueniat extrema illa cōclusio, collecta ex omnibus & coaceruata subnectā.

Mundi cōsummatio.

*Quod submersio Pharaonis & Aegyptiorū, & liberatio Hebraeorum de seruitute Aegypti, prae-
figurauit liberationem electorum, & reprobationem damnatorum, quae futura est in fi-
ne mundi: Et quod signa multa sicut illam, ita & hanc praecedent liberatio-
nem: Et quod Romanum imperiū ante delebitur: Et quod in Asiam
summa potestas omnium reuertetur: Et quibus etatum gra-
dibus Roma creuerit, & deficiet. Cap. XV*

Fst in arcanis sanctarum literarum transcendisse in Aegyptum cogente inopia rei frumentariae, principem Hebraeorum, cum omni domo & cognatione: cuius & posterī, quum diutius in Aegypto cōmorantes, in magnam gentem creuissent, & graui atq̄ intolerabili seruitutis iugo premerentur, percussit Aegyptum deus insanabili plaga, & populum suum liberauit traductū medio mari, discissis fluctibus, & in utranq̄ partem dimotis, ut per siccum populus graderetur. Conatusq̄ rex Aegyptiorum profugos insequi, cōeunte in statū suum pelago, cum omnibus copijs interceptus est. Quod facinus tam clarū, tamq̄ mirabile, quāuis ad praesens uirtutē dei hominibus ostenderet, tamen praesignificatio, & figura maioris rei fuit, quā deus idem in extrema temporis cōsummatione faciurus est: liberabit enim plebem suā de graui seruitute mundi. Sed quoniā tunc una plebs dei, & apud unam gentē fuit, Aegyptus tunc sola percussa est. Nūc autē, quia dei populus ex omnibus linguis cōgregatus, apud omnes gentes cōmoratur, & ab his dominantibus premis, necesse est uniuersas nationes, id est orbem totū caelestibus plagis uerberari, ut iustus & cultor dei populus liberetur. Et sicut tunc signa facta sunt, quibus futura clades Aegyptijs ostenderet: ita in ultimo fieti prodigia mirāda per omnia elementa mūdi, quibus imminens exitus uniuersis gentibus intelligatur. Propinquante igitur huius seculi termino, hu-

Hebraeorū ex Aegypto edu-
ctio.

C manarum rerū statum cōmutari necesse est, & in deterius nequitia inualefcence prolabi: ut iam nostra hæc tēpora, quibus iniquitas & malitia usq; ad summū gradum creuit, in illius tamen insanabilis mali comparatione, felicia & propē aurea possint iudicari. Ita enim iustitia rarefcet: ita impietas, & auaritia, & cupiditas, & libido crebrefcet, ut si qui tum forte fuerint boni, prædæ sint sceleratis, ac diuexentur undique ab iniustis: soli autem mali opulenti sint, boni uero in omnibus contumelijs atq; in egestate iactentur. Confundetur omne ius, & leges peribunt. Nihil tunc quispiam habebit, nisi aut quæsitum, aut defensum † male: audacia, & uis omnia possidebūt. Non fides in hominibus, non pax, nō humanitas, non pudor, non ueritas erit. Atq; ita neq; securitas, neq; regimen, neq; requies à malis ulla. Omnis enim terra tumultuabitur, frement undiq; bella, omnes gentes in armis erunt, & se inuicem oppugnabunt. Ciuitates finitimæ inter se præliabuntur: Et prima omnium Aegyptus stultarum superstitionū luet pœnas, & sanguine uelut flumine operietur. Tum peragrabit gladius orbem, metens omnia, & tanquam messem cuncta prosterbens: Cuius uastitatis & confusionis hæc erit causa, quod Romanū nomen, quo nunc regitur orbis (horret animus dicere, sed dicam, quia futurum est) tolletur de terra, & imperiū in Asiam reuertetur, ac rursus oriens dominabitur, atq; occidens seruiet. Nec mirū cuiquā debet uideri, si regnū tanta mole fundatū, ac tandiu per tot & tales uiros auctū, tantis deniq; opibus confirmatū, aliquando tamen corruet. Nihil est humanis uiribus laboratū, quod nō ab humanis æque uiribus destrui possit: quoniam mortalia sunt opera mortalium. Sic & alia prius regna, quā diutius floruiſſent, nihilominus tamen occiderunt. Nam Aegyptios, & Persas, & Græcos, & Assyrios, proditū est regimē habuisse terrarū: quibus omnibus destructis, ad Romanos quoq; rerū summa peruenit. Qui quanto cæteris omnibus regnis antestāt, tanto maiore decidēt lapsu: quia plus habet ponderis ad ruina, quæ sunt cæteris altiora. Non inscite Seneca Romanæ urbis tempora distribuit per ætates: Primam enim dixit infantiam sub rege Romulo fuisse, à quo & genita, & quasi educata sit Roma: Deinde pueritiā sub cæteris regibus, à quibus & aucta sit, & disciplinis pluribus institutisq; formata. At uero Tarquinio regnante, quū iam quasi adulta esse cœpisset, seruitiū non tulisse: & reiecto superbæ dominationis iugo, maluisse legibus obtemperare, q̄ regibus. Quumq; esset adolescentia eius sine Punici belli terminata, tum deniq; confirmatis uiribus cœpisse iuuenescere. Sublata igitur Carthagine, quæ diu æmula imperij Romani fuit, manus suas in totum orbem terra mariq; porrexit, donec regibus cunctis & nationibus subiugatis, quū iam bellorum materia deficeret, uiribus suis male uterē, quibus seipsa cōfecit. Hæc fuit prima eius senectus, quū bellis lacerata ciuilibus, atq; intestino malo pressa, rursus ad regimē singularis imperij recidit, quasi ad alterā infantia reuoluta. Amissa enim libertate, quā Bruto duce & autore defenderat, ita consenuit, tanq̄ sustētare seipsam nō ualeret, nisi adminiculo regentium nitere. Quod si hæc ita sunt, quid restat, nisi ut sequat interitus senectutē: Et id futurū breui conciones prophetarū denunciant sub ambage aliorū nominū, ne facile quis intelligat. Sibyllæ tamē aperte interitura esse Romam loquunt, & quidem iudicio dei: quod nomen eius habuerit inuisum, et inimica iustitiæ alumnum ueritatis populū trucidarit. Hydaspes quoq; q̄ fuit Medorū Rex antiquissimus, à quo amnis quoq; nomen accepit, qui nūc Hydaspes dicitur, admirabilis omnium, sub interpretatione uaticinātis pueri ad memoriā posteris tradidit, sublatum iri ex orbe imperium nomenq; Romanum, multò ante præfatus, quā illa Troiana gens conderetur.

† manu

Romæ tempora
per ætates
distributa.

Hydaspes rex
Medorum.

Quomo

Quomodo imperij uentura sit destructio: & quae illam signa praecessura sint secundum uaticinia prophetarum, & Sibyllae. Cap. XVI

Quomodo autem id futurum sit, ne quis incredibile arbitretur, ostendam. In primis multiplicabitur regnum, & summa rerum potestas per plurimos dissipata & cōcisa, minuetur. Tunc discordiae ciuiles in perpetuum serentur: nec ulla requies bellis exitiālibus erit, donec & reges decem pariter existant, qui orbem terrae, non ad regendū, sed ad consummandum partiantur. Hi exercitiis in immensum auctis, & agrorum cultibus destitutis, quod est principium euerisionis & cladis, disperdent omnia, & cōminuent, & uorabunt. Tunc repente aduersus eos hostis potentissimus ab extremis finibus plagae septentrionalis orietur, qui tribus ex eo numero deletis, qui tunc Asiam obtinebunt, assumetur in societate à cæteris, ac princeps omnium constituetur. Hic insustentabili dominatione uexabit orbem: diuina et humana miscebit: infanda dictu, & execrabilia molietur: noua cōsilia in pectore suo uoluitabit, ut propriū sibi constituat imperium: & leges cōmutabit, & suas sanciet: cōtaminabit, diripiet, spoliabit, occidet. Denique immutato nomine, atque imperij sede translata, confusio ac perturbatio humani generis consequetur. Tam uero detestabile atque abominandum tempus existet, quod nulli hominum sit uita iucunda. Euertentur funditus ciuitates, atque interibunt non modo ferro atque igni, uerumetiam terramotibus assiduis, & eluuiæ aquarum, & morbis frequentibus, & fame crebra. Aer enim uitiabitur, & corruptus ac pestilens fiet: & modo importunis imbribus, modo inutili siccitate, nunc frigidibus, nunc aestibus nimis; nec terra homini dabit fructum, nec seges quicquam, non arbor, non uitis feret. Sed quum in flore spem maximam dederint, in fruge decipient. Fontes quoque cum fluminibus arescent, ut ne potus quidem suppetat: & aquae in sanguinem, aut amaritudinem mutabuntur. Propter haec deficient & in terra quadrupes, & in aere uolucres, & in mari pisces. Prodigia quoque in caelo mirabilia mentes hominum maximo terrore confundent: & crines cometarum, & solis tenebrae, & color lunae, & cadentium siderum lapsus. Nec tamen haec usitato modo fient: sed existent subito, & ignota, & inuisa oculis astra: sol in perpetuum fuscabitur, ut uix inter noctem diemque discernatur. Luna iam non tribus deficient horis, sed perpetuo sanguine offusa meatus extraordinarios peraget: ut non sit homini promptum aut siderum cursus, aut rationem temporum agnoscere. Fiet enim uel aestas in hyeme, uel hyems in aestate. Tunc annus breuiabitur, & mensis minuetur, & dies in angustum coartabitur: Stellae uero creberrimae cadent, ut caelum omne caecum sine ullis luminibus appareat. Montes quoque altissimi decident, & planis aequabuntur: mare in nauigabile constituetur. Ac ne quid malis hominum terraeque desit, audietur de caelo tuba: quod hoc modo Sibylla denunciat dicens:

Σάλπιγξ οὐρανὸθεν φωνὴ πολὺ τρωον ἀφήσει. ἢ εἰς τὸν οὐρανὸν ἐξήλθοντες οὐρανὸν ἀνοίξουσιν.

Itaque trepidabunt omnes, & ad lucuosum illum sonitum contremiscent. Tunc uero per iram dei aduersus homines, qui iustitiam dei non agnouerunt, sauiet ferrum, ignis, fames, morbus, & super omnia metus semper impendens: tunc orabunt deum, et non exaudiet: optabitur mors, & non ueniet: nec nox quidem requiem timori dabit, nec ad oculos somnus accedet: sed animas hominum sollicitudo ac uigilia mace-rabit: plorabunt, & gement, & dentibus stridebunt: gratulabuntur mortuis, & uiuos plangent. His & alijs pluribus malis solitudo fiet in terra, & erit deformatus orbis atque desertus: quod in carminibus Sibyllinis ita dicitur:

Ἐσα ἡσμος ἀησμος ἀπολλυμένων ἀνθρώπων.

Ita enim conficietur humanum genus, ut uix decima pars hominum relinquatur: &

Prodigia quae
precedent ex-
tremum dei ius-
dicium.

c unde mille processerant, uix prodient centum. De cultoribus etiam dei duæ partes interibunt: & tertia, quæ fuerit probata, remanebit.

De aduentu magni prophete, qui Helias dicitur: & quomodo interficietur ab Antichristo, & resurget die tertia, & ascendet in cœlum. Et de persecutione ecclesie, quam inferet Antichristus: & de miraculis eius. Cap. XVII

Antichristi or-
tus & regnum

Ed planius quomodo id eueniat, exponam. Imminente iam temporū conclusionē, propheta magnus mittetur à deo, qui cōuertat homines ad dei agnitionem, & accipiat potestatem mirabilia faciendi. Vbi cunq; non audierint eum homines, claudet cœlum, & abstinebit imbres, & aquam conuertet in sanguinem, & cruciabit illos siti ac fame: Et quicunq; conabitur eum lædere, procedet ignis de ore eius, atq; comburet illum. His prodigijs atq; uirtutibus cōuertet multos ad dei cultum: peractisq; operibus eius alter rex orietur ex Syria, malo spiritu genitus, euerfor ac proditor generis humani: qui reliquias illius prioris mali cum ipso simul delet. Hic pugnabit aduersus prophetam dei, & uincet, & interficiet eum, & insepultum iacere patietur: sed post diem tertium reuiuifcet, atq; inspectantibus mirantibusq; cunctis rapietur in cœlum. Rex uero ille teterrimus erit quidem & ipse, sed mendaciorum propheta, & seipsum constituet ac uocabit deum, & se coli iubebit ut dei filium. Et dabitur ei potestas ut faciat signa & prodigia: quibus uisis, irretiat homines, ut adorent eum. Iubebit ignem descendere de cœlo, & solem à suis cursibus stare, & imaginē loquitur: & fient hæc sub uerbo eius: quibus miraculis etiam sapientium plurimi allicientur ab eo. Tunc eruere dei templum conabitur, & iustum populū persequetur: & erit pressura & contritio, qualis nunquam fuit à principio mundi. Quicunq; crediderint atq; accesserint ei, signabuntur ab eo tanquam pecudes. Qui autem recusauerint notam eius, aut in montes fugient, aut comprehensi exquisitis cruciatibus necabuntur. Idem iustos homines obuoluet libris prophetarum, atq; ita cremabit: & dabitur ei desolare orbem terræ mensibus quadraginta duobus. Id erit tempus, quo iustitia proijcietur, & innocētia odio erit, quo mali bonos hostiliter prædabuntur: non lex, aut ordo, aut militiæ disciplina seruabitur: non canos quisquam reuerbitur: non officium pietatis agnosceret: non sexus aut infantie misereretur. Confundentur omnia, & miscebuntur contra fas, contra iura naturæ. Ita quasi uno communi grauiq; latrocinio, terra uniuersa uastabitur. Quæ hæc ita erunt, tunc iusti & sectatores ueritatis segregabunt se à malis, & fugient in solitudines: Quo audito, impius rex inflammatus ira, ueniet cum exercitu magno, & ad motis omnibus copijs circumdabit montem, in quo iusti morabuntur, ut eos comprehendat. Illi uero ubi se clausos undiq; atq; obsessos uiderint: exclamabunt ad deum uoce magna, & auxilium cœleste implorabunt: & exaudiet eos deus, & emittet regem magnum de cœlo, qui eos eripiat & liberet, omnesq; impios ferro igniq; disperdat.

Quomodo hæc prænunciata sint & uaticinijs prophetarum, & oraculis gentium uatū, & uersibus Sibyllinis. Cap. XVIII

Hæc ita futura esse, tum prophete omnes ex dei spiritu, tum etiam uates ex instinctu dæmonum cecinerunt. Hydaspes enim, quem superioris nominavi, descripta iniquitate seculi huius extremi, pios ac fideles à nocentibus segregatos ait, cum fletu & gemitu extensuros esse ad cœlum manus, & imploratos fidem Iouis: Iouem respecturum ad terram, & auditurum uoces hominum, atq; impios extincturum. Quæ omnia uera sunt, præter unum, quod Iouem dixit illa facturum, quæ deus faciet. Sed & illud non sine

A sine dæmonum fraude subtractum est, missum iri tunc à patre filium dei, qui delectis omnibus malis pios liberet: quod Hermes tamen non dissimulauit. In eo enim libro, qui λόγος τέλει ὁἰνσβριβιτ, post enumerationem malorum, de quibus diximus, subiecit hæc: ἐπὶ αὐτῷ δὲ ταῦτα ὡς δὲ γήρητοι ὡς ἀσκληπτε, τότε ὁ κύριος, καὶ πατὴρ, καὶ θεὸς, ἐν τῷ πρώτῳ, καὶ γνὸς θεὸς διημιργγὸς ἐπιβλέψας τοῖς γημορῶνις, καὶ τῆ ἐαυτῷ βολῆσει τοῖς τοῖς τοῖς, τὸ ἀγαθὸν ἀντρεῖσας τῆ ἀταξία, καὶ ἀνακαλισάμενος τὴν πλάνην, καὶ τὴν κακίαν ἐκκαθήρας πῆ μὲν ὑδραπὶ πολλῶ κατακλύσας, πῆ δὲ πυρὶ ὄξυτάτῳ δίσκαύσας, ἐνίοτε δὲ πολέμοις, ἐν λοιμοῖς ἐκπίσας ἡγαγὼν ἐπὶ τὸ ἀρχαῖον, καὶ ἀποκατίσθησε τὸν ἐαυτῷ κόσμον. Sibylla quoque non aliter fore ostendit, quam ut dei filius à summo patre mittatur: qui & iustos liberet de manu impiorum, & iniustos cum tyrannis sæuientibus deleat: è quibus una sic tradidit:

Ἥξει ἐν μακάρων ἐθέλων πόλιν δζαλαπάξαι,
καὶ κνὶ τις θεὸς βασιλεὺς πεμφθεὶς ἐπ' ἰδίῳ
πάντας ὄλοι βασιλεῖς μεγάλους καὶ φῶτας ἀρίστους,
εἰδ' οὕτως κρινεῖται ὑπὸ ἀφθίτοις ἀνθρώποισι.

Item alia Sibylla:

καὶ τότε ἄω ἡελίος πέμφσει θεὸς βασιλῆα
ὃς πᾶσαν γαῖαν πᾶσαι πολέμοιο κακοῖο.

Et rursus alia:

-ἡμετέρας δολείας
ζυγὸν δυσβάστακτον ἐπ' αὐχένι κέμενον ἀρεῖ
ἐν θεομὸς ἀθέτος λύσει δεσμὸς τε βιαίος.

Quomodo Christus, et quibus signis precedentibus descendet de caelo, ut interficiat Antichristum, et tyrannos, et impios deleat de terra: Et quod uigilia nocturnæ Christianorum ideo instituta sunt, quod Christus de nocte uenturus est: Et quod dii, et cultores eorum dabuntur incendio, ut Sibylla prædixit. Cap. XIX

Presso igitur orbe terræ, quum ad destruendam immensarum uirium tyrannidem humanæ opes defecerint: siquidem capto mūdo cum magnis latronū exercitibus incubabit, diuino auxilio tanta illa calamitas indigebit. Cōmotus igitur deus, & ancipiti periculo, & miserāda comploratione iustorum, mittet protinus liberatorem. Tunc aperietur cælum mediū in tempesta nocte & tenebrosa, ut in orbe toto lumen descendentis dei tanquā fulgur appareat: quod Sibylla his uersibus locuta est:

-ὅπποτ' αὐτὸς ἔλθῃ
πῦρ ἔσται σκότος γν' τῆ μέσση νυκτὶ μελαίνῃ.

Hæc est nox, quæ à nobis propter aduentū regis ac dei nostri, per uigilio celebra- Vigilie Chris-
tianorum cur
instituta.
tur: cuius noctis duplex est ratio, quod in ea & uitā tum recepit, quum passus est: & postea orbis terræ regnum recepturus est. Hic est enim liberator, & iudex, & ultor, & rex, & deus, quem nos Christum uocamus: qui priusquam descendat, hoc signum dabit: Cadet repente gladius è cælo, ut sciant iusti ducem sanctæ militiæ descendurum: & descendet comitātibz angelis in medium terræ, & præcedet eum flamma inextinguibilis: & uirtus angelorum tradet in manus iustorum multitudinem illam, quæ montem circumfederit: & concidetur ab hora tertia usque ad uesperum, & fluet sanguis more torrentis: deletisq; omnibus copijs, impius solus effugiet, & peribit ab eo uirtus sua. Hic est autē, qui appellatur Antichristus: sed se ipse Christum mentietur, & contra uerum dimicabit: & uictus effugiet, & bellum sæpe renouabit, & sæpe uincetur, donec quarto prælio confectis omnibus impijs, debellatus & captus, tandem scelerū suorum luet pœnas. Sed & cæteri prin-

cipes & tyranni, qui contriuerunt orbem, simul cum eo uincti adducentur ad regem: & increpabit eos, & coarguet, & exprobat his facinora ipsorum, & damnabit eos, ac meritis cruciatibus tradet. Sic extincta malitia, & impietate compressa, requiescet orbis, qui per tot secula subiectus errori ac sceleri, nefandam pertulit seruitutem. Non colentur ulterius dii manufacti, sed à templis & puluinaribus suis deturbata simulacra igni dabuntur, & cum donis suis mirabilibus ardebunt: quod etiam Sibylla cum prophetis congruens, futurum esse prædixit:

Τρίψαι δ' εἰδωλα βροφί καὶ πλῆτορ ἅπαντα.

Erythræa quoque idem spondit:

ὄργα δὲ χερσὶ ποίηται θεῶν στωικαῶν.

Quomodo aperientur inferi, & resurgent mortui: Et qui iudicandi sunt, & qui non: Et quomodo hæc Sibylla prædixerit: Et qua ratione anima, quum immortalis sit, patibilis esse possit secundum Stoicos. Cap. XX

Post hæc aperientur inferi, & resurgent mortui, de quibus iudicium magnum ipse idem rex ac deus faciet, cui summus pater iudicandi & regnandi dabit maximam potestatem. De quo iudicio ac regno apud Erythræam Sibyllam sic inuenitur:

Ὅπποτε καὶ τὸ λάβη τέλος αἰσιμον ἡδὲ βροφίσι
καὶ δὴ ἀξίον κείσις ἀθανάτω θεῶν,
ἡξίον ἐπ' ἀνθρώπος μεγάλη κείσις ἡδὲ καὶ ἀρχή.

Deinde apud aliam:

Ταρτάρου δὲ χεῖρ τότε δ' ἔξῃ γαῖα χερσὶ,
ἡξίον δ' ὑπὸ Βῆμα θεῶ βασιλεύον ἅπαντων.

D Et alio loco penes eandem:

Ὀυρανὸν εἰλίξας γαίης καὶ θμῶνας ἀνοίξω,
καὶ τότε ἀνάξω νεκρὸς μοῖραν ἀναλύσας,
καὶ θανάτω κνήτρον, καὶ ὕστρον εἰς κείσις ἄξω,
κείνων δυσβέων καὶ δυναστέων βίον ἀσφάδν.

Animas esse
patibiles.

Nec tamen uniuersi tunc à deo iudicabuntur, sed ij tantum, qui sunt in dei religione uersati. Nam qui deum non agnouerunt, quoniã sententia de his in absolutiorem ferri non potest, iam iudicati damnatiq; sunt, sanctis literis contestantibus, non resurrecturos esse impios ad iudicium. Iudicabuntur ergo qui deum scierunt, & facinora eorum in mala opera cum bonis collata ponderabuntur: ut si plura & grauius fuerint bona iustaq;, dentur ad uitam beatam. Si autem mala superauerint, condemnentur ad poenam. Hic fortasse dixerit quispiam: Si est immortalis anima, quomodo passibilis inducitur, ac poenam sentiens? Si enim ob merita punietur, sentiet utiq; dolorem, atq; ita etiam mortem. Si mortis non est obnoxia, nec dolori quidem patibilis ergo non est. Huic quaestioni siue argumento, ita à Stoicis occurritur: Animas quidem hominum permanere, nec interuentu mortis in nihilum resolui: sed eorum qui iusti fuerunt, puras, & impatibiles, & beatas ad sedem caelestem, unde illis origo est, remeare, uel in campos quosdam fortunatos rapi, ubi fruuntur miris uoluptatibus: Impios uero, quoniã se malis cupiditatibus inquinauerunt, mediam quandam gerere inter immortalem mortalemq; naturam: & habere aliquid imbecillitatis ex contagione carnis: cuius desiderijs ac libidinibus addicta, ineluilibilem quandam furcum trahant, labemq; terrenam: quæ quum temporis diuturnitate penitus inhaerit, eius naturæ reddi animas, ut si non extinguibiles in totum, quoniam ex deo sunt, tamen cruciabiles fiant per corporis maculam, quæ peccatis iniusta, sensum doloris attribuit. Quam sententiam poeta sic explicauit:

Quin

A Quin & supremo cum lumine uita reliquit,
 Non tamen omne malum miseris, nec funditus omnes
 Corporeæ excedunt pestes, penitusq; necesse est
 Multa diu concreta modis inolescere miris.
 Ergo exercentur poenis, ueterumq; malorum
 Supplicia expendunt.

Hæc propemodum uera sunt. Anima enim quum diuortiu fecit à corpore, est (ut idem ait poeta)

Par leuibus uentis, uolucricq; simillima somno:

Quia spiritus est, & ipsa tenuitate incomprehensibilis, sed nobis qui sumus corporales: deo autem, cui subiacet posse omnia, comprehensibilis.

De potentia dei, quæ pro merito cuiusq; potest & homines, & angelos punire: De carnis immortalitate post resurrectionem: De differentia ignis gehennalis, & ignis cõmunis: Et quid in electis, quid in reprobis operetur. Cap. XXI

Primum igitur dicimus, tantam esse dei potestatem, ut etiam incorporea comprehendat, & quemadmodum uoluerit, afficiat. Nam & angeli deum metuunt, quia castigari ab eo possunt inenarrabili quodam modo. Et dæmones reformidant, quia torquentur ab eo, & puniuntur.

Quid ergo mirum, si quum sint immortales animæ, tamẽ patibiles sint deo? Nam quum in se nihil habeant solidũ & tractabile, à solidis & corporalibus nullam uim pati possunt: sed quia in solis spiritibus uiuunt, à solo deo tractabiles sunt, cui uirtus & substantia spiritalis est. Sed tamen docent nos sanctæ literæ, quemadmodum poenas impij sint laturi. Nam quia peccata in corporibus contraxerunt, rursus carne induentur, ut in corporibus piaculũ soluant: & tamen non erit caro illa, quam deus homini superiecerit, huic terrenæ similis, sed insolubilis ac permanẽs in æternum, ut sufficere possit cruciatibus & igni sempiterno: cuius natura diuersa est ab hoc nostro, quo ad uitæ necessaria utimur: qui nisi alicuius materiæ fomite alatur, extinguitur. At ille diuinius per seipsum semper uiuit, ac uiget sine ullis alimentis, nec admistum habet fumũ: sed est purus ac liquidus, & in aquæ modum fluidus. Non enim uis aliqua sursum uersus urgetur, sicut noster: quem labes terreni corporis, quo tenetur, & fumus intermistus exilire cogit, & ad cœlestem naturam cum trepidatione mobili subuolare. Idem igitur diuinus ignis una eademq; uis atque potentia & cremabit impios, & recreabit: & quantum è corporibus absumet, tantum reponet, ac sibi ipse æternum pabulum subministrabit: quod poeta in uulturem & Tityum transfulerunt. Ita sine ullo reuiuiscentiũ corporum detrimento, aduret tantum, ac sensum doloris efficiet. Sed & iustos quum iudicauerit deus, etiam igni eos examinabit. Tum quorum peccata uel pondere, uel numero prauauerint, perstringentur igni atque amburentur. Quos autem plena iustitia, & maturitas uirtutis incoxerit, ignem illum nõ sentient: Habent enim aliquid in se dei, quod uim flammæ repellat ac reiiciat. Tanta uis est innocentia, ut ab ea ignis ille refugiat innoxius: qui accipit à deo hanc potestatem, ut impios urat, iustis obtemperet. Nec tamen quisquam putet, animas post mortem protinus iudicari: Nam omnes in una communiq; custodia detinentur, donec tempus adueniat, quo maximus iudex meritorum faciat examen. Tum quorum fuerit probata iustitia, ij præmium immortalitatis accipient. Quorum autem peccata & scelera detecta fuerint, non resurgent, sed cum impijs in easdem tenebras recõdentur ad certa supplicia destinati.

Ignis inferorũ.

uide ouid. 4. Metam.

No. De purgatorio

Quod hæc à quibusdam dicuntur esse poetica: Et unde ad notitiam uenerint poetarum:

Et quibus de causis corruerint ueritatem, & Lethæum amnem, & alia
phantastica induxerint. Cap. XXII

Igmenta hæc esse poetarū quidā putant, ignorantes unde illa poetæ acceperint, ac negant hæc fieri posse. Nec mirum ita illis uideri: Aliter enim, quā res habet, tradit à poetis: qui licet sint multo antiquiores quā historici, & oratores, & cætera genera scriptorum, tamen quia mysteriū diuini sacramenti nesciebant, & ad eos mentio resurrectionis futuræ obscurior peruenerat, eam uero temere ac leuiter auditam in modum commentitiæ fabulæ prodiderunt. Et tamen ijdem testati sunt, non autorem se certum, sed opinionem sequi, ut Maro, qui ait: Sit mihi fas audita loqui. Quamuis igitur ueritatis arcana in parte corruerint, tamē ipsa res eo uerior inuenitur, quod cum prophetis in parte cōsentiunt: quod nobis ad probationem rei satis est. Errori tamen eorum subest ratio nonnulla: Nam quum prophetæ assiduīs concionibus prædicarent, iudicaturum esse de mortuis filium dei, & hæc annunciatio nō lateret: quoniam rectorem cœli nō alium putabant quā Iouem, iudicare apud inferos Iouis filium tradiderunt. Sed tamen non Apollinem, aut Liberum, aut Mercurium, qui cœlestes putantur, sed deū, qui & mortalis fuerit & iustus, uel Minoem, uel Aëacum, uel Rhadamanthum. Corruerunt igitur poetica licentiā, quod acceperant: uel opinio ueritatem per diuersa ora, sermonesq; uarios dissipata mutauit. Nam quod peractis apud inferos mille annis, rursus ad uitam restitui cecinerunt, Marone ita dicente:

Has omnes, ubi mille rotam uoluere per annos,

D Lethæum ad fluuium deus euocat agmine magno:

Scilicet immemores supera ut conuexa reuisant:

Rursus & incipiant in corpora uelle reuerti.

Hæc eos ratio fefellit, quod resurgent defuncti non post mille annos mortis suæ: sed ut restituti rursus in uitam, mille annis cum deo regnēt. Deus enim ueniet, ut orbe hoc ab omni labe purgato, rediuiuas iustorū animas corporibus innouatis ad sempiternā beatitudinem suscitet. Itaq; præter aquam obliuionis uera sunt cætera: quam idcirco finxerunt, ne quis illis opponeret: Cur ergo non meminerunt se aliquādo uixisse, aut qui fuerint, aut quæ gesserint? Sed nihilominus tamen uerisimile nō putat, ut res tota uelut licenter & fabulose ficta respuat. Nobis autē de resurrectione affirmatibus atq; docētibus, animas ad alterā uitā nō oblitā sui, sed in eodē sensu ac figura esse redituras, illud opponitur: Tot iam secula transierunt, quis unquā unus ab inferis resurrexit, ut exemplo eius fieri posse credamus? At enim resurrectio fieri non potest dominante adhuc iniustitia. Hoc enim in seculo necantur homines ui, ferro, insidijs, uenenis: afficiuntur iniurijs, egestate, carceribus, tormētis, proscriptionibus. Eo accidit quod iustitia inuisa est, qd omnes, qui deum sequi uolunt, non tantum odio habentur, sed uexantur omnibus contumelijs, & excruciantur multiplici genere poenarum: & ad impios cultus manufactorū deorum, nō ratione aut ueritate, sed nefanda corporū laceratione coguntur. Num igitur opotert ad hæc eadē resurgere ac reuerti homines ad uitam, in qua tuti esse non possint? Quum ergo iusti tam uiles habeantur, tam facile tollantur, quid putemus futurum fuisse, si quis ab inferis rediens uitam postliminio recepisset? Auferretur profectò ab oculis hominū, ne uiso eo uel audito, deos uniuersi relinquerent, & ad unius se dei cultum religionemq; conuerterent. Ergo semel fieri resur-

rectionem

A rectionem necesse est, quum malum fuerit ablatum: quoniam eos, qui resurrexerint, nec mori iam ulterius nec uiolari ullo modo fas est: ut beatam possint agere uitam, quorum mors resignata est. Poetae uero quum scirent hoc seculum malis omnibus redundare, obliuionis amnem induxerunt: ne laborum ac malorum memores animae reuerti ad superos recusarent. Vnde Virgilius:

O pater, an' ne aliquas ad caelum hinc ire putandum est

Sublimes animas, iterumq; ad tarda reuerti

Corpora: quae lucis miseris tam dira cupido?

Ignorabant enim quomodo, aut quando id fieri oporteret. Itaque renasci eas putauerunt, & denuo ad uterum reuolui, atq; ad infantiam regredi. Vnde & Plato de anima differens, ex hoc ait posse cognosci animas esse immortales atq; diuinas, quod in pueris mobilia sunt ingenia, & ad percipiendum facilia: quod ea, quae discant, ita celeriter capiant, uti non tunc primum discere illa uideantur, sed recognoscere atque reminisci: in quo uir sapiens poetis ineptissime credidit.

De resurrectione: Et quod Pythagoras & alij philosophi inepte locuti sunt: Et de anastasi mentientes animas in uaria transire corpora. Cap. XXIII

On igitur renascentur, quod fieri non potest: sed resurgent, & a deo corporibus induent: & prioris uitae factorumq; omnium memores erunt: & in bonis caelestibus collocatae, ac fruentes iucunditate innumerabilium copiarum, praesenti deo gratias agent, quod malum omne deleuerit, quod eos ad regnum uitamq; perpetuam suscitauerit. Qua de anastasi philosophi quoque dicere aliquid conati sunt tam corrupte, quam poetae. Nam Pythagoras transire animas in noua corpora disputauit, sed inepte: quod ex hominibus in pecudes, & ex pecudibus in homines, & seipsum ex Euphorbo esse reparatum. Melius Chrysippus, quem Cicero ait fulcire porticum Stoicorum: qui in libris quos de prouidentia scripsit, quum de innouatione mundi loqueretur, haec intulit: *τότο δὲ ὅτως ἔχοντος διήλον, ὡς ὁδὴν ἀδιώτατον, καὶ ἡμᾶς μετὰ τὸ τελευτῆσαι πάλιν περιόδωρον ἡνῶν εἰλημένων χρόνος ἐν ᾧ νῦν ἐσμὲν ἀποικιστέον ἡμεῖς.* Sed nos ab humanis ad diuina redeamus. Sibylla iterum dicit:

Δύσπιστον γὰρ ἄπαρ μερόπων γένος, ἀλλ' ὅταν ἦδιν
κόσμος ἐν θνητῶν ἔλθῃ κρίσις, ἢ θεὸς αὐτὸς
ποιήσει κρίνων ἀσεβῆσθ' ἅμα δυσθέας τε,
καὶ τότε δυσθέας μὲν ἐπὶ ζόφον ἐν πυρὶ πέμψει.
ὄσοι δ' ἀσεβῆσοι πάλιν ζήσοσ' ὑπὸ γαίης,
πνέοντα θεῶ δόντες ἑμὴν ἅμα ἐν βίῳ αὐτοῖς.

Quod si non modò prophetæ, sed etiam uates, & poetae, & philosophi anastasin mortuorum futuram esse consentiunt, nemo quaerat à nobis quemadmodum fieri possit. Nec enim diuinorum operum potest reddi ratio. Sed si à principio deus hominem, nescio quo inenarrabili modo instituit, credamus ab eodem restitui ueterem posse, qui nouum fecit.

Quod secundum uaticinia Sibyllæ post iudicium per mille annos regnabit in terra filius dei cum electis suis in sancta ciuitate, quam constituet: Et quod diabolus uincietur mille annis, & omnis creatura mansuescet, & ad iucunditatem seruiet homini: Et quod Christus ab omnibus coletur, ut deus & dominus. Cap. XXIII

Nunc reliqua subnectam. Veniet igitur summi & maximi dei filius, ut uiuos ac mortuos iudicet, dicente Sibylla:

Γάσις γὰρ γαίης τότε θνητῶν σύγχυσις ἔσται

C αὐτὸς ὁ παντὴ κρείττωρ ὅτ' αὐ' ἔλθῃ Βύμαλι κρῖναι
ζώντων καὶ νεκρῶν ψυχᾶς ἐν κόσμῳ ἅπαντα.

Verum ille, quum deleuerit iniustitiam, iudiciumq; maximū fecerit, ac iustos, qui à principio fuerunt, ad uitam restaurauerit, mille annis inter homines uerfabitur, eosq; iustissimo imperio reget. Quod alibi Sibylla uaticinās, furensq; proclamat:

Κλῦτε δ' ἐμῶν μέρορες, βασιλεὺς αἰῶνι ἄρχε.

Tunc qui erunt in corporibus uiui, nō morientur, sed per eosdem mille annos infinitam multitudinem generabunt: & erit soboles eorum sancta, & deo chara. Qui autem ab inferis suscitabuntur, ij præerunt uiuentibus, uelut iudices. Gentes uero non extinguentur omnino, sed quædam relinquētur in uictoriam dei, ut triumphentur à iustis, ac subiugētur perpetuæ seruituti. Sub id tempus etiam princeps dæmonum, qui est machinator omnium malorum, uincietur catenis: & erit in custodia mille annis cœlestis imperij, quo iustitia in orbe regnabit, ne quid malū aduersus populum dei moliat. Post cuius aduentū congregabuntur iusti ex omni terra, peractioq; iudicio ciuitas sancta constituetur in medio terræ, in qua ipse conditor deus cum iustis dominantibus commoretur: quam ciuitatem Sibylla designat, quum dicit:

καὶ πόλις, ἢρ ἐποίησε θεὸς, αὐτῶν ἐποίησε

λαμπρότατον ἄστρον, ἐν ἡλίῳ, ἢ δὲ σελήνῃς.

Tunc auferentur à mundo tenebræ illæ, quibus offundebatur atque obcæcabatur cœlum: & luna claritudinem Solis accipiet, nec minuetur ulterius. Sol autem sepius tanto quàm nunc est, clarior fiet. Terra uero aperiet fœcunditatem suam, & uberrimas fruges sua sponte generabit, rupes montium melle sudabūt, per riuos uina decurrent, & flumina lacte inundabunt. Mundus denique ipse gaudebit, & omnis rerū natura lætabitur, erepta & liberata dominio mali, & impietatis, & sceleris, & erroris. Non bestię per hoc tempus sanguine alentur, nō aues præda: sed quieta & placida erunt omnia: leones & uituli ad præsepe simul stabunt: lupus ouem non rapiet: canis non uenabitur: accipitres & aquilæ non nocebunt: infans cum serpentibus ludet. Denique tunc fient illa, quæ poëtæ aureis temporibus facta esse iam Saturno regnante dixerunt. Quorum error hinc exortus est, quod propheta futurorum pleraque sic proferunt & enunciant, quasi iam peracta. Visiones enim diuino spiritu offerebantur oculis eorum, & uidebantur illa in conspectu suo quasi fieri ac terminari. Quæ uaticinia eorum quum paulatim fama uulgasset: quoniam profani à sacramento ignorabant quatenus dicerentur, completa esse ueteribus seculis illa omnia putauerunt: quæ utiq; fieri, compleriq; non poterant homine regnante. Quū uero deletis religionibus impijs, & scelere compresso, subiecta erit deo terra:

Cedet & ipse mari uector, nec nautica pinus

Mutabit merces, omnis feret omnia tellus.

Non rastros patietur humus, non uinea falcem.

Robustus quoq; iam tauris iuga soluet arator.

Tunc etiam molli flauescet campus arista,

Incultisq; rubens pendebit senibus uua,

Et duræ quercus sudabunt roscida mella.

Nec uarios discet mentiri lana colores.

Ipsæ sed in pratis aries iam suaue rubenti

Murice, iam croceo mutabit uellera luto.

Vates interdū
futura enunciant,
quasi iam
peracta.

Sponte

A Sponte sua sandyx pascentes uestiet agnos.
Ipsae lacte domum referent distenta capellae
Vbera, nec magnos metuent armenta leones.

Quae poeta secundum Cumeae Sibyllae carmina praelocutus est. Erythraea uero sic ait:

Οἱ δὲ λύκοι σὺν ἄρνεσ' ἐρέειμι ἀμιλλῶνται,
χόρτον γὰρ λίγχεσ' ἐρίφοισι μάλα βόσκονται,
ἄρκρι σὺν μόχοισι ὁμῶς καὶ πᾶσι βροτοῖσι,
σαρκοβόρος τε λέων φάγετ' ἄχρυσον παρὰ φάτνας,
σὺν ἐρέειμι τε δρόκοντες ἀμάτροσι κοιμήσονται.

Et alio loco de ubertate rerum:

Καὶ τότε δ' ἠ χαρὰν μεγάλην θεὸς ἀνδράσι δώσει,
ὃ γὰρ γῆ καὶ δ' ἰδὸα καὶ ἀπειτα θρέμματα γαίης
δώσασι κέρπυρον τὸν ἀληθινὸν ἀνθρώποισι
οἶνον καὶ μέλιτος γλυκίως, λυκῶτε γάλακτος
καὶ σίτου, ὅπερ δίδυμι βροτοῖς κάλλιστον ἀπάντων.

Et alia eodem modo:

Εὐσεβέων δὲ μόνων ἀγία χθὼν πάντα τὰ δ' οἶσαι,
νᾶμα μέλιτος ἀπὸ πέτρης καὶ ἀπὸ πηγῆς,
καὶ γάλατ' ἀμβροσίης βόσει πάντες οἱ δίκαιοι.

Vivent itaque homines tranquillissimam uitam, & copiosissimam, & regnabunt cum deo pariter: & reges gentium uenient a finibus terrae cum donis ac muneribus, ut adorent & honorificent regem magnū: cuius nomen erit praclarū, ac uenerabile uniuersis nationibus, quae sub caelo erunt, & regibus qui dominabuntur in terra.

B Quod non restant ex quarundam scripturarum assertione, nisi ducenti anni usque ad rerum inuolutionem: Et quod finis non aderit, nisi Roma destructa. Cap. XXV

Aec sunt, quae a prophetis futura dicuntur: quorum testimonia & uerba ponere opus non esse duxi: quoniam esset infinitum, nec tantam rerum multitudinem mensura libri caperet, tam multis uno spiritu similia dicentibus: simulque ne fastidium legentibus fieret, si ex omnibus collecta & translata cogererem: Praeterea ut ea ipsa, quae dicerent, non nostris, sed alienis literis potissimum confirmarem: doceremque non modo apud nos, uerum etiam apud eos ipsos, qui nos insectantur, ueritatem consignatam teneri, quam recusant agnoscere. Qui autem haec diligentius uoluerit scire, ex ipso fonte hauriat: & plura quam nos in his libris complexi sumus, admirabilia reperiet. Fortasse nunc quispiam requirat, quando ista, quae diximus, sint futura: iam superius ostendi. Cōpletis annorum sex millibus mutationem istam fieri oportere, & iam propinquare illum summum cōclusionis extremae diem, de signis quae dicta sunt a prophetis, licet noscere. Praedixerunt enim signa, quibus cōsummatio temporum expectanda sit nobis in singulos dies, & timenda. Quando tamen cōpleatur haec summa, docent illi, qui de temporibus scripserunt, colligentes ea ex literis sanctis, & ex uarijs historijs, quantus sit numerus annorum ab exordio mundi: qui licet uariant, & aliquantulum numerorum summa dissentiat, omnis tamen expectatio non amplius quam ducentorum uidetur annorum. Etiam res ipsa declarat, lapsum ruinaeque rerum breui fore, nisi quod incolumi urbe Roma nihil istius uidetur esse metuendum. At uero quum caput illud orbis ceciderit, & πῦρ esse coeperit, quod Sibyllae fore aiunt, quis dubitet uenisse iam finem rebus humanis, orbique terrarum: Illa est enim ciuitas, quae adhuc sustentat omnia: precandus que nobis & adorandus est deus caeli, si tamen

C statuta eius & placita differri possunt, ne citius quàm putemus, tyrannus ille abominandus ueniat, qui tantum facinus moliat, ac lumen illud effodiat, cuius interitu mundus ipse lapsurus est. Nunc ad cætera exequenda redeamus, quæ deinceps secutura sunt.

Quod elapsis mille annis aurei seculi post iudicium, soluetur item diabolus, & concitabit gentes, ut sanctam expugnent ciuitatem, & obsidebunt eam: Et quomodo eas omnino deus destruet, & pœnis æternis tradet, electis hominibus translatis ad gloriam angelorum post resurrectionem secundam. Cap. XXVI

Iximus paulò ante in principio regni sancti fore, ut à deo princeps dæmoniorum uinciatur. Sed idem cum mille anni regni, hoc est septem milia cœperint terminari, soluetur denuo, & è custodia missus exhibit: atq; omnes gentes, quæ tunc erunt sub ditione iustorum, concitabit, ut inferant bellum sanctæ ciuitati. Et colligetur ex omni orbe terræ innumerabilis populus nationum, & obsidebit & circundabit ciuitatem: tunc ueniet nouissima ira dei super gentes, & debellabit eas usque ad unum. Ac primum concutiet terram quam ualidissime: & à motu eius scindent montes Syriæ, & subsident colles in abruptum, & muri omnium ciuitatum concident: & statuet deus solem triduo ne occidat, & inflammabit eum, & descendet æstus nimius, & adustio magna supra perduelles & impios populos, & imbres sulfuris, & grâdines lapidum, & guttæ ignis, & liquefcent spiritus eorum in calore, & corpora conterentur in grandine, & ipsi se inuicem gladio ferient: replebuntur montes cadaueribus, & campi operientur ossibus. Populus autem dei tribus illis diebus sub concauis terræ occultatus erit, donec ira dei aduersus gentes, & extremum iudicium terminetur. Tunc exhibunt iusti de

D latebris suis, & inueniunt omnia cadaueribus atq; ossibus tecta. Sed & genus omne impiorum radicitus interibit, nec erit in hoc mundo ulla natio amplius, præter solam gentem dei. Tum per annos septem perpetes intactæ erunt syluæ, nec excidetur de montibus lignum: sed arma gentium comburentur, & iam non erit bellum, sed pax & requies sempiterna. Quum uero completi fuerint mille anni, renouabitur mundus à deo, & cœlum complicabitur, & terra mutabitur: & transformabit deus homines in similitudinem angelorum, & erunt candidi sicut nix, & uersabuntur semper in conspectu omnipotentis, & domino suo sacrificabunt, & seruiuent in æternum. Eodem tempore fiet secunda illa, & publica omnium resurrectio, etiam in qua excitabuntur impij ad cruciatus sempiternos. Ii sunt, qui manufacta coluerunt, qui dominum mundi ac parentem uel nescierunt, uel abnegauerunt. Sed & dominus illorum cum ministris suis comprehendetur, ad pœnamq; damnabitur, cum quo pariter omnis turba impiorum pro suis facinoribus in conspectu angelorum atq; iustorum perpetuo igni cremabitur in æternum. Hæc est doctrina sanctorum prophetarum, quam Christiani sequimur. Hæc sapientia nostra, quam isti, qui fragilia colunt, uel inanem philosophiam tuentur, tanquam stultitiam uanitatemq; derident. Quia nos defendere hanc publice, atq; asserere non solemus, deo iubente, ut quieti ac silentes arcanum eius in abscondito, atq; intra nostram conscientiam teneamus: nec aduersus istos uere profanos, qui non discendi, sed arguendi atq; illudendi gratia inclementer deum ac religionem eius impugnant, pertinaciter contentione certemus. Abscondi enim, tegiq; mysterium quam fidelissime oportet, maxime à nobis, qui nomen fidei gerimus. Verum illi hanc taciturnitatem nostram ueluti conscientiam malam criminantur. Vnde etiam quasdam execrabiles opiniones de pudicis & innocentibus fingunt, & libenter his quæ finxerunt, credunt.

Exhortatio

Resurrectio
secunda.

A Exhortatio, ut omnes properent ad suscipiendam cum religione sapientiam: per quas ad beatissimam peruenitur aeternae uitae beatitudinem. Cap. XXVII

Quoniam decursis propositi operis septem spacijs, ad metam prouecti sumus: superest ut exhortemur omnes ad suscipiendam cum uera religione sapientiam: cuius uis & officium in eo uertitur, ut contemptis terrestribus, & abiectis erroribus, quibus antea tenebamur fragilibus seruiantes, & fragilia concupiscentes, ad aeterna caelestis thesauri praemia dirigamur: quae ut capere possimus, quamprimum omittenda sunt huius praesentis uitae illicibiles uoluptates, quae animas hominum perniciosissima suauitate delinunt. Quanta felicitas existimanda est, subtractis his labibus terrae, proficisci ad illum aequissimum iudicem parentemque indulgentissimum, qui pro laboribus requiem, pro morte uitam, pro tenebris claritatem, pro terrenis ac breuibus bonis aeterna & caelestia largiatur: cum qua mercede acerbitates ac miseriae, quas perpetimur in hoc mundo facientes opera iustitiae, conferri & coaequari nullo modo possunt. Proinde si sapientes, si beati esse uolumus, cogitanda ac proponenda nobis sunt, non tantum Terentiana illa, molendum esse usque in pistrinum, uapulandum, habenda comedes, sed his multo atrociora. Carcer, catenae, tormenta patienda, sustinendi dolores, mors denique ipsa & suscipienda est & ferenda, quum liqueat conscientiae nostrae nec fragilem istam uoluptatem sine poena, nec uirtutem sine diuino praemio fore. Vniuersos igitur oportet operam dare, ut se quamprimum ad rectam uiam dirigant: ut susceptis operatisque uirtutibus, huius uitae laboribus patienter exactis, consolatore deum habere mereantur. Pater enim noster ac dominus, qui condidit firmavitque caelum, qui solem cum caeteris syderibus induxit, qui libratam magnitudine sua terram uallauit montibus, mare circumdedit, amnibusque distinxit: & quicquid est, in hoc opere mundi, conflauit ac perfecit e nihilo: perspectis erroribus hominum, ducem misit, qui nobis iustitiae uiam panderet. Hunc sequamur omnes, hunc audiamus, huic deuotissime pareamus: quoniam solus (ut ait Lucretius)

Veridicis hominum purgauit pectora dictis:

Et finem statuit timoris, atque cupidinis:

Exposuitque bonum summum quo tendimus omnes,

Quid foret, atque uiam monstrauit tramite paruo,

Qua possemus ad id recto contendere cursu.

†torpedinis

Nec monstrauit tantum, sed etiam praecessit, ne quis difficultatis gratia iter uirtutis horreret. Deseratur (si fieri potest) uia perditionis & fraudis, in qua mors uoluptatis illecebris adoperta celatur. Et quanto quisque annis in senectute uergentibus appropinquare cernit illum diem, quo sit ei ex hac uita migrandum, cogitet quam purus abscedat, quam innocens ad iudicium ueniat: non ut faciunt quidam caecis mentibus nixi, qui iam deficientibus corporis uiribus, in hoc admonentur instantis ultimae necessitatis, ut cupidius & ardentius hauriendis libidinibus intendat. Qua ex uoragine liberet se quisque, dum licet, dum facultas adest: seque ad deum tota mente conuertat, ut illum diem securus expectet, quo praeses dominusque mundi deus de singulorum factis cogitationibusque iudicabit. Quaecumque hic expetuntur, non tantum negligat, sed effugiat: potioremque animam suam iudicet, quam bona ista fallacia, quorum incerta & caduca possessio est. Migrant enim quotidie, & multo uelocius exeunt, quam intrauerant. Et tamen si nobis usque ad ultimum liceat istis frui, alij certe relinquenda sunt. Nihil nobiscum ferre possumus, nisi uitam bene atque innocenter actam. Ille ad deum copiosus, ille opulentus adueniet, cui abstinent cōti-

Bona fortuna
fallacia.

C nentia, misericordia, patientia, charitas, fides. Hæc est hæreditas nostra, quæ nec eripi cuiquam potest, nec transferri ad alium. Et quis est, qui hæc bona parare ac acquirere sibi uelit? Veniant qui esuriunt, ut cœlesti cibo saturati, sempiternam famem ponant. Veniant qui sitiunt, ut aquam salutarem de perenni, cœlesticq; fonte plenissimis faucibus trahant. Hoc cibatu atque potu dei & cæci uidebunt, & surdi audient, & muti loquentur, & claudi ambulabunt, & mortui reuiuiscant, & stulti sapient, & ægroti ualebunt. Quisquis enim corruptelas terræ uirtute calcauerit, hunc arbiter ille summus & uerax ad lucem uitamq; perpetuam suscitabit. Nemo diuitijs, nemo fascibus, nemo etiam regia potestate confusus sit, immortalē ista non faciunt. Nam quicumque rationem hominis abiecerit, ac præsentia secutus in humum se ipse prostrauerit, tanquã desertor domini, & imperatoris, & patris sui punietur. Intendamus igitur iustitiæ, quæ nos inseparabilis comes ad deum sola perducet: & dum spiritus hos regit artus, infatigabili militia deo militemus, stationes uigiliæq; celebremus. Congrediamur cum hoste, quem nouimus, fortiter: ut uictores, ac deuicto aduersario triumphantes, præmium uirtutis, quod ipse promissit, à deo consequamur.

LIBRI SEPTIMI FINIS.